

**ФАЗИЛЬ
АБДУЛЖАЛИЛОВ**

II

II

Фазиль АБДУЛЖАЛИЛОВ

Фазиль
Абдулжалилов

---

*Көн топламалы
шыгарма*

ФАЗИЛЬ АБДУЛЖАЛИЛОВ

Добрт топламалы шыгарма

Тубзуьвши
Ш. А. Курмангулова

РГБУ «Карашай-Шеркеш
республикалык китап баспасы»
ЧЕРКЕССК
2018

ФАЗИЛЬ АБДУЛЖАЛИЛОВ

Экинчи топ

Повестълер

РГБУ «Карашай-Шеркеш
республикалык китап баспасы»
ЧЕРКЕССК
2018

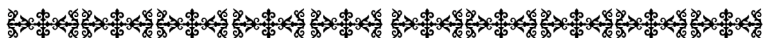
Во второй том собрания сочинений Ф.А. Абдулжалилова вошли повести, написанные в разные годы. В них размышления автора о судьбе своего народа, о тружениках ногайских аулов, морально-этических нормах и духовных ценностях ногайского народа.

ПОВЕСТЬЛЕР

КУЪШЛИЛЕРДИНЪ АЪЕЛИ

1

Коьк бойынша, кесек-кесекке юлкыланган ябагыга усап, карагошкыл-ак булытлар акырын йылысып барадылар. Тоьменде ава ак туман туьсленип коьпиршикленеди. Окын-окында булытлардынъ араларыннан, биревден ясырынгандай болып, куьннинъ коьзи карай турады, эм ол заманда кардан агарып яткан ер юзи агылжыр шырайланып йылтырайды. Алыста, онъ якта, Кобаннынъ йинъишке йипленип созылып барган сувы бетте, тавдынъ этегине ясырынып конган бир авылдынъ уйлери коьринедилер. Виктор Диденкога сосы кабакларын туьйген булытлар да, олардынъ арасында ялдап юрген куьннинъ коьзи де, тав этегине ясырынып конган авыл да, юректи авыртканга еткерип, карагылары-коьргилери келмей тургандай болып коьринедилер. «Эх, сен... машинанъды йойдынъ, дия, авызашык! Аьше бу зат кайтип болды, э? Кала, айташ? Уьндемейсинъ, э? Сен де, летчикпен, дейсинъ. Летчик! Эх сен!.. — деп соькти Виктор оьзи оьзин, парашют пан ерге туьсип келеятырган заманында.

Виктордынъ самолетын фронттан немецлердинъ сыртларына табан кырк километрлер ерде согып ушырган эдилер. Энди ол душпаннынъ бийлеген ерине туьсип келеятыр. Дурыс, бу ерлер авлак, немецлер аз болган ерлер. Болган ушин душпан бийлеген ер, не де айт, душпан бийлеген ер болып калады. Солды да, Виктордынъ алдыда коьреек куьнлери кайдай болар экен? Ол кайдай кыйынлыкларга расар экен? Пленге туьсуьв деген заттан ол коркпайды, неге десе онынъ уьстиннен ол ойланган да этпейди. «Не амал ман болса да

объимиздикилер бетке ытпеге керек. Капилестен аьллер колайсызлана калса, ол заманда немецлер меним уьшин бек баа тоьлерлер...» — сол эди Виктордынъ ойы.

Виктордынъ кевдеси енъидден силкинип алды.. Сосы силкинуьвден онынъ онъ аягы юректен алып каты авырып кетип, Виктор, даянамай бакырып йиберди де, бетин карга коьмип, ерге йыгылды. Бир такыйкадан, аягынынъ авырувы бираз кайтканы сонъ, Виктор шалкасына авдарылды да, шыганакаларына таянып, коьтерилип олтырды. Аягына кийген унталары тизиннен бираз тоьмен еринде йыртылып, канга боялган эди. Ядыра мунынъ борбайына тийишти экен. Виктор, тислерин кысып, акырын эм сак болып козгалып, ийнине байланган парашют бавларынан озин босатты. Соьдай болып акырын эм сак козгалувы ман сол аягыннан унтасын шешип алып, шуга шылгав ман, не де болсын бир этип, ярасын байлады. Оннан сонъ ол унтасын яна кийди де, йылысып, парашюттынъ касына барды. Ярасынынъ авырувын тегаран коьтерип, парашютты йыйды эм сол ерде ок карга коьмди. Бу затларды эткениннен сонъ, Виктор олтырды, бетиннен терин енъи мен суьртип алды эм яныгына караьды. Коьз алалгышай тоьгеректе уьнсиз данъыла ятыр. Тек силкинип-силкинип эскен кыскы сувык ел кар шанъын коькитеди. Онъ колда, бек те алыс болмай, оьксиз секленип ерге буккан бир ялгыз уьй коьринеди. «Полевой стан», — деди Виктор оьзи оьзине. «Солаай...» — деди бу оннан сонъ эм, бир унафалар эте берип, парашют коьмилген ерге карап алды да, йылысып, данъылда тасланып калган ялгыз уьйге карап йоьнеди.

2

Кобаннынъ солгы ягасында, уьйкен болмаган бир тавдынъ тап этегинде, карга коьмилип бир авыл ятыр. Авыл, онда аьдем заты яшамагандай болып, уьнсиз. Тек ашувланып, урынып-беринип эсетаган кыскы ел авылдынъ бос орамларын бойлап, анда-мунда шабады. Ел, ак куйын болып, каралдылардынъ авызларын ургышлап-бергишлеп ашады, бос азбарларга киреди эм мунда олардынъ кувыс-муьйислерин тинткишлейди, бирден истен шыгып кетип, эсиклерди,

терезе капакларды тоьбелейди, оннан сонъ ожаклардынъ ишинде увылдап баслайды. Карап турсанъ, бу ел, уйлери-не ясырынып, ундемей турган аьдемлерге ашувлангандай болып коьринеди. А аьдемлер, елди тагы да бек коздырмага каткандай болып, эсиклерин он сайын каты этип ябадылар, он сайын бек ундемей олтырадылар.

Карт Батал да ундемейди, сусы да каты. Ол, бир заттан корккан аьдем секленип, авылдынъ шетине конган обзининъ кишкей тобан уйининъ ишинде, пештинъ касында, маштак олтырага олтырып туры. Мунынъ шашы агарган, басы тоьмен салынган, коьзлери юмылган, эм ол, тамырлары батлап-батлап турган колы ман, кардай ак сакалынынъ ушын шыйратады.

Бирден каты болып эсик ашылды эм уйдинъ ишине, ак бувга оранып, Баталдынъ улынынъ улы, он добрт ясындагы Харун кирип келди.

— Атай-атай! — деди Харун босагадан, тынысын те-гаран алып.

Батал, коьтергиси келмеген аьдемдей, акырын басын коьтерди, картлыктан туманласып баслаган кайгылы коьзлерин Харунга тикти.

— Не зат, балам? — деп сорады ол.

— Анда, кырда, бизим самолёт янып туьсти!

— Бакырма, балам, — деди Батал. Сонъ ол картларша авыр коьтеридди эм эсик бетте тура берген Харуннынъ касына барды. — Ер юзинде аьли де Баймырза-наьлетлер бар. Оны мутпа, балам.

Батал Харунды тоьр бетке аькетти. Такта орындыкка олтырганлары сонъ, Батал ястан яне бир сорады:

— Не зат болган, дединъ?

Харун тереннен алып куьрсинди, юрегининъ тебуьвин бираз басты эм оннан сонъ хабарын айтып баслады.

— Биз, Мазаннынъ улы Аскат экевимиз, бузда наьн-дуьрик уйытпага Кобанга барган эдик. Сонда ойнай-ойнай турганымызда, бирден бир дырылдав эситтик. Карасак, тоь-бемизде, коькте, бир яраплан ушып бараятыр. Мен оны сол саьатлей таныдым — ол бизикилердинъ ярапланы эди.

— Эге-эге...

— Ол бизикилер бетке ушып бараятыр эди. Увай, атай,

бизим ога боьрклеримиз бен булгаганьмызды сен бир коьрген болгай эдинь. Билесиньме, атай, летчик бизди коьрди болар деймен...

Батал суйьген коьзлери мен Харунга карады.

— Уьшини мен, атай, — деп Харун хабарын бардыра берди — неге десе ол мине буйьтип-буйьтип бир ягыннан бир ягына шайкалып баслады. Летчик бизди коьрген болар, дия, атай!

— Айхай да коьрген болар, коьрмейтаганма, балам, — деп Батал куьлемсиреди.

— Яраплан бизден эрекленип баслады. Бир заманда карасак, кайдан шыкканын да билмей калдык, бизим ярапланга бир немес ярапланы келип шапты да, ах, атай...

— Соны ман?

— Немес обьргусы бизикин аткышлап яндырып туьсирди, — деп хабарын кутылды да, уьйкенлердей этип, авыр куьрсинди!

— Яндырып туьсирди, дейсиньме? — деп Батал салпы каслы кабакаларын туьйди.

— Аьше, атай, яндырып туьсирди, — деди, тоьмен больш Харун. — Ярапланнынь артыннан куйьрыктай больш, кап-кара туьтин созылып барганын да коьрдик биз. Атай, летчикти мен кайтип аяйман, кайтип аяйман.

Харун басын тоьмен салды. Карт та, онынь кишкей йиени де бир кесек заманды уьндемей олтырдылар. Сонь Батал кайгылы давазы ман:

— Хабарынь, балам, авыр хабар, — деди. — Нетерсинь, онсыз, балам, кавга болмайтаган.

Харун бирден, кишкей кара коьзлерин йылтыратып:

— Атай, летчикти сен бек аяйсыньма? — деп соьрады.

— Ох-хо-хо, — деп Батал куьрсинди, бир кесек уьндемей олтырды, сонь: — Летчик бизики болган сонь, мен оны кайтип аямайым, балам, — деди. — Ол да мага мине сендей, сенинь кавгадагы атаньдай. Да-а, балашым, кавга, кавга. Не этерсинь, аьше? — Батал турмага ымтылды.

Харун сол сабатлей атайынынь еньгиннен ыслады да:

— Токташ атай, мен бир зат айтайым, — деп картты кайтара олтыртты.

— Не зат экен, ясым, айтаягынь? — деп Батал да тынъламага кулак саады.

Харун, бирев эситип олтырмасын дегендей болып, эсик бетке карап алды, сонъ, атайына айланып:

— Билесинъме, атай,— деди, бир уйкен сыр айтпага абзирленген аъдем секленип.

— Билмеймен, балам, — деди Батал да, мунынъ соьзине келисип.

Харун яна эсик бетке карап алды, оннан сонъ карттынъ кулагына битип:

— Летчик сав! — деди.

— Не зат дединъ? — деп сорады Батал, эситкен соьзине ынанмай.

— Летчик сав деймен, атай, сав!

— Токта, токта, янъылмайсынъма экен, ясым?

— Йок, янъылмайман, атай! — деп Харун бакырып йиберди.

— Бакырмай соьйле. Яраплан янды, деген сен тувылма? Яраплан янган болса, сенинъ летчигинъ кайтип сав болады аьше?

— Парашют ша? — деди, коьп билгенсип, Харун.

— Не парашют оьзи?

— Ва-а, парашютты билмейсинътагы? Летчиклердинъ ярапланлары янса яде оларды согып ушырсалар, летчиклер, уйкен куьндикке усаган, парашют деген затка асылып туьседилер...

— Э-э-э, парашотпа? Билемен. — Батал манълайын сыйпады. — Эситкенмен, эситкенмен, балам, ондай зат бар экенин. Аьше летчик сол парашотка асылып туьстиме?

— Парашот тувыл, атай, а парашют. Летчик парашют пен туьсти. Биз Аскат экевимиз оны, Муса-йылгадан карап, бек аруув этип коьрдик.

— Аллага шуькир, сав калган болса, — деди Батал, сакалын сыйпай берип. — Каерге туьскен экен?

— Муса-йылгадынъ ана бетине. Каерге туьссе де, ана бизим бригададынъ данъыл уйиннен эркекке туьскени йок, атай.

— Аруув, аруув, балам. Белки, ол яраплан бизики болмай...

— Йок, йок, атай! — деп Харун атайынынъ айтаягын айттырмады. — Бизики, бизики, бизикилерди мен гуьрилдевлериннен билемен, а муна кишкей яраплан бизим якларга тез-тез келе турады. Оннан сонъ ана немес обьругустынъ канатларынынъ астында биз кашлар да коьрдик...

Батал, бир затлар ойланып, кабакларынынъ туьйди. Бармаклары сакалынынъ ушын шыйратпага тартылдылар. Онынъ аз-маз ишине ойылган эринлери, бир затлар соьйлеп, кыбырадылар.

Харун такта орындыктан турды да, барып пештинъ касында ерге олтырды. Не затлар акында ойланады экен энди бу карт киси? Огырсыз немецлердинъ таптап турган бизим ерлеримиздинъ акында, халктынъ яшавын каплап алган кара кайгыдынъ акында ойланама экен бу? Яде кавга басланганнынъ биринши куьнлеринде ок Элин саклар ушын душпан ман согыспага кеткен эм соьле кайда экени белгисиз болган, бир деген улы Асан акында ойланама экен? Я деймен де, карттынъ эсине койдан ювас, мынъ соьз айтсанъ, бир соьз кайтарып билмеген обьзининъ курткасы туьстиме экен? Мунадан бир ай артта Батаалдынъ курткасын бир эсирик немец ефрейторы атып обьтирген эди. Белки, Батаалдынъ яны, обьзидикилерден эрек болмай, обьз еринде анда-мунда ясырынып, ярадан азап шегип, кыслыкта данъылда яткан летчикке авырый болар эди...

Харун уьндемейди, тек окын-окында кабакларынынъ астыннан атайына карайды. Летчик акында атайынынъ не зат айтаягын ол тез болып билсе экен. А обьзи Харун не зат этеегин эрте ойланып кутылган эди. Болган ушын Харун атайынынъ ойын боьлмеге бир де болмады эм, неге экенин обьзи де билмей, атайы онынъ этеек болатаганына разы болмай олтырар деп те, коркады ол.

Соьйтип бир бес такыйкалар кадер заман кетти. Сосы шаклы коьп заманды уьндемей олтырувдан безген Харун, пыс-пыс этип тыныс алады эм атайынынъ ойын боьлеек болып, обьзи де коркпай да калмай, акырын йобьткиреди. Болган ушын карт, тап бир сынтас болып катканша, бир коьзгалмаганлай олтырып, ойлана береді.

Сонъалыкка калганда, Харун шыдаялмады.

— Аьше не зат этеекпиз, атай? — деп сорады бу, обьзининъ сесиннен обьзи коркып.

Карт, Харуннынъ сораганын эситпеген кисидей, тагы да бир кесек заманды уьндемей турды. Сонъында ол:

— Аьше не зат этеек мырадынъ бар, балашым? — деп сорады.

Баталдынъ кайгысы бек уьйкен экенин онынъ давазыннан, летчикке ярдам этпеге аьпме-аьзир экенин онынъ коьзлериннен билмеге болаек эди. Эм яс Харун атайынынъ аддына тизлерине шоьнъкти эм, колларын онынъ тизлерине салып, тигилип коьзлерине карады. Ойланатаган затларын айткышай асыгып:

— Билесинъме, атай, — деди, — соьле бизим авылда немеслер йок. Олар бизим конъысы эки авылда да йок. Районда олтырадылар. А районга бизден неше шакырым болады?

— Отызга ювык болады, балам, — деди карт, Харуннынъ не айтаяк болатанына сейири калып.

— Эне коьресинъме? — деп Харун суьйинди. — Ол ювык ара тувыл. Оннан сонъ — немеслердинъ сувыктан кайтип коркатаганларын сен озинъ билесинътте...

— Айтувынъ тувъз, ясым. Олар сувыкка даянатаган кавым тувыл.

— Мунадай куьнде олар летчикти излеп шыкпаслар. Сьякта кайдай боран эсетаганын караш.

Харун ман Батал экевлери, терезеге тигилип, сыякка карадылар.

Тыста, эсик-терезелерди ургышлап, яланъашланган акаца тереклердинъ кара бутакларын сызгыртып, кар туьтеген уьйкен боран эсип туры эди. Булар кайтара такта орындыкка олтырганлары сонъ:

— Да-а. балашым, — деди Батал, — бу боран немеслердей тонъгаклардынъ куьни тувыл.

— Олар аьли летчиктинъ акында билмейтаган да боларлар, — деди Харун да, атайына ишиндеги сырын сонъына дери айттырмага шалысып.

Карт бир кесек заманга дейим уьндемей олтырды, сонъ бирден:

— Ол затлардынъ баьриси де солай, ясым, — деди, — тек энди сенинъ не зат эткинъ келеди?

Карт ондай затты озиннен сорар деп билмеген Харун, не айтаягын билмей, олтырган еринде кыпынълады. Сонъын да атайынынъ ога суьйген коьзлери мен карап турганын коьрди де, туврасыннан кесип айтты:

— Летчикти, атай, казадан куткармага керек!

Карт Батаддынъ юзи тувган куьндей язылды. Ол олтырган ериннен коьтеридди де, калтырап турган коллары ман Харунды кушаклады.

— Сен, йигитим, карт атайынъды суьйинтесинъ, сен шынты йигитсинъ! — деди ол, суьйингеннен коьзясы келип, эм, коллары ман Харуннынъ басыннан ыслап, онынъ манълайыннан оьпти.

Атайынынъ коьп мактавына уьйренмеген Харун, уяла берип, басын тоьмен салды.

— Болган уьшин, меним йигит ясым, — деди артынсыра Бата, Харунды кушагыннан босатып, — бу куллыктынъ бек авыр, бек кавыфлы куллык экенин сен билмеге керексинъ...

— Билемен, билемен, атай, — деп Харун онынъ соьзин боьлди.

Бата, Харуннынъ аркасыннан кагып:

— Аьперим, аьперим сага, — деди. — Тек, коьресинъме, бир ери мага ярамайды.

— Не зат, атай? — деп коркты Харун.

— Коьресинъме, балам, летчикти Аскаттынъ да коьргени мага бираз ярамайды, — деп туьсиндирди карт.

— У-у-у, атай, — деди Харун куьлип, — сен Аскаттан бир де коркаяк тувылсынъ. Мен ога, тилинъе сак бол, деп айтканман. Эм ол эш биревге де айтаяк тувыл. Аскаттынъ эки агасы немеслер мен согыспайма? Мазан оззи де яман аьдемме? Мазан советский тувылма?

— Дурыс, балам, айтувынъ, бек дурыс, — деп суьйинди карт. — Мазан яхшы аьдем, Аскат та акыллы бала. Кене болса да Аскат пан соьйлеп сен бек аьруув эткенсинъ. Саклык керек, ясым. А энди, улым, аьзирлен! Биз кьрга летчикти излемеге барайык. Оны табып казадан куткарармыз, муна боран да бизге аьруув дос болар.

Харун суьйингеннен каргып-шоршыды.

— Атай, атай, — деди коьзлери йылтырап эм бети де кызарып, — белки, ол бизим Асан болып олтырар..

— Эх, балам, балам, — деди Батал, Харуннынъ иегиннен ыслап, шайкай берип. — Сенинъ атанъ летчик тувылтта. Танкист экенин мутканынъма? Танк коькте ушпайды да, хе-хе-хе..

— Белки, ол танкты койып, ярапланга олтырган болса ша? — деди Харун, озиндикиннен кайткысы келмей.

— Ким биледи, солай болмага да болар, ясым — деп Батал разы болып, картларша карувсызланып куьлди. — Болаяк, балам, ойнаганынъ, энди абзирлен! — деди Батал, эм булар уйкен куллыкка абзирленип басладылар.

3

Виктор данъыл уйдинъ ишине тегаран бир кирди де эсикти сав аягы ман япты, оннан сонъ шалкасыннан туьсип, ерге ятты. Онынъ басы-коьзи айланып, ярасы солкыдап авырып, сав кевдеси уйкыга тартты. Кевдеди енъип барая-тырган уйкыды шашар уьшин, Виктор, коькирегиннен бир увыс кар алып, бетине якты.

Бир кесек заманды тыншайганы сонъ, Виктор, шыганагына таянып, уйдинъ ишин карады. Уй доьрткил эм маштак, дуьгерлери эм табаны дымлы эм ер-ериннен опыраган, тек бир кишкей сокыр терезеси бар. Терезединъ тоьменинде коьп заман ятканнан тамам ширип, караланып калган бираз тобан ятыр. Виктор сол тобанга йылысып барды да, оны калай-алай болса да тоьсеп, уьстине ятты.

Диденко сосы уйде кешке дейим калмага катты. Кеш болып, кас каралганлай, парашют пен туьсип келеятырган заманында коьрген авылына йол алаяк болды. Бир неше куьнди сол авылда яшамага мырат этти. Ама кеш еткенше немецлер келмеге боларлар. Виктор, кумырыннан пистолетин шыгарып алып, оны аьруув этип карады. Пистолет яхшы аьлде эди. Обоймасында алты ядырасы бар. «Алты ядыра. Яхшы», — деди бу оззи озине эм пистолетти кай-тара кумырына салды.

Уш сабатлер кадер заман кетти. Виктор уйкысынынъ арасында аьдем давазына усаган бир сеслер эситти. Аягынынъ ярасын да мутып, ушып турагалды да, терезединъ коьзине тигидди. Карлы боран арасыннан тегаран коьринип, уйге карап эки аьдем келеятыр эдилер. Виктор сол сабатлей пистолетинъ аьзирледи де, коьзлеринъ уьзбей, сол аьдемлерге карап турды. Не кадер кулак салып тынъласа да, тек «э-э-э, та-та-та...» деген, айырып болмас сеслер болмаса, бир зат та эситаалмады.

Виктордынъ акылына келмеген зат калмады. Авыл аьдемлерине усаган, сосы аьдемлерди бас деп коьрген вакытында Викторды бийлеп алган куваныш сол сабатлей йок болып кетип, энди муны шекленуьв ыслады: душпан болып олтырса ша? Казадан куткарылдым деген куваныш ойдынъ орнынъ баьлеге ыластым деген кара ой алды.

Собылеги аьдемлер ол арада ювыклай бердилер. Энди Виктор оларды аьруьв коьреди. Мине олар токтап, бир-бириси мен бир затлар собылестилер, сонъ тувра уйге карап йобнедилер. Бир такыйкалардан сонъ Виктор эсиктинъ туьбине келген аьдемнинъ давазынъ эситти.

— Эй, йолдас, эгер сен сосы уйдинъ ишинде болсанъ, бизге даваз бер!

Суйингеннен Виктордынъ сав кевдеси диридеп кетти. «Йолдас»... Бу соьздинъ калай уйкен куьши бар ды! Юрекке ол калай исси ди, калай ювык ты! Бу соьзде кайгадер бир суййиниш, сенуьв, куваныш бар ды!

Болса да Виктор собыледен собылеге даваз бермеске катты. Ким биледи, алдав уьшин бу соьзди душпан айтпага да болар?

Бир кесек заманнан сонъ эсиктинъ касындагы аьдемнинъ давазы Викторга тагы да эситидди:

— Йолдас! Эгер сен муьнда болсанъ, бизден коркпа. Биз сага ят аьдемлер тувылмыз.

— Кимсиз сиз? — деп Виктор каты сорады.

— Ах, мине энди мен сени эситтим! — деди Викторга, суййинишли болып, карт кисидикине усаган тыстагы даваз. — Аллага шуькир болсын, сав экенсинъ. Йолдас, биз сага ярдам этпеге каьр этип авылдан келгенмиз. Яман зат

акылыңа келмесин. Савытың бар болса — ясыр. Ызын берсенъ, биз сениң касыңа кирейик. Болсынма?

— Кимсиз сиз? — деди Виктор, тагы да бек каты айтып.

— Бизбе? Биз колхозникпиз, колхозникпиз, йоддас. Акылыңа яманлык келмесин. Бизим савытымыз-затымыз йок, юрегимизде де арамыгымыз йок.

Виктор акырын тобанга олтырды, пистолет ыслаган колын кисесине тыкты эм келген аьдемлерге уйге кирмеге ызын берди де, олардың кирееклерин саклап турды.

Эсик акырын ашылды эм уйдинъ ишине арты-артыннан эки аьдем кирип келдилер. Келгенлердинъ бириси ызын бойлы, арык бетли, оьзи аз-маз буькирее келген, ызын сакаллы карт эди. Ана биреви — ойнап турган кара битик коьзли, тоьгерек юзли, аз-маз кайкалаай келген кишкей бурынлы, он бес ясларына келген бир бала эди. Булардың экеви де кара япалак боьрклер, эски тонлар кийген эдилер. Карттың аягында валенка, ястың — уйкен, солдат ботинка. Карт киргенлей, аз-маз энъкее берип, Викторга карады да:

— Салам-аьлейкум, — деди.

— Аьлейкум салам! — деди Виктор, оларга аьли де шекленип карап. — Айтыңыз аьше, колхозниклер, не хабар, не тебер дуньяда? — деп сорады ол артынсыра, коьзлерин картка тигип.

— Биз муна тоьстинъ тубиндеги авылдан келгенмиз, мырадымыз — сага ярдам этеек боламыз, — деди карт та, соьзин асыкпай айтып эм Викторга коьзлерин тигип карап.

— Солайма? Бек аьруув. Тек меним муңда экенимди сиз кайдан билдинъиз? — деп сорады Виктор, сол баягыңша артык та сенмей.

— Кайдан билдик, дейсинъме? Мине муна яс меним улымның улы болады. Сениң ярапланыңның янып туьскенин ол коьрген эм келип мага айткан. Биз сениң кайда болмага болаягыңның акында ойландык, ойландык та, сосы ерлерден басламага мырат этип, тувра сосы уйге карап келдик эм, оьзинъ коьрип тургандай, сени таптык, — деди ога карт, куьлемсирей берип.

— Солай да болсын, — деди Виктор, — сиз мага ярдамды не зат уьшин этеек боласынъыз?

— Олай деген де не зат ты оьзи? — деп карт, уьшинлей сейир этти. — Сен советский тувылсынъма?

— Ал аьше, советский болайым, — деп, Виктор туврадан явап бермеди.

— Мен де советскиймен, — деди карт, колларын тоьсине салып. — Солай экен, бизим карнымыз-янымыз бир, эм мен сонынъ уьшин келгенмен мунда.

— Болган уьшин немецлер мени уьшин сизди аскакка аспага боларлар. Сиз оннан коркпайсызба?

— Йок, йоддас, — деп, карт басын шайкады. — Бизим акымызда сенинъ юрегинъе арамлык келмесин.

— Солайма? Аьше олтырынъыз мине булайга, — деп, Виктор оьзининъ касына тобанга коьрсетти.

Карт эм онынъ касында яс Виктордынъ касына олтырдылар.

— Немецлер кайтедилер? Сиз олар ман кайтип яшайсынъыз? — деп сорады олардан Виктор.

Карт, силкинип алып, тизиннен шоьнъкти де, хаьтери калды:

— Э-э, йигит буьйтип сорамага болмас, — деди ол. — «Сиз олар ман кайтип яшайсынъыз?» Олай деген соьз — ол не соьз ди оьзи? Биз немеслер мен бирге яшаймызба?

— Айып этпе, атай, — деди Виктор, куьле берип. — Мен сизден немецлердинъ аьли кайдай ды, олар сизде коьп пе, деп сораьк болып эдим...

— Бу баска соьз, — деди карт, кайтара орнына олтырып эм сакалын сьйпай берип. — Йок, бизим авьлда соьле немес урлыгы йок. Тек эки полицаь бар. Оннан баска, Баймырза да бар. Ол ийтгинъ ийти.

— Ким ди ол, Баймырза дегенинъ?

— Авьддынъ старостасы. Яман аьдем. Онынъ аькларыннан ердинъ оьзи де шийкенеди. Болган уьшин сен оннан коркаягынъ йок. Мен табарман баьрисининъ де амалын, бир де коркпа.

— Мен сол Баймырзанъыздынъ коьлына тувьспеспенме? — деп сорады Виктор, Баталга коьзлерин шуькирейтип карап.

— Не дединъ?! — Карт яна тизине шобнькти. — Баймырзадынъ колына туьсипше? Э-э, йок!

Виктор картка тигилип карай берди. Ол заманда карт, лётчиктинъ шекленетаганын коьрип, коьньбилленип айтты:

— Сен мага ыйнанмайсынъ, солайма? Тек босына ыйнанмайсынъ. Мен сенинъ душпанынъ тувылман. Карт басым ман мен ондай яманлыкты этпен. Билдинъме? Меним улым, мине муна ястынъ атасы, сендей болып, фронтта немеслер мен согысады. Курткамды да, мине муна ястынъ аьесин, немес ийти атып оьлтирген. Сакалым кардай агарган, карт басым ман мен яманлык этип, ак сакалыма уятлык келтирип, кирлик юктырсам, халк мага не айтар? Оны ойланасынъма? Йок, ясым, мен ондай затты этпен эм сен ондай арамыкты ойланма, йо-о-ок...

Карттынъ янын салып айткан соьзинде сол кадер бир акыйкатлык, сол кадер бир алаллык эм сол кадер бир ак юреклик бар эди, онынъ таза ниетли аьдем экенине шекленмеге болмаяк эди. Соннан себеп Виктор, аьруув куьлемсирей берип, картка колын созды.

— Хаьтеринъ калмасын, атай, — деди ол, карттынъ колын силкип. — Танысайык. Меним атым Виктор.

— Меним атым Батал, Батал, — деди карт, Виктордынъ да колын силкип, — а муна яс меним улымнынъ улы, онынъ аты Харун.

— Бек аьруув, бек аьруув, — деп куванды Виктор. — Тек билмей калып юрегинъизге тийген болсам, кешири-нъиз. Не амал, соьле, оьзинъиз билмеге керексиз, аьллер сондай. Кавга барады.

Батал, колын силкип:

— Бир зат та тувыл, кайгырмас, биз сага айып этпеймиз, — деди.

— Коьп сав болынъыз, йолдаслар, — деди Виктор.

— Не савбол керек ога, — деп Батал яна колын силкти. — Биз колымыздан келгенин этемиз. Савбол мине сага айтылмага керек. Сен халк уьшин, меним уьшин, меним балам уьшин согысып, каза коьрип юрген аьдемсинъ — эне сонынъ уьшин савбол сага айтылмага тийисли. Айташ, ясым, — деп сорады бирден Батал, — яраланган-зат этилген еринъ барма?

— Аягым яраланган, болган уьшин...

— Ай, яй, яй, — деп Батал, Виктордынъ соьзин боблип, басын шайкады.

— Яранъ кавыфлыма? — деп сорады, бу заманга дейим уьндемей турган Харун.

— Йо-ок, кавыфлы тувыл, — деди ога Виктор, ярасы солкылдап авырый берсе де. Эм сол авыр соьзди артык шыгармаска мырат этип, сорады: — Энди, йолдаслар, не зат этеекпиз?

— Не зат этетаган, — деди карт, касларын коьтерип, — сени биз уьйге аккетермиз. Меним конагым боларсынъ. Меним уьйим — сенинъ де уьйинъ.

— Авылгама?

— Аьше кайда ды? Бизим авылга, меним уьйиме, — деди Батал.

— Барайык, Виктор, бизге барайык, — дегенди косты Харун да.

— Авыл алыстама?

— Бир зат та тувыл, ясым, биз сага ярдам этермиз. Бараягымыз тек бес шақырым ер. Бир зат та тувыл...

— Кене де ийги кесек ер экен, — деди мунъайып Виктор. Батал онынъ айтканын кулагына аспай, оьзиндикин айта берди:

— Мунда коьп олтырмага ярамас, тез болып авылга кетпеге керек. Кеш те болады. Боран да уьйкен, ол аьруув, неге десе, ол бизим ызымызды ябар. Айда коьгалдык, йолдас! — деп соьзин кутылып, Батал турды да, Викторга колын созды.

— Аьше барайык болсак — айда барайык! — деди Виктор да, коьтерилмеге аьзирленип.

4

Буьгуьн авылга, касында эки солдат болып, эсэс аьскерининъ лейтенанты Ганс Рикче келди. Районнан келген офицердинъ бир кайгысы бар эди. Бу йол ол, аьдетинше, старостадынъ уьйине де бармаганлай, тувра управага салып келди.

Дурысын айтаяк болсак, сонъгы заманларда немецлер туьрленген эдилер. Олардынъ энди аддынгы коькирексуьвле-

ри, копарсувлары артык коьринмейтаган эди. Олар соьле, оьлееклерин сезген йьрткыштай, кайгы юзли эм бек яман ашувлы болган эдилер.

Рикче, управага келе салып, старостага:

— Тез больш аьдемлерди йьй! — деп буйырды.

— Каерге йьяйык, господин лейтенант? — деп со-рады староста, амалы болса, немецтинь этигин ялаяктай ырыясып.

— Школага. Биревди де калдырмай йьйынъыз. Анъ-ладынъма?

— Анъладым, господин лейтенант.

— Тез, тез кыбырданъыз, меним заманым бек аз!

— Соьле-аьле йьяйык, — деп соьз берип, староста кабинеттен атылып шыгып кетти.

Бир саьатлерден авыл аьдемлери — картлар, пишелер эм балалар — школадынъ кенъ классына ськма-ськ больш йьйылдылар.

Класстынъ туьп бетинде, кавсыраган столга шыгана-клары ман таянып, юка юзли, саьрик бетли, туманласкан коьк коьзли Рикче олтырган. Онынъ сол колында, олтырага олтырмай, столга таянып, бир затка тутканга басына кан явган староста туры...

Баймырза Уразалиев — старостадынъ аты-тукымы сол эди — сосы авылда тувьп-оьскен аьдем. Онынъ атасы, Ба-тир Уразалиев, авылда шириген байлардынъ бириси болган. Баймырза йьрма ети ясына шыккан заманда, онынъ атасы оьлди. Карт оьлген сонъ, онынъ улы Баймырзага дунья малы ман муьлки калды. Атасы оьлгенли доьрт ай болды деген заманда, Баймырза, савлай авылды сейирге калдырып, оьз атасы Батирдинъ иниси Ахметтинъ улынынъ букьж кал-ган пишесине уйленди эм онынъ коьп малы ман муьлкин оьзиндикине косты. Соннан бек байып кеткен Баймырза, оьзининъ атасы Батирден бесбетер ськ, обыр аьдем болды. Ыргатларына катылыгы ман куьн коьрсетпеди. Онынъ уьш ыргаты, азганакай кьйын ак уьшин манълай терлери шыгып, кешеси-куьни мен куьлык этип, Баймырзадынъ байлыгын тагы да бек оьстирип бардылар.

Батир оьлгенли уьш йыл болды дегенде, аьдем канын сорып билген Баймырза авылда энъ бай аьдем болды.

Биринши ТОЗ-лар ман СОЗ-лар куралып басланган заманда, кылыплы Баймырза, ян-якка мал, муьлк, аслык сатып, обзининъ бек оьсип кеткен хозяйствосын аз-аздан кемитип баслады. А биринши колхозлар шыгып баслаган заманга Баймырза колайлы хозяин деп саналатаганга етти, ама оьзин ол середняк деп санап барды.

Тувьп эм бектен-бек беркип келаяткан колхозлар кулакларга, онынъ ишинде Баймырзага да, оьлим аькеледи экенин онынъ юреги, элбетте, сзди. Соннан себеп ол, совет властининъ энъ яраспас душпаны, колхозларга карсы агитация юргистти. Колхоз акында, не яманлыкты да айтып, эгиншилерди коркыстып, оларга «малларынъызды сатынъыз яде сойып оьзинъиз енъиз, аслыгынъызды ясырынъыз», деп уйретти. «Пишелеринъиз бен карындасларынъызды ортакластырмага аьзирленинъиз, тезден коммунистлер уйкен юркан аькелееклер, баьримиз де сол юрканнынъ астында бирге ятаякпыз», — дейтаган эди ол, селеке этип.

Болган уьшин бу затлардынъ баьриси де карувы азайган эм заманы тар болган кулактынъ боркыдап кайнаган ашуву эди. Куьннен-куьнге ялгыздан-ялгыз, сыйсыздан-сыйсыз, карувсыздан-карувсыз бола беретаганын кулак коьретаган эди. Эм ол ашувьдан-ашувьлы бола берди. Энди Баймырза созди койып, исти басламага керек деген зат акында бектен-бек ойланып баслады.

Бу йол Баймырза область газетасында обзининъ уьстиннен бир статья окьды. Сол статьяда «Стрела» деп кол баскан бирев Баймырзанынъ совет властине, колхозларга карсы агитация юргистетаганын язган эди. «Баймырза Уразалиев, — деп язылган эди статьяда, — яс совет властининъ кевдесинде ширип турган бир шыйкан болады. Коьп зарар тийгистпей туруп, сол шыйканды кесип алып, ювындык тоьгилетаган шонъкьырга тасламага керек...»

Бу оьткир статьяды окьганы сонъ, кулак ашувга толып:

— Ийттен тувганлар! — деди. — Ким шыйкан экенин, коьрип алармыз!

Бир юма кеткени сонъ баска, тагы да бек оьткир болып язылган статья шыкты. Онынъ астына сол баягы «Стрела» деген бирев кол баскан эди. Муннан сонъ Баймырза «Болак!» дегенди айтты да, кулык этип басламага катты...

Кулактынъ сол «болаяк» деген сынъар соьзди айтканынынъ арасы коьп кетпей, авыл аьдемлери коьтерип болгысыз авыр хабар эситтилер. Бир кешелердинъ бирисинде авылдынъ комсомол ячейкасынынъ секретари Магомет Алиев пышак пан сойылып оьлтирилип шыкты. Сонъында белгили болды, Магометти Баймырза акшага сатып алган бандитлер оьлтирдилер.

Баймырзага эм онынъ бандитлерине область судынынъ авылга келген сессиясы суд кести. Аtpага деп кести. Болган уьшин сонъында атувдынъ орнына Баймырзага эм онынъ йолдасларына онар йыл бердилер. Соннан бери Баймырзадынъ кайда экенин де бирев де билмеди, ол биревдинъ де эсине тубспеди. Шонъкырга тасланган тасламкыдай болып, мутылып каады.

* * *

1942 йылдынъ август айынынъ бир исси куьнлерининъ бирисинде авылга немецлер келдилер. Булардынъ келгенлери уьш куьн болды дегенде, авыл аьдемлери бир кайта орамда койы кара сакаллы, койы каслы, кишкей кара коьзли бир ят аьдемди коьрдилер. Тагы да бир куьн озганы сонъ, районнан бир немец офицери келди. Офицер аьдемлерди йьйды эм соьлеги кара сакаллыды оларга староста этип берип кетти. Бу — Баймырза Уразалиев эди.

Аадынгы кулак оьзине янъыдан берилген эркинлик пен пайдаланувун коьпке тартпады. Немец властининъ ярдамы ман бир заманларда тартылып алынган уьйкен телетин уьйин артына кайтарды, фронтка кеткенлердинъ муьаклерине уьйин толтырды. Кыскасыннан, аадынгы яшавын яне орнына саады.

Кене болса да Баймырзадынъ юреги тыныш таппады. Эм ол зат мунунъ дуньясын куванышсыз этти. Аьше онынъ яшавы кайдан куванышлы болсын, эгер колхозшылар, мунунъ уьйинде талав бардай этип, оны эректен айлансаар. Баймырза ман раскылары келмейдилер, оны коьргилери келмейдилер, ол берген буйырыкларды басын тесип, коьзин шыгарып толтырадылар. Баймырза аьдемлерди оьзине бакырык-кышкырык пан бойсындыраяк болып карады.

Болган ушын оннан маъне шыкпады. Кайтарасына, авылшылар оны тагы да бек суыймей басладылар. Ол заманда Баймырза баска яктан соыйлеп баслады. Абылежип, озин танъ аьдем этип коьрсетип, совет властиннен кыйынлыкларды шуьп-шуьшсизлей коьрген экенин айтып, хаалка «маьлексип» баслады. Болган ушын Баймырзадынъ сосы турысы колхозшыларды тагы да бек шийкендирди. Сосы затлардынъ баьрисиннен себеп ол оттан коьйлек кийди, ашувдан шашын юлкты, совет аьдемлерин немецлерге сатып, немецлерге тагы да бек ырыялык этип баслады..

Мине соьле де ол немец офицердинъ сол колында столга таянып туры. Кыска мойнына конган тымалак басы, кирпич какпай алыска карап турган коьзди, уйкен каткакка усаган костансыз кевдесинде бакага усаган бир зат бар.

Басын старостага бурып, офицер ога бир зат айтты. Баймырза ушып турагалды. Сонъ класстагы аьдемлерге карап:

— Баьринъиз де йыйылгансызба? — деп сорады.

— Йыйылганмыз!

— Басламага керек!

— Тезлетинъиз сол йыйынынъызды! — деген давазлар шыктылар класстан.

Староста колын коьтерди.

— Токтанъиз бир! Койдай, неге манъырасасынъыз?

— Муңда йыйылганлар сага кой тувыл — аьдем, — деди сырт бетте олтырганлардынъ биреви.

Соьлеги аьдемнинъ айткан ашув соьзин Баймырза эситпеген кисе болды.

— Ямагат! — деди ол. — Мен сизди муңда бизим господин лейтенанттынъ буйырыгы ман йыйганман. Ол бизим авылга районнан келген эм онынъ сизге айтаяк уйкен маьнели соьзи бар. Лейтенанттынъ соьзин яхшы этип тынъланъыз. Соьзди энди господин лейтенантка беремен.

Староста орнына олтырды, эм сонда ок, сыртына биз кадалгандай ушып турагалды: немец офицерин сыйламага керек тувылма? Ол турмай, олтырып болама экен?

Рикче, озининъ бек уйкен аьдем экенин билдирип, асыкпай созылып турды. Уьндемей олтырган аьдемлерди

туманласкан коьк коьзлери мен тизип карап алды. Тамагын тазалады.

— Гражданлар! — деди бу йинъишке давазландырып эм таза орыс тилинде. — Меним сизге коьп айтаяк затым йок. Ама сиз мени анъларсыз деп билемен. Бир неше куьн сосыннан артта сизинъ авылдан бир алты-ети километр кадер ерде, сыйлы эм енъилмес Герман авиациясынынъ лётчиги совет самолётын яндырып туьсирген. Бизге белгили болган затка коьре, совет лётчиги тынышына яшаган авылларды бомбалап артына кайтып кетейтырган болган. Самолет янган. Болган уьшин бизге белгили: совет лётчиги парашют пен ерге туьскен эм соьле кайда эсе де бизим районнынъ бир еринде ясырынган. Сосы баскыншыды тез болып ыславда сизинъ ярдам этеегинъизге немец аьскерининъ командованиеси сизге бек сенеди экенин меним сизге булайда айткым келеди. Тынышына яшаган халкка арамлык сагынып юргени уьшин бу бандит каты этип азабын коьреегине мен сизди сендирмеге болаякпан. Оннан сонъ, немец аьскерининъ командованиеси мынъ маьнет акша шыгарган экенин де сизге билдиремен. Ол акша совет лётчиги каерде экенин бизге айткан аьдемге берилеек. Халктынъ тынышлыгын саклар уьшин, бизим юмарт командование акша кызганмайтаганын озинъиз коьрип турасыз. Бу затты анъламага керексиз.

Рикче бираз токтап алды. Сонъ, колын йогарыга таслап, соьзин тагы да баслады:

— Энди мен сизге бек каты этип айтпага борышлыман: эгер сосы бандит авыл аьдемлерининъ биревинде табыла калса яде оны ман катнаскан аьдем билине калса, ондайлар, бизим салган янъы йосыктынъ душпанына саналып, бек каты шуьшлерине йольктырылаяклар. Оны мутпанъыз. Соны ман, гражданлар, сизге сол кадер яхшылык этетаган сыйлы Германия адында озь борышынъызды ак юрегинъиз бен толтырар экенинъизге сенетаганымды айтып мен кыска соьзимди кутыламан.

Рикче орнына олтырды, кисесиннен колявлыгын шыгарып бетин эм манълайын суьртти.

Соьнда Баймырза:

— Анъладынъызба? — деп сорады.

— Анълады-ы-к — деди класс, айткысы келмей.

— Аңламаганлар бар болса, бизим тилге коьширейик, — деди Баймырза.

— Керек тувыл...

— Орысша да бек аьруув билемиз...

— Баьрисин де аңлаганмыз...

Варьддас токтаганы сонь, Баймырза:

— Куры аңламаклык, ямагат, аз, — деди. — Бу куллык бек уьйкен маьнеси болган куллык. Муны ман ойнап болмас. Лейтенант айткандай, большевик лётчигин ысламага керекпиз. Омаса ол бизге де, бизим аьллеримизге де коьп кыянатлыклар этпеге болар...

— Ол неге экен? — деп оьтириктен корккансып сорады адды бетте олтырган Мазан.

— Неге десе — ол большевик! — деди староста, тоьгерек коьзлерин батлатып. — Боль-ше-вик! — деп косты ол тагы да, аьр бувынга басып.

— Бола берсин большевик, а бизим не шуьшимиз бар ды, ол бизге яманлык эткендей, биз ога не эткенмиз? — деди Мазан, аңламагансып эм оьтириктен ашувланып.

Кылыплы карттынь соьзи кимге тиетаганын Баймырза, элбетте, аңлады, эм соннан себеп ашувын тегаран тыйып:

— Баласып тербеме, Мазан, — деди. — Большевиклердинь ким шуьшли, ким шуьшсиз экенине карамайтаганлары сен оьзинь бек аьруув билесинь.

Мазан, «соьйле, соьйле, билемиз биз сени...» деген аьдемдей куьлемсирей берип, аьри бурылды.

— Солды да, ямагат, — деди староста, классстагыларга карап эм ашувдан тамагын тазалай берип, — бу летчик, аңланьыз, бир кавыфлы аьдем. Эгер немецлер оны ысламага шалыса болсалар, олар оны бизим уьшин, бизим тыньш яшамаклыгымыз уьшин этедилер. Ол ерин мутпаньыз. Мынь маьнет те аз акша тувыл. Ойланып караньыз. Ал аьше, ярдам этермиз деп, лейтенантка соьз береекпе?

Староста тигилип аьдемлерге карады. Эм кабакларын туьйген авылшылардынь ашувга толган коьзлерин коьрди. Баймырза, сувук елден тоньган аьдемдей, йьйырылды. Бираз уьндемей турганы сонь, ол, яна класска карап:

— Соьйлеек аьдем барма? — деп сорады. Класс уьндемей явап кайтарды.

— Кимнинъ съз айткысы келеди? — деп староста тагы да бир сорады.

Класс яна тырс уьндемеди,

— Авызынъызга сув увьртлагансызба?! — деп екирди староста ол заманда. — Собылеек аьдем йокпа, деп сораيمان мен?

Сонда класстынъ орта бетиннен алдыга бир маштак бойлы, кыска аяклы, домбай, ералма бурынлы аьдем шыкты. Онынъ онъ колына, шыганактан йогары этилип, ак шиберек байланган эди.

— Болаякпа? — деп сорады ол.

— Айт, — деди староста, кабагын туьйип. Аьдемлердинъ ишиннен бирев де шыкпай, създи полицай Темей баслаганы старостага ярамады.

Темей, кезуьв-кезуьв этип, уьндемей олтырган немеу офицерге, оннан сонъ бакадай коьпкен старостага, оннан да сонъ селеке этип карап турган аьдемлерге карап алды. Артынсыра карлыккан, създин анълап болмайтаган давазы ман:

— Ямагат! — деди. — Муьнда коьп соьйлегендей зат йок. Господин лейтенант бизге аьруьв этип анълатып айтты. Олардынъ, олардыкы тувьлтта, бизим, тоьх, бизим тувьл, советский яраплан ушырылып туьсирилген...

— Темей съзге кайдай уста аьдем, яндырады-ав, — деп селеке этти, мактагансып, Мазаннынъ арт бетинде олтырган Халил. — Айт, айт, Темей.

Темей, копарсып, басын кайкалатты:

— Айтпас деп билесинъме? — деди. — Айтканды кой айтарман! Солтта, соьлеги, меним айтаягым, соны ман соьйтип, соьлеги советский, йок, немецкий... Айтканды кой айтарман!..

Темей, съзиннен тамам сасып, оьтпекке туьйилген аьдемдей, ютлыкты. Класстагылардынъ бир кесеклери акырын куьддилер.

— Ким ди сонда куьлетаган? — деп бакырды староста эм, куьлки токтаганы сонъ: — Айт айтаяк съзинъди, — деди полицайга.

— Давай, давай, Темей, съзинъди биз тынълаймыз, — деди Мазан, ишиннен Темейге селеке этип.

Полицай, създин коьтере де мутып, согандай кызарган

кобзин батлатты, сийрек агылжыр кирпичлерин лапыда-
тып какты.

— Маърже, Темей! — деди Мазан, энди куьлкисин
ясырмай.

— Кел тилинъди бир тый, карт шошка! — деди бу
ерде Мазанга карап, ашувдан толып турган староста.

Орныннан Рикче турды. Класс тынды. Немец, коьзле-
рин шукькирейтип, аьдемлерге бир кесек заманды ашувлы
сыпаты ман карап турды.

— Мен сизинъ тря-ля-ля тилинъизди билмеймен, —
деп баслады ол. — Болган уьшин йыйыннынъ барувына
коьре, мундагы аьдемлердинъ бир кесеклери оьзлерин
ти-йиссиз юргистетаганларын коьремен. Ондайлардынъ
биз, керек болса, орынларын бир сабат таппага болаякпыз,
ама биз, енъуьвшилердинъ аьдетинше, шыдай билетаган
аьдемлермиз. Соннан себеп мен басларында акылаары
болмаганларга, бизи мен ойнав аьруьв зат тувыл экенин
анълатаман. Сен, господин староста, — деп Рикче Баймыр-
зага бурылды, — оьзинъе берилген авылда керекли низам
ман тийисли йосыкты салмага керексинъ.

Баймырза, ушып турагалып эм офицердинъ коьзине
ялыншак ийттей карап:

— Саларман, господин лейтенант! — деди.

— Бизге керек болган куьлыктынъ акында соьйлее-
гинъиз, — деди Рикче, яна класстагыларга бурылып. — За-
манды бос йибермеге ярамайды. Айт соьзинъди, — деди
сонъ ол, столдынъ касында авьмедийсип турган Темейге
карап.

— Менме? Мен айтаягымды айттым да, — деп Темей,
стол касыннан тайып, орнына барып олтырды.

Рикче Темейге коьзлери мен еп карады, ийинлерин
силкти эм орнына олтырды. Онынъ турганы эне бырш
этирип шатлап кетпеге аьзир болган ашувдынъ оьзи эди.
Староста да ашувдан эм коркканнан не этеегин билмеди.
Болмаганда ол, карлыгып кеткен давазы ман:

— Тагы да соьйлеек барма? — деп сорады. Бирев де
уьндемеди.

— Кимнинъ соьз айткысы келеди?

Яна бирев де уьндемеди. Рикче бармаклары ман стол-
ды кагады. Ашувланады. Староста, булытлы куьзги куьндей,

каранға юзли, басын ийинлерининъ арасына тыккан. Бир кесек уңдемей турганы сонъ, Баймырза басын кобтерди эм яна сорады:

— Собйлеек аъдем йокпа?

— Йо-о-ок! — деди сав класс, тап сол сорады эртеден карап тургандай болып.

Ол заманда Баймырза, апаты кетип коркып, Рикчеге энъкейди:

— Господин лейтенант, сиз тагы да собйлеексизбе?

— Йок! — деп кышкырды лейтенант.

Не зат этеегин билмей, Баймырза колы ман манъла-йын сыйпады, сакалынынъ ушын бармаклары ман шыйрат-ты эм бир кесектен сонъ тагы да Рикчеге энъкейди:

— Аьше йыйынды яппага ызын беринъиз.

— Яп!

— Ямагат! — деди каны кашкан эм бети алжа-кулжа болган Баймырза. — Ямагат! Лейтенанттынъ айтканын аьруув этип ойланынъыз. Летчиктинъ акыннан бир зат биле калган бар болса, сол сабатлей келип мага айтсын, а мен керекли ерине билдирермен. Анъладынъызба?

— Анъладык!

— Сораяк затынъыз барма?

— Йо-о-ок!

— Йок болса, шашылмага болаяксыз.

Аъдемлер, бир авыр кулықтан босаганларындай болып, гуърилдесип школады босаттылар.

5

— «Яным аъдем бизим Мазан. Калай аьруув этип кап-тырды ана огырсыз Баймырзага. Халит те оннан калмады. Хе-хе, Темейди тувра берли этип тасладылар. Кереги сол ол домбай шошкага. Дурысын айтсанъ, бизим аъдемлер — алтын аъдемлер. Эрте билискендей, эш биреви бир соьз айтпады-ав. Йок, ондай халкты кызыл юмыртка ман аддап болмас. Йо-ок, ол заманлар энди кеткен. Мынъ маьнет... Хе-хе-хе... Берли тувылма бу немес кавымы, э? Сиз ол акшады

кайдан тапкансыз, деп сорайсынъ деш олардан. Бандитлер-дей, бизден тартып алгансыз. Энди ол бизим акшага бизден аьдем сатып алаяк болады. Аьдем болганда да — кайдай аьдем! Летчик. Бизим советский летчик! Ал эндиги сен ол немес кавымлар берли тувыл деп айт. Биз летчикти азабына йолыктыраякпыз, дейди. Айхай да йолыктырар эдинъиз, тек тапсанъыз оны. Сен, узун кулаклы эшек немес, биз оны сенинъ савлай Германиянъа, шайтанлы Гитлеринъ де болып, бермеегимизди билесинъме? Мынъ маьнет... Тьфув, донъыздан тувган донъыз немес...»

— Хайыр, Батал, бир затлар соьйленесинъ де? — деп мунынъ артыннан Мазан етти: ол да, Баталдай болып, йы-йыннан кайтып келеятыр эди.

Батал, сескенип кетип, кылыьыннан Мазанга карады. Сонъ, бирзат та айтпай, алдыга зырылдады.

Виктор Батал уьйинде яшайтаганы уьш куьн болды. Алгы йол олар данъыл уьйден авылга туьн ортасына табаган келдилер. Уьйге еткенлей, карт эсик-терезеди берк этип япты, оннан сонъ эки саьатке дери летчиктинъ каьрин коьрди. Харуннынъ ярдамы ман Викторды шешиндирди, онынъ ярасын аьруьв этип йылы сув ман ювды, таза ак ши-берек пен байлады, койы этип кайнатып, исси ногай-шай иширди эм, орын салып, тыншаймага яткарды. Экинши кешесинде Батал Викторды, эки пешти боьлип, кладовой болып саналатаган кишкей пешке коьширди. Виктордынъ военный кийимин алып, оны ясырды эм ога граждан кийимин кийгистти.

Танъ каранъасыннан туьн ортасына дейим Виктор киртленип турды. Кирт, тек летчикке ас берген заманда алынып, сол саьатлей яна салынатаган эди. А каранъа болып, авыл калай уькыга коьмидди десе, бираз хабарласып олтырар уьшин, ога да авыл хабарларын айтар уьшин, летчиктинъ кишкей пешине Батал эм Харун кирип келер эдилер.

Соьйтип заман кете берди. Аман да мине буьгуйн, ха-йырсыз, йыйын болды. Немецлер Викторды излейдилер. Онынъ аьруьв зат тувыл экенине соьз йок. Тек бир зат та тувыл. Батал онынъ амалын табар. Летчиктинъ басына каза явдырмас. Энь алды ман Батал летчикти уьйдинъ артында уьйилген пишеннинъ астындагы манъазыга коьширер. Кавгадынъ алдында Батал ол манъазыда ералма эм баска затлар

тургыстатаган эди. Соьле ол бос. Дурьыс, онда бираз сувьк болар, болса да — кавьфсыз. Оннан сонъ болаяк затларды коьрип алармыз.

Батал, бездиргиш Мазаннан айьырылганы сонъ, сол затларды ойланып, уьйине ювыкклап келетаган заманда, авьлдынъ баска бир шетинде эки полицай хабарласып бара эдилер. Булардынъ биреви — узьын бойлы, арык, араптай кара, Досьй, асыкпай, болса да уьйкен адымлап юрип барады. Экиншиси — тобан сыпланган мешоктай, домбай, маштак бойлы Темей баьпийдей майпаякклап, йьйы адымлап барады.

— Кайтип билесинъ, Досьй, — деди домбайы, баьсын кайкалатып, — мынъ маьнет акшага не алмага болар экен?

— Доьрт литр самогон, — деди, коьп ойланып турмай, Досьй.

— Мен де соьйтип ойланаман, — деди Темей эм артынсыра, каты куьрсинип, косты: — Тек, мен билистен, летчикти тапканнан эсе, мынъ маьнетти Исадан яде сондай баска биревден тартып алмаклык енъил.

— Неге, дейсинъ?

— Аьдемлерди коьрмединъме? — деп, Темей эрнин эмшейтти.

— Коьрдим, — деди Досьй, кылыплы куьлемсирей берип. — Аьше нетеди?

— Нетеди, нетеди... — деп Темей тутты. — Олардынъ аписерге эткенлерин коьрдинъ де.

— Аписерди билмеймен, тек олардынъ сага эткенлерин де коьрдим мен, — деп Досьй, ясырмай куьлди.

Темей коьпти. Бир кесек уьндемей барганы сонъ, ол бирден кыска колы ман булгады да:

— Мен оларга коьрсетеекти коьрсетермен, асыкпасынлар! — деп бакырды.

— Не зат экен коьрсетеегинъ? — деп сорады Досьй, оьзи баска бир затлар ойланып.

— Эки аякларын бир этикке суктырарман, билдинъме?

— Ха-ха-ха, — деп куьлди Досьй, уьйкен авьзы яйылып. — Кой яман йигит аьдем экенсинъ сен, Темей. Тагы да не зат этерсинъ экен?

— Сен куьлме, Досый, — деп Темейдннъ хактери калды. — Айдынъ, муна тоьбемиздеги куьннинъ акына, мен оларга этеекти этермен. Мага селеке этип куьлгендей праводы ким берген ди? Меним колымда уьйкен власть йок болса да, мен янъы властьюнъ дирегимен! Дирегимен, оны анълайсынъма сен, ювыгым?

— Болды, болды, кардаш, — деп Досый узын колын силкти. — Ол затларыньды этпеге сен заман табарсынъ. Сага тийген абьмедийлерден мынь кере баасы болган летчикти тапсанъ деш, эне ол баска куьлык.

— Мынь! — деп Досый бармакларын шакрыдатты.

— Да-а, мынь, — деп куьрсинди Темей де, хактери калганын да муьтып. — Аз акша тувьы, тек оннан бизге не пайда, — деп Темей, юван колын сенимсиз силкти.

— Неге дейсинъ? — деп Досый токтады.

— Ондай наьсипти бизге алла кайдан берсин экен...

— Алла, алла... — деди Досый, кабагын туьйип эм юрув-вин тагы да баслап, — аллады сен бу куьлыкка карыстырма, Темей. А летчикти биз табармыз! Билдинъме?

Темейдннъ авьзы ашылды, коьзлери батлады. Ол каты токтады, Досыйдынъ енъиннен ыслап, оны да токтатты.

— Ва-а, Досый, — деди ол, туькиршигин юьтып, — сен летчиктинъ каерде экенин тап бир билген абдемдей болып соьйлейсинъ.

Досый Темейден енъин юлкып алды, узын аяклары ман тагы шаржанлады. Темей де, йыбыр-йыбыр этип, му-нынъ касында барды. Бираздан сонъ Досый:

— Мен онынъ кайда экенин соьледен-соьлеге билмей-мен, — деди, соьзин асыкпай айтып. — Болган уьшин биз оны излеп карамага боляк тувьылмыз деп сага ким айткан ды? Соьз мынь маьнеттинъ акында барады. Мынь! Сен оны анълайсынъма?

— Анълавын, Досый, мен анълайман, мыньды алаяктан да кайтпас эдим, тек...

— Не — тек? — деди Досый, шамгалып.

— Абьмет абдемсинъ сен, Досый, оллахый, — деп Темей, юре берип басын шайкады. — Абдемлердинъ кай-дай экенин озинъ коьрдинъ де. Кене де летчикти табаяк боласынъ. Кайдан табаяксынъ — кала айташ?

— Кой басымды авыртып тербеме, аьдемлер, аьдемлер деп.. Сенинъ аьдемлеринъди мен басыма урайымма! Туьлкидей кылыплы, боьридей сак, карагустай юрекли эм аттай акыллы болмага керек. — Эм Досый, коьп зат билгенсип, ыьлмайды.

— Собзинъ, олахый, дурыска усайды, — деп Темей разы болды. — Уьшинлей де, белки, ол бизим авылда ясырына болар. Сен калай коьресинъ?

— Уьйтип катырып мен соьле айталмайман.

— «Соьле», дейсинъме?

— Тап соьйтип айтаман, Темей.

— Оннан сонъ ша?

Оннан сонъын коьре барармыз. Бирев де, бир зат та билмей эш болмаьк. Мен ондай затка ьйнанмайман.

— Тап билген заманда да, сага ким айтаяк ты? — деп Темей шекленди.

— Кулак, бурьн, бас, — деп Досый кезуьвлеп озьзининъ кулагын, бурнын эм басын коьрсетти.

— Анъладык, анъладык — деп куьбирденди озьзининъ йоддасынынъ артык акыллы эм артык кылыплы экенине куьннейтаган Темей. — Белки, мынъды уьшинлей де какпага болармыз, э?

Полицайлар Досый уьйининъ авьзынынъ касьна келип токтадылар.

— Ювык бол, Темей, шай ишейик, — деди Досый булайда тенъине.

— Сав бол, Досый, уьйде бираз куьлыкларым бар, — деп Темей кирмеге унамады.

— Аьше, яхшы йолга бар.

— Яхшылык пан кал, мен кешке тура сен бетке келермен, тагы да соьйлесермиз, — деп Темей досьнынъ лапатак коьлн алды.

Досый уьйлерине кетти, Темей де, баьпийдей майпаяк-лап, орам бойы ман йобнеди.

* * *

Туьнде, авылдынъ тынышын тек коркак ийтлердинъ уьруьвлери бузган вакьтта, Батал Виктордынъ касьна кирди.

— Кешинъ яхшы болсын, ясым, — деди ол, летчиктинъ касына олтырып.

— Савбол, савбол, атай, — деп суъйинди Виктор, яткан еринде коътериле берип. — Харун кайтеди? Не хабар?

Батал боъркин тизине салды, басын колы ман сыйпады. Оннан сонъ Викторга явап берди.

— Харун, аллага шуъкир, аруув. Тек, ясым, авылда бираз авыр болган хабар бар.

Виктор орнында олтырды. Шырайы онынъ янма-ян агарды, эм ол сакланып:

— Кайдай хабар, атай? — деп сорады.

Батал бираз ундемей турды, сонъ, босына кыйнала-сынъ, ясым, болган бир зат та йок дегендей болып, куълем-сирей берип, Викторга карады.

— Бугуън бизде йыйын болды, — деди ол. — Районнан бир аписер келген эди. Сенинъ акынъда соъйледи...

— Кой сол!

— Аъше, ясым.

— Не зат айтты? Кала, атай, аруув этип айташ мага. — Виктор аякларын орындыкка салды, тизлерин буъкледи, оларды кушаклап алды. Ол тынъламага аъзирленди.

— Сен, ясым, уыйтип каты козгалма, — деди ога Батал, яны авырып, — яранъа сак бол, аягынъ тагы да авырып олтырар.

Виктор юмсак куълди.

— Бир зат та тувыл, атай, ярам энди битип баслаган. Сен офицердинъ не дегенин айташ.

Эм Батал, Викторга энъкейип, давазын да акырын шыгарып йыйында болган затлардынъ баърисин де тизип айтты. Батал хабарын кутылганы сонъ, Виктор, кабагын каты туййип:

— Мынъ маънет, дейсинъме? — деп сорады.

— Аъше, ясым, — деп беркитти карт. — Тек олар озълери мыйсыз болгандай, калганларды да мыйсыздай коъредилер. Сен бир де коркпа, ясым...

— Куллык онда тувыл, атай, — деди Виктор. — Аъдемлер ша, олар не дедилер офицерге?

— Эш бирев бир авыз соъз айтпады, — деп йылмайды карт. — Олар сенинъ муңда экенинъди билмейдилер. Тап

билген заманларында да — айтпаслар. Бизим аьдемлер — алтын аьдемлер, ясым. Сен бир де коркаяк тувылсынъ, сага, алла айтса, бир зат та болмас. — Батал бек ярык болып янып турган шырактынъ мелтесин бираз тартты. — Буйтсек ийги ди, — деди ол.

— Мен озим уьшин коркпайман, атай, — деди сол арада Виктор. — Сенинъ уьшин, Харун уьшин, сизинъ халкынъыз уьшин коркаман. Фашистлер меним уьшин аьдемлерди де, сав авыдды да йок этип салмага боларлар...

— Йок, йок, ондай зат болмас, сенинъ акылынга яманлык келмесин. Тек сени энди баска ерге коьширмеге керек, не де айт, мунда кавыфсыз тувыл, ясым.

— Онысы дурыс. Кайда коьширеек боласынъ?

— Муна уьйдинъ артында меним манъазым бар. Эне сол манъазыга коьшпеге керексинъ сен.

— Кавыфсыз дейтаган болсанъ, сол да болсын. Энди бир неше куьннен мен йолга шыкпага болаякпан.

— Йок, ясым, — деп Батал басын шайкады. — Яранъ аьруув этип тамам битсин, ол замаңда коьрип алармыз сенинъ йолынъды-молынъды, а ога дейим сен менде турмага керексинъ. Тезден бизикилер де келмеге боларлар...

Баталдынъ шырайына, онынъ янып айтатаган соьзлерине коьре, ол Викторга бек уьйренген эди, эм онынъ кеткени карттынъ юрегине авыр тиесек экенин анъламага болаяк эди.

— Атай, — деди Виктор, соьзин акырын айтып, — меним мунда туратаганымды сени мен Харуннан баска билетаган ян барма?

— Эш бир инсан билмейди, — деди Батал. — Сен онынъ уьшин бир де коркпа.

— Аьруув, аьруув, — деп разы болды Виктор, а оззи ишиннен: «Калай танъ, калай алаал юрек карт ты...», — деп ойланды.

Сол кеше Виктор орнын авыстырды. Иши аьруув болып ярастырылган манъазыга коьшти. Батал ога такта орындык ясап берди, орындыкка калын этип пишен тоьседи, дуьгерге кийиз идди, уьйкен юркан, яхшы тоьсек, улындыкы болып аьруув тон берди. Манъазыдынъ ишине шойын пеш салмага да болаяк эди, болган уьшин олар муны кавыфлы коьрип, салмадылар.

Эртенги шайдан сонъ Батал уйине конъысысы Мазан кирип келди. Мазан да, Баталдай, бир ак сакаллы карт эди. Мазаннынъ да, Баталдыкындай болып, авыл арасында уйкен сыйы бар эди. Мазан, обзининъ етпис ясына келгенине де карамай, енбил козгалшак, ашык коьнбилли, куьлгендей амал тапса, куьлгеннен де калмай, обзининъ кужыр соьзлери мен калганларды да куьлдиретаган, бир аьлемет аьдем карт эди. Авыл аьдемлери ога «Радио-Мазан» деп айтатаган эдилер, неге десе авылда болган хабарлардынъ баьрисин де ол коьтересиннен алдын эситетаган эди эм онынъ сынамыннан бир зат та озалмайтаган эди. Мазан оьзи де, маьнесин шешип туврасыннан айтпай, аьдемнинъ ишин пыстырып, бир аьлемет этип соьйлейтаган инсан эди. Обзининъ акында айта болса, «мен» деп айтаягынынъ орнына «Мазан» деп, Мазан ол оьзи болмай, баска бир, уьшинши аьдемдей этип соьйлейтаган эди.

— Уьйинъе яхшылык! — деди бу, Баталдынъ исси этип ягылган уьйине кире келип.

— Келгенге де яхшылык, кел, Мазан, олтыр, — деди уьйдинъ иеси де.

— Кайгырмас, олтырармыз. Яшавынъ калай ды, конъысым?

— Хайыр, я, алла оьзинъ бер деп, турамыз. Олтыр, Мазан, мине булайга.

— Уьйинъ йылы экен, Батал, — деп Мазан столдынъ касындагы олтырага барып олтырды.

Батал, артык ык бермей:

— Аямай ягамыз, конъысым, — деди, пешке тезек кесеклерин сала берип. — Картайган сьбеклер йылылык сьвер.

— Дурыс айтасынъ, Батал, картайдык, картайдык. Харун коьринмейди де?

— Бекир уьйлери бетке кетти болар деймен.

— Куллыгы бар болартагы.

— Ким биледи оны, — деди Батал, конъысысынынъ казып сораитаганын яратпай, сонъ барып Мазаннынъ касына олтырды.

Эки карт бир бес такыйкаларды аннан-муннан соьйлеп олтырдылар.

— Батал, — деди бирден Мазан, созди баска йолга салып, — Мазан коньбысынъ сага бир зат алып келген.

Уйдинъ иеси, сейирге калып:

— Не экен? — деп сорады.

Мазан, басын кайкалатып, коьзин кысып алды да, колын койнына йиберди, артынсыра оннан шиберекке оралган бир зат шыгарды.

— Мине, мунавын, — деди бу, соьлеги затты Баталга созып.

Батал оны колына алды, шайкай берип шегип карады, сонъ анъламаган коьзлерин Мазанга тигип:

— Мунавы не зат ты? — деп сорады.

— Ал, ал, бир де коркпа.

Батал шиберекти ашты эм ишиндегин коьрген заманында, коьзлери батлап коньбысына карады.

— Мага буйтитип неге карайсынъ, яде мен Мазанга усамайманма? — деп Мазан куьлди.

Онынъ куьлкисин Батал яратпады эм ол, ашувун тегаран тыйып:

— Эгер, Мазан, меним коьзлерим сокыр болмаган болса, сенинъ мага бергенинъ эки пашке папирос болады.

— Коьзлеринъ, Батал, аллага шуькир, бек аьруув коьредилер.

Батал тагы да уйкен сейирге калып:

— Болган уьшин, Мазан, — деди, — меним оьмиримде туьтин ишпегенимди сен оьзинъ билесинъ де.

— Билемен, — деп Мазан сакалын сыйпады.

— Биледи экенсинъ, буларды сен мага неге бересинъ? Булар мага неге керек ти? Оьлтир, Мазан, мен эш бир зат та анълаялмайман.

— Сен ишпесенъ, баска биревге бере коярсынъ, — деди Мазан аьдемнинъ ишин шыгаратаган сабырлыгы ман.

— Ол кайдай баска биревге болады? Яде Харунды айтаяк боласынъма? Тек, мен билистен, туьтинди Харун да ишпейди.

— Ол заманда, уьшинши бирев ише кояр.

— Мазан, сен картайганда бираз акылдан тайдынъ болар деймен. Ким ди ол «уьшинши» дейтаганынъ? — деди Батал эм, коьзлерин шуькирейтип, коньбысына энъкейди.

Мазан яна коьз кысты, куьлемсиреди.

— Неге кублип калгансынъ сосы сен? — деп Батал тутып, давазын кобтерди. — Айт, ким ди?

Мазан, кутандай этип, Батал бетке мойнын созды эм бирден:

— Лётчик! — деди.

— Не дединъ?! — деп Батал ушып турагалды. Колын-дагы папирос пачкалар ерге туъстилер.

— Сабыр бол, Батал, — деди Мазан, ерге туъскен папиросларды кобтерип алды эм оларды ястыктынъ астына тыкты. — Шамгалма да, орнынъа олтыр эм меним айта-ягымды тынъла...

Батал, озининъ эткенин оззи билмей, янсапалы болып олтырасына олтырды. «Аскаат, Харун... Солар, солар айткан-лар...» — деген ой Баталдынъ мыйын тесип оьтти. Ол арада Мазан, созин асыкпай айтып:

— Батал, энди биз картайганмыз, — деди. — Сакал-ларымыз, сыякта яткан кардай болып, агарган эм биз бир-биримизди билетаганымыз тек буыгуьн тувыл. Бир-биримизден сыр ясырганлар да биз тувыламыз. Мен билемен...

— Не зат, не зат билесинъ сен? — деп, эсин йгыып алган Батал конъысысынынъ созин боьлди.

— Созди боьлмей, сабыр этсенъ аьруьв эди, Батал, — деди Мазан да, конъысысынынъ шалталык этетаганына разы болмай. — Сенинъ юрегинъ, Батал, шыктай таза эм соны ушин мен сени мактайман, сага бек те разы боламан. Тек, ясырмай айтайым, меним сага бек яман хактерим калады...

— Неге экен? — деп Батал яна соз боьлди.

— Неге болсын, меннен, карт Мазаннан, озинънинъ алал досынънан, сен ишинъдеги сырынъды ясырасынъ. Эне солай! Я деймен де мен душпанга сатылгандай коьресинъме? Ол заманда, маъ, муна меним коькирегимнен юрегимди юлкып ал да, оннан сора. Карт Мазаннынъ ким экенин сен муткан болсанъ, оны сага меним юрегим айтар...

— Ох, Мазан, Мазан, — деп Батал басын шайкап, кыйналганын ясырды, — мен сени бир де анълаялмайман. Биршемекей летчикти айтасынъ, а меним эш бир летчикти де билуьвим йок. Билмеймен, билмей-мен!

Батал ушып турагалды эм, колларын артына салып, кобзлерин Мазанга, биздей этип, кадады.

— Э-э-э, кой, кой, карт, сен алдаягыңды алда, — деп Мазан, баьрисин де билгенсип, бармагын яскады. — Оннан да сен, Батал, ана агарган сакалыңның акыңда ойлансаң аьруьв эди. Агарган сакал аклык суьер деген. Солай тувьлма?

— Сакал, сакал, — деп Батал тутты. — Сениң де бар, эне, сакалың, озинь айткандай, ол да агарган. Тек агарган сакал аьдемге яманлык этпеге эркинлик бермейди.

— Ол кайдай яманлык ты? — деп Мазан, турагалып, колларын пишине таяды. Ашувдан оның аби де тири кобзлерин туман басты.

Болган уьшин Батал кайтпады, кайтарасына, Мазанга аз-маз энькейди эм, бар болган ашувын тоьгип:

— Мазан, — деди, — сениң йьртык киселеринь бос экенин мен коьрип турьман. Сен оларды акшага толтырмага асыгасың. Тек менде акша йок. Керек болса, Баймырзага бар.

Мазан ушып турагалды, оның шырайы ап-ак болды, а сав кевдеси, кайнаган сув серпилгендей болып, калтырап кетти. Бир кесекке дери ол эш бир соьз айталмай турды. Соньында, давазы юлкинып кетип:

— Не зат, не зат дединь?! — деп кышкырды.

— Эситкениңди айттым! — деп Батал да кышкырды. — Бар, бар, яным, Баймырзага бар! Летчиктинь менде экенин айт ога, ол сага, киселериньди толтырып, акша берер. Бар!..

Эки карт, эки кораздай болып, туьйрестилер. Сонь Мазан, бираз арт тайды да:

— Уялмайсың, Батал, мага уьйтип айтпага, — деди, йьламага етип. — Сен мени кимге санайсың? Сен ойланатаган кара юзликти эткеннен эсе де, карт Мазан мине муна сакалы ман муна мыйыгын кесип алып, ийттинь куйрыгының астына кыстырар. Сениң оннан хабарың барма, Батал?

Батал, авыр куллыктан бек арыган аьдемдей болып, босанып олтырага опырады.

— Меним озган заманымды, Батал, сен муткансынъ болар деймен, — деп Мазан соьзин тагы да баслады. — Эгер сен бурын байларга ыргат юрген болсанъ, мен эки кабат артык юргенмен. Эгер сага советский власть баа болса, ол власть мага кем баа тувыл. Советский власть, сеникиңдей болып, эм де меники, ол сенинъ эм меним де янымыз-канымыз, ырызымыз-намысымыз, коьрген куьнимиз, суьрген бактымыз, сенигенимиз эм суьйинишимиз. Эгер ол власть уьшин сенинъ бир улынъ кавга этетаган болса, меним экевим кавга этедилер. Сен ол затты да бек аьруув билесинъ. Карт Мазанъды бу кадер яман аьдемге санагандай сага не болган ды? Сенинъ, Батал, айттырмай коймайсынъ, намысынъ-ырызынъ йок! Сен...

— Боляк, боляк, Мазан, — деп тегаран бир айтты карувсызлыктан Батал. — Мага айып этпе, конъысым, мен бираз шалтлык этип алдым. Тек сен де анъламага керексинъ мени, Мазан, заман кайдай экенин озинъ коьресинъ.

— Аьруув экен сенинъ «биризынъ», — деди Мазан, ашуву аьли де таркамай. — Оңдай «бироздан» Мазан, билгинъ келсе, бир кешединъ ишинде тагы да етпис ясына картайып кетпеге боляк эди.

— Даь кой соны энди, картайган бир берлиге хаьтеринъ калмасын, — деди уялганнан бетин кайда салаягын билмеген Батал. — Олтырып, бир тыныш болаш. Тилеймен.

— Э-э, йок, Батал, — деп Мазан басын шайкады. — Оьзинъди сен берлиге санама. Кешир дейтаган болсанъ, мен йок демеймен, тек сен де ойланып соьйлемеге керексинъ. Уьйтип соьйлеп, аьдем-аьдемнинъ юрегине оьмир битпес яра салмага болар. Наьсибинъе, оны сен мага айттынъ. Баска бирев... Айлактан, кеширемен мен сага. — Мазан, юзи бираз язылып, колын силкти де, барып орнына олтырды.

— Савбол, Мазан, — деп Батал суьйинди. — Тенълер арасында сондай да бир зат болып олтыратаган. Тек соьле куллык онда тувыл. Ясырмай айташ мага, бу заттынъ акында сен кайдан билдинъ, Мазан?

Мазан, аьдетин этип, бир кесек заманъды уьндемей, ойлы болып олтырды. Сонъ, басын коьтерип алды да:

— Кобресинъме, Батал, — деди асыкпай, — Мазан досынъды мен соъле кайда да айтпай турайым, а сен авыл арасында коьпти коьрген, акыллы эм уьйкен сыйы да болган аьдемлердинъ бирисисинъ... Токта, токта, соьзимди боьлмей тур, айтаягынъ бар болса, сонънан айтарсынъ... Солды да, айтаягым, акыллы аьдемсинъ. Тек бирерде сен саклыкты мутып коясынъ. Соъле, озинъ биле боларсынъ, аьдемлердинъ коьзлери айлак оьткир болганлар. Кулаклары да, соьйтип, сак болганлар. Солай экен, сонъгы заманларда бир кесеклер туьн вакытларында сенинъ уьйинънинъ терезесинде шырактынъ ярыгын коьргенлер. Ол аз дейтаган болсанъ, туьнегуьн туьнде бир аьдем сени мен Харуннынъ манъязыдынъ касында айланганынъызды коьргенлер. Оны да аз дейтаган болсанъ, сизинъ манъязыга биревди киргистип эсигине кирт салганынъызды коьргенлер. Ал энди сен...

— Мазан, — деди, шырайы кашып, Батал, — айтатаган затларынь уьшинме?

— Ер мен коьк шаат, Мазаннынъ оьтирик айтпайтаганына, — деди Мазан, энди картты енъип баслаганын сезип. — Болса да сенинъ эм сенинъ конъбысынънынъ наьсиби, ол огырсыз аьдем — олтырган Мазан эди...

— Ол кайсы Мазан болады? — деп бас дегенде Батал анъламады.

— Соъле мине муна Батал дейтаган алжыган карт пан соьйлесип олтырган Мазан болады, — деп Мазан куьлди.

— Сенме? — деп Батал ушып турагалды эм конъбысыннынъ колын, эки колы ман алып, силкишледи.

— Мазан оьтирик айтатаганлардан тувыл.

— Оны сага Аскаттынъ айтаягын мен, обырдай, билген эдим, — деди Батал.

— Ким, ким дединъ?

— Аскат, деймен.

— Кайсы Аскат ты ол? — деп энди Баталды Мазан анъламады.

— Сенинъ Аскатынь.

— Олахый, зат анъламайман, Батал, — деп Мазан коьзлерин батлатты. — Онда Аскаттынъ не иши бар ды?

— Ол сага бир зат та айткан йок па? — деп яна Батал сейир этти.

— Йок. Не айтаяк эди?

— Ува, Мазан, ол баърисин де биледи сайсы!

— Кой сол!

— Солай, солай, Мазан, сенинъ Аскатынъ коьтересин де биледи.

— Кара сен ога, э! — деди Мазан, басын шайкап эм юзи де ырыкланып. — Мага ол бир зат та айтканы йок. Э? Меннен ясырып, э... Кобнин сыдырарман мен ол шош-кадынъ! Кобнин!

Батал, орнына олтырып, Мазанга анылатты:

— Кобресинъме, Мазан, сенинъ ясынъ ол затты биревге де айтпаякка Харунга соьз берген эди. Соны ушин оны мактамага керек, а сен онынъ коьнин сыдыраяк боласынъ. Тидди тыйып бнамеклик уйкен зат.

Аскаттынъ акында Баталдынъ айткан соьзлери карт Мазаннынъ юрегине янбы писилген сарымай болып якты, эм Мазан мактанмай да калмай:

— Аскат Мазаннынъ улы тувылма? Бизим тукумнан шошка аьдем шыкпаган, — деди.

Батал ясыртыннан куьлди, а оны коьрмеген Мазан, соьзин яна бардырып:

— Аьруув аьше, оны коьйык, — деди. — Лётчик кайтеди? Соны айташ мага, Батал досым.

— Летчик бек аьруув, — деди, йылмайып, Батал. — Менде яшайтаганлы, буьгуьнди де санап, доьрт куьн болды. Аягына яраланган эди, соьле ярасы битеди, кейпи яман тувыл...

Батал, обзининъ йиени мен бирге летчикти уйлерине кайтип аькелгенлери акында кыска этип айтты.

— Солай экен, — деди Мазан, эситкен хабарына разы болып эм сакалын да сыйпай берип. — Йигит аьдемсинъ, Батал, — деп ол уйдинъ иесин мактады бирден. — Бек аьруув эткенсинъ. А летчик бизикилердинъ акында бир зат та айтпадыма экен?

— Неге айтпасын, айтты. Тек сен соьле, Мазан, асыкпа, эндиги бир йолыксак, мен сага баърисин де айтарман. Болсынма?

— Болсын, болсын, — деп унасты сол сабатлей Мазан.
— Тек, Батал...

— Не зат?

— Досыйга сак бол, — деди Мазан, кабагын туййип.
— Ол, ийттен тувган, туьнегуьн ясы намаздынъ алдында сенинъ уьйинънинъ касында ийискиленип айлана эди. Буьгуьн танъ атаятырып мен оны яна сенинъ уьйинънинъ касында коьрдим. Ол, ийттей, ийис билетаган наьлет. Сак бол. Микалайдынъ куьнинде онынъ атасы палицада босына куллык эткени йок. Сак бол, Батал.

— Донъыздан тувган — донъыз! — деди Батал, ашувдан агарып.

Булар бир кесек заманды уьндемей турдылар.

— Мазан, — деди сонъ Батал, — мен билистен, сен мага келип тербемесенъ яде коьтере де келмесенъ, аьруув болар эди. Баймырзадынъ яман коьзиндесинъ сен. Ана йьйында оны кайта-кайта тислеп турганынъды ол шошка мутпас, аьле бара тура сеннен оьшин алмага да болар.

— Соьзинъ акыйкат, — деп унасты Мазан.

— Кереги туьсе калса, мен сага Аскаттан яде Харуннан айттырарман. Яде сен оьзинъ Аскаттан айттыра коярсынъ. Суьйтсек — кавыфсыз болар.

— Болсын, Батал, — деди Мазан. — Ол заманда мен кайтайым аьше, — деп ол турагалды. — Папирослар ястык астында, летчикке берерсинъ, меннен ога салам да айтарсынъ. Мазаннан сага салам дерсинъ. Мутпа. Ол папиросларды мен, фронттан хьтесиз кайтсалар ишерлер деп, улларыма саклап койган эдим. Орыс летчиктинъ меним улларымнан не баскалыгы бар, ол да меним улым. Папирослар аьруув папирослар. «Наша марка» деп айтылады. Бермей калма...

— Берермен, Мазан, берермен. Савбол.

— Ал аьше, яхшылык пан кал, Батал, — деп Мазан, Батал ман аманласып, акырын шыгып кетти.

Батал онынъ артыннан аьруув коьзлери мен карап калды.

Мазан орамга шыккан заманда, ога Досый расты.

— Салам аьлейкум, Досый, йолынъ болсын, — деди полицайга карт, салам бергиси келмесе де.

— Аьлейкум салам, савбол, — деп Досый да, алгысы келмей, Мазаннынъ колын алды.

— Алла берсе, кайда йолландынъ, Досый?

— Янбек-сокыр уйине бараман. Туьтин сатып алмасам болмады.

— Янбек-сокыр туьтин сататтагы? — деп оьтириктен сейир этти, онынъ туьтин сатпайтаганын аьруув билетаган Мазан.

— Билмеймен, Мазан, — деди Досый, ашувдан коьзлери янып кетип, — тек мага айтканларына коьре, сатады болар деймен.

— Сатпага да болар, ким биледн, — деди Мазан янъылгансып эм, аьдетин этип: — Ювык бол, Досый, шай ишейик, — деп косты.

— Савбол, асыгаман, Мазан, — деди палицай, сосы лебиз картган айырылмага асыгып.

Булар айырылыстылар. Бир кесек ер барганнан сонъ, Мазан артына бурылып карап, Досыйдынъ да артына бурылып караганын коьрди. «Ийттен тувган!» — деди карт, тислерин кыршыдатып.

Палицай Янбек-сокыр уйининъ касына етти. Муьнда бир такыйка кадер токтап турды, сонъ, Мазаннынъ оьз каралдысына киргенин коьрип, акырын адымлап артына кайтты. Ол эригип юрген биревдей болып, Батал уйи бетке карай-карай барды. Тек Батаддынъ уйининъ, куьнайлан калпактай болып, капланган, тоьгерек баслы ожагыннан коьгилжир-кара туьтин шыгады. Мазан уйининъ касыннан озганы сонъ, палицай бир тар орамга бурылды эм бир зат излеитаган коьзлери мен караньп, Каплан, Халид, Рамазан, Мурат эм оьзининъ списогына алынган баска аьдемлердинъ уйлерининъ касыннан озды. Шекленгендей зат таппаганыннан сонъ, Досый артына кайтты эм тар орам ман управа бетке карап адымлады.

Управа авыл советтинъ аддынгы уйкен уйинде орынласкан. Старостадынъ ол кадер де уйкен болмаган кабине-

тине, «Т» буквага усай келип, эки стол салынган. Устьине карагошкыл-коьк шугадан яов тоьселген, касларында бир неше артлы олтыралар. Кабинеттинъ уьш терезесине де узун-узун, ерге етип, терезе-яовлар илингенлер. Старостадынъ арт бетиндеги дубьгерге Гитлердинъ рамкалы портрети илинген.

Баймырза, столдынъ касындагы юмсак олтырага олтырып, бир кагытлар карап туры. Устьине карагошкыл-коьк кашимир тысланган тон кийген, белине куьмис белбав буьган, басында каралыктан йылытырап турган бухарский боьрк, аягында галошлы ак валенка.

Бирев эсикти какканын эситип, староста басын коьтерди де:

— Кир, — дегенди айтты.

Кабинетке, курыктай созылып, Досый кирип келди.

— Айт, не затларды билдинъ? — деп сорады староста столдынъ касына келген Досыйдан.

— Янъы болган бир зат та йок, Баймырза, — деди палицай давазын бурныннан алып. — Мазан Батал уьйиннен шыкты, Халид соьле Мазан уьйинде болар деймен. Каплан ман Рамазанды коьрмедим.

— Та-а-к, — деп созды орысшылатып староста, ол арада оьзи бир затлар ойланып. — Билесинъме, Досый, не этпеге керегин? — деди ол сонъында. — Бос орамларда уьндемей кыдырувымыздан маьне шыкпайды. Баска бир зат ойланып таппага керек. Сен билип кой: эгер летчик бизим авылда ясырынатаган болса, бизим куллык ялпайды. Соннан себеп летчиктинъ муьндама экенин яде муьнда тувылма экенин тувра этип билмей амал йок. Билесинъме, энди кайтип этеегимизди? Давай ярдамды энди танънан излеп карайык, Досый.

— Аньламайман, Баймырза. — деди Досый, кирпичлерин кагып.

— Булайга олтыраш, оны мен сага аьруьв этип туьсиндирейим, — деди, Досыйга орын коьрсетип, староста эм, палицай олтырганы сонъ, сырласып сырын ашып баслады. — Куллык муьнадай, биз, кайтип болса да бир амал тавып, шекленетаган аьдемлеримиздинъ карадыларында кеше конып калмага керекпиз. Сарайларында болсын, кора

туьплеринде болсын, яде баска бир ерлеринде болсын, кеше ясыртыннан коньп калып, туьнде олардынъ не этетаганларын карамага керек. Туьн бизге коьп затларды ашпага болар. Энди анъладыньма, Досый?

— Бас экен сенинь басынь, Баймырза, — деп ырыясыды Досый, иесининъ коьзине караган ийттей болып.

Баймырза коьньк эте туьсип, уьйкенсиди:

— Мен билистен, оннан аьруьви йок. Энь алды ман бизди айлак та бек шеклендиретаганларды алармыз. Олар — Батал ман Мазан, Халид пен Каплан эм Рамазан ман Муратаалар. Тек Рамазан ман Муратты биразга токтап турайык. Сен, Досый, кылыплы Мазан ман ана уьйден шыкпас Баталды аларсынъ. Темейге Халид пен Капланды берермиз. Анъладыньма?

— Бек аьруьв де анъладым!

— Аьше ол заманда аьзирлен де басла. Мазаннан басла. Тек сак бол, бу кулыкты билип этпеге керек, Мазан сага аьнше-миншелерден тувыл — карт шошканъ кылыплы аьдем.

— Бир зат та тувыл, биз оннан кылыплыларын да коьргенмиз, — деп мактанды палицай, турагалып.

— Бар аьше, Досый, — деп староста, палицайдынъ мактанганын яратпай, эрнин йыйырылтты. — Темейди тавып, мага йибере кет.

* * *

Батал уьйине бараяктан алдын, Мазан коьрген затларын Халидке айтты. Немецлер келмей турып, Халид колхозда даньыл бригададынъ бригадири болып кулык этетаган эди эм атасы беттен Мазанга кардаш болатоган эди.

Баталдынъ эткен йигитлиги Халидти тувра коькке еткерди, ол аьле Баталга куьннеп те алды. Сонъында ол, Батал уьйине барып, баьрин де аьруьв этип бил, деп тиледи.

— Белки, Баталга бир яраам керек болар, — деди ол.

Эм Мазан, Халидтинъ тилегин алып, Батал уьйине кетти. Энди соьле Мазан, Батал уьйиннен кайтып келип, оззининъ уьйине кирген заманда, яны бытлап турган Халид оннан:

— Кайдай ды кулыклар? — деп сорады.

— Бек аьруьв, Халид, — деди Мазан, таягын муьйиске салып.

— Аьруьв — не ди?

— Летчик Баталда.

— Кой сол!

— Акылынъды ишкеңдей, неге бакырасынъ? — деп тутты Мазан. — Мазан сага санъырав болганы йокты да.

— Айтканынъ уьшин болатан болса, мунда бакырган тувыл, дунья шанъын коьтерип, орада теппеге керек, Мазан! — деп Халид суьйине берди.

— Мазан обтирик айтатанлардан тувыл, — деп Мазан Халидке акыйды.

— Даь, койдык, койдык, — деди сабырланып Халид. — Кел аьруьв этип айташ, Мазан, не коьрдинъ Батал уьйинде, не эситинъ, летчик ким ди, кайтеди, озин коьралдынъма?

— Коьргендей заманым болмады, коьремен десем, Батал йок деек болмас эди, — деп карт юлдыртты. — Айтып мен сага не айтайым, Халид, летчик Батал уьйинде яшайтатанлы доьрт куьн болады.

— Ай Батал, ай яным Батал.

— Ярасы бар экен.

— Кимнинъ?

— Кимнинъ, кимнинъ — летчиктинъ!

— Кой сол! — деп Халид дирдей туьсти.

— Сен, ювыгым, тынълаяк болсанъ, соьзимди боьлип тербеме де — тынъла, — деп карт яна тутты.

— Аьруьв, аьруьв, Мазан, тынълайман, айт.

— Летчик яраланган, — деп Мазан боьлинген соьзин яна баслады, — тек Баталдынъ айтувына коьре, ярасы битеди, кейпи де яман тувыл. Папиросты бердим. Тек карт пан тоьбелеспеге аз калдым...

— Неге?

— Баталды билмейсинъме? Мага сенмеди болар деймен, сырын айтпай, коьпке дейим соьгинип турды, мага айтпаган авыр соьзи калмады. Сонъында...

— Ай Батал, ай яным Батал! — деп Халид яна куваньып баслады, ама, карттынъ тагы да акыйганын коьрип, тыңды.

— Баска хабарлар билмединъме? — деп сорады ол.

— Йок, — деди кыскасыннан Мазан. — Тезден Батал бир хабарлар айтаяк болды. Тек...

— Не — тек?

— Тагы да ана ийтти коьрдим.

— Досыйдыма?

— Аьше. Кайтып келеятырганымда орамда йолыкты. Янбек-сокыр уьйине туьтин сатып алмага бараман, дейди, ярылгыр. Янбек-сокырдынъ туьтин сатпайтаганын ким билмейди. Туьлкидей ийискилеп, излейди, наьлет.

— Солайтагы, — деди Халид, сонъ ашувланып косты: — Халкын, элин саткан огырсыз!

— Эситесинъме, Халид, — деди бирден Мазан, — мен сенинъ уьстинънен, биллип кой, Баталга бир зат айтканым йок. Собледен соьлеге ол затларды тек мен ялгыз билгендей коьрип турсын, а сонъын коьрип алармыз. А энди сен темирши Амитке бар да, тилинъди аьруув этип танълайынъа ябыстырып кактыр. Анъладынъма?

— Анъладым, анъладым, — деп Халид куьлди.

— Бир де куьлме, бу сага ойыншык зат тувыл! — деп Мазан давазын коьтерди.

— Куьлмеймен, койдым, Мазан, — деди Халид эм шырайына буьлт тоьседи.

— Летчикти Рамазаннан баска эш бир янга айтаягынъ йок, — деп Мазан конагын уьйрете берди. — Ананъ экеш ананъа, койнынъдагы пишенъе айтаягынъ йок. Баталдан бир хабар эситсек, кимнен эситкенимизди билдирмей, аьдемлерге айта барармыз. Туьсиндинъме?

— Бек аьруув туьсиндим.

— Рамазан да тилине сак болсын, сен ога айтарсынъ.

— Аьруув, айтарман.

— Энди мунда тынъла: Батал уьйине бараман деме, мага да коьп келип тербеме. Онсыз болмаяк. Бир зат керек бола калса, мен сага Аскатты йиберермен, ога сенмеге болаяксынъ. Соьле уьйинъе кайт. Яде токтап тур, — деди Мазан артынсыра эм барып терезеге битти. Бираздан сонъ ол: — Караш, ана караюзлидинъ бараятырганын! — деп сыбырдады.

Терезеге Халид те битти. Мазан уьйининъ касыннан, кенъ адымлап, Досый озып бараятыр эди...

Эртенъликте, эртенъги шай ишеектен алдын, Батал Харунды столдынъ касына шакырып алды. Харун онынъ касына келген заманда, Батал ога карандаш пан язылган бир тетрадь кагытын берди.

— Балам, — деди, — муна кагытты окып мага эситти-реш. Харун, сейирге калып, кагытты алды эм онда «Товарищи колхозники!» — деп язылган биринши соьзди окып:

— Виктор язган, дия, атай? — деп, юзине куьн тувып, сорады.

— Билдинъ, балам, сол язган, — деди карт. — Окы.

— Ога сен тагы да мени алмай баргансынъ, — деп Харун оьпкеледи.

Батал, танъ шырайланып, куьлемсиреди:

— Меним балам, — деди ол, — аьр куьн сайын экевимиз бармага ярамайды. Оннан, зарар болмаса, пайда шыкпас, оны сен озинъ де аьруув билесинъ. Окы, балам. Язылганын айыбрасынъма?

— Неге айырмайман, — деди яйнап Харун, оьпкеле-генин де мутып.

Эм Харун асыкпай, соьз-соьзлеп окып, сонда ок оны картка коьширип баслады.

«Товарищи колхозники! — деп язылган эди кагытта. — Немецкие гады много кричат о своих победах. Но вы не верьте им. Они врут, как собаки. Красная Армия уже начала изгонять фашистских извергов с нашей земли. Под Сталинградом окружена трехсоттысячная армия врага. И на других фронтах тоже бьет оккупантов Красная Армия. Враг смертельно ранен. Он истекает кровью. Скоро, скоро, товарищи, немцам конец. Скоро Красная Армия освободит вас и вернет вам прежнюю счастливую жизнь. Но чем ближе наша победа, тем злее становится враг. Он разрушает наши города и аулы, убивает ни в чем неповинных людей — стариков, женщин и детей. Увозят в свою проклятую фашистскую Германию наше добро. Не давайте врагу делать этого. Не слушайте фашистов и их холоуев-предателей и изменников Родины. Смерть немецким оккупантам!».

— Бек аруув, балам, — деди Батал Харун окып кутылганы сонъ эм, письмоды оннан алып, койын кисесине салды. — Сталинградта не кадер курсалган, дейди?

— Уьш юз мынь, атай, — деди Харун, сосындай уйкен куллыкты — письмоды окып коьшируувди озине сенилгенине мактанып.

— Уьш юз мынь, — деди карт, бир затлар ойланып. Сонъ сорады: — Окыганынъды аруув этип эсинъе алдынъма, асым?

— Алдым, — деди Харун, артык та йигерли айтпай. — Береш, атай, энди де бир окыйым, — деп тиледи артынсыра бу.

— Маъ, оны эм окыганынъды аруув этип эсинъе ал, балам, — деп Батал кагытты тагы да Харунга берди.

Бир такыйкалардан сонъ Харун письмоды атайына кайтарып берди.

— Аруув этип окыдынъма? — деп сорады карт.

— Окыдым.

— Эсинъе алдынъма?

— Алдым.

— Мутпассынъма?

— Мутпан, атай.

— Бек аруув. Энди, балам, тонынъды кий де, Мазанга бар. Муна кагытта язылган затларды аруув этип Мазанга айт. Анъладынъма?

— Анъладым, атай.

— Мазаннан баска эш биревге де айтпа.

— Аскатка ша?

— Ол баърисин де биледи, — деди Батал, явабын туврадан бермей.

Харун кувнак юзленди.

— Бар, балам, бар, йолынъ болсын, — деп асыктырды Харунды Батал.

* * *

Атайынынъ айтканын толтырганы сонъ, Харун Мазан уйинде коьпке калмады. Харун кеткени бир неше такыйка болды дегенде, Мазан Аскатты Халидке йиберди. Хабарды

айтпага Халид, лётчиктинъ язган кагыты акында Аскаттынъ айтканын тынълап болды да, оны артына кайтарып, оъзи Рамазан уыйине асыкты.

Элбетте, бу затлардынъ бабриси болмаяк та болар эди, эгер Харун Мазанга, сеннен баска бирев де билмеге керек тувыл, деп атайынынъ айтканын айткан болса. Аман да Харун — бала тувылма — хабарга суыйингеннен оны Мазанга айтпага мутып кеткен. Сол янъылысы Харуннынъ эсине тек йолда тубсти. Ол сол сабатлей шавып артына, Мазан уыйине, кайтты. Болган ушшин болаягы болып кутылган эди. Харун эткен янъылысыннан себеп тувра йыламага етти. Ама акылы Мазан онынъ янын тыныш этип, уыйине кайтарды.

Орыс лётчиктинъ письмосы акында хабар айтпага Халид Рамазан уыйине бара турсын эм юреги тыншайган Харун да уйлерине кайтып келе турсын, а биз ол арада старостадынъ кабинетине карайык. Мунда Баймырза оъзи эм оны ман бирге палицайлар Досый ман Темен олтырганлар.

Досый озган кеше танъды Мазаннынъ кишкей сарайында аткарган, болган ушшин бир зат та коьралмаган. Соны ол старостага айтып туры. Досыйдынъ айтысынша, Мазан аксамда ятканыннан танъ атканша сыяка да шыкканы йок.

— Мен билистен, лётчик Мазанда тувыл, — деп акылытаксып кутылды хабарын Досый.

— Аьрув, — деди Баймырза, шибжий тилли Мазаннан ашувын алгандай сылтав йок экенине бираз кайгылы болып. Артынсыра ол: — Сен кайттинъ? — деп Темейге карады.

Темей, бир аьлемет болып кыпынълап, сийрек кирпичклерин тез-тез какты.

— Меним де коьрген затым болмады, — деди ол, коьзин ясырып.

Староста, кабагын тубйип, Темейге шекленип карады.

— Танъ атканша турдынъма? — деп сорады сонъ ол.

— Аьше. Тек...

— Не — тек?

Темей басын тоьмен салды.

— Айт, не «тек» оъзи? — деп староста давазын коьтерди.

— Туън ортасында, — деди Темей, онъ колынынъ аясы ман сол колынынъ уьстин сыйпалай берип, — мени Халидтинъ ийти билип, сарайга кирмеге бир де мырсат бермеди. — Соннан себеп мен азбардан шыгып, танъ атканша тыста, кора туыште кагазлап яттым.

— Эй, сен болмаяк коьмихтинъ! — деп староста Темейге ашувланды. — Куллыктынъ маьнесин билип, эбин тавып этпеге керек. Соны ман аьше бир зат та коьралмадым, дейсннъме? — деп сорады артынсыра староста, бираз юмсакланып.

— Йок, коьралмадым.

— Аьруув аьше, — деди староста. — Соьле уьйлеринъизге кайтынъыз, тыншайынъыз. Туьнде яна куллыгынъызга барарсыз. Досый, сен буьгеше Баталга барарсынъ, а сен, Темей, Рамазанды аларсынъ. Онынъ ийти йок болмага керек, — деп шымтыды ол палицайды. — Ал аьше, барынъыз, меним куллыкларым шашымнан коьп.

7

Буьгуьн Батал аьдетиндегиннен эрте ятты. Болган уьшин карт бир де уйкы таппады. Онынъ басында алды-арты болмаган туьрли-туьрли ойлар уьренъ-суьренълестилер, юмган коьзлерининъ алдында бир аьлемет-аьлемет, Баталдынъ оьмир-оьмиринде коьрмеген-эситпеген януварлардынъ суьвретлери ойнастылар. Батал ах-охлап, ян-ягына токсан кере авдарылды. Уйкы бир де келмеди картка...

Танъатар туьннинъ тынлыгын коразлардынъ шувылдасып шакырғанлары бузган шакта Батал орныннан турды эм, акырын кийинип, сыякка шыкты. Коразлар энди шакырып кутылган эдилер. Тоьгерак уйык-тымьк. Коьк булытлы. Каты аяз бурыннан, кулаклардан шымтыйды. Аяк астында кар зыкыр-зыкыр этеди.

Карт, энъкее берип, кора туьп пен азбарды айланып шыкты, котанга, бос тавык-кедешке карады, оннан сонъ кишкей авыздан орамнынъ эки бойын да коьзлеп алды. Биревдинъ де йок экенин билгени сонъ, уьйдинъ

артына айланды да, карана берип, пишеннинъ астына йо-
йылып кетти.

Ярым сабаттен сонъ Батал манъазыдан шыкты, онынъ эсигине кирт садды эм, кайтып келип, уйге кирди. Карт акырын шешинди эм орнына кирип ятты. Харун ол затлар-
дынъ биршийин де билмеди.

Ерге ярык туъскенлей, Батал Харунды тургысты.

Танъ атып эм ерге де бираз ярык туъсип, уйлердинъ ожаklarыннан туътиннинъ калтырай берген баганалары коькке созылып баслаган шакта, Харун, атайыннан тагы да бир аманат алып, уйден шыкты. Бу йол Харун Октябрь революциясынынъ йылына Сталиннинъ Москвада айткан соьзин алып барды. Оны Баталга туьнде Виктор айткан эди.

Харун Мазан уййининъ эсигин ашып киреятырган вакытта, Досый обзининъ уйиннен шыкты.

Баталдынъ яс йиени Мазанды Сталиннинъ доклады ман таныстырады. Ол заманда Досый Баймырзадынъ уйине ювыклап келди. Бир сабатлерден сонъ, Досый, Баймырзадан шыгып, обзлери бетке йобнеди. Ол узун бетли басын кайкалатады, бир затка куьлемсирейди. Палицай бу йол мактанмага эм обзи обзин мактамага болаяк эди...

Куллыгын битирип, Харун Мазан уйиннен шыкты. Онынъ артыннан Мазан обзи де шыгып, авылдынъ куьнбатар бетине карап йол алды. «Сталин, Сталин, — деп соьйлене барды Мазан йолында, — акыллы Сталин сенинъ бизди калдырмагынъды, бизге келеегинъди мен билетаган эдим. Мине мен, карт Мазан, соьле сенинъ соьзинъди Халид пен Рамазанга айтарман, эртен оны сав авыл билер. Да, буьгуьн Баталга Халид пен Рамазаннынъ акында айтпага керек, картты алдав аьруув тувыл. Бас дегенде ол шамгалмага да болар, а сонъында обзи де суьйинер...

Мазан, Халид уйинде уйдинъ иесине суьйиниш хабар суьйиниш олтырган вакытта, бир аьдем, бир ат егилген шанага олтырып, авылдан шыкты эм керуьвге карап йол алды...

Эсэс капитаны Отто Каузер, Баймырзады гестапо уыйининь коридорында йолыгып, оны озининь кабинетине аькетти. Мунда ол, старостага йыландай карап:

— Не зат эди айтаягыныыз, господин Урасалиеф — сизинь тукымыныыз солай болса ярайды? — деди буздай сувык давазы ман.

— Солай, господин капитан, солай, — деди Баймырза, куйрыгын булгаган ийттей болып. — А меним сизге айтаяк болатан хабарым бек аруув хабар. — Эм Баймырза, боьркин шеше берип, столга ювыклады.

— Олтырыныыз, — деди капитан, тилегеннен эсе буйыргандай этип. — Тынълайман.

Уразалиев капитан коьрсеткен юмсак креслога костансызланып олтырды. Юрегининь согувын тегаран бийлеп, оззи де ак шырайланып:

— Ана сизинь излеятаган большевик лётчиги бизим авылда ясырынып турады! — деди бакырып.

Немец, коьтериле берип алды да, яна орнына олтырды, коьзлерин батлатып, старостага карады. Баймырза апаты кетип коркты, олтырган еринде артына берилди.

— Аитувыныыз дурыспа?! — деп сорады сонъ капитан, тап бир дунья карзынасын тапкан аьдем шырайланып.

Баймырза эсин йыйып алды, капитанды сейирге калдырганына суьйинди эм соьзин пулеметтай аттырып:

— Дурыс, капитан, дурыс, господин капитан, мен оьтирик айтатан аьдем тувылман...

— Лётчик соьле каерде ди?

— Бизим авылда бир карттынъ манъазысында ясырынып турады.

— Сиз оны кайдан билдинъиз?

— Меним аьдемим анъылып билген. Меним палицайым...

— Лётчик ясырынатан карттынъ аты, тукымы?

— Батад, Батад Бектемиров, господин капитан.

— Пектемироф... — деп Каузер оны блокнотына язды. — Бек аруув. Оннан сонъ ша?

— Не оннан — сонъ? — деп староста аңламады.

— Кайтип билгенинъизди сорайман, — деди капитан, бир аз разы болмай.

— Э-э, соны айтасызба, — деп староста куьлемсиреген сыпатлы болды. — Соьлеги мен айтатаган палицайдынъ хабарына коьре, туьнде ол Бектемировтынъ азбарындагы сарайында коньп калган эм соьйтип баьрисин де аьрувь этип коьрген...

— Не зат коьрген?

— Каранъа танъда карттынъ уьйден шыкканын, каралдысын айланып караганын, оннан сонъ уьйдинъ артына айланып, сондагы пищеннинъ астындагы манъазыга киргенин, онда бирев мен орысша соьйлегенин — баьрисин де коьрген. Соьйтип этерсинъ деп ога мен айткан эдим, — деп староста мактанаягыннан калмады. — Тек олардынъ не соьйлегенлерин айьралганы йок, болса да, мен билистен, ол аьдем лётчик болмаса, баска бирев де болмайды. — Баймырза, хабарын кутылып, куьлемсиреди, болган уьшин онынъ куьлемсиревиннен сыпаты бир аьлемет болып ыржайды, а оьзи каты мараздан тамам соьылган аьдемге усады.

— Белки, ол лётчик болмай, баска бирев болар, э? — деп капитан шекленгенин айтты.

— Йок-йок, менимше, ол тап сол сиз излейтаган лётчик, — деп сендирди Баймырза немецти, а оьзи яны шыгып ишиннен ойланды: «Акыйкатлай да ол, лётчик болмай олтырса, акша коьзли Досыйга бу затлар тек коьринген болса, бизим куьнимиз не болар экен...».

Каузер орныннан коьтериди эм суьйингеннен колларын уйкалап:

— О, господин Урасалиеф, сиз мага бек ярайсыз, сизинъ Германияга алал экенинъизди коьрип турыман, — деди. — Эм Германия сизди мутпас, тек большевиклердинъ бандити бизим колымызга бир туьссин.

— Туьсер, господин капитан, туьсер, бир якка да кетпес, — деп староста, капитаннынъ алдында тувра ерди ялагандай болды.

Каузер, ога караган да этпей, телефоннынъ трубкасын алды.

— Лейтенант Рикче? Мундагы капитан Каузер. Тез болып мага кир. Карап тураман.

Трубкады кайтара орнына салганы сонъ, Каузер, кабинетте кезине берип, соьзин бардырды:

— О, мен сыйлы Герман аьскерининъ офицеримен, эм Германияга ярдам эткен аьдем мен соьйлеген заманымда, бек юмарт болатоганман. — Ол столдынъ кутыгын ашты, оннан юз сигаретли бир пачка шыгарып алды эм оны Баймырзага созды:

— Ысла, господин староста, мунавы бек аьруув немец сигарети, ал, ал, мен оны сизге бермесем, кимге береекпен, — деди.

Баймырза тагы да басын ерге еткистип энъкейди, немецке уьйкен савбол айтты эм, пачкады онынъ колыннан алып, койнына тыкты.

— Не мен келгенсиз? — деп сорады Каузер.

— Атшана ман, — деди, колында боьркин юмалаклап, староста.

— Соьле меним солдатларым сизинъ авылга бараяклар, — деп туьсиндирди немец. — Лейтенант Рикче алып бараяк. Сен де солар ман бирге барарсынъ. Автомашина ман.

— Ат пан шанам ша? — деп, тегаран батып, сорады Баймырза.

— Мунда калып турар, коркпа, бир якка да кетпеслер сенинъ атынъ ман шананъ. Сонъыннан келип аькетерсинъ.

— Солай да болсын, — деп староста унасты.

— Э-э-э, летчикти тапканнынъ тукымы ким дединънз? — деп сорады бирден капитан.

— Досый, Крымов Досый, — деди староста.

— Кримоф?

— Аьше.

— Ол ким ди оьзи?

— Меңде палицай болып куллык этеди.

— Бек аьруув. Немец командованиеси оны да мутпас. Меним ога разы болатоганымды айтарсыз.

— Айтарман, айтарман, господин капитан, — деп асыкты староста, а ишиннен Досыйдынъ макталувга шыкканына яман оькинди.

— Ана айтатаган картынъ, ким эди сол, да Бектемироф, ол ким ди?

Баймырза кепкен эринлерин ялап алды эм, коьтересин айтпага аьзир экенин коьрсетип:

— Онынъ улы коммунист болган, — деди. — Соьле кызылларда, фронтта. Карт оьзи де кавга болмай турып колхозда бек сыйлы активист болган. Янъы йорыкты атта суьймейди, оьзи де шынты большевик. Кавыфлы аьдем...

— Хо, — деди капитан, бек корккан киси болып.

Гестаповшыдынъ селеке этип айтканын уьшинлей де коркканга санап, Баймырза коьзин батлатты:

— Мен уьшинин айтаман, господин капитан, ол бек кавыфлы аьдем, — деди.

— Аьрувь, аьрувь, коьрип алармыз онынъ кайдай кавыфлы экенин, — деп капитан, болды энди дегенди анълатып, колын силкти. — А соьле сиз барып шананъыз бан атынъызды орынластырынъыз, тезден авылга йол алаяксыз, — деп немец соьздинъ сонъын этти.

— Сав калынъыз, господин капитан, — деп, басын кайта-кайта ийип, Баймырза кабинеттен шыгып кетти.

Арасы коьп озбай, грузовой машина ман районнан немец отряды да шыкты. Солдатлардынъ ишинде Баймырза да олтырган эди.

9

Алгы йол Харун, Мазаннан шыкканы сонъ, оьзлерине кайтпады да, авылдынъ Баймырза яшайтаган ягына кетти. Соьнда староста уьйининъ кишкей авызыннан, кырсызлардай карана берип, Досыйдынъ шыкканын коьрди. «Мунынъ бир заты бар», — деп ойланды Харун, кора туьбине кысыла берип. Эм айтканы келсин, бираздан сонъ старостадынъ каралдысыннан бир атшана шыкты эм ол, керуьв якка бурылып, районга баратаган йолга туьсип кетти. Харун оны да коьрди.

Харун, коьп ойланып турмады да, атайына асыкты эм коьрген затларын ога айтты.

— Тфув, донъыздан тувган донъыз! — деп туькирди Батал Харуннынъ хабарыннан сонъ. — Меним юрегим оны сезген эди. Ах, наьлет сени!

— Болган зат барма, атай? — деп коркты Харун.

Батал явабын бермеди. Уьндемегени де — Харуннынъ юрегин сувыткысы келмеди. А айтаяк болса, бу кеше олардынъ азбарында ким де болсын бир ят аьдем болган эди. Оны Батал тавык-кедештинъ касындагы биршемекей ызлардан билди. Йок, булар Баталдынъ оьзи калдырган ызлары тувыл эди, буларды тек ят аьдем калдырган. Эм Батал Харунга:

— Мен келгенше уьйден бир якка да шыкпай тур, — деди эм оьзи, тонын кийип, шыгып кетти.

Тыста япалак-япалак этип кар явады. Орамлар бос. «Ах ийттен тувган огырсыз, меннен де кылыплы болып шыктынъ болар деймен, наьлет. Ол ызлар айхай да сенинъ аякларынынънынъ ызлары... Йо-ок, оьтирик айтасыз, Баталды сиз алдаялмассыз!» — соьйтип соьйлене келип, Батал Мазаннынъ уьйининъ касына етти. Мазанды таппады. Халидке йобнеди. Эм мунда ол, уьйдинъ иесиннен баска, Мазан ман Рамазанды да тапты. Баталдынъ келгенине булардынъ баьриси де бек суьйиндилер. Боьтен де Мазан суьйинди, неге десе, Халид пен Рамазаннынъ акында Баталга айтар уьшин, соьлегиннен аьруув заман табылмаяк эди.

— Батал, — деди бир кесек заманнан сонъ Мазан, ога айтаягын айтпага мырат этип, — элбетте, сен мага тутаяк та боларсынъ, тек...

Мазаннынъ соьзлерин эситкен Батал туткан тувыл экеш, ога бек разы болды. Карт бек аьруув этип анълаган эди: баскалардынъ ярдамы болмай, ол ялгыз оьзи бир зат та эталмаяк эди. Эм соьле орыс лётчигин казадан кайтип куткармага керегининъ амалын таппага керек эди. Соны соьйледилер уьйдинъ ишиндеги доьрт аьдем...

* * *

Рамазан авылдынъ орамларын баьленше кайта айланып шыкты. Болган уьшин излейтиган аьдемлерининъ биреве де коьринмейди. Сонъалыкка калганда, бир тар орамнынъ шетинде Рамазан буларды коьрди. Олар экеви де тувра Рамазан бетке карап келеятыр эдилер. Бир зат та билмеген кисидей болып, Рамазан булардынъ алдыларына карап йобнеди.

— Салам алейкум, — деди Рамазан, буларды бек сыйлайтаган аьдемдей болып.

Палицайлар, саламларын кайтарып, Рамазан ман колластылар.

— Не аьлемет куьн ди буьгуьн, — деди сонь Рамазан ййнап. — Акылы болган аьдем мунадай куьнлерде уьйде олтырып, акырын аракы тартады. Онынь уьстине кобыз да болса, ол кайдай завк зат, э? Солай тувылма айтувым?

— Да-а, — деди Темей, елкесин касый берип, — айтувынь, оллахый, яман зат тувыл эди...

— Бирер стакан ютсак та болар эди, — деди Досый да, туькиршигин юта берип.

— Ол заманда, кардашлар, кемге санамай, меним уьйиме ювык болсаньыз, менде бир зат табылар эди, — деп Рамазан, куьлемсирей берип, коьзин кысты.

— Бар ма? — деди Темей, коьзлери балт эте туьсип. Рамазан буларды шакырганына оькинген аьдемдей болып:

— Аз болса да бизге болаяк болар, — деди.

— Не кадеринь бар ды? — деп сорады Досый.

— Не кадер деген де не ди оьзи? Энди мен сизге сатып бергендейге эткен йокпанды да, — деди Рамазан, Досыйдынь сораганын аньламагансып.

— Фу сен! — деп йыйырылды Досый. — Мен сеннен баасын сорамайман, аракынь коьппе, деймен.

— Э-э, солай детагы, — деп Рамазан куьлди. — Етеек болар.

— Аьше бараякпа, Досый? — деди Темей, аягын аягына согып.

Досый, барайымма, бармайымма деп ойланган аьдемдей болып, басын тоьмен садды. Баймырза районга кетейтырып летчиктинь табылганын биревге де аньлатпай, бир зат та билмеген кисидей болып юр, деп айтып кеткен эди. Соннан себеп соьле Рамазанга бармаса, оны бир шекке калдырмага болаяк эди, а экинши ягыннан, Досыйдынь бек ишкиши аьдем экенин баьриси де билетаган эди. Соны ойлана келип, Досый:

— Юр, Темей, кирип шыгайык, — деди. Эм булар Рамазан уьйине кеттилер.

Немец отряды авылга куьндиз бир сабат экилерде келди. Машина управадынъ касында токтаганлай, солдатлар каргып-каргып туьсип тизилдилер де, Батал уйине кеттилер. Оларды староста аькетип барды. Немецлер калтанълап, ама бакырыспай-кышкырыспай, манъазысы ман бирге Баталдынъ уйин курсап алдылар, а Баталдынъ озин управага, лейтенант Рикчеге аькеттилер.

Старостадынъ кабинети. Стол касында Рикче олтырган. Лейтенанттынъ арт бетинде, терезе касында, староста турагалып туры. Гестаповшыдынъ алдында, бир кыйналмаганлай немецтинъ коьзине карап, Батал турагалып туры. Эсиктинъ касында, колына автомат алып, солдат созылган.

— Тукымынъ? — деп сорады Рикче Баталдан.

— Бектемиров Батал Казиевич, — деди Батал.

— Бектемироф. М-да... Лётчик кайда ды? — деди бирден немец.

Карт, явап береегининъ орнына, селеке эткен куьлкиси мен куьлемсиреди.

— Лётчик кайда ды? — деди Рикче яна бир. Батал бу йол да явап бермеди.

Гестаповшыдынъ юзин кара кан каплады эм ол, ашувдан туьрленип кеткен давазы ман, йыландай ысылдап сорады:

— Большевик лётчиги кайда ды, деп сорайман мен сеннен?!

Бу ерде соьзге Баймырза тыгысты.

— Батал, — деди ол, яны авыргансып, — бир яман орыска болып карт басынъа каза алма да, айт та бер соны.

— Яман орыс, дейсинъме? — деди Батал, озин буьгындырып турган ашувын ыслалмай. — Бетинъе наьлет сен шошкадынъ!..

— Оны кимге айтасынъ, карт шошка? — деп кышкырып, Баймырза алдыга атылды.

— Сага айтаман, сага, батпаксув бакасы! Сага айтаман, яман басынъа ясынок тийгир, наьлет!

Староста, ашувланганнан туькиршигине ютлыгып, бир зат айтаяк болып эди, ама булайда Рикче стоьды юмырыгы ман согып:

— Токтанъыз! — деп кышкырды. — Тра-ля-ля тилинъизди койынъыз, немесше билмей болсанъыз, орысша сойленъыз.

Не зат айтаягын таппай турган Баймырза, колы ман Баталды коёрсетип:

— Ол коммунист, господин лейтенант! — деди.

— Солайма, карт? — деп лейтенант сейир этти.

— Муна шошка меним коьзиме коьринмесин, собле-аьле муннан шыгып кетсин, — деди Батал.

— Оннан сонъ ша? — деп сорады немец.

— Оннан сонъ мен сени мен сойлермен.

— Орысша билесинъме?

— Оны сонъында коьрерсинъ, — деди Батал, коьзлерин гестаповшыга кадап.

Рикче, бираз ойланып турды да, сонъ Баймырзага бу-рылды:

— Господин Урасалиеф, бар шыгып турынъыз, — деди. Баймырза, Баталга егендей этип карады да, уьндемей шыгып кетти.

Соддат, Баймырзады шыгарып эсикти япканы сонъ, бирден танъ болган гестаповшы:

— Олтырынъыз, Бектемироф, — деп Баталга олтырады коьрсетти.

Батал алгасамай олтырды да, шыганаclarын столдынъ шетине таяды. Карттынъ сосынъдай эркинлиги Рикчеге ярамады эм ол олтырган еринде кыпынълап алды. Кене болса да картка бир зат та айтпады.

— Лётчик сендеме? — деп сорады немец.

— Не дединъ? — деп Батал коьларын столдан алды.

— Лётчик сенде яшайма? — деп сораيمان.

— Кайдай лётчик ол оьзи?

— Хм... Кайдай лётчик экенин сен оьзинъ билесинъ.

— Мен эш бир лётчикти де билмеймен.

— Оьтирик айтпа! — деп кышкырды гестаповшы.

— Мен оьтирик айтпайман, — деди Батал, бир кый-налмаганлай.

Рикче, ашувланганнан кып-кызыл болып, столды юмырыгы ман сокты.

— Лётчик кайда ды?

— Бакыр-бакырма, а мен эш бир лётчикти билуевим йок.

Рикче бирден:

— Тур! — деп картка бакырды.

Батал турды. Немец мунынъ тоьгерегинде айланды.

— Аскакка асылгынъ келеме? Сени мен бирге биз сенинъ ясынъды да асармыз. Да, ясынъ кайда ды?

— Билмеймен.

— Кайтип билмейсинъ?

— Сойтип билмеймен.

— Старостады шакыр! — деди Рикче эсикте турган солдатка, озьзи барып орнына олтырды.

Баймырза кирип келди. Рикче ога, Досыйды тавып аькел деп, буйырды. Староста лейтенанттынъ айтканын этпеге шыкканы сонъ, немецъ созьин тагы да баслады:

— Йиенинъ кайда экенин билмейсинъ, э? Бир зат та тувьы, биз оны сенсиз де табармыз эм сени де, оны да аскакка асып уьйинъызге от берермиз.

— Сиз ондай затка устасыз, — деди Батал, немецъти мисетке санамай куьлемсиреп.

Немецъ, Батаддынъ айткан ашув созьин кулакка алмай, озьзиндикин айта барды:

— Ама биз сизинъ яшавынъызды сакламага болармыз, эгер сен лётчикти ысламага бизге ярдам этсенъ. Сен, карт, мунда мага тынъла, мен сага анълатайым сенинъ не этеегинъди. Лётчик сенинъ манъазынъда яшайтаганы бизге белгили...

Батал эрнининъ шетлери мен куьлемсиреди.

— Не этеегинъди аьруьв этип тынъла! — деп бардырды созьин лейтенант, — бизим солдатлар ман бирге сен манъазыга туьсесинъ. Лётчикке озьинъ ялгыз экенинъди анълатып, алгасамай эм вар-вар да шыгармай, манъазыдынъ эсигин ашасынъ. Сен ашканлай, шавып бизим солдатлар киредилер де лётчикти ыслайдылар. Анъладынъма, карт? Айтып коййым: сенинъ артынънан тувра елкенъе пистолет тиреп, бир солдат бараяк. Янынъда солдатлар бар экенин калай билдиргенинъ ок, елкенъе атыласынъ.

Батал «эх сен, мыйсыз немец» деп айткандай болып, Рикчеге кылайыннан карап турды да, бирден ашувдан колы-аягы калтырап:

— Бир манъазыды да, бир лётчикти де билуевим йок! — деп кышкырды. — Эгер сага лётчик керек болса, озинь изле де тап, а мага суйьген затынъды этпеге болаяксынъ!

— Ах, солайма? — деп Рикче ушып турагалды. — Карт шошка, мен сени аруув этип сойлетермен! Мен, мен...

Немецти ашув бугындырып тынысын битирди эм ол, анъшылар курсаган боьридей ырылдап, соьз айталмай, столды тоьбелеп баслады. Бу ерде тыстан эсикти соктылар.

— Ким ди, бил! — деп кышкырды Рикче солдатка. Солдат эсикти ашып карады да, сонъ лейтенантка бурылып, полицайды аккелгенлерин айтты.

— Кирсин! — деди Рикче.

Староста, онынъ артыннан Досый кирип келдилер. Полицай, аякларын бир аьлемет этип алып, акырын баспага шалысканы коьринип юрип кирди. Копарсып столдынъ касына келди де, Рикчединъ алдында соьзлды.

— Мунавыма? — деп сорады Рикче старостадан, Досыйды коьрсетип.

— Сол, господин лейтенант, — деди староста, кайда караягын билмей.

— Тукымынъ? — деп сорады немец Досыйдан.

— Крымов Досый Умарович, — деген явапты берди Досый. Досый, тили бырыгып, соьздинъ сонъын ютып соьйледи.

Токтавсыздан кебип коьгерген эринлерин ялады. Туман басып, туьсин йойган коьзлери «болса да бир, болмаса да бир» деп айтып та туры эдилер. Рикче, полицайдынъ эсирик экенин биллип, старостага яман коьзлери мен карады:

— Кала, Крымоф, большевик лётчиктинъ каерде ясырынатаганын бизге айташ, — деди.

— Лётчикпе, а-а-а, лётчикти айтасынъма? Ол анда... Оны мен, мине мен озим тапканман. Сен мени аншамунша бирев деп билме, мен, мен...

Кишкей кабинеттинъ ишиндеги иссилик пен туншык-кык полицейдынъ басына шыгып, мунынъ тили коьтере де бырыкты, эм ол болаякты-болмаякты айтып баслады. Яны шыгып корккан старостадынъ шырайы ак айран болды. Басына балта ман согылган аьдемдей, ол шуькирейди эм басын эки ийнининъ арасына тыкты.

— Сен шошкадай эсиргенсинъ, сволочь! — деп кышкырды бирден Рикче. — Бандит! Байланъыз бу берли эсирикти, байланъыз!

Сол сабатлей кабинетке эки солдат кирип келдилер эм, Досыйдынъ колларын артына кайырып, тепкишлеп алып кеттилер.

— Кет муннан! — деп Рикче старостага да кышкырды. Оннан сонъ Рикче Батадан соравады шынты гестаповшы-латып алып баслады.

Бир сабаттен сонъ, авызы-бурны канга баткан, коьзле-ри сискен эм сакалы ман мыйыгы куьйген Батал Рикчеди манъазысын ашпага аькетти.

Манъазыга Баталды доьрт солдат туьсирдилер. Сол-датлардынъ биреви карттынъ елкесине пистолет тиреп барды.

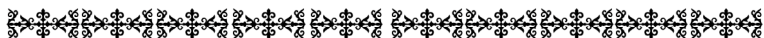
Батал, ишиннен немецлерге селеке этип куьлеп, алга-самай манъазыга туьсти эм, эсиктен киртти алып эсикти керип ашты да, манъазыдынъ ишине йыгылды. Карттынъ артыннан «хеңде хох!» деп бакырып, солдатлар да кирдилер. Болган уьшин буларга бирев де явап бермеди. Манъазыдынъ иши бос эди. Оңда совет лётчиги йок эди.

Немецлер авылда бир уьй де калдырмай тинттилер. Болса да Виктор Диденкоды олар бир ерден де табалма-дылар. Олар Батадынъ яс йиенин де таппадылар.

Кешке тура немецлер авылдан кеттилер. Оьзлери мен бирге колы-аягы байланган Баталды да ала кеттилер.

А совет лётчиги Виктор Диденко эм яс Харун ол арада агаш иши мен кубылага карап, бизикилерге бара эдилер.

НАЪСИП ЕРДЕ ЯТПАЙДЫ

Биринши басы

Разиаттынъ наъсиби койнына не кадер сыймаса да, байга барган тойы озып, бир доьрт-бес куьн кеткени сонъ, ол куллыгын, куллыгыннан да бек тенъ кызларын сагынып баслады. Элбетте, куллык деек болсак, куллык ога уьйде де табылмага болаяк эди. Болган уьшин ол кырга шыкса экен, онда тенълери мен бирге куллык этсе экен, оларга юрегиндеги сырларын айтса экен. Онысын айтпаган заманда да, байга барганы ман уьйге капала калмаклык комсомолкага тийисли зат тувылтта. Бир кесеклер, Разиат эски аьдетти саклайды деп, селеке этетанган да боларлар. Айтып озаяк болсак, тенълерининъ селеке этпееклерин Разиат билетанган эди. Эски аьдетти суьетанган бир кесек картларга ярамаган зат — Разиаттынъ тойы тувыл эдиме? Загске туьсеекте де Азрет пен бирге колхоздынъ «Победасына» олтырып, Разиаттынъ шахарга кеткенин бир кесек пишелер макул коьрмей, басларын шайкамадылартагы? Аьлемет аьдемлер олар. Белки, олардынъ билиси мен, эгер Разиат пан Азрет экеви моллага барган болса, аьруув болар эдиме экен? А кеште, Азрет пен Разиаттынъ тойына сав авыл йыйылган заманда, Разиат сондай бир «тийиссизлик» этти, энди онынъ эткенин коьп картлар оьл-оьлгишей мутпаяк боларлар... Сол куьн Разиат анасыннан тувганлы бери оьмиринде бас деп шагыр ишип карады. Шагыр буга бираз увтатык даьмли больш коьринсе де, мунынъ юреги йылынып, коьнбили сол кадер бир коьтерилип кетти, бу олтырган ериннен турды да, Азрет пен бир ойнап шыкты.

Карт аьдемлердинъ макул этпей, басларын шайкаганларын кобре калса да, Разиат бир заманда да завыкланмаганындай болып, завыкланып ойнады: кевдесининъ бирден сол кадер енъил болып кеткенине Разиат оьзи де сейир этти.

Разиаттынъ бактысы ийилип турган бав емисиндей эди, коьнъили де, асы толы козыдай, ток эди, а наьсиби койнына сыймайтаган эди. Сол бакты, сол наьсип энди оны бир такыйкадынъ оьзине де ялгыз калдырмайтаган эди. Не зат та этсин, нединъ акында да ойлансын, эркелеп терезеден карайтаган куьн саввелерин, коькте калкып юрген кусларды, зректе шорылдап аккан сувды, беттен сыйпап каккан елди суьйгениннен мунынъ юреги уьзбестен куванышка толып туратаган эди. Эм Разиаттынъ юзи наьсиптен нурланып, эринлери: «Азрет, Азрет...» — дегенди айтып, сыбырдайтаган эдилер. Аьр ерде де, аьр якта да, аьр заманда да Азрет онынъ энъ аьруьв, энъ куьшли, энъ керекли, энъ ювык аьдеми болып, коьзлери алдыннан, юреги касыннан кетпей туратаган эди. Азреттинъ уьйинде баьри болган затлар да Разиаттынъ коьзлерин кувантып, сосы дуньядынъ затлары тувылдай болып коьринетаган эдилер: авадынъ оьзи де артык тазадай болып сезилетаган эди, ярыктынъ оьзи де артык коьштей болып коьринетаган эди. Тап Азреттинъ анасы Марием де — Разиат оннан бас дегенде бираз тартынатаган эди — ога тапкан анасындай ювык болды. Разиат, ишиннен оьзи-оьзине шамгалып, куьлемсиреп адды: мунынъ эсине Мариемнен тартынып, оны ман расып олтырмагай эдим деп, коркып турган куьнлери туьсти. Азреттинъ куллыкка кеткени кайзаман эди, а Разиат, иргединъ ана бетинде Мариемнинъ бир затлар этип, аьри-бери юргенине кулак салып, пешиннен шыкпай олтырады. Эгер пешке Марием оьзи кирип келмеген болса, Разиат, белки, кешке дейим де суьйтип олтыраяк болар эди. Марием кирип келген заманда, бияладынь алдында шашын тарап турган Разиат, сескениппе яде уялыппа, бирден акырын кышкырып йиберди де, бетин коллары ман япты. Марием, сесин шыгармай, куьлди, келинининъ касына келип, ийниннен кушаклады эм онынъ бетин оьзине бурды.

— Яным-ав, — деди ол, Разиаттынъ манълайыннан оьбе берип, — энди юзинъди кимнен ясырасынь? Ясырма,

коьзим. Энди сен мага меним тапкан кызымдайсынъ. Мага да, оьз ананъа караганынъдай болып кара, аьруввим.

Разиат басын Мариемнинъ омыравына салды да, давазын акырын шыгарып:

— Аьрувв, абай, — деди.

Оннан сонъ басын коьтерип алды да, Мариемнинъ коьзине карады. Бу коьзлерде Разиат кайгадер бир танълык, кайгадер бир яхшылык, кайгадер бир алаллык коьрди! Йок, мундай аьдемнинъ юреги яхшылык болмаса, баска зат биллип болмаек эди. Разиат басын тагы да кайынанасынынъ омыравына салды да, суьйингеннен коьмекейи босап:

— Абайым-ав, — деди.

Мариемнинъ сондай танъ аьдем экенин билген Разиат оьзининъ кырга баргысы келгенин айтпага бираз уялып алды. Оны уьшин Марием ога шамгалып олтырса да, куьнали болмас эди. Болган уьшин Марием шамгалув деген заттан эрек эди. Ол:

— Коьнъилди бираз тоьмен коьремен, кызым, неге экен? — деп сорады.

Эрте болсын, кеш болсын оьзине сосындай соравдынъ туьсеегин Разиат билетаган эди, эм ондай соравга ол оьзин аьзирдей этип билетаган эди. Болган уьшин соьле Разиат бираз савспеклеп кетти эм, кувнак шырайлы болмага шалысып, оьтириктен кайгысыз сыпатланып:

— Йок, абай, — деди, — меним бир кайгым да йок. Юрегим тып-тыныш, уьшини мен айтаман, абай.

Аман да Марием ога ьйнанмады эм, басын шайкай берип:

— Уьшинин айткан аьдем коьзлерин ясырмайтаган, кызым, — деди. — Юрегим сезеди, сенинъ бир кайгынъ бар. Меннен ясырма, яным. Айтсанъ, оьзинъе де енъил болар.

Разиат кызарды, басын тоьмен салды да давазын тега-ран шыгарып:

— Терендегин коьрип билетаган аьдем экенсиз, абай, — деди. — Тенълеримди сагынаман, абай. Мага хактери-нъиз калмасын, абашым, мен куллыкка барсам экен...

— Яслык дегенинъ эне сондай акылсыз болады, — деди, куьлемсирей берип, Марием. — Меним сага хактерим калайгын кайдан билесинъ? Я деймен де сага ашы болган

йолым болдыма, кызым? Билип кой, Разиат, наьсип дегенинъ куллыкты суййген аьдем мен йолласып барар. Меним не ойланатаганымды сорай болсанъ, мен, яным, сага бек разыман.

Разиаттынъ юзи ярк эте туьсти эм ол, кайынанасын кушаклап, тарс-тарс эттирип бетлериннен оьпти...

Арасы бир сабат кадер кеткени сонъ, Разиат колхоздынъ председателининъ кабинетине кирип келди. Тоьмен асылып турган узун мыйыклары, кызарып елге пискен шырайы болган, шашсыз, орта бойлы домбай Абдулкерим, Разиатты коьргенлей, авызын кенъ яйып куьлемсиреди эм олтырган ериннен турып, Разиаттынъ алдына шыкты.

— Хош келдинъ, бес келдинъ, аьруьвимиз, — деди ол, Разиаттынъ колын алып. — Бизди мутпапсынъ экен. Оллахъй, савбол, Разиат, савбол!

Разиат, бираз уяла берип:

— Мен куллыгым болып келген эдим, — деди.

— Ах, куллыгынъ большпа? — Абдулкерим каты сусланды, барып орнына олтырды да: — Тынълаймыз, аьше, йолдас... Энди сизинъ тукымынъызды кайтип айтпага керекпиз ди? — деп сорады.

Разиат куьади:

— Ох, кайдай бир бюрократ аьдемсиз сиз, Абдулкерим.

— Не дединъ?! — деп каты этип сорады Абдулкерим эм бираз ойланып турды да, артынсыра: — Аьше, мен бюрократпан, — деди. — Эм, билесизбе, меним кайзаманларда ондай болатоганымды? Аьдемлердинъ бир тилеклери туьсип, мени эслерине алган заманларда. О-о, Абдулкерим кайдай танъ аьдем, ол йигер йыгатаганлардан тувыл. Соьйтип ойланып мага келселер, мен бюрократтынъ бюрократы боламан...

Бу соьзлердинъ баьрин де Абдулкерим ашувдан куьшенип бир йорыкка тоьгип салды эм онынъ манълайын тер каплап алды.

— Аьлеле-е-е... — деп Разиат сейирге калды. — Аьдемге кайтип соьйлейсинъ ди сен?

— Аьше, мен сага ерге тоьселип соьйлейимме? — деп Абдулкерим домбай, тымалак коларын яйды.

— Сен ерге тоьселгендей, мен тотай болганым йок

сага! — дегенди айтып, Разиат давазын кобтерди. — Мен куллыкка бараяк болып келгемен. Йок дейтаган болсанъ, макул сеники — келгенимиздей, кетип те билермиз.

Абдулкерим, колявлык пан манълайын суърте берип, ынанмаган шырайланып, Разиатка карады. Койы, сары каслы кабакларын туыйип, бираз ундемей турды, сонъ Разиаттынъ ойнамайтаганын анълады болар деймен, бу бирден кувнак юзенди.

— Куллыкка, дейсинъме? Мине энди мен бюрократ тувылман. Энди сени де танып туры экенимди айтпага да болаякпан. Аперим сага, оллахый, Разиат. Сендейлер, куллык этпей, уйде кайдан олтырсынлар экен. Аперим! — Абдулкерим, коьк коьзлерин шуькирейте берип: — А кайдай куллыкка бараяк боласынъ, Разиат? — деп сорады.

— Кырга бараяк боламан, Абдулкерим, — деп явап берди Разиат. — Баска кайда бараякпан ды? Оьзимнинъ бригадамды сагынаман.

Абдулкерим, кабакларын яна туе берип, бираз ойланды, сонъ ойын-мойын билмейтаган киси шырайланып:

— Билесинъме, Разиат, — деди, — сен кырга тувыл, бригаданъа тувыл, а фермага, сыйыр савмага барарсынъ. — Саьспеклегеннен уйкен кара коьзлерин балт-балт эттирген Разиатты коьрип, Абдулкерим хахалатып куьдди: — Эне солай, Разиат, солай. Фермага. Йок дейтаган болсанъ, уйинъе кайтпага болаяксынъ.

Разиат йыламага еткен эди.

— Неге фермага болады? Меним оьзимнинъ звономга баргым келеди, тенълерим мен бирге куллык этким келеди.

— Анълайман, анълайман, — деди, бир ясыртын зат билген кисидей болып, Абдулкерим. — Туьби, коркасынъ, э? Баьрин де анъладык, а мен, берли, мыйсыз, сени бир йигит аьдемдей коьрген эдим. Амал йок, яхшы йолга, аьше уйде олтырган ман фермада сыйыр савган бир тувыл, элбетте...

Разиат, бирден алдына юлкынып, колларын столга таяды, коьмекейине бугынып келген коьзясын ысламага шалысып, туькиршигин ютты, болган уьшин коьзясы зор ман атылып шыкты да, Разиат йылады. Кыскаяклыдынъ йылаганын суймейтаган Абдулкерим, бурнын пысыдатып, тез-тез тыныс алды, семиз кабакларына баткан кишкей

коьзлерин балт-балт эттирди эм бир зат айтаяк болып эди, ама булайда соьзди кесип-кесип, каты этип айтып Разиат соьйледи:

— Оьтирик айтасынь! Мен бир заттан да коркпайман. Маьнесин сен билмейсинь. Йибер! Фермага йибер. Соьле-аьле йибер.

Разиат соьзин бирден уьзди де, бираз уьндемей турды, сонь Абдулкеримнинь юзине кувнак энгенин коьрип, шеги катып куьлди.

Абдулкерим, калтань-култань этип, стол уьстиндеги кагытларды стол-кутыкка тыкты.

— Йигитсинь, Разиат, соьз йок, йигитсинь, — деди ол. — Йыламага керек тувыл. Мине коьрерсинь оьзек, фермада куллык сага ярар. Мен соьле исполкомга бараятырман, фермадынь касыннан озаякпан, сени де ала бармага болаякпан. Кельдиханга сени оьзимнинь колым ман аькетип берейим. Омаса, ол мага яшав бермейди. Зылыька баьленше куьннен бери куллыкка шыкпайды, сайсы. Ал аьше, кеттик, Разиат.

Экинши басы

Председательдинь «Победасы» ысылдап келип, суьт фермадынь уьйининь касында токтады. Машинада каты этип юргенди Абдулкерим оьзининь шофери Айдардан кем суьймейтаган эди эм басында куллыгы коьп болган аьдем, куьбирткейлидей болып, акырын юргеге керек тувыл деп, санайтаган эди. Абдулкеримнинь, машина токтаганлай ок, оннан октай атылып шыгатаган аьдети бар эди. Машинадынь эсигин де тарс эттирип ябатаган эди. Мунынь домбайлыгына коьре, онынь сосындай тезлиги аьдемге сейир болып коьринетаган эди, а Абдулкеримнинь оьзининь билуьвине коьре, бу тезлик аьдемлердинь алдында онынь басын коьтеретаган эди. Мине соьле де ол, машинадан атылып шыкты эм «Победады» курсап алган пишелердинь ога сукланып караганларын коьрип, ишиннен разы болмай калмады. Абдулкерим, кыскаяклыларга кол булгап, салам берди де, мунда сыйыр савушшылардынь уьйкени болып куллык этетаган Кельдиханга карап аьытлады.

— Ферманъа яхшылык, суът патшасы! — деп ол Кельдиханга саламын берди.

— Сав бол, мыйык патшасы, — деди, устине кийген ак халатын тузете берип эм басындагы явлыгынынъ астынан куйылып шыккан саргыдым туесли шашын ясыра берип, Кельдихан. — Кир уйге, хош коьрген конагымыз боларсынъ.

— Берекет берсин, Кельдихан, — деп Абдулкерим уйге кирмеге унамады. — Заманым йок, асыгаман.

— Сенинъ заманынъ бир замаңда да йок, — деп Кельдихан разы болмады эм мунынъ коьгилдим коьзлерининъ тоьгерегине увак тыртыклар йыйылдылар. — Заманым йок дегенинъ болмаса, бир зат та эситпеймиз.

— Не амал, аьше, Кельдихан. Аслык шалув муна бурнымыздынъ ушына конып туры... Кайтеди, аьше, мунда куллыклар? Зылыька келмедиме?

— Мен оны куьткен де этпеймен.

— Туьби, оны бизден урлаганлар деш, — деди, мыйыгын сыйпай берип Абдулкерим. — Амал йок, кеткен болса, наьсибине ие болсын. А мен сага, Кельдихан, янгы сыйыр савушы алып келдим, бек аьруув аьдем, разы боларсынъ.

— Ким ди аькелгенинъ? — деп сорап, Кельдихан коьзлерин шуькирейтип, машина бетке карады. — Ба-а-а! — деп, бу бирден сейирге калып, созды. — Сени мен келген Разиат та.

— Аьше, Разиаттынъ оьзи, — деп беркитти Абдулкерим. — Ярамайма?

Кельдихан тигилип председателге карады, сонъ тоьгерегиндеги сыйыр савушыларга кезуув-кезуув карап алды да, зырыдап Разиаттынъ касына барды.

— Ана алсувдыр ушинин аятама, Разиат? — деп сорады — Сен бизге куллык этпеге келгенсинъме?

— Ушинин айтады, — деди, куьлей берип, Разиат. — Куллыкка мени алаяксынъма?

— Ол да не соз ди оьзи? — деп Кельдихан кабагын туьйди. — Энди, мен сени бир якка да йибермен. Бизим председателмиз кайдай аьруув аьдем, несин айтасынъ, Абдулкерим ол!

Уьшинши басы

Ох, кайдай яман аьдем ол бирев Абдулкерим дейтаган боекше курсагынь. Онынъ айтканына тыньлаяк болсанъ, колхозда не сувйген куллыгынънынъ оззи де эне тувра еннет: тек бираз йыбырдан да, шырторгайдай шырылда да юр — бир кайгы да, бир авырлык та йок. Мунда, фермада, ол оззи куллык этип бир карагай эди, ол заманда: «Мине коьрерсинъ оззек, онда сага баьриси де ярар», — деп айтпас эди.

Ох, фермада бас деп куллык этип баслаган куьнлеринде, Разиат язык кайтип бир кыйналды, кайтип кыйналды. Йок, сыйыр савып билмегени уьшин тувыл. Ол куллыкты Разиат кыз болып баслаганыннан бери билетаган эди. Болган уьшин анда, анасынынъ уьйинде, оннан сонъ кайына-насынынъ уьйинде, ол тек бир сыйырды саватаган эди эм оны да тек эртели-кешли саватаган эди. А мунда куьнине уьш кере савмага керек, онда да бир сыйыр болса не керек эди: бас деген куьннен алып, Кельдихан ога, савмага деп, бес сыйыр берди. Разиат, бираз разы болмай, кабагын тувйген заманда, Кельдихан каты давазланып:

— Бир зат та тувыл, аьруввим, — деди, — сенинь куьшинъ коьп, колынънан келер.

Не этпеге керек эди, аьше? Эм Разиат, калган сыйыр савувшылардынъ оззине сынап карайтаганларын сезе берип, бар куьшин салып шалысты. Бирерде Разиат куллыгынынъ эбин табалмай, тамам яныннан тоятаган эди эм ол заманларда ога саватаган сыйырлары бир яман дегенде яман болып коьринетаган эдилер: сосы, колыннан бир зат та келмейтаган, корыйпан кыз бизим арамызга кайдан келип туьскен ди, деп сорагандай болып, сыйырлар, коьзлерин батлатып, буга карайтаган эдилер, савая-тырган заманында, олар теклерине турмай, аякларын бир аьри, бир бери басатаган эдилер, оззлерининъ тегенекке толган кир куйрыклары ман Разиаттынъ елкесине, бетине соккышлайтаган эдилер. Ол да аз деп, муна бездиргиш Кельдихан да болаяк-болмаяк зат уьшин тили мен шым-тый туратаган эди...

Уйине Разиат тамам мойгып, таяк пан тоьбеленген кисидей авырланып, кайтатаган эди.

Болган ушын уйге кайтып, калай Азрет пен расты десе, Разиаттын арганы да, талганы да сыйыр ялап алып кеткендей болып, йок болып кететаган эди. Куьндиз фермада шеккен баъри кыйынлыкларын да ойынга айлаңдырып, Разиат обзинин куллыгы акында байына хабар айтатаган эди. Азрет онын бир басыннан сыйпап, бир колы ман ийниннен алып, оны коьзлери мен еп, юзине карап, хабарын тынълайтаган эди. Разиат, хабарын уьзип, басын байынын омыравына салган вакытларда, Азрет:

— Сени тапканыма мын кере шуькир этемен, Разиат, — дейтаган эди. — Сен меним куьндизги куьнимсинь, кешеги айымсынъ.

Разиат, коькирегиндеги юрегинин куьлп-куьлп этип сокканын сезип, байына тагы да бек сыгылатаган эди.

— Касымда сен болсань, Азрет, меним бир кайгым да, бир кастам да йок, — деп сыбырдайтаган эди.

* * *

Аз-аздан Разиат куллыгына уьйренип баслады. Бир кесек заман кеткеннен сонъ, ис ога ярап баслады. Сонъалыкка сокканда, Разиат фермада ислевин шынтысы ман суьйди эм энди сосында аькелип салганы ушын колхоздын председателине бек разы болатаган эди.

Аьр эртенъ сайын Разиат, сыйырларын савып эм суьтин фермадын кыз кылыклы, уялшанъ учетчигине, Мусага, берип болар да, ярбаска барып, сонда бираз олтырмага суьетаган эди. Эртенъги шактын салкым ели онын бетиннен сыйпап, кара шашын куьрпейтетаган эди. Тоьменде, куьнге куьмистей болып шагылысып, Кобан шувыдап, сув уьстинде енъил туман бувдаклана эди эм орталарыннан туман кесип алган тереклердинъ бас бетлери, авада асылып тургандай болып, коьрине эдилер. Эректе, Кобаннын аргы ягасында, сахар коьрине эди. Разиат заводдардын ожакларын, олардын уьстлеринде коьбип-коьбип шыгатаган туьтинди аьруув коьре эди, аьле

цехлердинъ эректеги гуьридевлерининъ озин де кулагы ман эситкендей болатаган эди.

Бир кайта, Разиат озининъ адетин этип, ярбаска барган заманында, онда кытымыр кылыклы, кувнак коьнбилли Цацадынъ олтырып турганын коьрди. Цаца, колларын басынынъ астына салып, шалкасыннан туьсип, коьгоьленде ятыр эди. Касына келип токтаган Разиатка Цаца:

— Мунда калай аьруьв ди, Разиат, — деди, бираз кайгы сыпатланып. — Билесинъме, Разиат, меним сосы тоьгерегимдеги затлардынъ баьрисин де мине деп кушаклап алгым келеди — сувды да, тереклерди де, куьннинъ коьзин де, тап эне ана сув уьстинде буьдакланып турган туманнынъ озин де. Юрегим суьйтип неге куванады экен, Разиат?

Разиат уьндемей, Цацадынъ касына олтырды. Разиаттынъ аягынынъ касында бир оьрнек-канатлы, казан-баслы шегертке андыркожадынъ япырагына коьнп, узун мьйыкларын порттырып аьри-бери йыбырдатып туры эди. Шегертке, эште, каткымага аьзирлене болар эди, неге десенъ ол, увак тисли аякларын буьклеп, бас бетине юьыклатып салган эди. Болган уьшин каткувды койды болар деймен: бу бирден тисли аякларын канатларына уйкалап, дунья буьдырып йырлап баслады. Разиат, касларын йогары кере берип, шегерткеди коьлынынъ аясы ман япты.

Цаца, сол саьатлей корккан давазланып:

— Оммадым, Разиат, иманынъ йокпа, нетесинъ? — деп кышкырды да, янына авдарылып, Разиатты аьри ийтеди эм коркып ерге пыскан шегерткеге энъкейди де: — Оьрнек-канатлы эркем-ав, узун мьйыклы шикарим-ав, — деди, — каргып-шоршып ойнагынъ келеме, айнанып кеткеним, коркпа, акылсызым. Ушкынъ келеме? Бар, каткы...

Шегертке аякларын буьклеп садды да, тебинип каткыды эм артынсыра койы коьгоьлен ишине ясырынып кетти.

Юзи яйнап турган Цаца:

— Кетти, язык, — деди эм Разиатка буьрылып: — А сен, имансыз, каты юрек, оны коьлынъ ман эзезаз калдынъ. — Бирден Цацадынъ коьзлерине бир кайгы коьлеткеси тоьселди эм ол тереннен алып куьрсинди де: — Билесинъме, Разиат, — деди, — мен биревди суьемен болар деймен.

Сосы соьзлерди эситкен Разиат уйкен сейирге калар деп билген эди Цаца, болган ушпин Разиаттынъ шырайы зере кадер де туурленмеди. Ол тек басын ийнине энъкейте берип:

— Онысы сен айтпай да коьринип туры, — деди.

— Не зат ты коьринип туратаган? — деди, корка берип, Цаца.

— Сенинъ биревди айлак бек суьетаганынъ.

— Каш, кайтеди-ав, — деп Цаца кызарды, болган ушпин артынсыра бирден алынып кетип: — Коьрине болса, коьрине берсин! Мен ясырайым деп турганым йок.

Цаца, бирден янып йибергениндей болып, соьнип те кететаган кыз эди. Соннан себеп бу бирден туьнъилди де, басып тоьмен салды.

— Мен ойнап айтаман, Разиат, — деди ол. — Биревди де суьймеймен.

Разиат даяналмай куьлди:

— Меним акылсызым, — деди Разиат, — сенинъ авызынъ бир зат айтады, а коьзлеринъ коьтере баска зат айтады эм, эште, юрегинънинъ майы да, тып-тып этип, ага болар.

Цаца айтканын оьзи де билмей калып:

— Агады, Разиат, — деди.

Разиат тагы да бир зат айтаяк болып эди, болган ушпин сосы арада шашайол беттен, ювыктан-ювыклай берип, мотоцикдинъ моторынынъ гуьрилдеви эсителип шыкты. Разиат янъылып болмаяк эди — ол Азреттинъ мотоциклининъ давазы эди. Мотоцикдинъ давазын Разиат, Азреттинъ давазын таныганындай болып, таныйтаган эди.

— Азрет келетыр! — деп Разиат ушып турды да, шаша-йол бетке шапты.

Цаца куьлип, мунынъ артыннан:

— Сен де суьесинъ, Разиат, суьйгенде де кайтип суьесинъ! — деп бакыра калды.

Фермадынъ арт бетиннен айланып шыккан заманында, Разиат Азреттинъ ясыл туьсли мотоциклин коьрди. Мотоцикдинъ артында куба туьсли шанънынъ узын куйрыгы булгалакланып келе эди. Разиат Азретке колын булгады эм Азрет, мотоциклин каты шаналатып, токтады. Токтаган мотоцикди каплап алган шанъ таркаганы сонъ, Разиат

юзи яйнап турган Азретти коьрди. Куьннинь ярыгыннан коьзлерин шуькireйте берип, Азрет Разиатка карай эди. Байынынь яйдай яйылып турган явырнына, куьшли колларына, куьнге куьйген юзине карап, Разиат Азретининь аьруьвлагине, эрлигине ишиннен мактанмай калмады.

— Куллыклар кайтеди? — деп сорады Азрет.

— Аьруьв, — деди Разиат. — Сен соьле уйге бара-сынъма?

— Аьше, муна комбинезонды шешип, костюм киеек боламан, он сабатте районда партийный йыйын болаяк, сога етиспеге керекпен. Буьгуьн неше литр савдынъ?

— Коьп савгаман, Азрет. Сыйыр басыннан он бесер литр.

— Молодец! — деп Азрет пишесин мактады. — Аьше, мен кеттим, — деп Азрет аягын мотоциклдинь педалине салды.

— Токташ, Азрет, мен де сени мен кайта кояйым. — Разиат мотоциклдинь касына келди де, онынь бесигине орынласып: — Айда, — деди.

Неге эсе де Азрет, бир аьлемет болып, тартынды. Басын тоьмен салып, керекпеген ериннен коллары ман мотоциклдинь сабын сыйпалап баслады.

Ойында алай-пылайы болмаган Разиат:

— Ой, Азрет, муна бесиктинь ишинде калай аьруьв ди, — деп суьйинди. — Айдатагы, неге токтап турасынъ?

Сосы арада, юрисин акырынлата берип, булардынь касларыннан колхоздынь автомашинасы озып кетти. Машинада, аркасы ман кабинага таянып, кайдай ды бир мешоклардынь уьстине Куьли олтырган эди. О, ол анша-мунша куртка тувьл эди, а Куьли-ядыдынь оьзи эди. Онъмаган туьссин онынь ел яппас авызына. Онынь авызына туьстинъме, басынъа кан явганын бил. Уьстинде токсан буьрмели, узун кара шыбасы болган, картлыгына да карамай, тири дегенде тири, япа-ялгыз яшайтаган, шынты обыркуртка шырайлы сосы курткадынь шибжийден де куьшли, увдан да кавыфлы, кылыштан да оьткир тили бар эди. Бу куртка кимди де тилине алсын, тили мен кимди де, кесек-кесек этип, тилгишлесин — ол затты ол янъы аьдетлерди яманлап, эски аьдетлерге якласып этетаган эди. Яханемнен шыгып келген сосы ядыга, коьзининь бир

шети мен карай калган Азрет, курткадынъ ашувдан ырык-
йырык болып туърленген шырайын коьре озды.

Азрет басын тагы да бек тоьмен салды эм, коркканнан
болар деймен, тили бурмаланып:

— Коьресинъме, Разиат, соьлеги... навын... Бираз аьруув
тувыл, Разиат, — деди.

— Не зат аьруув тувыл? — деп сорады, зат анъламаган
Разиат.

— Соьлеги... коьресинъме... Сен уйге яв кайтсанъ
кайтер эди?

— Явма? Неге? Сен соьле уйге бармайсынъма?

— Барувын бараякпан, — деди Азрет, пишесиннен
коьзлерин ясырып. — Кене болса да сен яв кайтсанъ, аьруув
болар эдидей коьремен.

Азреттинъ буйтип неге айтатаганынынъ маьнесин
бирден анълаган Разиаттынъ юреги сув дей туьсип, тамагына
бир зат тыгыды. Ол, тыгырып шыкпага турган коьзасын
ыслай берип:

— Сен, соьз болып олтырар деп, коркасынъма? — деп
сорады.

— Бир заттан да коркпайман мен, — деди, кабагын
туьйип, Азрет. — Мени билмейсинътагы?

— Аьше, не болган ды?

— Авылда яман бар, яхшы бар, а меним артык соьз
эситким келмейди. Сен мени анъламага керексинъ, Разиат,
бала тувылсынъ.

Разиат уьндемей мотоцикдден туьсти. Ишиннен, Азрет
бу затларды ойнап айта болар деп, даьме этти. Болган уьшин
Азрет, Разиатка карамаганлай, мотоциклининъ педалине
басып, моторын юргистти.

— Хаьтеринъ калмасын, Разиат, — дегенди айтты да,
орныннан силкинип коьгалды.

Разиат коьпке дейим мунынъ артыннан карап турды.
Бир такыйка, экинши такыйка да кетти. Аз-аздан мунынъ
оьпкеси таркады, эм соьле Азретке онынъ хаьтери калмай-
таган эди. «Белки, ол, туврасын айта болар, — деп ойланды
Разиат, тек байын акламага шалысканы ман калмай, онынъ
дуьрыс айтатаганына оьзин де ыйнандырмага шалысып?
Соьз излеп юргенлерге сылтав таптырмага неден керекти?
Онсыз да соьз коьп. Бизди коьрселер: «Эне аясыз, байы

ман мотоциклде кыдырып юри», — дерлер. Оннан эсе де, яяв кайта койяым».

Азреттинъ яны да кыйналатан эди. Обзининъ буйтип эткенинде бир ярамаган, кеширип болмастай зат бар экенин ол аруув анълайтаган эди. Тобх, Разиат энди мага оыпкелеген болар? Элбетте, оыпкелеген. Азрет кетип бараятырганда, Разиаттынъ, саббийдинъ коьзиндей ашык, таза, алал коьзлеринде не кадер бир кыйналув, не кадер бир айтылмай калынган мунъаюв, ишке ясырылган хаьтер калув бар эди! О, меним аруув Разиатым, афув эт. Меним баска эткендей затым йок эди, сен мени анъламага керексинъ. Мен сени соьле тагы да бек суьемен, болган уьшин мен тенълер арасында озимди селекеге калдыргым келмейди. Атайлардынъ сосы эски аьдетлерин шыгарган мен тувылман эм йок этеек те мен тувылман. Бу затлардынъ баьриси де бек авыр, бек кыйын затлар, Разиат...

Уьйге Разиат Цаца ман бирге кайтты. Йолда Цаца бир хабарлар айта келди, болган уьшин, оз кайгысына коьмилген Разиат бир зат та анъламады. Цацадынъ куванышка толган давазы Разиаттынъ коьнъилин тагы да бек бузды, оны тагы да бек ялгыз этти.

Цаца бирден токтады да, Разиаттынъ кайгы тоьселген юзине карады:

— Ва-а-а, сосы сага не болган ды, Разиат? — деп соьрады.

Разиат кайгысыз сыпатланаяк болып эди, болган уьшин оннан бир маьне де шыкпады эм ол, терен куьрсинип:

— Бир зат та болганы йок. Цаца, — деди. Бираз ойла-нып турды да, артынсыра тоьменсирей берип: — Таркамай калган бир зат та йок, меним кайгым да таркар озек, — деди. — Баганам меним юрегим кайдай кувнак эди, коьнъилим кайдай ашык эди, а соьле... Соьле мен дуньяда оьтирик деген заттынъ бар экенин де билдим, Цаца. Ах, онынъ не-син айтасынъ...

Цаца авыр этип куьрсинди: ол соьле озининъ акында, озининъ суьюви акында ойланды. «Юрегимдеги куванышыма, онынъ тоьгип турган аруув йгырына бир оьтирик тыгысып олтырса ша?» — деген ой муны бек яман коркыстып адды.

Колхоздынъ клубынынъ касында булар токтап, ирге-ге ябыстырылган афишады оқыдылар. Буьгуьн янъы кино коьрсетилеек эди, эм Разиат ога суьйинди. Онынъ клубка бармаганы коьп болган эди, а буьгуьн бармага керек. Белки, мунда, кино да, онынъ авыр ойлары таркамага боларлар.

— Буьгуьн кинога бараякпа, Цаца? — деп сорады Разиат тенъиннен.

Цаца неге эсе де бирден кызарды, корккан сыпатланып, Разиаттынъ коьзине карады да, басын тоьмен садды.

— Ой, Разиат — деди ол, — билмеймен. Баралмаспан. Белки, ким биледи, бармага да боларман. Коьрип алармыз.

Разиат, бир сыр билген кисидей болып, Цацага карады, ойнай берип, бармагын яскады да, тенъи мен айырылысты.

Доьртиши басы

Разиат уйге кайтып келгенде, Азрет аьли де йок эди. Ол тек кеште, аксам авганы сонъ, келди. Азрет районда партийный йьйында, оннан сонъ, колхозниклер пишен шалатаган «Куьнтоьс» деген участокта болыпты экен. Мунынъ юрисине-турысына коьре, ол Разиат экеви арасында болган заттынъ акында коьтере де муткан деп аньламага боаяк эди. Мунынъ коьнъили кувнак эди, ол районда болган йьйын акында, йьйында онынъ бригадасын мактап, калганлардынъ алдында коьримге салып, соьйлегенлери акында айтты. Байынынъ айткан хабарларын тынълай барып, Разиат онынъ айлак бек куванувында, оьзи-оьзине разы болып куьлевинде мактанувга усаган бир зат бар экенин сезди. «Мактаншак аьдемге усайсынъ, Азрет», — деп ойланып адды ишиннен Разиат эм булайда ок, сондай ойы уьшин оьзи-оьзиннен уялып, байына суьйген коьзлери мен карап:

— Кинога барайыктагы, Азрет, — деп тиледи.

Азрет бу соравга, коьтере куьтилинмеген сорав салып, явап кайтарды:

— А сен, Разиат, мага оьпкелемейсинъме?

Фермада болган затты Азрет коьтере де мутпапты экен. Не кадер коьп те соьйлесин, не кадер туьрли хабарлар да

айтсын, фермада эткен тийиссизлиги муны кемирип турып ты экен. Кобп соьзли болганы да — озининь уялувын, кайтип болса да, соьз артына ясырмага шалысып этип ти экен. Баягында, фермада, Разиаттынь хаьтерин бек калдырган экенин Азрет билетаган эди эм соьле, хабар айтып олтырган заманында, озининь шуьшли экенин Разиатка ясырмай айтып берер уьшин, бир келисе келген шакты саклап тура эди. Соннан себеп Разиаттынь соьле, кинога барайыктагы деп, эркелеп тилегени мунынь юрегине, бир ярк саьвле болып тоьгилип, Азретти бек наьсипли аьдем этти. А Разиатка, байынынь сораган сораьы, онынь кылыгынынь тагы да бир аьруьв ягын коьрсетти. Соьле Разиат, фермада болган затты Азрет мута койыпты экен деп, босына ойланганын аньлады. Кене болса да байы уьшин не кадер суьйинсе де, ога не кадер суьйген коьзлери мен караса да, Разиат ога туврасын коьзине салып айтпай болмады.

— Оьпкелемейсиньме, дейсиньме, Азрет? — деди ол, бираз ойланып турганы сонь, — Билесиньме, Азрет, мага туврасын айттыргынь келетаган болса, «оьпкелев» деген соьз, ол заманда меним юрегимде болган затты аньлатып беретан соьз тувыл. Сеннен ясыргым келмейди, ол заманда мен сенинь акыньда осал ойланып аддым, неге десень сенинь эткениньде мага эрте мутылып кутылган, бир ярамаган, ят зат коьринип кетти...

— Айтувынь уьшин, — деп Азрет, тоьмен давазланып, Разиаттынь соьзин боьлди. — Соньында мен районда, оннан сонь кырда болганымда коьп ойландым. Кене болса да оьзим оьзимди, сен мени аньляяк боларсынь деген ой ман юбантып турдым. Болганды энди артына кайтарып болмаяк. Шуьшлимен, Разиат. Кеширеек боларсынь?

Разиат бирден байынынь мойныннан кушаклап алды.

— Азретим-ав, — деди ол, наьсибиннен тынысы битип — бир дегенде биревим-ав! Кел экевимиздинь арамызда бир зат та болмагандай болып, соны мута коьяк. Аьруьвме?

— Аьруьв, Разиат.

— А энди юр, кинога бараяк.

Азрет терен этип куърсинди. Йыйын, кыр, куын-закуын бастан шыкпаган авыр ойлар, оннан сонъ соьле соьйленген соьзлер... Азреттинъ кевдеси тувыл экеш те, тап яны да тамам арган эди. Акылы Разиат байынынъ аьлин сол сабатлей анълады.

— Коьремен, Азретим, сен бек арыгасынъ, — деди ол. — Билесинъме, сен ят та тыншай. Йок, йок, тыншай, тыншай!

— А сен ша? — деп сорады, пишесине йылы карап, Азрет эм, бираз ойланып турды да: — Кел, деп этеек, — деди, — мен ушинлей де ятып, бираз тыншайым, а сен, бараман дейтаган болсанъ, кинога бар.

— Ялгыз кетти деп, хьтеринъ калмаса? — деп сорады Разиат, кажавлап куьлемсирей берип.

— Олай девинъ де не зат ты озьи? — деп Азрет оптириктен туткансыды. — Бар, коьгершиним, бар.

Клубка келип, озьининъ орнына олтырганы сонъ, Разиат алдыдагы сыдырада уьндемей кунысып олтырган Цацады эм оннынъ касына орынласкан, лафетный жаткадынъ машинисти Оспанды коьрди. Разиат ишиннен куьлемсиреп алды, болган уьшин бир зат та коьрмеген, бир зат та сезбеген киси болды. Кене болса да шырак соьнип, кино басланган заманда Разиат Цацадынъ кулагына энъкейди де:

— Сав дуньяды кушаклагынъ келгенин энди анъладым. Цаца,— деп сыбырдады. Цаца, каранъада Разиаттынъ колын табып, уьндемей, бек этип шымтыды.

* * *

Азрет тыншаялмады. Разиат уьйден шыгып кетти дегенлей, мунынъ шахарда куллык этетаган ювыгы Андрей Охапов кирип келди.

Быттырларда Андрей авылардынъ биревинде окытувшы болып куллык этетаган эди. Бир кайта, бек ишетаганы уьшин куллыктан шыгарганлар деп, хабар шыгып кетти. Бир кере Азрет муны ман базарда расты да, оннан, сол хабар уьшинме деп, сорады. Андрей, кайгы-майгы билмейтаган киси болып, колын силкти де:

— Чепуха, кардаш! — деди. — Мени куьнневшилер яладан яктылар.

Оннан сонъ Андрей кайтип эсе де бир йойтылып кетти, эм Азрет коьп заманга дери оннан хабар эситпей турды. Эм бирден, сосыннан бир юмалар артта болса ярайды, Андрей Азрет уьйине кирип келди. Уьстине модалы янъы костюм кийген эди, эм коьнъили де бек ток эди.

— Артист болдынъ болар деймен, Андрей, — деди Азрет ога сол заманда.

— Усайманма? — деп мактаңды Андрей. — Соьледен-соьле артист тувылман, но болаяк мырадым бар. Мен, кардаш, соьле областной драмтеатрда куллык этемен. Завхоз болып этемен. Сен мени анша-муншалардай коьрме!

Мине бубьуьн де Андрей, ярдырып кийинип, бек кувнак юзли болып кирип келди эм саламын да бермегенлей:

— Тилегим бар, Азрет, — деди. — Этсенъ — оьмиримде мутпан.

Андрейдинъ шырайы, кайгыдан эсе де, балалардай, бир затка оьпкелеген кисидикиндей бузувалы эди. Соннан себеп Азрет, амалсыздан куьлей берип:

— Не кан явган ды? — деп сорады.

Андрей языксынып куьрсинди, опырап артлы олтырага олтырды, кисесиннен алтын ялатылган портсигарын шыгарып алды да, онынъ капкашына папиросын кага берип:

— Сыйырым, — деп, тек бир соьз айтты.

— Сыйыр? — деп Азрет сейирге калды. — Не сыйыр ол оьзи?

— Меним сыйырым. Индивидуальный деп аталатаган сыйырым.

— Аьше, нетеди?

— Сыйыр дегенинъ, кардаш, наьзик ян, ол, билгинъ келетаган болсанъ, аьруьв карагаңды суьбеди. Оны йылы ерде, ток этип тургыстпага керек. Сыйыр деген сага анша-мунша зат тувыл. Ол, билгинъ келсе...

— Сен меним басымды авыртып тербеме де, — деп Азрет ойнай берип тутты, — соьзинънинъ манесин анълатып айт.

— Маънесин анълатып айтпага да болаякпан, — Андрей, бир кыйналмаганлай, папиросын тартты эм, авызынынъ бир шетиннен аттырып туьтин шыгара берип: — Кыскасы, мага пишен керек, — деп косты.

— Аъзирлей кой, аьше, — деди сонъалыкка Андрейдинъ соьзин анълаган Азрет.

— Кайтип аъзирлеекпен, кайдан табаякпан?

— Онысын мен билмеймен.

— Йок, билесинъ, ювыгым.

— Сен соьтитип ойланасынъма?

— Аьше, кайтип ойланаякпан ды? — деп Андрей соьзге кызып баслады. — Сен бригадирсинъ, а меним, сенинъ ювыгынънынъ, сыйыры бар, болган уьшин пишени йок. Пишен сеңде бар.

— Соьзинъде акыл йок тувыл, — деп Азрет куьлемсиреди. — А эгер, айтпага, пишен бригадирдинъ оьзиндики болмай, халктыкы болса, ол заманда калай этпеге керек ти?

— Ол заманда биз бир-биримизге тенъ деп айтувымыздан маъне йок, — деди Андрей эм туьйилип тыңды.

Азрет те уьндемей турды. Сонъ Андрей ушып турды да, пеш ишинде аьри-бери кезинип баслады.

— Эх сен! — деди ол ашувлы куьлкиси мен. — Бригади-и-ир... Хозяи-и-ин. Не хозяинлигинъ бар ды сенинъ? Ерте яткан шиберексинъ сен!

— Сен, айткан затынъды, бираз билип соьйле, ювыгым, — деди, ашувын тыя берип, Азрет те.

— Аьше, шиберек тувылсынъма?— деп Андрей Азретке карады. — Бир кишкенекей куьлыкты да этип колынънан келмейди. Оьзинънинъ тенъинъ уьшин. А бир заманларда экевимиз бир аяктан ас ишетаган эдик. Ай-вай, энди онынъ несин айтасынъ! Сен тек оьзинъ ялгыз болган шакаларынъда, оьзинъе начальник деп атай боларсынъ, а бирерде пишенинъ алдында да мактанып ала боларсынъ...

Азрет, каты юмылган юмырыгы ман столды сокты да, турагалды. Азрет уьйкен юрек, оьктем, оьзининъ басын оьзи билетаган эм оьзининъ оьктемлигин бек сак саклайтаган аьдемлерден эди. Андрейдинъ акылсыз авыр соьзлери мунунъ янынынъ энъ наьзик ерине тийдилер. Азрет, кабагын каты туьйип, Андрейге бираз карап турды да, уьндемей орнына

олтырды, тетрадьтен бир кагытты йыртып алды эм, коллары ашувдан калтырап, бир затлар язды.

— Маъ, — деди, кагытты Андрейге созып. — Азреттинъ ким экенин сен аъли де билмейсинъ.

Андрей, кагытты колына алып:

— Бираз шаатлык этип олтырдым, кардаш, айып этпе, — деди. — Ашувлансанъ, — не зат айтарсынъ, а сенинъ йигитлик этеегинъе мен бир де шекленген йок эдим.

Азрет, онынъ союзлерине эс бермей:

— Эртен «Куьнтоьске» барып, онда Оьзбекти излеп табарсынъ да, кагытты сога берерсинъ, — деди. — Ол сага керекли ерди коьрсетер, наьзик сыйырынъа пишенди сонда оьзинъ шала коярсынъ.

— Сав бол, кардаш, бек разыман, — деди, артистлестип энъкее берип, Андрей эм, запискады кисесине салды да, шыкпага карап йоьнеди, ама эсиктинъ касында токтап, Азретке карады.

— Тагы да нень бар? — деп сорады Азрет.

— Огородым кайтеди, Азрет? Соьз этетаганлар йокпа?

— Бир де кыйналма. Мен бир айттымма, болды: кырк сотых сеники. Мени билмейсинъме?

Андрей, аманласып, тагы да бир энъкейди эм американшылатып:

— Гуд бай, мистер Озрайт, — дегенди айтты да, шыгып кетти.

Оьзи ялгыз калган Азрет пеш ишинде бираз аьри-бери кезинди, сонъ сыякка, бав ишине шыкты эм кайтара уьйге кирди. Кешликлерде, куллыктан кайтып келгени сонъ, ол Разиаттынъ айтатаган хабарларын тынълап олтырып, ога оьз хабарларын да айтып, аьр дайым да оьзининъ касында аьруьв Разиатын коьрип уьйренген эди. А соьле уьй иши, коьнъидди босатып, боп-бос. Анасы бир якка кеткен, Разиат та кинода. Бираз уьйклап алмага мырат этип, Азрет диванга янтайды. Болган уьшин уьйкламады. Бос уьйдинъ ишинде Азрет орын таппай эди. Онынъ юреги, бир авыр зат болягын сезгендей болып, кайгыга тартып, сыгыла эди. Оьзининъ сосы аьлининъ маьнесин бир де анълаалмай, Азрет бек кыйнала эди. Куллык беттен, уьйи бетиннен Азреттинъ корккандай заты йок эди, кене болса да муны, бир анълап болмайтаган, бирший бек

тынышсыздандыра эди. Бирден Азрет бу заттынъ маънесин анълады эм онынъ иши, буз куйылып кеткендей болып, сувыды: ана Андрей алып кеткен записка... Ол записка... Записка оны кайдай казага ыластырмага болаятын Азрет объи-объине айтпага коркты эм алгасап клубка йобнеди.

Клубтынъ касында Азрет коьп карап турмады. Тез арадан кино кутылды эм клубтан, варылдасып, аьдемлер шыгып басладылар. Солардынъ арасында Разиат та шыкты. Разиат ян-ягына каранмай, уйлерине аькететаган йолга туьсип зырылдады. Азрет мунынъ артыннан егги де, колтыгыннан алды.

— Ой, сенсинъме, Азрет? — деп Разиат эм коркты эм суьйинди. — Келип не аьруьв эттинъ.

Булар коьз туьрткисиз каранъалыкка коьмилген орам ман бардылар. Разиат, тынып, байына кысыла берип барды.

— Картина ярадыма? — деп сорады бираздан сонъ Азрет.

Разиаттынъ бек каты суьетаган эм соннан себеп сак болган юреги Азреттинъ давазында кайдай эсе де бир мыдахлыкты сезди. Болган уьшин Разиат сосы наьсипли такыйкаларда йолыгы сувдынъ шырышын суьювдинъ акында болмаса, баска заттынъ акында соьйлев мен бузгысы келмеди.

— Ол кадер бек те ярамады, — деп Разиат, шоканасын шеше берип, басын шайкады. — Оьтириктен келистирилген ерлери коьп.

— Уьйде мени ялгыз калдырып кеткенинъ уьшин раскасынъ яман картинага, омаса аьруьвин коьреек болар эдинъ, — деп Азрет, арамлыгы болмай, куьдди. Онынъ артыннан Разиат та куьдди. Разиаттынъ куьлгени Азреттинъ соьзи уьшин тувыл эди. Ол объзининъ юрегиндеги толып турган наьсибине явап этип куьдди.

Кайда эсе де алыста, бир якта, ийттинъ канъсыганы, бир якта да машинадынъ моторынынъ гуьрилдегени эситиледи, а йогарда, акырын кагып эскен юмсак ел тереклердинъ япыраklarын ысылдатады. Сосы сеслердинъ баьриси де кешеликтинъ тынышын бузган тувыл экеш те, кайтара оны тагы да бек тынлы эте береди. Булыты болмаган йогары коькте алыста быдыраскан юлдызлар йылатырайдылар. Мине олардынъ бири орныннан юлкынып алды да, артында

узын ярык куйрык калдырып, ерге карап ушып йобнеди. Разиат, оны коьрип, коьзлерин юмды: неге десенъ сосуьй-тип юлдыз ушкан шакларда, халк, ал, дуныядан тагы да бир аьдем кешти, эм онынъ яны ана дуныяга ушып кетти деп, айтатаган эди. Соьле Разиаттынъ эсине халктынъ соьйтип йорыйтаганы туьсип кетти. Кене болса да ол соьле бек наьсипли аьдем, табиаттынъ сосы коьринисин озьинше йорып: «А бизим суьйисуьвимиз яшайды, «оьмир-оьмирге яшаяк», — дегенди айтып, сыбырдады. Бу вакытта Разиат, олардынъ Азрет экевлерининъ наьсибине дуныяда эш бир зат та орав болалмас деп, сенимли эди.

Басын Азреттинъ омыравына янтайтып салып барая-тырган Разиат байынынъ юрегининъ тебуьвин эсите эди. «Меним Азретти суьювим сосы тоьселип яткан коьктей кенъ, ана алыста йылтырайтаган юлдызлардай узак оьмир-ли», — деп ойланды Разиат.

— Ах, Азрет, — деди ол, юрегин муьлдиреп этип тол-тырып турган наьсибин артык тыяламай, — сени мен бирге болсам, каранъа кешем де яп-ярык куьн болады.

Азрет пишесине басын энъкейтип, онынъ шеке ша-шын оьпти эм артынсыра сол кадер бир кайгылы болып куьрсинди, Разиат даяналмай:

— Азрет, яным-ав, коьнъилинъди тоьмендей коьремен, — деди.

Азрет, кувнак коьнъилли болмага шалысып:

— Босына коьресинъ, Разиат, — деп, Разиатты озьине кысты. — Сен кинога кеткен сонъ, Андрей келип кетти.

— Андрей? Кайдан шыккан ды ол?

— Коьктен туьскендей болып, кирип келди. Бираз олтырып, аннан-муннан хабар соьйлеп кетти.

Запискадынъ акында Разиатка айтса, озьине де бираз коьнъил болар эди экенин Азрет биле турса да, ол затты айткысы келмеди. Сосы такыйкада Азрет озьи-озьине бир яман аьдем болып коьринди.

* * *

А бу арада авылдынъ баска бир шетинде каранъа орам бойы ман Цаца эм Оспан экеви бара эдилер. Булар уьнде-мей эм уьндемевлериннен озьлери де уялып бара эдилер.

Бас деп соьз басламага булардынъ биреви де баталмай эди. Сонъалыкка калганда, Цаца, тартына берип:

— Мен буьгуьн кайгадер суьт савып алдым, — деди.

— Алланъ уьшин, Цаца, айтпаш соны, — деп Оспан, куьлей берип, Цацадынъ соьзин боьдди. — Сыйырлардынъ, суьттинъ акында баска бир заманда соьйлермиз.

— Аьше, не заттынъ акында айтайым, — деп кыз туьнъидди. — Сен уьндемейсинъ, а мен не айтаягымды билмеймен.

— Наьсиплимен, Цаца, соннан себеп уьндемеймен, — деди, юрегининъ таласканыннан тынысы битип, Оспан. — А эгер соьйлеспеге керек болатан болса, кел, айдынъ акында соьйлесеек. Караш, онынъ яп-ярык болып йылтырайтаганын, бизим наьсипли экенимизге суьйинеди. А юлдызлар ша... Олар тап бир коьз кысыскандай боладылар. Тамам романларда язылгандай.

Цаца ясыртыннан куьрсинди де:

— Романларда язылгандай керек тувыл, Оспан, — деди.

— Неге?

Цаца токтады да, кенъ ашылган коьзлери мен Оспанга карады. Бу коьзлердинъ ишинде, тегаран бир ысланып турган таьвекелик бар эди, олар алаллыкка толган эдилер.

— Неге десенъ, — деп сыбырдады Цаца, юрегининъ куьпелектей куьлп-куьлп эткенин сезип, — аьдем озьининъ юрегининъ айткан затын этпеге керек.

— А сенинъ юрегинъ сага не айтады? — деп Оспан да сыбырдап сорады.

— Навын айтады, — деди, давазы тегаран шыгып, Цаца эм, бирден аякларынынъ ушына коьтерилип, Оспаннынъ егиннен тарс эттирип оьпти де, шавып уйлерин бетке кетти.

Савспеклеп кеткен Оспан, авызын ашып, кыздынъ артыннан карап кадды. Сонъ колы ман егин ыслап алды, бармакларына карады эм оларды авызына ювыклатып аькетти де, акырын оьпти.

Ъесинши басы

Танъ сес берип баслаганлай, Андрей атка иер салды да, шахардан шыгып йоьнеди. Оьзин озгармага шыккан пишесине:

— Пишен акында колхозга бараман, — деди.

Данъял эртенги салкыныннан тыныс алады. Коекке аз-маз коек бояк кагылган булытлар себеленген. Салкымлы дымлыкка тойган эртенги авада боьденелердинь авыр болып шыгатаган пытпытлавлары эситиледи. Мине олардынь бириси кайда эсе де аслыктынь бир койы ерине ясырынып, куьшенип быдыратты. Бираздан сонь баска бириси тез-тез бытпылдыкклап, озине шакыратагандай болып, явап берди. Сонь булар, тап бир базласып баслагандай болып, экеви де бирге бакырыкладылар эм артынсыра давазларын бирден уздилер де, коьсилеп яткан даньылдынь тынлыгына кулак салганларындай болып, пыстылар. Бурьнга писип келеятырган бийдайдынь, коьгиддийленип яткан наьртуьктинь эм даньял шешекейлерининь ийислери согадылар.

Андрей, ат уьстинде шайкала берип, барады эм онынь басы бир авыр ойларга толган. Аьр заманда да, озьи-озьи мен ялгыз калган шакларда, Андрей озьи-озьин аяп, дуньяга бир наьсипсиз аьдем болып тувганына кайгырып, коьнбили буюзылып, коьмекейи босайтаган эди.

...Андрей атасыз оьскен эди. Ол озьининь анасы ман бир коньысы авылда яшайтаган эди. Анасы куьн-закуьн куллык этетаган эди, эм, озьи-озьине тапшырылган Андрей, бала заманыннан алып, орам ман, онынь яман аьдетлери мен танысты, бек эрте болып хайырсыз ишкиге даьм тартты. Аьле школада окьйтаган заманында, Андрей, ишип тоьбелес шыгарганы уьшин, баьленше кайта милицияга туьсти. Ахырында, аракы мунынь яшавында онынь айырымас теньи болды. Кене болса да, озьининь кылыгынынь коьп осаллыкларына да карамай, Андрей кувнак коьнбилли яс эди, мунынь куьлдиргиш, эрик язувщан эм оьткир тилли деген сьйы бар эди. Болган уьшин, йылар озып, заманы келгенде, мунынь ойнавы да, куьлдиргишлиги де каты, бакылаы болды. Школада Андрей осал окьйтаган эди, сондай болып педагогика техникумда да осал окьды. Азрет пен ол бас деп сосында, педагогика техникумда, танысты. Сейир тувылма, муны ман бас деп таныскан кисилер, неге эсе де алданып кетип, оны акылаы, тань аьдем деп табатаган эдилер. Оьзин баскаларга яратып билуьви, суьйген аьдем мен келисип, амалын табувы Андрейге яшавда бек ярдам этетаган эди. Не суьйген яньи куллыкты да ол уьйкен дертленип

баслайтаган эди, куллыкта оъзи янгандай болып, калганларды да яндырып билетаган эди. Болган уьшин бир кесек заман кетер эди, эм янбыларда оъзине бек яраган куллыкка онынъ колы сувып, оны таслар эди. Техникумды кутылганы сонъ Андрей, калай эсе де бир, оқытувшы болып куллыкка туьсти. Оқытувшылар муны бек хош коьрип йолыктылар. «Акыллы, куллык этип биледи, арув-талув дегеннен хабары йок», — дейтаган эдилер олар Андрейдинъ акыннан. Болган уьшин Андрей оъзи акында ондай ойды коьпке саклаялмады. Андрей ишип келип баслады. Куллык районога етти эм Андрейди орныннан шыгардылар. Куллыксыз калганы сонъ, ол, мен оқытувшы болмага яратылган аьдем тувылман деген ойга катып, педагогикалык институттынъ кабинетинде методистка болып куллык этетаган пишесиннен ресторанга бармага акша тилеп алып, коьп заманды бос юрди. Сонъалыкка калганда, Андрей, оъзининъ дуныяга кайдай куллык уьшин яратылган экенин аньлап, областной драмтеатрга завхоз болып туьсти. Болган уьшин онынъ бу куллыктан да иши шыгып кутылганы кайзаман эди.

«Бактысыз аьдеммен, — деп кайгылы ойлана эди соьле Андрей. — Баьри аьдемлер де аьдемдей, а мен шетке кагылып тасланган бир кадемсизбен, яшавда оъзиме болгандай бир орын тапшай, туьртеньлеп юремен».

Буьйтип неге болатаганы акында Андрей ойланмаска шалысатаган эди, неге десенъ ол оъзин уьйкен оптимист деп санайтаган эди, а ондай аьдем бир заманда да басты тоьмен салмага керек тувыл. Яшав деген затынъда не болар, не болмас эм «болатаган затлардынъ баьри де — тек яхшылыкка болады». Андрей сосы соьзди айта турмага суьетаган эди эм сондай амал ман, оъзининъ тартына берип сес шыгара туратаган намысын юбантатаган эди.

«Баьриси де чепуха! — деп кышкырып йиберди бу бирден минген атын сескендирип. — Чепуха! Бир де тоьмен болма, караторы». Эм Андрей, атты камьшы ман тартып, оргылатып шаптырды.

«Куьнтоьске» келип, Андрей тез ок Оьзбекти тапты. Булар бир бирлери мен эрте таныс эдилер, «Йилиншик» деген ресторанда коьп кешелерди бирге болган аьдемлер эдилер.

Оьзбек, Азретинъ язган запискасын оқып болып:

— Ва, сен пишен шалып не казага калгасынъ? — деди. Оьзбектинъ, бет сьуеклери домбыгып турган, караборан, ялпак бетине конган кишкей коьзлери кылыплы йылытрап алдылар.

— Олай девинъ не ди? — деп Андрей саьспекледи. Ол, энди Оьзбек мени бос кайтарады экен деп, коркты. — Меним сыйырым бар, кардаш. Билгинъ келетаган болса, ол...

— Сыйырынъ бар болса, бола берсин, хайырын коьр. А пишен шалмага сен керек тувылсынъ. — Оьзбек, бир ясыратаган заты бар экенин анылатып, куьлемсиреди де, запискады тоьс кисесине салды.

Бу саьатте Оьзбектинъ, кабактай, тымалак басында бир арам ойлардынъ сьуреньлесип кеткенин Андрей кайдан билсин...

Оьзбек бир заманларда айттырган аьруьв Разиатты сьуьетаган эди. Разиаттынъ анасына кудалар да йибериپ карады, болган уьшин кыз Оьзбектинъ атын айттырып та унамады. Бу зат боьтекей кылыклы эм айлак шекленшек Оьзбекти бек яман ашувлаңдырды эм оны бесбетер ыйнатлы этти. Оьзбек, белин каты буьуьп, кыздынъ артына туьсти, оны аьруьв соьзлер мен алдаяк болып та карады, коркыстып та алды. Болган уьшин муьнынъ шалысуьвиннан бир маьне де шыкпады, Разиатты бир де эпке аькелаалмады. А Разиаттынъ Азретти сьуьетаганын эм ога байга бараяк болатаганын билген заманында, Оьзбек кызга да эм келеекте онынъ байы болаяк Азретке де бек яман ашувлы болды. Разиат пан Азреттинъ тойы болатаган куьн Оьзбек Айсе деп бир ювас кылыклы, уялшанъ кызды акашты. Кене болса да Разиат пан Азретке ашувун Оьзбек бир де мутпады. Оьш алуьдынъ тасын коьп заман койнынъда юргистти. А энди оьш алуьдынъ шагы еткенге усап туры. Записка оьз соьзин айтпага болар.

— Шалмага керек тувылсынъ, — деди яна бир Оьзбек. Андрей тутты.

— Сен меним басымды авыртып тербеме! — деди ол. — Запискады Азреттинъ оьзи язган. Яде онынъ колын айырмайсынъма?

— Бек аьруьв айыраман, — деди, сап-сабыр болып, Оьзбек. — А сен коразыма. Бригадирдинъ оьзи айтканы

сонъ, пишенинъди аларсынъ. Тек шалып не казага калгансынъ. Бизде пишеннен коьп бир зат та йок, аьзирден аькете кой.

Андрей, Оьзбектинъ ойнайтаганы ман ойнамайтаганын анъблаялмай, коьзлерин батлатып, досына карады. Шалынган пишенди алып болама экен? Ол колхоздыкы. А ол арада Оьзбек, баягышылатып кылыплы куьлемсирей берип, каны кашып турган юка эринлерин керди де, Андрейдинъ ийниннен какты:

— Мен ойнап айтпайман, досым, — деди ол. — Сага кайгадер пишен керек ти? Бир арбама? Экевме? Пожалыста, ал. Кеше келер де, аькете коярсынъ. Тек келеегинъди мага эртерек билдирерсинъ. Сага пишен, — деп Оьзбек коьзин кысып, басын ийди, — а мага сен бираздан кыстыгра коярсынъ. — Оьзбек бармакларын бир-бирине уйкалады. — Болсынма?

— Уф, — деп Андрей енъилленип тыныс алды. — Бас ятыр сенде, — деп бу Оьзбектинъ суьекли колын алды. — Мага бир уьш арба керек. Сен айткан да болсын, кисенъе бир эки юзди саларман.

Оьзбек, басын артына таслап, хахалатып куьлди.

— Йо-о-к, ювыгым, — деди ол, куьлкисин койып. — Уьйтип куьлык келиспейди. Мага акша керек, мине, деп керек, — дегенди айтып, Оьзбек бармагы ман тамагын шадды. — Соннан себеп этемен мен муна кавыфлы затты. Соьле пишенинъ арбасы нешев экенин билесинъме? Давай, ювыгым, баьриси уьшин бес юз маьнетти тымалат.

— Сен аьдемди куьппе-куьндиз тонайсынъ!—деп кышкырды Андрей.

— Макул сеники, — деп Оьзбек аьри бурылды эм кетеек кисидей болды.

— Стоп! — дегенди айтып, Андрей оны токтатты. — Уьш юз сеники, а куьлыкты этип болсак, меним акыма ресторанда бир аьруув этип олтырармыз. Болсынма?

— Добьрт юз, — деп Оьзбек бас деп айткан баасыннан бираз туьсти.

— Уьш юз элли эм меним акыма ресторан, — деп Андрей де бираз косты.

Оъзбек, уйкен сары тислерин коьрсете берип, ыржайды да, Андрейге колын берди.

Сол куьннинь кешинде булар Оъзбек уйинде ийги этип тарттылар, а уш куьннен сонь Андрейдинь каралдысына колхоздынь коьк даьрийдей пишениннен бир кишкей йик коьды.

Алтыншы басы

Разиат, фермада сыйыр савушы болып куллык этетан Айсеге коьптен бери коьз салып юретаган эди. Узун бойлы, арык дегенде арык, уйкен кара коьзлери эм тамам органы коьринип туратаган караборан шырайы болган Айседи Разиат аяганыннан эсе де, бираз яратпайтаган эди. Сосы аз соьзли, боьтекей кылыклы, мисетсинмевденме яде биревге хактери калганнанма, аьр дайым эринлери кысылып туратаган яс кыскайклы эткен куллыгын, яныннан тойган аьдемдей болып, эткиси келмей, этетан эди. Юрген заманында да, бир аягын алгышай, ана биревин курт еп, уйкысымал секленип, тоьгерегиндеги затларга эс бермей, коьзалатаган эди. Разиат Айсединь сондай экенине ашувланатаган эди, онынь коьмиклигин, дуныядан туьнбилгенин бир де аньлаамайтаган эди. Оьзи куллык яныплы аьдем болган Разиат, куллыкка буьйтип сувык каравды аньламайтаган эди. Фермага Разиат баьрисиннен де алдын, тап увак-туьегин де калдырмай, сахыйлыкты суьбетаган Кельдиханнынь оьзиннен де алдын келетаган эди. Бирерде Разиаттынь оьз сыйырларынынь тоьгерегинде айланып юргенин яде узун сакаллы, караньа шырайлы туваршы Умар ман, дуныя буздырып, давласып турганын коьрип, Кельдихан ак шашлы басын тарай берип:

— Тыныш билмеген аьдемсинь, Разиат, — дейтаган эди.

Кельдиханнынь авызыннан шыккан сосындай соьзлер энь йогары мактав болатан эдилер. Аьдетинше, Кельдихан оьз сыйыр савушыларын бир заманда да мактамайтаган эди. Яс заманында юрис-турыстынь айлак каты кылыбында оьскен эм оьзи де бек каты кылыклы болган аьдем, Кельдихан, мактав деген заттан аьдем тынышланады эм осал

куллык этип баслайды деп санайтаган эди. Болган ушин, сыйыр савушылардын куллыкларында, кишкенекей болса да бир етиспевлик таба калса, Кельдихан оларга шамгалгандай тийисли соьзлер тавып билетаган эди. Кеш козгала-таган эм боьтекей кылыклы Айсеге куллыкты бираз аьруув эттирип болмаягын аньлагагдай болып, Кельдихан тек сол кыскаяклыга шамгалмайтаган эди.

Разиат Айсе мен соьйлесип алаяк болып, неше бир йол карады. Болган ушин онынь баткысыз, ашылып билмейтаган юзин, ашувлы кысылып салынган эринлерин коьрип, соьйлесирге бир де баталмайтаган эди. Кене болса да бир кере Разиат таьвекел этти. Таьвекел эткени де — сол куьн Айсе, аьдетиндегиннен эсе, бираз кувнак шырайлы эди, аале, баьрисин де сейирге калдырып, Айсе сол куьн фермадынь учетчиги Муса ман кажавласып та адды.

Кеште, сыйыр савушылар савган суьтлерин учетчикке берип, уьйлерине кетпеге аьзирленген заманда, Разиат Айсединь атын айтып:

— Токташ, Айсе, бирге кайтаяк, — деди.

Мунда, сыйыр савушылар арасында, оьзининь бек сийрек айтылатаган атын эситип, Айсе басамактынь касында, систем катып, токтады эм баьриси де мунунь арык ийинлери бирден калтырап кеткенлерин коьре калдылар. Басын акырын артына бурып, Айсе Разиатка карады. Разиат кайгы баскан онынь уьйкен коьзлеринде аньламавлык, а, белки, юреги авырып кеткенлик коьрди. Куьлемсирегенин билдириппе, яде хаьтери калганын аньлатыппа, Айсединь йиньшишке эринлери калтырап кеттилер. Бир соьз де айтпай, Айсе баска якка бурылды да, уьйден шыгып кетти.

Разиат мунунь артыннан фермадынь авызынынь касында етти. Бир кесек заманды булар уьндемей бардылар, а авылга аькететаган йолга туьскен заманларында, Разиат:

— Сен неге сондайсынь, Айсе? — деп сорады.

Айсе уьндемеди, тек кайгы шырайланып куьлемсиреди эм онынь сосы куьлемсиревинде сол кадер бир кайгы, сол кадер бир мыдахлык эм туьнбилгенлик бар эди, Разиаттынь юреги авыртып кетти. Тагы да бираз уьндемей барганы сонь, Айсе:

— Кайдайман, Разиат? — деп сорады.

— Бобтекейсинь, ундемей юресинь, тап бир янсыз кисидейсинь.

— Меним сондай экенимди сезгенинь коьп болама?

— деп, басын тоьмен салып, акырын сорады Айсе.

— Сени бас деп коьргенимнен бери.

Айсе авыр куьрсинди:

— Солай экен, оны мага тек буьгуьн неге айтасынь?

Айсединь давазында разы болмав эм тыгьлув эситилди.

— Айтаяк болатаным кайзаман, — деди, кайтеегин билмей, Разиат.

— А баскалар ша?

— Не баскалар? — деп Разиат туьсинмеди.

— Меним сондай экенимди баскалар да сезгенлерме?

— Сезген боларлар деп билемен.

Экеви де тындылар. Коьп заманды ундемей бардылар. Экеви де, кайтееклерин билмей болар эдилер. Соньында Айсе бирден токтады да, Разиатка коьзлерин коьтерди. Айсединь коьзлеринде Разиат йылы куваныш эм терен разылык йылтырай кеткенин коьре каады. А Айсе калтырай кеткен давазы ман:

— Савбол, Разиат, — деди.

Разиат саьспеклеп кетти.

— Оммай калганыма, не зат уьшин савбол дейсинь мага, Айсе?

— Мени мен соьйлескенинь уьшин, — деди Айсе. Бираз ундемей барды, сонь бирден, Разиат мунынь соьзин боьлип олтырмага болар деп, корккан кисидей болып, Айсе бек асыгып соьйледи: — Меним, ким мен де болсын, кайтип соьйлеским келеди, кайтип соьйлеским келеди, сен оны аньламаска да боларсынь. Болган уьшин меннен баьриси де уьркип турадылар. Билемен, Разиат, мен озим шуьшлимен. Аьше, не этейим, калганлардай болмага карувкуьш кайдан табайым? Меним муна юрегимнинь кайтип авырынтаганын сен бир билгей эдинь. Сиз куьлейсиньиз, ойнайсыньыз, сизинь юзлериньизден наьсип кетпей турады, сизинь коьньилиньиз ток, юрегиньиз ашык. А меним ондай болгандай аьлим йок, не ойнамага, не куьлмеге коьньилим бармайды. Мени эш бир зат та суьйинтпейди, Разиат, эш бир зат та...

Айсединъ сосы соьзлеринде сол кадер бир кайгы, сол кадер бир сенимсизлик бар эди, Разиаттынъ, коркып, апаты кетти. Яшавдан сол кадер бир уьмитин уьзген, тапталып-эзилип калган, ама танъ, яхшы юрекли аьдемге усайтаган сосы кыскаяклыга алдын суьймей караганы уьшин, бу кыскаяклыдынъ бек уьйкен кайгысы бар экенин коьргени уьшин Разиат соьле, кайтеегин билмей, уялып, ишиннен оьзи-оьзин кемирди.

— Кудайым-аллам, — деди коьзяска бутгынып Разиат, — аьдем сол кадер уьмитсиз болып боларма! Сен...

— Неге десенъ меним юрегимди буз каплап алган, Разиат, — деп Айсе Разиаттынъ соьзин боьлди. — Бир заманларда, сиздей болып, мен де кувнак эдим, кайгы билмейтаган эдим эм бир кулыкьтан да коркпайтаган эдим. А байга барганымлай, дуныяда ойын-куьлки, суьйиниш эм наьсип бар экенин де муттым. Колым бир затка да бармайды, коьнбилим бир затка да сокпайды, коькирегимди ашып карасанъ, каранъалык пан сузык болмаса, сен бир зат та коьралмас эдинъ, Разиат.

— Яным-коьзим, Айсе, — деди тагы да бек коьнбили бузылган Разиат — сага не болган ды, сенинъ ойларынь бу кадер неге кара ды, айттагы мага.

— Яшавым осал, Разиат, байым ман яман яшайман, бек авыр яшайман. Коьктеги бир Алладынъ оьзи болмаса, меним яшавымнынъ кайгадер авыр, кайгадер кыйын экенин бирев де билмейди. Суьймейди ол мени. Онынъ суьймейтаганына мен коьниккен де болар эдим, оннан баска ол, куьни куры кетпей, ишеди, мени, атамды-анамды каддырмай, азарлап турады. Азарлаганы орнында турсын да, ол мени, Разиат, тоьбелеп те алады. Ах, сен бир билгей эдинъ...

Айсе аьлсизленип, басын Разиаттынъ омыравына янтайтты да, кишкей балалардай болып, сылк-сылк этип йылады.

Оьзи де йыламага еткен Разиат, Айсединъ басыннан сыйпай берип:

— Не наьлет, не бетсиз, не огырсыз аьдем ди ол оьзи, — деп сыбырдады.

— Этим таьвесилип, кармактай катып калгаман, Раз-

иат, — деди, йылай берип, Айсе. — Юрегимди ыс баскан. Артык коьтергендей аьлим калмады. Не этеегимди озьзим де билмеймен. Халктынъ уьйи уьйдей, аьели аьелдей, а бизим уьй сувьп калган бос сарайдай. Сол ишки болмаса, кайгы этпейди. Ол кадер ишкиге акша да кайдан табады экен, Разиат? Ойланмага да коркаяксынъ, ама ьйнан мага, Разиат, мен бирерде ол алаал табылган акшага ишпегендей коьремен. Онынъ ана бирев Андрей дейтаган ман тенълесегаганын мен яратпайман, болган уьшин меним не этип колымнан келсин.

Разиат, бираз уьндемей турганыннан сонъ:

— Сен оннан кетип болмайсынъма? — деп сорады. — Кет те, онынъ кайдай аьдем экенин баьрисине де айт.

— Кой, оммадым-ав, Разиат! — деп коркты Айсе. — Кеталмаякпан. — Айсе, кайгы шырайланып, басын шайкады. — Кетип те болмаякпан, бизим яшавымыз акында аьдемлерге айтып та болмаякпан. Йок, болмаякпан.

— Here?

— Ол меним байым, Разиат. Яман да болсын, яхшы да болсын, байым, эм мен оны энди де субетаганымдай коьремен.

— Аьше, оны ман яшап та болаяк тувьлтта. Ол сени замансыз коьрге киргистер. Онсыз да какаш больш кутылгасынътта, Айсе.

— Кояш, Разиат, мен бир зат та билмеймен...

Айсе колары ман бетин япты да, тагы да, коьзясы тоьгиллип, йылады.

Етинши басы

Кеште Разиат уьйине бек тоьмен больш кайтты. Айседен эситкен затларын ол Азретке айтпага асыкты. Азрет бир зат этпеге керек. Оьзбек онынъ бригадасында кулык этеди.

Азрет уьйде, диванга янтайып, газета окьп туры эди. Разиат мунынъ касына олтырды да:

— Азрет, сенинъ Тимов-алардынъ кайтип яшайтаганларыннан хабарынъ барма? — деп сорады.

— Кайсы Тимовлар олар? — деп Азрет, газетасын аъри койып, сейир этип, Разиатка карады.

— Оъзбек пен Айсе.

— Йок, — деп Азрет туврасын айтты. — Нетеди?

— Меним де йок эди.

Пишесининъ шырайы бузык экенин коьрип, Азрет тынышсызланып:

— Неге тоьменсинъ, болган зат барма? — деп сорады.

— Мен буьгуйн олардынъ айлак осал яшайтаганларын билдим, — деди, ойлана берип, Разиат.

— Не болган ды, кала айташ.

— Кыскасы, ана оьмири кыска болгыр Оъзбек Айсеге яшав бермейди. Ол оны тоьбелейди, Азрет. Анълайсынъма, тоьбелейди...

Азрет, шекленип, Разиатка карады эм, бираз уьндемей турганы сонъ:

— Сен ол затты кайдан билдинъ? — деп сорады.

— Айсе оъзи айтты.

Азрет коьпке дейим уьндемей турды. Ол бирде кабагын туьйди, эм ол заманда онынъ ашык эм таза манълайы буьрме-буьрме болып йыйырыла эди, бирде, биревге наьлет-болсын айткан аьдемай, басын шайкай турды.

— Ярамаган зат бу, — деди ол сонъында.

— Бек ярамаган зат, — деп бегитти Разиат та.

Азрет, разы болмаган шырайланып, Разиатка карады.

— Сен мени терис анъладынь, Разиат — деди бираз тартына берип Азрет. — Мен, коьресинъме, Разиат, сен бу давалы иске бос тыгысасынь деп айтаяк болып эдим.

Сол созлерди айтканы сонъ, Азрет коьзин кайда ясыраягын билмеди, неге десенъ ога Разиаттынъ уйкен сейирге калган коьзлери карап туры эдилер.

— Айып этпе, Разиат, — деди, басын коьтермей, Азрет. — Белки, мен бираз келистирмей айтып олтырган боларман. Болган уьшин сен баскалардынъ кайгысын шекпесенъ аруув тувыл эдиме? Мен, элбетте билемен, Оъзбек аруув деп аталатаганлардан тувыл, кене болса да, ол Айседи тоьбелей болар деп, билмеймен.

— Сен, мага ыйнанмагандай болып, соьйлейсинъ, — деди, тартына берип, Разиат.

— Йок, неге ыйнанмайым, — деп асыгып явап берди Азрет, — бек те ыйнанаман. Кене болса да Айсе бираз кошып айтпага да болар. Сизинъ кавымлар бираз ыланмага, шагынмага субетаганлар.

Разиат байын анъалалмай эди. Хабарын Азретке айтпага асыгып, уыйине алгасаган заманында, Разиат байы ол затка бираз ойланып карар деп билген эди. Болган уышин Азрет, соьзин айта берип, ойланды кой да, кайтарасына, эш яны авырмайтаганын да коьрсетеди. Бу не ди? Каты юрекликпе, яде бабалардынъ, байды патша, а онынъ пишесин таьвке этетаган, хайырсыз эски аьдетлериме? Азрет ша? Онъмаган эски аьдетлерге карсы болып, ол неге коьтерилмейди? Разиатты бир ягыннан байына хаьтери калув, экинши ягыннан да бир зат этип колыннан келгендей амалы йок экени кыйнай эди.

— Билмеймен, Азрет, — деди, хаьтери калган давазы ман Разиат. — Тек, менимше, Айсе арамыкты билетаганлардан тувыл. Онынъ мага айтканын сен бир эситкен болгай эдинъ. Уыйтип тек яныннан тамам тойып, яшавдан безген аьдем айтпага болаяк.

Азрет коьтерилди де, колларын галифесининъ кисесине салып, пеш ишинде аьри-бери кезинип баслады. Разиат, уьндемей, ярасык битимли, яхшы бойлы байына карай эди. «Азретим-ав, меним айым-куьним-ав, — дей эди ол ишиннен, — иш бетинънен сен мени мен унасатаганынъды мен билемен. Болган уышин, коьремен, муна соьзди меним баслаганым сага бираз ярамады, мен сага акыл уйретким келгендей коьресинъ. Сен бираз уйкен юрексинъ, Азретим, оьктемсинъ, кене болса да танъсынъ. Уйкен юреклигинъди енъип каратагы, аьруввим...».

Оьз ойларында Разиат янъылмай эди: бу соьз акыйкатлай да Азретке ярамады. Ол биревдинъ оьзине акыл уйреткенин суьймейтаган эди. Ондай йолларда Азрет, биревге йол бергенди кой да, кайтара, тагы да бек ыйнат болатаган эди. Сол кылыгы уышин Азрет оьзи-оьзине разы болмай, оьзин енъмеге шалысатаган эди, болган уышин ога мунынъ куьши еталмайтаган эди. А соьле Разиат коьзгаган соьзде айтылган зат Азретке боьтен де кыйын куллык болып коьринди. Соьле соьз эски аьдетлердинъ калдыкларынынъ энъ яманларынынъ биреви мен — кыскаякыды аьдемге

санамав ман куъресуъв акында бара эди. Эгер ондай сорав Азреттинъ аддына булай тутасына алынып салынса, эгер ондай куърес тек кобтеринки соъзлер айтылув ман кутыла кояяк болса, Азрет, бир ойланмаганлай, Разиатка якласар эди. Болган уъшин бу сабатте Азрет тутас салынган соравга расты, соъле тутасына алынган аъдемлер мен соъйлемей, ягыз алынган Оъзбек пен соъйлемеге керек эди. Онынъ эскиден калган яман кылыклары акында соъйлемеге керек эди. А оны этер уъшин, аъдемлердинъ яшавына юз йыллардан бери синъип калган, бир кесек яман аъдетлерди, кылыкларды енъмеге керек. Ондай затка Азрет таъвекел эталмады. Эталмавы да — селекеге каларман, аъдемлерди ашувландырып олтырарман деп, коркты. Болган уъшин Разиаттынъ соъзлериңде де дурыслык бар эди. Соннан себеп Азрет пишесининъ хавтерин де калдыргысы келмеди.

— Аыше, туъби, сага керети энди не ди? — деп сорады ол, Разиаттынъ касына келип токтап.

— Оъзбек пен соъйлеп кара, Азрет, уялт соны, — деп тилеп, Разиат байынынъ колыннан адды да, оны оъзининъ касына олтыртты.

— Бу куллык енъил куллык тувыл, Разиат, — деп Азрет басын касыды. — Биревдинъ аъелиңде болган куллыгына тыгыскан да аъруъв тувыл. Келетен аъел. Каранъа агаш. Оъзбек мени, сенинъ муңда не эсабынъ бар ды деп, кувып йибермеге де болар. Кувса да — эркинлиги бар.

— Йок, кувмас, кувмага батпас, — деди, байынынъ коъзине карап, Разиат. — Батпас, сен куъшлисинъ. — Азреттинъ бир зат этеегине, Оъзбектинъ карарын танытаягына Разиат шекленмейди, болган уъшин Азрет онынъ даъмесин акламады.

— Йок, Разиат, — деди ол, коъп заманды уъндемей турганы сонъ. — Муңда мага калган зат йок. Кел, оннан эсе де, кояяк сол соъзди.

Разиаттынъ сол сабатлей юзи каранъаланды эм ол, эринлерин ашувлы тислей берип, коъзлерин ерге тикти.

— Боляк сол тоъмен турувынъ, — деди яраскысы келген давазы ман Азрет эм Разиатты кушакляк болып карады, болган уъшин Разиат аъри йылысты.

— Керек тувыл, Азрет, — деди ол. — Бу ис бек авыр ис эм сен бир зат этпеге керексинъ.

— Аълемет аъдемсинъ сен, алла акына, Разиат, — деди ол. — Аърувъ этип ойланып караш, пишеси мен байынынъ урсысканларынынъ арасына мен кайдай правом болып кирисекпенди? Мен энди прокурор болганым йокты да.

— Тутпа, Азрет. Сага прокурор деп, бирев де айтпайды. Болган ушин сенинъ бригадир эм коммунист экенинъди баъриси де биледилер.

— Коммунист болсам, нетеди, аъше?

Разиаттынъ увыртлары кызардылар, кара коьзлери йылтырадылар. Ол байына айыплап карады. Бу такыйкада ол тагы да аърувъ, тагы да аълемет болып коьринди, эм Азрет ога карамын тикти.

— Сен Айсединъ неге усап калганын коьрсенъ, уйтип айтпас эдинъ, Азрет, — деди, басын коьтермей, Разиат. — Мени билетаган болсанъ, барып Оьзбек пен соьйле.

Разиаттынъ лебизлиги шалтшанъ Азретти ашувландырып баслады. А ишиннен шыгып келген кайдай эсе де бир даваз: «Пишенъе де ие шыгалмаган, сенинъ де не эрлигинъ бар?» — дегенди айтып, муны тагы да бек коьздыра берди.

— Ишеди, дейсинъме? — деп Азрет бугынып сорады. — Акшасы бартта, ишеди.

— Акшасы? — деп бирден давазын коьтерип йиберди. — Билгинъ келетаган болса, онынъ кайдай акшага ишетаганы аъли де белгисиз. Айттырмай коймайсынъ, ана сенинъ танысынъ Андрей мен ишеди ол.

Азрет бирден пишесине бурылды да:

— Токташ, токташ, Андрей дединъме? — деп тынышсызланып сорады.

Бир зат та сезбеген Разиат:

— Аъше, Андрей дедим, — деп явап берди.

Азрет, кабагына кан явып, тыңды. Мунынъ юреги, коркув эндирип, тагы да сыгылып кетти. Азреттинъ эсине язган запискасы туьсти. «Ислерди кырлы коьрмеймен, — деп ойланды, эрнин тислей берип, Азрет. — Ишкитег бет берген эм пишесине яшав бермейтаган Оьзбек, меннен запискады алып кететаган Андрей... Йок, бу затлардынъ акында, ясырмай, Разиатка айтпага керек, белки, мен бир янъбылыс йиберип олтырган боларман... Азрет оьзининъ сырн пишесине айтпага аьзир болган такыйка да бар эди,

болган ушшин бу арада ол обзининъ иш давазын эситти. Ол даваз: «Болаяк-болмаяктан коркып, сырынъды пишенъе айтпага катып токтаганынънан сонъ, сен, Азрет, коян-ян аъдем экесинъ. Сени куъшли, эрлиги болган аъдем деп санайтаган пишенъ, оны эситсе, сага селеке этип куълеегин билесинъме?» — дегенди айтып, Азретти уялтты. Сонъалыкка калганда, сосы давазы оны енъди. Юрегининъ айтканына тынълаган болса, Азрет пишесине туврасын шешеек болар эди. Болган ушшин ол, обтирикке тарткан давазга тынълады да, Разиатка тийисли болмаган созлерди айтты:

— Болаяк энди соьйлегенинъ! — деп, кызарып, екирди ол. — Басымды авьрттынъ.

Азрет пишесине, туман басып, баскаланып кеткен коьзлери мен карады. Мунынъ созлери Разиаттынъ юрегине бек авыр тийдилер эм Разиат, ашувын тегаран бир ыслай берип:

— А сен барып, обзинъ карай кой, — деди. — Ол заманда, баскаша соьйлеек боларсынъ.

Пишесининъ каты давазы ман авыр созлери Азретти саьспеклетти. Болган ушшин, ьйнатлыкка бел бувган Азрет айтканыннан кайтпаякка катты.

— Не этпеге керегимди мен обзим билемен, — деди ол. — А сага мен, Разиат, Айсе-майселердинъ обтирик созлереине кулак асып юрме де, фермадагы сьйырларынынъ акында ойлан деп, айтар эдим.

Байыннан каты созди бас деп эситип турган Разиат эсин тек соьле йьйып алды. Даь дегенде ол, не болганын анъламага шалысып, бираз уьндемей турды, сонъ эсин йьйып алганында, Азретке бек уьйкен хаьтери калды. Эм булайда Разиат обзининъ аьдеттеги шыдамын йойды. Ол, обктемсип, обзининъ ярасык басын арт таслады да:

— Мен комсомолкаман, Азрет, — деди.

Энди Азрет, шыракмай куйылган оттай, шалынып кетти.

— Энъ алды ман, сен меним пишемсинъ, — деди, ашувдан тынысын алаалмай, Азрет.

Байы ман обзининъ арасында шыгып кеткен ашы соз ушшин обкинуьв, уялув, хаьтери калув Разиаттынъ тамагыннан алып бутындырдылар эм Разиат басын бирден тизлерине салды да, коьзьясы тоьгилип йьлады.

Азрет саьспекледи, эсик бетке шапты, бавыннан ыслап, оны берк этип япты, сонъ, пишесининъ касына келип, мунынъ алдында тизлерине шобнькти.

— Ва-а, не болды, не бола койды? — деп, пишесининъ басын коьтереек болды. — Оьлгенлеримнинъ яны уьшин, сенинъ хабтеринъди калдыраяк меним эсимде де, туьсимде де йок эди. Кой йылама, коьзлеринъ кызарар.

— Сен... сен, — деди, коьзясына ютлыга берип, Разиат, — тезден мага таавке деп те атаяксынъ..

— Болмаяк затты айтпа, — деп, оькинишли болып, колын силкти Азрет, сонъ стол бетке барып, колына пышак алды да, пишесининъ касына кайтты.

— Эситесинъме, Разиат, — деди ол, — маъ, муна пышакты ал да, эки-меки мыртыдамастай этип, меним яман тилимди кесе кой.

Разиат акырын басын коьтерип алды, ютлыга берип куьлемсиреди эм артынсыра Азреттинъ мойнына атылды.

Сегизинши басы

Бир кайта куьн батаяктынъ алдында, сыйырлардынъ багылудан кайтканын саклап, сыйыр савушылар фермадынъ кишкей пешине йьйылып олтыры эдилер. Бирден, колына алган газетады булгалаклай берип, пешке Цаца шавып кирди.

— Разиат, Разиат, — деп кышкырды ол, кире салып.

Разиат, сыпаты кашып, Цацага атылды.

— Не болган ды, Цаца?

Цаца калтанъ-култанъ этип, газетады яйды да, бир статьяды бармагы ман туьртип коьрсетти:

— Мине, навын окыш, навын.

Бас деп Разиаттынъ коьзине илине кеткен зат — ол онынъ байынынъ портрети болды. Азрет каьртишкеге, басын артына кайкалата берип, каякка эсе де бир алыс якка карап, туьскен эди. Каьртишкединъ астына уьйкен аьриплер мен: «Колхоз данъыларынынъ куьлыкшыларынынъ етекшиси», — деп Азреттинъ акында язылган очерктинъ басы бар эди.

Сыйыр савушылар Разиатты курсап алдылар, олардын аяр бирисинин де каартышкеди озы коьргиси келди. Разиат олардын уйкен суйиниште болып соьйлевлерин тынлаады, ама сейир тувылма, Разиаттын озьиннен эсе, олар коьп кере артык суйине эдилер. Разиаттын соьлеги саьспеклеген сезимине суйинуув деп айтып болаяк эдиде? Онын бу сезиминде не де бар эди — Азрет ушшин мактанув да бар эди, сейир этуув де бар эди эм англап болмайтаган кайгырув да бар эди.

— Не зат язылганын окыш, Разиат, ла-а-а, окып эсит-тиртагы, — деп тиледилер сыйыр савушылар, эм Разиат, газетады столга яйып салып, окып баслады.

Басында, очеркти язатаган аьдем, Азреттин бала заманы акында, онын бек кытымыр, ама акыллы эм акыр бала болганы акында яза эди. Оннан сонь Азрет педагогикалык училищеди кутылып, окытувшы болмай, колхоза неге барганын англата эди. Мине Азрет тагы да окыйды — бу йол ол курста окыйды. Мине ол алды ман даньыл бригададын, сонь комплексли бригададын бригадири болып куллык этип, артта калатаган колхозды тез арадан алдышы колхоз этеди. Ол кайратлы, сахый аьдем, кулыгын аьруув биледи эм сьведи. Уйкен етимислер яс бригадирдинь басын айландырмадылар. Онын бригадасы, намысын тоьмен туьсирмей, алдышы атты алып барады, язык эм куьзлик аслык шашувды, малларга ем аьзирлевди, отавды бек аьруув этип озгарган. Соьле, басында айттырган етекшиси болган комплексли бригада аслык йьювга етимисли аьзирленеди.

Разиат окып кутылды эм тень кызлары муны тагы да курсап алдылар. Олардын уйкен суйинувлери Разиаттын юрегинде тагы да бир-бириси мен келисалмаган сезимлер тувдырдылар. Разиат теньлерининь алдында кайтеегин биледи: йок, олардан уялмады, аман да ога ол теньлерин бираз алдагандай болып коьринди. Дурыс, Азрет очеркте язылып айтылганындай эди. Экинши ягыннан Азрет баска да аьдемди де: бу аьдемде соьлеги бизим заманымыздын аьруув затлары ман бирге эрте оьлип кутылган эскиликтинь бирер калдыклары да коньысы болып яшайды. Азрет тань аьдем, орынлы аьдем, калганлардын кайгысын боьлип билетанган аьдем. Кене болса да сондайы ман биргесине онын, кайдай эсе де, бир осаллыгы да бар. Ол бираз менше-менликти,

обзин сыйлавды сүбеди. Сол затлардынъ акында ойланган Разиаттынъ коьзине Азреттинъ де соьле газетады окып турганы коьринди. Разиат онынъ куванышлы юзин, йолдаслары оны кайтип мактайтаганларын коьрди. Азреттинъ юрегиндеги сезимин аьрувь этип Разиаттан баска эш бирев де анълалмас эди. Сосы такыйкада Разиаттынъ Азрет пен бирге болгысы келди. Энди Разиат, уьйине тез ок кайтпага асыгып, сыйырлардынъ фермага келуввин бек шыдамсыз саклап турды.

Буьгеше фермада дежурный болып Цаца калаяк эди. Сыйырларын савып, суьтти учетчикке берип кутылганлайы ок, Разиат Цацады излеп тапты да:

— Яным-коьзим, Цаца, мен буьгуьн уьйге бираз эрте кайтаяк боламан, — деди. — А меним «Красавицямга» коьз сала тур. Буьгин неге эсе де ол мага бираз кырлы тувьлдай болып коьринди, суьт те аз берди. Авырып олтырмагай эди деп, коркаман. Карай турарсынъма?

— Неге карамайым, карарман, — деди Цаца.

Цаца Разиатты фермадынъ авызына дейим озгарып барды эм, Разиат йолга туьсип аянълаган заманда, ога Карлытагдай уьйкен наьсип тилеп, онынъ артыннан кол булгай калды.

Тлогызыншы басы

Азрет бригадасыннан кайтып келеятыр эди.

Бу, папирос алмага мырат этип, мотоциклин туькеннинъ касында токтатты. Сол саьатлей муны бир кесек аьдемлер курып аддылар. Булар, бирисининъ соьзин бириси боьлип, куьлип-суьйинип, Азреттинъ ийниннен кактылар, ога хайырлы болсын айттылар. Азрет оларга, саьспеклеп эм уьйкен сейирге калып, карап турды. Авылдагы сберкасадынъ заведующийи Аулис, Азреттинъ аьли де бир зат та билмейтаганын анълап, кисесиннен газетады шыгарып адды.

— Давай магарижинъди, — деди ол эм, Азреттинъ ийинлериннен алып, оны туькен бетке ийтеди, а туькенге киргендеринде, туькеншиге карап: — Кала, Мурат, ашаш бизге бир ярымды. Азреттинъ суьйинишине бир тартып карайык, — деди.

Туйкенши саъспеклеген шырайланды да: «Туйкенде ишпеге болмайды», — деп язылып, иргеге илинген кагытты, уьндемей, бармагы ман коьрсетти.

— Кой сол бирев шыбын-бокка баткан кыгытынъды, — деп Аулис колын силкти. — Аш.

— Аш, Мурат, — деп калганлар да, Аулиске косылып, тиледилер.

— Правам йок, озинъыз анъламага керексиз, — деп туйкенши ашпага унамады.

— Балсынып тербемей, аша кой соны, — деди сонъалыкка калганда Азрет.

Туйкенши Азреттинъ соьзин ерге де туйсирмей, янма-ян ярымды ашып, стойкага салды. Азрет, ишиннен мактана берип, озининъ соьзининъ бир сабатлей оьтип кеткенин белгилемей калмады: онынъ сыйы мунда да бар экен.

Ярымды янма-ян босаттылар. Бираз уьндемей турганлары сонъ, баъриси де туйгин иштилер, аннан-муннан соьйлеп басладылар. Булайда, Азрет, эсине бир зат туйсип кеткен аьдемдей болып, алгасады:

— Сав калынъыз, аьше, яслар, мен кеттим, — деди де, кетеек болып, эсик бетке абытлады. Болган уьшин, Аулис тенълерине коьз кысып алды да, Азреттинъ шыганагыннан ыслады:

— Йо-о-к, бригадир, — деди ол, авызын шарыклыктай этип керип, — ярым ман бизден кутыла коьяк боласынъ-ма? Тагы да бирев ашаш, Мурат, — деп ол туйкеншиге бурылды.

— Токташ, Мурат, — деп Азрет оны токтатты. — Билесизбе, яслар, мен артык ишеек тувылман. Тоблевин тоблейим, а ишуьв дейтаган болсанъыз — бир грамм да ишеялмаякпан. Асыгаман, мага карап туратаганлар бар.

Аулис, авызын кыйшайта берип, куьлеп:

— Карап туратаганлар бар, дейсинъме? — деп сорады. — Ким экен сага карап туратаганлар? Эрлиги болган аьдем тенълерин баска бир затка авыстырар дегенди мен эситпегемен.

— Не зат айтаяк боласынъ, Аулис? — деп Азрет койы касларын бир-бирисине ювыкластырды.

Аулис бир кесек заманды уьндемей турды, сонъ яна авызын кыйшайтып куьлди эм акылятаксый берип:

— Туьрленгесинъ, ювыгым, эне сол эди меним сага айтаягым, — деди. — Алдын сен эр эдинъ, а пише алганлайыньа, басыньа кийгенинь боьрк экенин де муткасынъ...

— Не дединъ?! — деп Азрет, ашувын тегаран тыя берип, Аулиске ювыкклады.

Аулис сол сабатлей артына тайды да, колын коьтерип:

— Стоп! — деди. — Йол ябык.

Баьриси де, не зат пан кутылар экен деп, тындылар. Азрет, Аулистинъ колын обзининъ алдыннан алып, аьри таслады да, стойкага барды:

— Аш, Мурат, — деди туькеншиге.

Экинши сиседи де юттылар. Яслардынъ биреви, туькеншиге бурылып, тагы да бирев ашаш деди. Ол заманда, Аулис:

— Оллахый, туькенде ишип, аьрувь этпеймиз, — деди. — Биз энди ошагы-юрты болмаган яланъаяклар тувылмыз. Юринъиз, бизге бараягынъыз!

Аулистинъ шақырганын баьриси де уьйкен хош коьрип алдылар. Мураттан тагы да бир неше сисе аракы алып, баьриси де Аулис уьйине йобнедилер.

Аулис уьйине, обзининъ мотоциклине минип, Азрет те кетти.

Оныншы басы

Уьйине Азрет туьн ортасы авганы сонъ, сабат экилерде, келди. Байыннынъ келеегин карай-карай тамам арыган Разиат, эсикти ашаяк болып, аятуьйге шыкты. Азрет, шуьшли шырайланып пишесине карай берип, уьстиндеги сувланган плашин тегаран бир шешти де:

— Уйклаган эдинъме? — деп сорады Разиаттан.

Разиат уьндемеди. Азрет эрнин кысып, керексиз ериннен тамагын тазалады.

— Шамгалма, Разиат, — деди ол, тили бырыга берип, — бираз аьрувь этпедик, элбетте. Кыскасы, обзинъ коьрип турысынъ...

Азрет, шайкала берип, Разиаттынъ касыннан озып, ана пешке абытлады. Пештинъ эсигинде, сейир этип, токтады.

Пештинъ ортасында, байрамшылатып аьзирленген стол туры эди. Столдынъ уьстинде, ишине андай-мундай аслар салынган тепшеклердинъ ортасында, куьмис басы йбылтырай берип, бир уьйкен сисе шампанский туры эди.

— О-о, — деп созды Азрет. — А сен... — Баска айткандай зат таппай, колын силкти. — Эх, аскакка аспага керек мендейлерди. Сен, Разиат, наларды мага аьзирлеген эдинъме?

— Сага аьзирлеген эдим, — деди, давазы калтырап, Разиат.

Азрет, уьндемей, столдынъ тоьгерегиннен айланып шыкты, тепшеклердинъ биревиннен бир кесек пыслак адды эм, оны дени сокпай шайнай берип:

— Эх, Разиат, коьремен, мага хабтеринъ бек калган, — деди. — Оллахый, кайтип болганын оьзим де билмей каадым, алданып кеттим. Даь, кой соны, тутпа энди, кешире кой...

Разиаттынъ карлыгаш канатындай, кара, йинъишке каслары йогары тартылдылар. Мунынъ бирден куьлип йибергиси келди: Азрет ога бир колайсыз аьдем болып коьринди. Болган уьшин Разиаттынъ оьзининъ оьпкеси де айлак уьйкен эди. Ол коллары ман бетин япты.

— Ах, Азрет, ах, Азрет, — деп сыбырдады бу. — Мен сага кайтип бир карап турдым, кайтип карадым. Фермадан да эртерек кайттым. А сен... Буьйтип неге эттинъ, Азрет? — Разиат колларын бетиннен адды да, бек кыйналатаны коьринип, байына карады. — Ох, сен аьр ягынънан да ана газетада язылганынъдай болсанъ, не керек эди...

Азрет авыр тыныслап баслады. Ол оьзи-оьзине де эм пишесине де тута эди. Ол энди бир уьйкен яманлык эткен йокты да. Теньлери мен расып, бираз тарта койды. Аьше, не болган ды, тартпаган ким бар ды? Разиат соны неге анъламайды? Элбетте, Азрет теньлериннен айырылып, уьйине кайтпага боаяк эди. Уьйтип эткен болса, теньлери ша, олар не дер эдилер? Ана дыравын Аулис онсыз да тийгистип соьйлеп, эрлигинъди йойгасынъ деп, анълатты. Аьше, Аулистинъ айтувы дурыс тувылма? Меним теньлеримди де уьйлеринде сосуьйтип йолыкканларма экен? Йок, олар ондай затты билген де этпей боларлар. Аьше, ялгыз мен калган-

лардан баска аьдем болмага неге керекпен? Йок, Разиат, сен бираз озгарып аласынь. Буьйтип бараяк болсань, мен акьйкатлай да баска кийгеним боьрк экенин де мутпага боларман.

Сосы ойлар Азреттинь ашувын тагы да бек шыгардылар эм ол кызара берип:

— Сени бираз йигерли болгандай коьремен, — деди. — Сен билистен, аьше, газетадынь язганы оьтирик болама? Бираз озгарып соьйлегениньдей болып коьринмейме сага?

Разиат кайгылы болып:

— Йок, коьринмейди, Азрет, — деди. — Уьшинин айтаяк болсам, мага нединь акыннан соьйлемеге болаяк экенин мен оьзим де билмеймен, мен сенинь тек пишеньмен, сайсы.

Азрет, бир ери авьрган аьдемдей болып, йьйырылды:

— Оны да оьлшемен соьле неге эсинье туьсире койдынь? — деди ол. — Озып кеткен бир яман затты кайта-кайта эситип турмаклык мага енъилдей коьресиньме? — Азрет колын силкти де, столдынь касындагы шатка олтырды.

Экеви де тындылар. Разиат, элбетте, Азретке хаьтери калганын мутып коймага болаяк эди. Азрет эр аьдем. Солай болганы сонь, тенълери мен йолыгыспага эркинлиги бар. Онда бир айыплык та йок. Болган уьшин Разиат баска затты да анълайтаган эди: Азрет оьзининь сондай эркинлигине коьтере баска маьне беретанган эди. Онынь билувине коьре, эр аьдемнинь ким мен расканы, кайда болганы, каерде эм ким мен ишкени, я ойнаганы, уьйине кайзаман кайтып келгени пишесине калган зат тувыл эди. Эр аьдем оьз тенълерининь арасында пишесине тынълайтаган, пишесиннен коркатаган атлы болмага керек тувыл эди, басына кийгени боьрк экенин мутпай, тенълери арасында селекеге калмага керек тувыл эди. А ондай зат Разиаттынь юрегине бек авыр тиетаган эди, неге десень бу зат Разиаттынь басын кемитетаган эди, онынь аьдемлигин таптайтаган эди. Соннан себеп Разиат соьле уьндемей калып болаяк тувыл эди.

— Билесиньме, Азрет, — деп соьзин акырын баслады Разиат, — бу затлардынь баьрсин де сен бир увак затлар

этип санайсынъ. Янъыласынъ, Азрет, — олар увак затлар тувыл. Мен сокыр тувылман, коьрип турыман, сен соьле кайтеегинъди билмей, кыйналасынъ, сени соьле намысынъ кемиреди. Болган уьшин, мен билистен, сени намысынъ буьгин эткенинъде эрте оьлип кутылган эскиликтинъ бир калдыгы бар экенин аньлаганынъ уьшин кемирмей, меним алдымда бираз шуьшленгенинъ уьшин кемиреди. А мен айтатаган эски аьдетлердинъ калдыкларын сен оьзинъе закон ман берилген деп санайсынъ, неге десенъ сен оьзинъди эрликке санайсынъ, а эркек, сен билистен, не этпеге де эркинли. Солай тувылма? Меннен, кешир, деп тилевинъди де, сен оьзинънинъ эткенинъди акляк болып этесинъ, оьзинънинъ намысынъды тыншайтаяк болып этесинъ, не де болсын меним оьпкемди таркатаяк болып этесинъ...

Азрет, кабагын туьйип, уьндемей олтыра берди. Ишиннен ол Разиаттынъ айтатаганлары дурьы экенин аньламай болмады. Болган уьшин, Азреттей, уьйкен юрек, оьктем эм сый суьйген аьдемлерди, коьзге салынып айтылган тувралык, аьдетинше, ащувландырып кояды, оларды тагы да бек ьйнат этеди. Азрет те соьле сол сезимди шеге эди.

— Боляк, Разиат! — деп екирди ол. — Бездирдинъ аьдемди тамам.

— Екирме, — деди сап-сабыр болып Разиат. — Меним сага яман айткан затым йок. Мага кереги тек бир зат: бизим арамызда баьриси де алал, таза эм ашык болмага керек. Сенинъ суьйгенинъ керек мага, Азрет...

Азрет, басын тагы да бек тоьмен туьсирип, коьпке дейим уьндемей турды. Сонъ акырын турагадды да, Разиаттынъ касына келип, мунунъ басыннан сыйпады.

— Мен сени суьймейментагы, аьше? — деди ол. — Оьзинъ билесинъ, Разиат, куллыгым бек авыр меним. Сав колхоз меним мойнымда. Баьленше юз аьдем, дунья машинасы... Мен оьх деп бир тыншаймага да заман табалмайман. Анда да мен, мунда да мен. Кайсы бирисине етисейим — мен ялгызбан, Разиат. Кене болса да мен авырлыкты сезбей юре-мен, неге десенъ меним Разиат деген коьгершиним бар...

Сейир тувылма, Азреттинъ сосы соьзлери Разиаттынъ юрегин ьылытпады. Разиаттынъ юреги заьр болатан яры-

клыкка кайдай ды тагы да бир сувыклык келип косылды. Тагы да баягы «мен», «меним»... Кене болса да Разиат ъззининъ юрегининъ куьлп-куьлп эттирип, наьсипли тепкиленгенин сезди эм ол, коьзлерин ябып, басын Азреттинъ омыравына янтайтты.

Он биринши басы

Разиат бир де уйклаялмады. Ол соьле тып-тынышына диванда уйклап яткан Азреттинъ акында ойлана эди. Азреттинъ юрисин-турысын, акылын-кылыгын, аьдемлигин Разиат ъззинше анълап, ъззинше яратып, оны ъззининъ юрегине салган эди. Энди бирерде Азрет ога бир баска аьдемдей болып коьринип кетеди. Бу ой Разиатты бек яман коркыста эди, эм Разиат оны басыннан кувмага шалыса эди. «Белки, мен оны бек суьетаганымнан себеп, тек ъзиме керекти излеп айлана боларман? — деп ойлана эди Разиат яткан еринде. — Белки, меним оны бек суьювим мени сокыр эткен болар эм соннан себеп мен онынъ аьруув якларын коьре боларман? Ах, Азрет мага алал болып, юрегиндегин ясырмай айтып турса, не керек эди...».

Разиаттынъ эсине эрте озып кеткен куьнлерининъ биревинъ туьсти. Ол куьнди Разиат ъззининъ яшавында энъ наьсипли куьн деп санайтаган эди, неге десенъ суьюв деген зат онынъ юрегинде сосы куьн тувган эди.

...Масаклы асылкларды шалып баславга багысланган колхозниклердинъ йьйыны бара эди. Колхоздынъ клубынынъ кенъ залы аьдемлерге топша-толы. Разиат эм онынъ тенъи, данъыл звеносынынъ звеновойы, Фатима алды сыдыграда янласып олтырганлар. Бир йьлдан Разиат он классты окып кутылаяк эди, а соьле, язгы каникулы заманында, онынъ уйде бос олтыргысы келмеди, эм энди ол Фатимадынъ звеносында куьлык эте эди.

Сценага колхоздынъ данъыл бригадасынынъ бригадирри Мактонов Азрет коьтерилип шыкты. Разиат оны кырда окын-окында коьре туратаган эди. Ол аьр замаңда да, куьлыгы шашыннан коьп аьдемдей, каякка болса да бир якка асыгып юретаган эди. Разиат ол куьнлерде ога артык

эс бермейтаган эди: кырда аьдемлер коьп, олардынъ кайсы бирисине карап турааксынъ. Тек соьле, Фатима муны шыганагы ман туьртип:

— Аьруув яс, дия? — деп сыбырдаган заманда, Разиат Азреттинъ тири, эрли юзин аьруув этип карады эм, Фатимага бир зат та айтпаса да, ишиннен оны ман унасты.

Азрет бек сенимли больш, оьз басын билетаганы коьринип, сценада, трибунадынъ артында туру. Ол, кыстанмай, эркинине, бек сенимли соьйлейди эм бу аьдемнинъ соьзди босына айтпайтаганын сезбеге болаяк эди.

— Меним бригадам аслык шалып басламага аьпме-аьзир, — дей эди бригадир, юмырыкка йьгылган колын йогары коьтерип. — Участоклардынъ шетлери шалынган, аслык шалаяк машиналардынъ баьри де аьпме-аьзир этилингенлер, бригададынъ аьдемлерининъ баьриси де оьз борышларын аьруув биледилер. Соьздинъ кыскасы, аслык уьшин согысып басламага куьни-буьгун де аьзирмиз.

Залдагылар, мунынъ соьзине уьйкен кол согып, явап бердилер. Разиат та кол сокты. Дурыс, Разиатка Азрет бир аз мактаншактай, аьдемлер алдынъ аьйдиксийтагандай больш, коьринди. Соннан себеп Разиат Фатимага басын энъкейтти де:

— Мактаншак аьдемге усайды бираз, — деди.

— Болмаяк затты айтпа, — деди туткансып Фатима. — Азрет босына соьйлейтаганлардан тувыл. Айттырган яс. От!

Разиат сол сабатлей Фатимага ьйнанды эм Азреттинъ соьйлегенин не кадер аьруув этип тынълаганы сайын, анълай берди: йок, бригадир оьзин оьзи буьйтип — мактанувдан яде оьзине артык сенуьвден тувыл, а оьзининъ эм оьз аьдемлерининъ куьшине ьйнанатаганыннан, колхоздынъ эм госуларстводынъ алдына борышын толтыраягына шекленмейтаганыннан тутады экен. Онынъ соьзлеринде мактанув тувыл, а от больш янув эситиле эди. «Куллыгында янатаган аьдем деп, сосындайларга айтылатаган болар», — деп ойланды Разиат. — Азрет аьруув, бек аьруув яс эди. Кырда раса турган заманларымда, мунынъ сондай аьруув экенин калай эслемей калгаман экен?» — деп Разиат соьле сейир этти. Ол, коьзин узьбей, Азретке карай эди эм энди онынъ

соьзин тынъламай, онынъ аз-маз кайгылы, уйкен кара коьзлерине карай эди. Разиатка сосы уйкен, кенъ заадынъ ишинде Азрет тек ялгыз ога карагандай болып коьринди. Разиат, юрегининъ тепкенин сезип, кызарды да, басын тоьмен салды.

Йыйыннан сонъ ойын басланды. Бас дегенде Разиаттынъ йыйынга келгиси келмеди. Оны, окып турган бир альмет книгасын таслатып, мунда, йыйынга, зор ман Фатима алып келген эди. Йыйын кутылганлай, Разиаттынъ уйге кайтаяк мырады бар эди. Болган ушин, ойын басланды, ол неге эсе де кеткиси келмей, сосында калды.

Ярдырып коьыз тартылады, ойынга туьскен кызлардынъ тоьгерегинде, тавыкка шапкан кувайдай болып, яслар айланадылар. Разиат ойнайтаганларга карайды, мунынъ коьнбили кувнак, юреги ашык.

Мине ойынга йыйылганлардынъ касыннан колхоздынъ председатели, партбюродынъ секретари эм Азрет озып кеттилер. Разиаттынъ юреги, дуьнък-дуьнък эттирип согып, бетине кызыл кан шапты. Бригадирдинъ де озине караягын куьткен аьдемдей болып, Разиат Азретке карап турды. Болган ушин, колхоздынъ председатели мен бир затлардынъ акында соьйлесе берип, Азрет токтамай озып кетти. Бир керединъ озин де бурылып карамады. Мине онынъ суьврети сонъ кере эсиктинъ касында коьзге илинип алды, эм артынсыра Азрет клубтан шыгып кетти. Бирден Разиаттынъ юреги суьыды. Иши дунья ярыгына, кайгы билмеген кувнак аьдемлерге толган зал Разиатка бирден бир бос калган ердей болып коьринип кетти. Неге экен? Онысын Разиат оззи де билмей эди. Бирден бу озин оззи Азреттинъ акында ойланып, карамай-токтамай кетип барганы ушин ога хаьтери калып турган ериннен ыслады эм оззининъ сондай ойларыннан бек уялды.

— Мен уйге кайтаман, Фатима, — деди бу тенъине эм эсик бетке карап йоьнеди.

Фатима онынъ артыннан етип:

— Токта, от шыкканма, кайда алгасайсынъ? — деп колыннан ыслады.

Разиат уьндемей токтады.

— Ва, сосы сага не болган ды? — деди Фатима. — Кабагынъа неге кан явган ды?

Разиат бу йол да уьндемеди.

Бу кеше Разиат уьйде калдырып кеткен книгасын окыялмады. Ол тек книгадынъ ишине карап, онынъ бетлерин авдарып алды. А туьнде, ян-ягына авдарылып, йыйы-йыйы куьрсинип, бир де уйкы табалмады.

Мине ол соьле де уйкламайды. Баягы клубтагындай болып, ол соьле де Азреттинъ акында ойланады. Болган уьшин соьле онынъ юрегинде баягы куваныш, баягы наьсип йок...

Он экинши басы

Азрет уянды эм мунынъ юрегинде бас деп йыбырдап алган сезими — намысынынъ тыныш тувыл экени болды. «Тьфу, анасын саттыгым, — деди бу ишиннен оьзи-оьзине. — Разиатка айтпаган затымыз калмады болар деймен».

— Разиат, — деп пишесин шакырды бу.

Бирев де явап бермеди.

Бираздан сонъ:

— Разиат, — деп тагы да бир шакырды да, турып, диванга олтырды.

Сес эситилмейди. Тек терезединъ бир еринде бир шыбын йыланады: бийдинъ шымылдыгына туьскен болса ярайды, эм сыяктан ойнайтаган балалардынъ давазлары эситилип келеди. Ябылган капаклардынъ тесиклериннен йолак-йолак болып куьннинъ ярыгы коьринеди. Азрет, аякларынынъ ушыннан басып, Разиат яткан орындыктынъ касына келди. Орындык бос эди. Тыста, терезединъ касында, тавыкларды шакырып турган анасынынъ давазын эситип, Азрет:

— Абай, капакларды ашаш, — деп кышкырды.

Уьйдинъ иши сол саьатлей яп-ярык эм кувнак болды. Азрет аякларына этиклерин кийди де, ана пешке шыкты. Стол йыйыстырылып, онынъ уьстинде, саргылдым туьсли яюв тоьселген эди. Стол уьстинде, ишине сув куйылып салынган графиннинъ касында, бир записка ятыр эди. Азрет запискады колына алды. Онда: «Азрет! Ас буфетте. Мен фермага кеткемен. Буьгуьн, белки, онда коньш калайк боларман. Разиат», — деп язылган эди.

Запискады окып шыккан Азретинъ бирден басы да авырды, авызынынъ иши де кепти, бар муъшелери де сызлап баслады. Туънегуънги ишкиденме экен? Азрет оъзи-оъзине тутты да, запискады йымалаклап, стол астына таслады.

Эсик ашылды да, пешке Марием кирип келди. Онынъ картлыгында да аьрувлигин йоймаган юзине, аьр замандагындай болып, тамам синъип калган кайгыдынъ енъил коьлеткеси тоьселген эди. Сол коьлетке Мариемнинъ шырайын, аьдем сыйлагандай, аз-маз каты этетаган эди. Эсикти явып, Марием, улына сынаган коьзлери мен карай берип, бираз уьндемей турды. Сонъ:

— Сага Магомет келип кетти, — деди.

— Не керек эди? — деди Азрет, шырайын ашпай.

— Онысын ол мага айтпады. Юзинъ неге салкым ды, ясым?

Азрет пише алган йигит болса да, анасы ога соблеге дейим де «ясым», «балам» деп айтатаган эди.

— Басым авырылды, — деди, собйлегиси келмей, Азрет.

— Басынъ тувыл сенинъ авырытаганынъ, — деп Марием кабагын туьйди. — Намысынъ тыныш бермейди сага.

Азрет, сейир этип, анасына бурылды. Марием улынынъ коьзинде тилек пен разы болмав коьрди. Онынъ коьзи, шырай-сыпаты, янымды кыйнаматагы, абай, деп, тилеп туры эди.

— Айтканым ярамадыма? — деп сорады Марием. — Туврасын айтканды суьймейсинъ, э?

Азрет тагы да бек сейирге калды. Анасы оны ман буьйтип собйлейтаган эди.

— Не тувралык ты ол, абай? И вообще собйлейтаганынъ не ди?

— Юрисинъ ярамайды мага, ясым. Кала айташ, Разиаттынъ туънегуън не шуьши бар эди? Сен оны неге мынъайтасынъ?

Анасынынъ не зат айткысы келетаганын анълап, Азрет куьлди.

— Мынъайткан йокпан мен оны, абай. Бир болмаган союз шыгып кетти. Сага шагына койдыма?

— Биревдинъ куьнасын еме, Азрет, — деди яна кабагын туъйип Марием. — Шагынганы йок онынъ. Обзинъ биле боларсынъ, Разиат ондайлардан тувыл, обзине як излеп айланатаган йылавыклардан тувыл. Обктем адем. Мен сокыр тувылман, баърин де обзим коьремен. Озган кеше мунда сенинъ коразсыганынъды да эситтим — кулагым туъзем.

— Абай, — деп тиленди Азрет, — ант болсын, бир зат та болган йок. Босына кыйналасынъ, биз ярасып та кутылганмыз.

Азрет аъри бурылды. Ол уялганнан кайтеегин билмей эди. Марием тереннен алып куьрсинди, шекелерине куйылып шыккан ак шашларын явлыгынынъ астына тыкты эм Азреттинъ шыганагыннан алды да, обзине бурды.

— Урсыссыз ярасув болмайтаган, — деди, улына акыл уйьретип, Марием. — А урсыс болган ерде, наъсип болмас. Еринде еннетли болсын, мен сенинъ атанъ ман йырма эки йыл яшап, оннан бир авыр союз де эситпегемен. А яшавымыз, соьлеги сизинъ яшавдай тувыл эди. Авыр эди, кайгылы эди, асымызды авызга бар, тамакка йок этип ишетаган эди. А сен озган кеше Разиаттынъ юрегине тийдинъ. Кайгыртады бу затынъ мени, ясым.

Азрет анасынынъ соьзлерин, басын тоьмен салып, тынълады. Ол анасын бек суьбетаган эди эм обзин аьр заманда да, анасы разы болгандай этип, юргистпеге шалысатаган эди. Соьле Азрет бек кыйнала эди, уялганнан не этеегин билмей эди, неге десенъ анасынынъ айтканлары тувра эди.

— Аьруьв, абай, — деди, танъ болмага шалысып, Азрет. — Шуьшлимен. Кайгырма, баъриси де туьзелер.

Марием, разы болып, куьлемсиреди.

— Бар, бетинъди юв, мен соьле асынъды аькелейим, — деди ол.

— Керек тувыл, абай, — деп Азрет буфетти коьрсетти. — Мунда, буфетте, алай-пылайлар бар, соннан еп коярман.

Ювынып келгени сонъ, Азрет буфеттен туьнегуьн тийилмей калдырылган, тепшек-асларды шыгарды. Шагырды да колына алып, ярыкка салып карады эм, басын шайкай

берип, кайтара артына салды. Асын ишип, столды да йыйыстырып болганы сонъ, Азрет:

— Да-а-а, — дегенди созып, куърсинди.

Бираз уңдемей турды да, сонъ шыкпага карап йоънеди. Болган ушшин, бир зат эсине туъсип кеткен аъдемдей болып, эиктинъ касында токтады эм, артына кайтып келди де, йымалакланып стол астында яткан запискады коътерип алды. Запискады ййып, тагы да бир оқып шыкты, сонъ оны тоъс кисесине салды да уйден шыгып кетти.

Он ушинши басы

Куъннинъ коъзи куслык вақытына ювыклап келген эди, эм куън, июнь айларынынъ адетин этип, аруув кыздырып баслаган эди.

Азрет авылдынъ адем коъринмейтаган шанълы эм туншык орамы ман мотоцикл мен барады. Туъкеннинъ басамагында, баганага ийни мен янтая берип, туъкенши туры эди. Азрет муны коърмеген киси болды да, мотоциклин онъ колга бурды эм бираз барганы сонъ кырдан тоъменге, Кобанга, туъсип баслады. Куънге кыздырынып яткан казларды коркыстып, кир ювып турган пишелерди сескендирип, Азрет сувяга бойы ман бираз барды да, бир койы япыраклы актеректинъ касында токтады. Кобаннан эртенъги шактынъ салкымы согады, енъил каккан ел де актеректинъ майлы йылтыравык япыраklarын ысылда-тады эм олардынъ ысылдаганы Кобаннынъ шувылдавына косылып, йогары коътерилип кетеди. Сувдынъ аргы ягасы бетинде коъп бавлардынъ ясыл ювырканына оранган сахар коъринеди, онынъ уъстине де коъгилжир туъсли туътин конган.

Азрет янма-ян шешинди де, сувга атылды. Куъннинъ яркыраганына, коъктинъ коъгерип турганына баърисиннен да бек оъзининъ юреги соъле тыныш экенине суъйинип, Азрет коъпке дейим сувга туъсти. Разиат пан бираз буздырысканы ога соъле бир увак дегенде увак зат болып коъринди. Энди ол Разиатка тутпай эди, кайтарасына, оны тагы да бек суъйип, эсине ала эди. Сосы такыйкада

Азрет баъри затлардынъ да бек аьрувв болып кутылаягына шекленмейтаган эди.

Сувга тувсе-тувсе, Азрет, тамам коькис-эт болып, коьгерди. Бу тагы да бир коьмилип алды да, сувдан шыкты эм тез ок кийинип, авылга кайтпага деп мотоциклининъ касына барды.

Юргистеек болып, педалыге аягын да салганы бир болды, кайдан да шыгып келе койды, мунынъ касына Куъли келип токтады. Курткадынъ терен ойылып кеткен тувссиз коьзлери, бир затка куванып, куьлемсирей эдилер, болган уьшин бу куьлемсирев аьдем куьлемсиреви тувыл эди, а обьген аьдемнинъ ыржаювы эди. Тузланган алмадай, терен-терен тыртыкларга толган, ийленген коьн тувсли териси болган бети бир аьлемет болып йыбырдай эди. Кармактай, майыса келип, буькир бурнынынъ ушына етпеге турган оьтकिр эм узын еги бир тоьмен асылып, бир йогары коьтериледи, кус тырнакларына усаган бармаклары болган куры суьек коллары, биревге каптырылмага ымтылгандай болып, алдыга созылган эдилер.

Я суьекти кызганган ийттей ырыдаганын, яде сойылган койдай кырыдаганын айырып болмаган давазы ман:

— А-а-а, — деди Куъли, — сувга тувсемен, дейсинъ-ме, аьдетти-йодды билмеген, алла суьймеген, шошка-бет. Кайтип те ютпады сен наьлетти бизим Кобанымыздынъ таза сувы, кайтип те кирлетти ол обьзининъ зем-зем сувын сендей явирге.

Азрет бас дегенде Куълиге саьспеклей берип карап турды, сонъ колын силкти де, мотоциклин юргистип баслады. Болган уьшин обьшемен сосындай заманда, тап бир бакыл эткендей болып, мотоцикл де юрмеди. А куртка ол арада:

— Э-э-э, кашаяк боласынъма, йин мен ядыдан тувган аьвлет? — дей берди. — Тувралыктан кашып кетеек бола-сынъма, яханемнен шыгып келген ыймансыз? Кашалмас-сынъ. Тувралык каерде де артынънан кувып етер...

Азрет ашувланды. Ол, коьзлериннен от атып, Куъли бетке карап адым басты да, соьзин сыгып шыгарып:

— Кет муннан, алжыган карт шошка! — деди.

Куъли бир аьлемет этип шоршыды да, артына тайды эм буькленип, бираз тизлерине шоьнъкти. Мунынъ бети

ыржайып, элже-кулжа болды, басындагы кырк-сырмак явлығынынъ астыннан куйылып-куйылып, эски ябагыдай бырыккан, ак шашлары шыкты.

Куъли, давазын куългеннен эсе де, йылап йиберген аъдемнинъ давазына усатып:

— Э-э-э, сен мага екиресинъ, дия! — деп куъди. — Кышкырасынъма, аллады муткан каффир? Кыскаяклыга кышкырасынъма? Ананънынъ анасындай курткага екиресинъме, бетсиз? Эр экенинъди коьргистеек боласынъма? А ана тавыкбас пишенънинъ касында уьстинъе беддеме кийип, басынъа явлык байлап, оны мотоцикл мен кыдыртасынътта...

Куълидинъ бакырыгына бир кесек пишелер эм балалар йыйылдылар. Буларды коьрген куртка тагы да бек дертленип:

— Карашынъыз муна куйрыксыз коразга, сакалсыз текеге, муна мыйыгы эм оьктемлиги болмаган эркекке, муна пишесининъ тоьсеги болып кулланатаган бетсизге. Аъдемнен уялмай, алладан коркпай, мага екиретаганын эситешинъыз...

Азрет уялганнан эм амалсызлыгыннан ердинъ тесигине кирип кеткендей болды. Бу вакытта ол, оьлшемен сосы обыркуртка озып бараятырган заманда, меним мотоциклиме олтырмаса болмадыма экен деп, бир куьнасы болмаган Разиатка да бек яман ашувланып кетти.

Сонъалыкка, Азрет мотоциклин юргистти эм авыл бетке карап, орныннан коьгалды. А Куъли мунынъ артыннан дунья соьзин айтып калды.

Колхоздынъ правлениесинде Азрет, кладовщик болып куллык этетаган Шатав ман Бийсолтан болмаса, баска биревди де таппады. Шатав, колындагы ашкышларды булгалаклап, Азреттинъ бригадасында учетчик болып куллык этетаган Бийсолтан ман бир затлар акында давласып туры эди.

— Азрет, — деп ялбарды, бригадир кирип келгенлей Шатав, — кел сосы Эльбурган агашыннан шыгып келген аювга, меним бар болганым тек кладовщик экенимди эм меним Шатав деген атым бар экенин бир туьсиндиреш, янакам.

— Не болган ды? — деп сорады Азрет.

— Эне ана янъырыктынъ оьзи айтсын сага, не болганын, — деп Шатав Бийсолтанды коьрсетти.

Бийсолтан мынь соъз айтылса, бир соъз айтатаган, бир бобтекей кылыклы аьдем эди.

— Машин тилеймен, кара-кербиш аькелеек эдим, — деди ол кыскасыннан.

— Янып бараятырган зат барма, оьлшемен соьле, куллык кайнап турган заманда аькелмесенъ, болмадыма? — деп онсыз да ашувлы Азрет кабагын туьйди. — Соьле аслык шалынып басланаяк, а сен...

— Эки йьлдан бери сарай калайман, — деп куьбирденди Бийсолтан.

— Эне коьресинъме, — деп Шатав колларын яйды, — аслыктан от шыксын, ога тек сарай керек...

Азрет, токта бир, дегенди анълатып, Шатавга колын силкти де, Бийсолтанга бурылып:

— Бириншиси, Бийсолтан, — деди, машина керекпе, сарай салайк боласынъма — бу затлардынъ акында сен энъ адды ман мени мен соьйлеспеге керек эдинъ. Аьдемге нызам керек. Экиншиси, сенинъ сарайынъ кашып кете коймас, саларсынъ оьзек. А соьле айда йоьне кырга.

Бийсолтан, мен деп, бир зат айтаяк болып эди, болган уьшин бригадир мунынъ авызын да аштырмай:

— Болаяк, болаяк, — деди. — Мен айтканды анъладынъма? Айда йоьне кырга. Сен де, — деп Азрет кладовщикке бурылды, — бар, куллыгынъды эт.

Кладовщик пен учетчик экеви, бир-бирисине акы-йып карай берип, шыгып кеттилер. Азрет, булардынъ артыннан карап, куьлемсиреди. Бираздан сонъ ол мотоциклине олтырды да, кырга шыгып кетти.

Азрет, ойлана берип алыс карап, акырын барды. Разиаттынъ акында ойлар буга тыныш бермейди. Мунынъ коьзине Разиаттынъ кайгылы сыпаты коьринди. Басын бираз янына янтайта берип, Разиат ога айыплап карайды. Баягындай болып, Азреттинъ юреги тагы да тынышсызланды. Азрет, касларын бир-бирисине юьыклатып аькелип, манълайынынъ ортасына сызык салды, артынсыра мотоциклининъ газын косты да, оны каты шаптырды.

Механизаторлардынъ вагонларынынъ касында мунынъ аддына, техника ягыннан Азреттинъ ярдамшысы болып куллык этетаган Магомет шыкты. Кеселтек битими, сабыр

кара коьзлери болган Магометтинъ тымалак басына майга баткан, калакайы да ортасыннан сынган картуз конган, уьстинде ягасы агатылган, белбавсыз коьйлек, аякларына оькшелерин япырып, шарыктай бир зат баскан.

Азрет мотоциклден туьсе берип:

— Кайтеди куллыклар? — деп сорады.

— Аьруув, барады, — деди Магомет эм бригадирдинъ кенъ аялы, куьшли колын алды.

— Эртеникте мага неге келген эдинъ?

— Оьзим булай, касынъыздан озып бараятырып кирип эдим. Озган кеше Аулис уьйинде ишкесиз деп эситкен эдим. Ден савалыгынъды билеек болып кирген эдим. Сен ишките авас киси тувылсынътта — авырган йокпа экен деп ойландым.

Азрет, яратпай, йыйырылды да, колын силкти.

— От шыксын ол ишки деген заттан! Басым соьлеге шек авырылды. Кайттинъиз, аьше, сув, май-зат аькелдинъизбе?

— Аькелгемиз.

— Аьдемлер кайда ды?

— Машиналардынъ касында.

— Юр, — деди Азрет эм булар, алыста коьринип турган машиналар бетке карап йобнедилер.

Тогьгерек якта шети-кыйыры коьринмеген бийдай денъизи. Енъил кагып эскен еден бу денъиз, туьсин токтавсыз туьрлендирип, аьри-бери авдарылып, толкынласады. Бирерде агылжыр-саргылдым туьсленип, бирерде тот-туьсли кызгылтланып, бу бийдай шынты денъиздей шувылдайды. А онынъ уьстинде, бийик коькте, аьлемет-аьлемет кеплери болган ак булытлар юзип барадылар. Тогьгерек як сол кадер бир аьруув эди, аьдемнинъ юрегин сол кадер бир тыныш этетаган эди, коьнъилди сол кадер бир коьтеретаган эди — сосы, бир затлар сыбырдасып турган масаклардынъ арасында, шешекейлердинъ кокувын ийискилеп, кус-торгайлардынъ йыглаварын тынълап, арув-талув билмей айланып юрер эдинъ.

Азрет бирден Магометке басын бурды да, давазында кайгысы эситилип:

— Магомет, сен пишенъди суьесинъме? — деп сорады.

Магомет, сейирге калып, бригадирге коз тикти.

— Союзинъди бираз анълатып айташ, — деп тиледи ол.

— Несин анъламайсынъ, мен ногай тили мен сораймантта, — деп Азрет кулемсиреди. — Пишенъди суюесинъме, деймен?

— Алты йылдан бери бирге яшайтаган болсам, элбетте, суюемен.

— Пишенъ ша? Ол сени суюеме?

— Суюеди деп билемен, — деди, сейирге калып, Магомет. — Токташ, Азрет, — деди бу артынсыра, — сен энди оны меннен не зат ушшин сорайсынъ?

— Оюзим булай.

— Наъсипли аъдемсинъ сен, Азрет, — деди бирден Магомет. — Пишенъ яхшы аъдем. Арууу, акылы, адетли йоллы. Бек танъ аъдем. А куллык этетаганы ша? Ондай куллыкшыды, ат оьлтирип излесенъ де, таппассынъ.

Азрет, суюйинип кеткенин билдиргиси келмей:

— О-о, созге шебер экесинъ, Магомет, билген йок эдим, — деп куьлди.

Магомет, Азреттинъ союзин кулагына аспай:

— Меним анам, Кельдихан, бек суюеди оны. Кешеси куьндизи авызыннан туьсирмей мактайды, — деп оьзиндикин айта берди. — Тувра тоьбесине де олтыртар эди.

Суюйингеннен, яс балалардай каргып ойнамага аьзир болса да, Азрет зат айтпады.

Калган йолды булар уьндемей бардылар.

Трактористлер эм лафетный жаткалардынъ машинистлери бригадирди курсап алдылар. Булардынъ ишинде бир караборан шырайлы, узун бойлы яс та бар эди. Ол Оспан эди. Оспан былтыр арууу куллык эткени ушшин «Знак почета» орденин алган эди, а быйыл лафетный жаткадынъ машинисти болып куллык этеек эди. Азрет соннан:

— Кайтеди, Оспан, куллыклар? — деп сорады.

— Арууу, — деп артык та соьйлегиси келмей, басын ийди Оспан.

— Быйыл да бир орден алып, савлай кыралга макталаяк мырадынъ йокпа, Оспан? — деп Азрет тагы да сорады.

Оспан койы каслы кабагын туьйди эм кара кийиз боьркин керексиз туьзете берип:

— Мен, бригадир, макталаяк уьшин куллык этпеймен,
— деди.

— Ну, онысын сен оьтирик айтасынъ, — деп бригадир куьдди. — Сый дегенинъ, ювыгым, бек уьйкен зат. Сый куьстынъ канатындай, а канаты болмаса, кус ушпас.

— Меним канатым — куллык, бригадир.

— Ол да дурыс, — деп бригадир унасты.

Ишиннен Азрет Оспанды бираз суьймейтаган эди. Бу, бир йьрма ясларына келген, куллыкта эринип-арып билмейтаган, айлак акыллы эм оьтकिр соьзли комсомолец, Оспан, оьзин айлак эркин ыслайтаган эди. Оспанды Азрет алдын да яратпайтаган эди, а бир кайта, уьйкен йьйында, Оспан Азреттинъ аьдемлерге катылыгын, мактаншаклыгын, «меншеменликти» суьгетаганын айтып соьйлегени сонъ, Азрет оны боьтен де бек суьймей баслады. Оспаннынъ соьзи — Азреттинъ яшавында, онынъ коьзине салынып айтылган, биринши соьз эди. Ога дейим Азрет тек макталып турганы болмаса, баска соьз эситпеген эди. Элбетте, Азреттинъ етиспелерин коьплер коьретаган эдилер, болган уьшин оны колхоздынъ председатели эм районнынъ етекшилери кайтип коьтеретаганларын коьрип, айтпага баталмайтаган эдилер. Оьзин янбылыстан, етиспелден боспан деп санайтаган Азретке Оспаннынъ соьйлегени ок болып тийди: мундай зат болар деп ол бир де билген йок эди. Сондай кылыгы болган Азрет, Оспаннынъ алаал критикасын оьзинше анълап, Оспан оны мага куьннеп, меним сыйымды ушыраяк болып этеди деп, токтады. Эм йьйында да Азрет сол ойын айтып, Оспанга селеке этти. А йьйын кутылганы сонъ, Оспаннынъ касына барып: «Сен, ювыгым, меним колымнынъ авыр экенин биле боларсынъ», — деди. Оспан да, Азретти санга алмай, куьлемсирей берип: «А сага меним эмиликти бек аьруув этип уьйретип билетаганым белгили болар», — деди. Булардынъ соьзлери соннан артыкка бармады.

Энди Азрет, Оспанга ашувлы тувыл экенин, аьле тап ога сый да береди экенин коьргистирге шалысып юрсе де, бирер-бирерде мунынъ эртеден калган ашувы шыга тура-

таган эди. Соннан себеп соьле, Оспан ман кырда йолык-канында, «ол да уьшин», дегенди айтып, Азрет Оспан ман амалсызлыктан унасты.

Азрет, Оспан ман илинингиси келмей, механизаторлар ман бираз соьйлесип алды да, баска участокларга кетти.

Он дьортинши басы

Колхоздынъ Етегенов Оьзбек тамада болган ем аьзирлевиши куббинде куллык этетаганлардынъ коьбиси яс аьдемлер эдилер. Бек бир тилли коллектив эди бу коллектив. Мунда аьр бир аьдем де бек шалысып, алал юреги мен куллык этетаган эди. Куллык эткениннен эсе де, мырт-мырт этип, «ший ясларга» акыл уьйретип юргенди суьетаган Невий карттынъ оьзи де, мунда, кувнак коьнъилли яс аьдемлердинъ арасында, куллыкка бет берип баслаган эди. Элбетте, бу затлардынъ баьриси де колхоздынъ етекшилери алдында Оьзбектинъ басын коьтеретаган эди. А туврасын айтаяк болсак, Оьзбектинъ бу ерде айлак уьйкен эткен заты йок эди. Кайтарасына, куьптеги аьдемлер мен Оьзбектинъ арасындагы аьллер кырлы тувьы эди. Куьптегилер Оьзбекти суьймейтаган эдилер, неге десенъ Оьзбек тысыннан оьзин куллыксуьювшен аьдем этип коьрсетпеге шалысса да, онынъ кылыгында ясларга ярамайтаган бир ят, келетен зат бар эди. Оьзбек оьзи бир каранъа шырайлы шибжий тилли, оьшеш аьдем эди. Колхоздыкы болган баьри затларга да ол келетен аьдемнинъ коьзи мен карайтаган эди. Куллыкта бола туратаган етиспелердинъ яде яртиликлердинъ акында Оьзбек боьтен де бек рахатланып, боьтен де бек селеке этип соьйлейтаган эди. Онынъ айтувына коьре, бу яртиликлер аьдетте бола туратаган яртиликлер тувьылтта, колхоздынъ канында, онынъ табиатында болган яртиликлер эди. Оьзининъ ашувга толган соьзин ол: «Бурын мундай затлар болмаган», — деп баслайтаган эди.

Комсомолец Иса Оьзбекке «эски дуныядынъ тот баскан кесеги» деп, ат такты. Сонъында комсомолецлер бу узын атты кыскартып, Оьзбекке «тот баскан» деп атадылар.

Оъзбектейлер арамаде боладылар. Ондайлар, оъз пайдаларына бирзат юлкып ала турмай, яшап болмаяклар. Эм Оъзбек, келисе келген еринде, уъзе туратаган эди. Куыптинъ тамадасы болып куллык этуъви мен пайдаланып, ол бир-эки кере колхоздынъ арбасын егип, оъзине колхоздынъ пишеннен пишен аькетти. Белки, ол оны уьшинши кайта да этеек болар эди, болган уьшин бу йол куыптинъ аьдемлери коьтериддилер. Олардынъ аты ман Иса Оъзбекке:

— Сен, тот баскан, — деди, — уьйинъе эки кере пишен аькеттинъме? Аькеттинъ. Косымша ак алганымызда, биз ол пишенди санармыз. А энди юлка туратаган аьдетинъди кой.

Оъзбек юмган авызын да ашпады эм сол куьннен алып, пишенге тиювин койды. Онынъ орнына Оъзбек энди кеште, уьйине конмага деп, тез-тез кайтып баслады. Куыптегилер ога бир зат та айтпадылар, неге десенъ Оъзбек кеште кетип, эртеникте эрте болып куллыкка келетаган эди. Яслардынъ тек бир сезгенлери — Оъзбек аьр дайым уькысымал болып, бети сисип келетаган эди. Ише болар эди.

Мине буьгун кеште де, куьн батаяктынъ алдында, Оъзбек Невийдинъ касына келди де:

— Меним орныма каласынъ, Невий, — деди. — Мен уьйге кайтаман, бир куллыгым бар. Сак бол, мунда алайпылайлар болмасын.

Бираздан сонъ Оъзбек караторы аласага иер садды да, авылга йол алып шыкты.

...Оъзбек, тоьстен туьсип, бийдайдынъ шети мен баратаган сокпакка шыккан замаңда, Азреттинъ ясыл мотоцикли, уьйкен шанъ туьтетип, тар арбайол ман шавып авылга бараятыр эди. Авылга шақырым кадер калды дегенде, «Эгизтоьбединъ» касында, Азрет машинасын онъ колга бурды да, мал фермасына карап йол алды. Бир он бес метр кадер ер барганында, бирден бийдай ишиннен мунынъ алдына бир атлы шыкты. Мотоциклдинъ давазыннан уьрккен ат, оргып кетип, уьстиндеги аьдемди былактырып йибермеге аз калды. Азрет, бираз алдыга барды да, мотоциклин токтатты.

— Не кан явгаңды басынъа, бу кадер шаптырмасанъ! — деди Оъзбек, Азреттинъ касына келип, эм аттан туьсти.

Азрет, моторы юрип турган мотоциклден туьспей:

— Салам алейкум, Оьзбек, — деди. — Кайдан шыктынъ?

Не затка да шекленип карайтаган эм Азретти бек яман суймейтаган Оьзбекке Азреттинъ соьзи сорав алганга усап коьринди. Соннан себеп Оьзбек, Азретке салам да бермей алынып кетип:

— Мен сага суйргинге йиберилген аьдем болганым йок, — деди. — Уьйимде конмага да эркинлимен.

— Неге тутасынъ, аьше? — деп Азрет сейирге калды.

— А сен меннен сорав алма! — деп Оьзбек давазын тагы да бек коьтерди. — Судке туйскен аьдем тувылман.

— Ма сага керек болса! — деп Азрет шеги катып куьди.

— Ким ди сеннен сорав алатаган? Даь, коьйык сол соьзди. Сага Андрей келмедиме?

— Келди, — деди, баска давазланып, Оьзбек.

— Кайттинъиз, аьше?

— Бир де коркаягынъ йок, баьрисин де эттик.

Азрет энди Оьзбектинъ соьзинде, онынъ бригадир мен ясыртын билискиси келетаганын, анълады. Азреттинъ юреги яна да сыгып алды. Ога, оьзининъ коьптен бери коркып, маьнесин оьзи де анъламай юрген заты, мине соьле бирден анъланып коьяктай болып коьринип кетти. Эм Азрет шынтысы ман коркты, соннан себеп Оьзбекке:

— Сосы сенинъ куьбинъде болатан куьлыклар не куьлыклар ды? — деп соьле тийислиги болмаган соравды берди.

— Не зат айтаяк боласынъ? — деп Оьзбек сакланды.

— Яслар бир пишеннинъ акында соьйлейдилер.

Оьзбек туйкиршигин ютты. Йок, коркып тувыл, а шыгып кеткен ашувиннан.

— Соьйлейдилер, дейсинъме? — деди бугынып Оьзбек. — А сен оьзинъ кайтип ойланасынъ?

— Соьле айырып бир зат айтпага кыйын. Карамага керек.

Оьзбекке кереги де Азреттинъ сол соьзи эди. Онынъ караборан шырайы, ашувдан кир сыпатланып, кызарды, коьзлериннен от атылды эм ол Азретке тигилип:

— Билесинъме, бригадир, — деди, — сен меним йолымды коьп кесип тербейсинъ. Бир кайта мен сага йолымды бердим...

— Не ди сосы сенинъ собйлейтаганынъ, Оьзбек? — деп Азрет, мотоциклиннен туьсип, тигилип Оьзбекке карады.

Оьзбек муьнынъ каравын, кирпик какпай, коьтерди, неге десенъ яман ашувлы эди.

— Билмеген киси болып, аьйлежиме, — дегенди айтып, Оьзбек, авызын кыйшайтып, куьлемсиреди. — Меним не собйлейтаганымды сен бек аьруув билесинъ. Солтта, бригадир, бир кайта мен сага йолымды бердим. Сенинъ наьсибинъ енъди. Болган уьшин йолыма энди де бир шыгаяк болсанъ, билип кой, алып былактырарман!

Оьзбек, каты этип артына айланды да, барып атына миьнди эм оны орныннан алдырып, шаптырып йоьнеди.

— Еликкен, — деди, зор ман куьлемсирей берип, Азрет.

Мал фермасына Азрет экинни заманда келди. Мотоциклин иргеге таяп салып, бу фермадынъ служебный пешине кирип кетти. Ол, мунда Разиатты коьрермен деп, мырат эткен эди, болган уьшин фермадынъ учетчиги Муса болмаса, биревди де тапшады.

— Не хабар? — деп сорады Азрет, Муса ман саламасып болып.

— Баьриси де сол баягындай, — деди Муса эм, Азреттинъ Разиатты излейтаганын сезип: — Сыйырларды тек янъы савып басладылар, — деди. — Разиат тезден босаяк болар.

— Ведомостьти коьрсетеш, — деп тиледи учетчиктен Азрет, — эртеникте неше литр савылган экен.

Муса, столдынъ кутыгын ашып, оннан бир эски тетрадьти шыгарды эм, бир-эки кагытларын авдарып, оны Азретке берди. Азрет тезлетип, сыйыр савушылардынъ списогын карап шыкты. Муьнынъ коьзи алдыннан 65, 50, 49, 70 деген цифралар оьтип кетти. Разиаттынъ туькымы язылган сыдырада 86 деген цифра туьры эди. Разиатка берилген он сыйырдынъ ишиннен етеви савылады экенин Азрет билетанган эди. Солай болатанган болса, туьби, Разиат эртеникте аьр сыйырдан он уьшер литрге юьвик суьт савып алыпты экен. «Яман тувыл», — деп ойланды Азрет, эм учетчикке карады. Муса, бек аьруув дегендей болып, ашык юьзенди: Азреттинъ

не ойланатаганын аңлады болар деймен. Азретке бу зат ярамады эм ол, Мусага онынъ тетрадин кайтара берип:

— Навы да, сыйыр шайнагандай, не тетрадьти оьзи?
— деди. — Бираз аьрувь этип юргистсенъ муны.

Муса, бир зат та айтпай, кызарды.

Азрет, сыйырлардынъ кайтип савылады экенин карамага, шыгып кетти. Уьстилерине ак халатлар кийген сы-йыр савувшылар, маштак шатларга олтырып, колларын тез-тез ювыртып, савадылар. Шелеклерге, занъыратып, суьт агады. Азрет коьзи мен излеп Разиатты тапты да, онынъ касына барды. Разиат, байына басын бурьп карап, суьйинишли-сейирли куьлемсиреди де, сыйырын сава берди. Разиатка келеек болып, Азрет сав куьнди ойланып юрди, а соьле ол бирден бек уялып кетти. «Мунынъ юрегине неге тийдим-ав», — деп ойланды ол.

Уьндемей турмас уьшин бу:

— Суьт аьрувь шыгама? — деп сорады эм артынсыра: — Савып кутылсанъ, мотоцикддинъ касына кел, — деп косты.

— Аьрувь, келермен, — деди Разиат.

Разиат мотоцикддинъ касына бир он бес такыйкалардан сонъ келди. Азрет, ерге шонъкайып, машинасыннынъ моторын карап туры эди.

— Кеш яхшы болсын, — деди мунынъ касына келген Разиат. — Биз буьгубн саламласкан да этпедик, Азрет.

— Кой сол, — деп Азрет, айыпланып явап берди де, турагады. — Савбол, аьше. — Бу бираз ойланып турды, сонъ:

— Сени кайтип аңламага керек ти, Разиат? — деп сорады.

Разиат, сейирге калып, Азретке карады да:

— Соьзинъди аңламайман, — деди.

Азрет, тоьс-кисесиннен запискады шыгарып алып:

— Навы не зат ты? — деп сорады.

— Кагыт, — деди Разиат, касларын коьтерип.

— Ишине язылганы ша?

— Аңламадынътагы?

— Йок.

— Сейир, — деди Разиат. — Каерин аңламадынъ?

— Сен уьйге кайтаяк тувьлман деп язасынъ. Белки, тувнегуьнги соьз уьшин сенинъ мага хаьтеринъ калган болар, сен энди...

Разиат куьдди:

— Меним акылсызым, — деди. — Мен оны мутып та кутылгаман. Бир де ойланмай, уйге кайт. «Красавица» бираз аьруув болды десе мен де кайтарман.

— «Красавицага» болган зат барма?

— Бираз авырылды.

Азреттинъ юреги ашылды эм ол, Разиатка суьйген коьзлери мен карап яркырады да, мотоциклине минеек болды. Булайда Разиат колып онынъ ийнине салды:

— Бираз сак болып юртагы, Азрет. Мен сенинъ мотоциклди шаптырганынъды коьрсем, тувра яным шыгады. Бек каты юресинъ...

Он бесинши басы

Азрет уйге бек каранъа болмай да кайтпага боляк эди. Болган уьшин, оззининъ ойларына бир эркинлик береек болып, ол мотоциклде коьпке дейим авылдынъ тоьгерегинде айланып юрди: Разиаттынъ акында ойлана эди. Не кадер коьп ойланганы сайын, Азретке Разиаттынъ яхшыдан-яхшы яклары бектен-бек ашыла бере эди. Эртеникте онынъ запискасын оқыганында, Азрет коркып тувылтта, а, яшавында бир бек баалы затын йойткан аьдемдей болып, айлак тоьмен коьнъилленди. Болган уьшин, фермага келип, Разиатын коьргенлейи ок, мунынъ кайгысы да, кастасы да таркап кетти. Собле ол, аьдемди эсиртип коятаган куванышка толган эди...

Оьрнекли хар терезе-яюв илинген алды терезеден сыяктынъ каранъасына шырактынъ кувнак ярыгы тоьгиллип туры. «Уьйде экен», — деди суьйинип Азрет. Болган уьшин, уьйкен сейирге калды. Диванда, бир зат тигип, Марием олтыры эди.

— Келдинъме, яным? — деди, улын коьрип, ол. — Аш болган боларсынъ?

— Йок, аш тувылман, абай, — деди ога Азрет эм, тамам арыганы коьринип, шатка олтырды. Бираз уьндемей турганы сонъ:

— Разиат келмедиме? — деп сорады.

— Йок, Азрет, келмеди. Бугеше ол келмеске де болар, «Красавицасы» авырыйды болар, деймен.

— Э-э, мутып койышпан, билемен авырганын, — деди Азрет, сыйырдынъ авырганы тек соьле эсине туьсип.

Яслыгында Марием бек авыр яшав коьрген аьдем эди. Кыз заманда айлак аьруув, ювас кылыклы, акылы болган Мариемнинъ наьсиби тенълериндикиннен бираз артык болды. Онынъ коьп тенъ-кызлары, малдай болып, калынга сатылып кеткен болсалар, Марием, наьсибине, озиндей, бир ярлы ясты суьйип, ога байга барды. Баратаган байы, Керим, бек йигит, тувралыкты суьйген, озининъ де эш арамлыгы болмаган аьдем эди. Ол Мариемди бек суьетаган эди, эм Марием де оны соьйтип суьетаган эди. Экевининъ бир-бирисин суьюви, бек татым болып, урсыспай-таласпай яшавлары булардынъ ярлылыктан авыр болган яшавларын бираз енъиллендиретаган эди. Марием Керимнен эки кыз бан бир ул тапты. Кызлары обстилер де, киевге барып, ата юртларын калдырдылар. Булардынъ колларында тек кишкей Азрет калды. Сонъ булардынъ уьйине, кара булыт болып, каза шапты: Керим дуньядан кешип кетти. Байыннан сонъ Марием озининъ савлай яшавын кишкей Азретти тербиялавга, оны обстирип асыл этуьвге берди. Марием улын атасындай алаал, йигит, тувралык суьювшен этип обстирмеге шалысты. Эм Азрет, анасын уьйкен суьйинишке калдырып, сондай болып обсе барды. Ахырында Азрет, еткен яс болып, уьйленди. Аьдемлер Азретти суьетаган эдилер, ога сый беретаган эдилер, уьйкен куллыкларды аманатлайтаган эдилер. Оны коьрип, Мариемнинъ аяклары ер баспай, тоьбеси коькке ететаган эди. Болган уьшин мине бир кесек заманлардан бери Азрет бир аьлемет болып баслаган эди. Яде аьдемлердинъ оны бек коьтеретаганыннанма, яде, Мариемнинъ коьралмай калып, бир янъылыс йибергенинненме — не де болсын, Азреттинъ кылыгында бир ярамаган затлар коьринип баслады.

Марием улына коьптен бери юреги тынышсызланып карайтаган эди. Барганнан-барган сайын Азреттинъ мактаншак бола беретаганын, уьйкенсийтаганын, калганлардынъ соьзине тынълагысы келмейтаганын Марием коьрмей

калмай эди. А туьнегуьнлерде капилестен расып улынынъ акыннан соьйленип турган бир яман хабарды эсите калды. Сол хабардынъ акында Марием улы ман буьгуьн эртеникте соьйлесеек болып эди, аман да, Азреттинъ онсыз да тоьмен экенин коьрип, оны аяды. А соьле Азретке баьрисин де айтпага керек эди, айтпай эш болмаяк эди, неге десенъ ол онынъ тапкан анасы эди...

— Булайга, меним касыма келип, олтыраш, Азрет, — деп Марием улына диваннынъ янында турган шатты коьрсетти.

Бир зат бар экенин Азрет анасынынъ туьрленген давазыннан сезип, бираз тынышсызланды. Кене болса да Мариемнинъ айтканына тынълап, барып анасы коьрсеткен шатка олтырды. Марием соьзин, алмай-салмай, туврасыннан баслады:

— Ясым-ав, — деди ол, — колхозниклердинъ малларын язатаган заманынъда, сен Кырым ман Малик экевлерининъ кунажинлерин неге калдыргансынъ?

Азрет, ишиннен дирр дей туьсип, шибжийдей кызарды. «Мутылып кутылган затты абай кайдан биледи-ав?» — деген ой Азретти эм коркыстты, эм сейирге калдырды. Бир заманнан сонъ ол, саьспеклей берип:

— Олар меним тенълерим, абай, — деди. — А сен оны кайдан билесинъ?

— Кайдан да билейим, сеннен эситип билгеним йок, — деп Марием улын айыплады. — Халк соьйлейди. Кулагым ман эситтим. Уялганнан, ер тесик болган болса, ерге кирип кетеек эдим. Тенълерим, дейсинъме? Тенълесуьв, танъда туьскен шыктай, таза болмага керек. — Марием куьрсинди. — Намысынъды таза саклагынъ келетаган болса, куьни эртен олардынъ кунажинлерин аькетип колхоздынъ малына кос. Йок дейтаган болсанъ, мен озим барып, баьрисин де партейный секретаринъызге айтарман.

Азрет ушып турагалды:

— Ойланмай соьйлейсинъ, абай!

— Бек аьруьв де ойланаман, Азрет, — деп Марием де турагалды эм, каты сусланып, улына карады. — Ана шахарда яшайтаган авлиенъе берген ерди ди колхозга кайтар!

Азрет анасынынъ соьзин артык коьтералмады.

— Кайтарайым-кайтармайым, ол меним ишим, — деп, Азрет тынысын терен алды.

— Оьтирик айтасынъ, — деди Марием. — Ердинъ иеси сен тувылсынъ, колхоз онынъ иеси. Бир де еме мени коьзинъ мен. Оннан эсе де, бар аьруув этип ойлан, а эртен, иншалла-тоба, мен айтканларды этерсинъ...

— Не зат этпеге керегимди, мен оьзим билемен! Оьзим! — деп кышкырды Азрет эм, эскен боран болып, пештен шыгып кетти.

Азрет, элбетте, озгарып йиберди. Шалтлык этти. Аьше, кайтип те шалтлык этпеек эди, эгер сонъгы куьнлерде бир баьледен кутылса, баскасына ласып турган болса? Бир ягыннан — Разиат пан болган соьз, экинши ягыннан — Куьли мен артлы-артыннан эки кере расканы, уьшинши ягыннан да — Оьзбектинъ кырда тийгени, кайсы бирисин айтасынъ...

Он алтыншы басы

Анасы ман буздырысып алганы сонъ, атылып сыякка шыккан Азрет, уялганнан эм ащувдан не этеегин билмей, коьпке дейим корага таянып турды. Оьзининъ аьруув этпегенин Азрет анълай эди, болган уьшин, ол затты баска биревге тувыл экеш те, оьзи-оьзине де айткысы келмей эди.

Бир заманда Азрет эсин йьйып алды эм сарайдан мотоциклин шыгарды да, ога минип, орам ман шаптырып йьбнеди. Мотоцикл, кылыштай болып алдыга тасланган ярыгы ман каранъалыкты тилгишлеп, кустай ушып барады эм, машинадынъ тезлигиннен мынъ кабат артык болып, Азреттинъ басында туьрли-туьрли ойлар ызыгыновласады. Бирден ол фермага ювыклап келетаганын сизди. Мотоциклди бираз акырынлатты да, манълайыннан терин суьртип алды. Булайда Азреттинъ эсине Разиат туьсип, муьнынъ юреги бираз тыншайды. «Разиатка барып, ога баьрисин де айтайым», — деп катты Азрет эм, бир аьлемет суьйинишке толып, машинасын тагы да шаптырып йьбнеди.

Фермадынъ уйкен-авызынынъ касында Азрет мотоциклди бирден каты шаналатып токтатты эм, сол саьатлей

ок мунынъ юреги дирр дей туъсти. Неге десенъ ол оззининъ бир заттан коркатаганын эм басы, савыт-кабактай, боп-бос экенин аңлады. Тек ишиннен шыгып келген бир даваз, касарткыдай кадалып: «Пишединъ де пишеси экенсинъ! Коъркинънин ушпага турганын, уялмай, пишенъе кайтип айтаяксынъ?» — деп Азретти шукъый берди. Азрет ашувланып туъкирди де, машинасын артына бурып, шаптырды. Уялув, канды кайнататаган ашув эм не этпеге керектинъ амалын табалмав бугындырды муны. Кайда, кимге баратаганын оззи де билмей, Азрет, дуныя буздырып азарлана эди. Кара терге туъскен Азрет, авылдынъ шетинде токтады да, бетиннен терин суъртип алды. Уйкен кайгыга туъсип, басын тоъмен салды. Сонъ тереннен алып куърсинди де, колын каты этип силкти эм оззи-оззине соъйлеп: «Янмаса, соънсин баъриси де, сахарга барып, бир ийги этип тартып келейим!..» — деди.

«Зеленчук» дейтаган рестораннынъ кенъ залынинъ иши яп-ярык. Тувра коьздинъ явын алады. Кулакты тындырып, радиола йырлайды. Столларды курсап алып олтырган аъдемлердинъ соъзлерин аңлап болмайды, олардынъ тек эринлери кыймылдап, коллары аъри-бери тасланадылар. Залдынъ оърнекли табанына, багана-багана болып, коьгилдим туътин коьтериледи. Столлар арасында официанткалар ызгысадылар. Азрет, оззине бир бос орын излестире берип, алды бетке йылысып баслады. Бирден, бирев мунынъ атын айтып, кышкырды. Азрет басын даваз шыккан якка бурды. Колларын кенъбайсып аддыга соза берип, Азретке Андрей ювыклап келеятыр эди. Азрет токтады. Андрей, бираз шайкала берип, мунынъ касына келди де:

— Ва, хош келдинъ, Азрет, — деди. — Адасып-сасып, кайдан шыктынъ? Орын излеме, юр, юр, бизи мен олтыр.

Андрей, Азретти ян-ягына каратпай, оззининъ столы бетке аькетти. Мунда, тотайлардай суъзилеп, кирпичкаслары ман бет-увыртлары да дурбаттай боялган бир эки кыз олтыры эдилер. Андрей булардынъ алдында артистлетип бел ийди де, оларга Азретти коьрсетип:

— Навы меним бир деген алал тенъим, оззи айттырган бригадир, — деди. — Аты Азрет. Танысынъыз.

Кызлардынъ биреви, коьзлерин аз-маз авдара берип, Азретке бармаклары тоьмен салпыраган колын созды да:
— Агнес-с-сия, — деп созып, атын айтты.

Юкалак эм кишкей бетли, шашы да, куйрыктай болып, артында терейип турган баскасы да:

— Муся, — деди де, артынсыра: — Мюселия, — деп туьзетип, Азретке бир аьлемет этип коьз кысты.

Ол арада Андрей, Азретке олтыра йылыстыра берип:

— Олтыр, Азрет, олтыр, — деди эм, Азрет кетип олтырмагай эди деп корккан аьдемдей, алгасап, официанткады бармагы ман ымлап шакырды.

Азрет Андрейдинъ йылыстырып салган шатына олтырды. Кызлар Азретке бираз мисетсинмейтагандай болып коьриңди. «Уьйкенсип турган сыпатлары», — деп ойланып, Азрет ишиннен куьлемсиреди.

Официантка ас эм бир кишкей графин аракы аькелип, столга салды. Андрей сол сабатлей рюмкаларга аракы куйды да, олардынъ биревин колына алып:

— Келинъиз, кызлар, муна рюмкамызды меним алаатенъим, кийик тавлардынъ куьнасыз саьбийи Азреттинъ савлыгы уьшин эм онынъ, май шешекейи деп аталмага тийисли болган, сиздей аьруув янлар ман танысканы уьшин тартаягынъыз, — деп соьз айтты.

Андрей «май шешекейлери деп аталмага тийисли» деген янлар, кийик тавлардынъ куьнасыз саьбийине сый беретанларын аньлатып, суьзиле берип, куьддилер. Сол арада Андрей, ана озин Мюселия деп атаган кыздынъ кулагына энъкейди де:

— Коьрип турганынъ, байлыктан ширип яткан авыл, — деп, Азретти коьрсетип, ымлады. — Ога бираз танъ болынъыз. Хайыры тиер.

Мюселия, аьруув дегенин аньлатып, куйрык шашлы басын ийди де, коьзин кысты.

Мунда, ресторанта, келмеге каткан заманында, Азрет, мыйдай болып эсиргишей ишеек экенине шекленгени йок эди. Болган уьшин соьле биринши рюмкады ишкенлей, муны бирден намысы еп баслады эм онынъ, сосы ят аьдемлерди кадырып, соьле-аьле муннан шыгып

кеткиси келди. Аман да, Азретте бир даъмеси болып, оннан коьзин уьзбей турган Андрей, Азреттинъ юрегиндегин билеп болар деймен, рюмкаларга янма-ян аракы куйды да, экинши дирет ишпеге буйырды. Билмей калгансып, Азреттинъ рюмкасына аракыды артык этип куйды.

Экинши рюмка ишилгенн сонъ, Азрет бирден епенъил болып кетти, онынъ коьнъили коьтерилди, намысы да мыртылдавын койып, басындагы баягы авыр ойлары энди баска, бир кувнак йолга туьстилер. А тагы да бираздан сонъ, уьшинши эм доьртинши рюмкалар да тартылып кутылганда, Азрет, яшавда болатан кайгылардынъ баьрисин де мутып, коькке коьтерилип кетти. Ол энди озин бир еннетке туьскен аьдемдей коьрди. Энди ога, муна куршактай боялган кызлар да аьруув дегенде аьруув янлар болып коьринди, Андрей де алаал дегенде алаал тенъи болды, музыка ман туьтинге эм аьдемлердинъ варыдасына толган ресторан да ер еннети болды. Дурыс, окын-окында мунынъ аракы кыздырган басына Разиаттынъ, Оьзбектинъ, анасы Мариемнинъ эм Куьлидинъ акында, тартына берип, ойлар кире туратаган эди. Болган уьшин ондай ойлар сол сабатлей шашылып кетер де, Азреттинъ куьлкисин келтиретаган эдилер. Азреттинъ энди Разиатка да хаьтери калмайды, ол энди анасына да тутпайды, Оьзбекке де ашувланмайды, кайтарасына, оларды аяйды. Азрет завкында, ол яна да коькке коьтериледи...

Ахырында, коьп ишкеннен, Азрет не эткенин, не айтып соьйлегенин оззи де билмей баслады. Узун соьздинъ кыскасы, булар тагы да иштилер, тагы да иштилер, бир затлар айтып соьйледилер, бир затлардынъ акында эристилер, давластылар, тап илинисип те алдылар. Оннан сонъ ша? Оннан сонъысын Азрет билмейди...

...Азрет, коьтере танымаган, оьмиринде эсине-туьсине де энмеген бир пеште уянды: яткан орындыгы да баска, эсик те ондай тувыл, пештинъ ишиндеги муьлклерди де бас деп коьрип туры, табаннан да уьш шыраклы люстра асылып туры, оззи де шешинмей, этиги-неси мен ятыр. Елкеси, ийне кадалып тургандай болып, авырайды, коьзлерининъ алды алдыр-булдыр болады, авызынынъ иши кепкен эм ув татыйды. Азрет, ашувы шыккан бугадай

болып, басын булгап алды да, олтырды эм озган затларды эсине туьсиреек болып карады. Аман да оннан бир маьне де шыкпады. Басындагы ойлары бырык-шырык эди, эсине бир зат та келмеди. Коьзине тек, авыр туьсинде коьрингендей болып, бир узьик-узьик сувьретлер илинип озды: куйрыктай терейип турган шаш, кып-кызыл болып боялган эринлер, папиростынъ куьлине баткан котлета, туьпшикке толган туьтинсалгыш, аьри-бери кергишленген сыпатлар...

Эсик ашылды да, пешке Андрей кирип келди.

— Уяндынъма? — деп кувнак сорады Азреттен ол.

Азрет, кабагын туьйип, Андрейге, онынъ кийген кенъ ийинли алагаз пиджагине, кып-кызыл галстугтине, яп-ясыл эм тар дегенде тар балаклы ыстанына эм сары туфляларына карап алды. «Клоун», — дегенди ойланып, Азрет ишиннен куьлди.

— Кимнинъ уьйи ди навь? — деп сорады ол Андрейден.

— Бир де коркпа, ювыгым, — деди Андрей, — сен озьинънин алаал тенъинънин уьйиндесинъ.

— Туьби, сенинъ уьйинъдеменме?

— Уьстине туьстинъ. Меним уьйимдесин, дорогой. Рестораннан бек кеш шыктык. Кайда бараяк эдинъ? Озьинъ де бек авыр эдинъ. Кайгырмас, соьле тек добрт сабат, — деп Андрей кол-сабатине карады. — Басынъ кайтеди? Бираз туьзеткинъ келмейме?

— От шыксын сенинъ аракынънан да, затынънан да! — деп Азрет турагалды. Мунынъ басы ашылып баслады. — Мотоцикл кайда ды? — деп сорады артынсыра бу. — А сен каранъа намаздан буьйтип неге кийингенсинъ?

— Туьзеткинъ келмейтаган болса, макул сеники, ювыгым, — деди Андрей. — Бас туьзеткенди мен озьим де суьймеймен. Мотоциклинъ сарайда, а эрте кийингеним, добртев яримде мен театрда болмага керекпен — куллык бар. Сен энди де бираз уйклап алсанъ, кайтеди? Заман бартта, кайтарсынъ озьек.

Азрет, бир зат та айтпай, белбавын туьзетти, шашын тарады, орындык бастан алып, фуражкасын кийди эм, акырын куьлей берип:

— Ана боякка баткан маймылларыньды кайдан казып шыгарган эдинь? — деп сорады.

— Тсс, — деп Андрей бармаклары ман авызын япты. — Уьйдегине эситтирип олтырарсынъ. Эх, Азрет, сондай янларга маймыл дегениньнен сонъ, яшавдан бир хабарынъ да йок экен. Дикарьсынъ, Азрет, сен.

— Дикарьсынъ? Бир тийиссизлик эткен ерим болдыма?

— Йок, — деди Андрей. — Тек озинъди дуьнькейдинъ дуьнькейи этип туттынъ. Олар, сага танъ болаяк болып, анийтип те карадылар, буйтип те карадылар, а сен... Кыскасы, авылдынъ авлагында кийик болып калгасынъ, Азрет. Культуранъ йок.

— Кийик болган да боларман, — деди Азрет, — тек мен аьдемнинъ ондай аты болып эситпегемен. Атлары тувра ийттинъ атындай, оллахый.

— Эх, Азрет, — деди Андрей яна бир, — каранъалык деген — эне сол. Ондай ярасык атларды сен оьмиринъде де эситкен йоксынъ. Тыньлап караш: Агнес-с-сия яде Мюс-с-селия. Музыка тувылма? Кел, мен сени ана кишкейи мен таныстырайым.

— Ресторанда таныстырдыньтта, — деди Азрет.

— Стол касында танысув-танысув болаттагы? Бираз ювык таныскынъ келмейме?

Азрет, тынысын авыр алып, кызарды.

— Бетинъ йок сенинъ, Андрей, — деди ол. — Яде калганларды да озинъдей коьресинъме?

— Ва, бакырмай собилетагы, — деп Андрей эсик бетке акыйды.

— Ресторанда таныс аьдемлер йок эдиде? Магомет кирмедиде?

Азреттинъ бу соравларына Андрей:

— Билмеймен, — деп кувбирденди. — Белки, кирген де болар. Эсимде йок. Кояш сол соьзди. Ас ишеексинъме?

— Йок, — деди Азрет. — Кетпеге керек.

Азрет, пештен шыгаяк болып, эсик бетке абытлады.

— Да, — деди булайда Андрей, — мутып олтырдым, пишен ушин бек разыман, сав бол, Азрет. Энди меним сыйырымнынъ кайгысы йок.

— Шалып аькеле койдынъма? — деп Азрет токтап, Андрейге бурылды.

— Шаларман мен сага, — деп анъкылдак Андрей куьлди. — Аьзириннен аькелдим.

— Аьзириннен? Кайтип аьзириннен? — Азрет Андрейдинъ касына келди. Андрей, мунынъ шырайынынъ бирден туьрленип кеткенин коьрип:

— Янынъ шыкпасын, ойнап айтаман, — деп соьзиннен кайтаяк болды. — Шалгысаптынъ муна колыма туьсирген катты караш.

Азрет мунынъ пиджагининъ ягасыннан алды да:

— Туьлкидей, куйрыгынъды айландырып тербеме! — деди. — Ким берди аьзир пишенди?

Апаты кеткен Андрей:

— Ва, акырын соьйлетагы, эситтиресинъ, — деп сыбырдады.

— Айт, деймен!

— Йибер аьдемнинъ пиджагин. Оьзбек берди, Оьзбек...

Азрет Андрейди ийтеп йиберди де, юмырыкларын каты йымып, тислерин кыршылдатты эм Андрейге ашувалы коьзлерин тигип:

— Куьни буюьуннен кадырмай, пишенди артына кайтар. Мен арба йиберермен.

— Токташ, токташ...

— Туьсиндинъме?

— Запискады сен оьзинъ язгасынътта.

— Язган болсам, барып колхоздынъ пишенин урла деп язган йокпан, — деп Азрет яна Андрейге ювыклады. Андрей артына тая берип:

— Сен ол акылынъды кой, ювыгым, — деди. — Пишенди мен тегин алган йокпан. Акша тоьлегемен... уьш юз маьнет.

— Солайма! — деп Азрет яна Андрейдинъ ягасыннан алды да, оны оьзине битирип: — Пишенди кайтарганынънан баска, огородым да йок деп санамага болаяксынъ энди, — деди. — Анъладынъма, артист?

Азрет, коркканнан апаты кеткен Андрейди ийтеп йиберди де, зырылдап шыгып кетти.

Арасы бир сабат кадер озганда, Азрет авылда, Оьзбек уьйининь касында болды. Мотоциклин орамда калдырып, бек ийтеп йибергениннен кишкей авыздынъ шегесин де уьзип, каралдыга кирди. Юрегининь дувлап согувын бираз ятыстырар уьшин, эсиктинь касында токтады эм сол сабатлей уьй ишиндеги Оьзбектинь давазын эситти.

— Сенинь онда не эсабынь бар ды! — деп кышкырды Оьзбек. — Нень етиспейди сенинь? Егендей-ишкендей затынь йокпа? Я деймен де, яланъаш юресиньме? Сага кереги не ди, соны айташ мага!

Азрет, оьзи-оьзиннен уялганнан, кайтеегин билмеди: мунунь эсине Оьзбектинь акында Разиат пан соьйлегени туьсип кетти. Оьзбекке онынъ сол кадер бир ашуву шыгып кетти, тувра эки шекеси шаньшып алды. Эсикти аягы ман тебип ашты да, пешке кирди. Айсе, кувалдыдан корккан тавыктай куньсып, пештинь касындагы токал-орындыкта олтыры эди. Азреттинь бирден кирип келгенин коьрген Оьзбек, пишесине, билдирме дегистип карап алды да:

— Кел, Азрет, хош келдинь, — деп мунунь алдына шыкты.

Азрет Оьзбекти ашувлы коьзлери мен шалып алды эм Айсе бетке карап:

— Танъ яхшы болсын, Айсе, — деп ога салам берип, тоьр бетке шыкты.

Азрет кирип келгенде, саьспеклеп кеткен Айсе, орныннан турып:

— Савбол, Азрет, — деди. Сонъ аятуьйге шыгаяк болып эди, болган уьшин Азреттинь:

— Андрейге пишен неге бергенсинь? — деп Оьзбектен сораганын эситип, эсиктинь касында токтады.

Оьзбектинь бети соьылды:

— Олай девинь де не ди оьзи? Кагыт язып, оны мага йиберетаган сен оьзиньтте.

Оьзбектинь куьнге куьйген, уьйкен суьекли бетинде я коркканы, я уялганы коьринмей эди. Тек уят билмеген кишкенекей коьзлери, бир куьнасы йоктай болып, Азретке тигилген эдилер. Азрет ашувланып туькирди де:

— Наълет аъдемсинъ сен, Оъзбек! — деди. — Уятынъ-намысынъ йок.

Оъзбек бир секундага саъспеклеп кетти, болган уъшин сол сабатлей эсин йыйып алды да, яны азланып, куълемсиреди. Сонъ Азретке ювык келе берип:

— Наълет, дейсинъме? — деп ашувлы ысылдады. — Йок, ювыгым, мен соъледен-соълеге наълеттинъ тек ученигимен. Меним оъз алдыма этип билетаган затым аъле де йок, эткенимди уйкенлердинъ инструкциясы ман этемен. — Оъзбек, аңлата берип, тоъс кисесин какты. Сонъ пишесине бурылды да: — Неге турасынъ, шык муннан! — деп екирди.

— Бир якка да кетеек тувылсынъ, Айсе, — деди Азрет те. — Байынънынъ кайдай бир огырсыз аъдем экенин эситеш.

Болган уъшин Айсе калмады. Ол, Оъзбекке суъймеген коъзлери мен карап алды да, эикти тарс эттирип явып, аятуыйге шыгып кетти.

— Мен де кеттим, — деди Азрет, Айсе шыкканы сонъ, — а сен, Оъзбек, соъле-аъле сахарга арбалар йибер де, пишенди артына кайтарт. А записка ман сен мени коркыстпа. Мен онда, сиз Андрей экевинъиз колхоздынъ пишенин урланъыз деп язган йокпан.

— Йок! — деди, коъзлери кутыгыннан шыгып, Оъзбек. — Бир арба да йиберегим йок, а сенинъ кагытынъды аъкетип, партбюродынъ секретарине берермен. Анда сонъына шыгарлар оъзек...

Оъзбек, запискады айтып, Азретти кувыска кыстырарман деп билген эди, болган уъшин Азрет куълемсиреп алды да, сап-сабыр давазы ман:

— Да, мутаяз калдым, — деди, — записка ман бирге, урлап саткан пишенинъ уъшин Андрейден алган ана уъш юз маънетти де колхозга кайтарарсынъ. Мутпа.

Оъзбектинъ шырайы ак-айран болды, коъзлерине коркув энди. Коркаклык деген — наълетлик тувдырар. Оъзбек те, янма-ян эсин йыйып алды да, тагы да бек бетсизленип куълемсиреди:

— Мутпан, аъкетип берермен, — деди ол. — Тек, билип кой, мага бир зат та болмас. Мен кара куллык этип юрген, бир каранъа аъдеммен. Несознательный элемент дейсизбе, эне сол элементен мен. Кеширерлер. А сен — бригадир,

обзинъ де коммунист — сен не этер экенсинъ? Муна кагытка сенинъ язганынъды, — деп Оьзбек яна тоьс кисесин какты, — туьрли этип анъламага да болаяк...

— Ийтлигинъ бир шыкты, кантулык шошка! — деп кышкырды Азрет, болган уьшин юрегининъ, коркып, сув дей туьскенин сезе кады. — Этип бир кара, ананънан тувганынъа оькинтермен.

Азреттинъ коркпай калмаганын сезген Оьзбек, яны азланып:

— А сени парторганизация оькинтер, — деди.

«Сатар, наьлет, — деген ой оьтип кетти Азреттинъ басыннан.— Яладан ягаяктан да калмас». Кене болса да Азрет оьзин оьзи бийледи де:

— Оны коьрип алармыз, — дегенди айтып, Оьзбектинъ касыннан оьтти де, шыгып кетти.

Бир заманда эсин йыйып алган Оьзбек:

— Азрет, токташ муьнда! — деп тыска шапты.

Болган уьшин сыякта, авыздынъ ана бетинде, Азреттинъ мотоцикли орныннан коьгалды.

Оьзбек артына кайтты, кулак шекелерин коллары ман сыгып ыслап, такта-орындыкка опыранып олтырды. «Не этпеге керек ти? Не? — деп ойланды ол. — Азретке салган капканыма энди оьзим туьстим. Андрейге пишен бермеге керек тувыл эди. Ол заманда записка оьзининъ соьзин айтпага болар эди. А энди записка Азретти ыслаган тувыл экеш те, кайтара, оны аклайды. От шыккан болгай эди ол пишеннен де, ол хайырсыз акшадан да. Тап-таза басымды кирге бояп, не казага калган эдим? Не этпеге керек ти? Не? Азрет сосы неге йигитсиди? Кылы да кыйшаймады. Ким биледи ол шошкады, белки, баьрисин де Абдулкеримге айтып кутылган да болар. Соьзимизди Айсе эситип олтырмаган болгай эди...»

Оьзбек, коргасын кесегиндей болып, авырланган басын акырын коьтерип алды да, пишесин шакырды. Бирев де явап бермеди. Бу турагалды эм сол саьбатлей эсик ашылды да, пешке Азрет кирип келди.

— Записка сеьдеме? — деп сорады, Оьзбекке карамай, Азрет.

Оьзбек артына тайды эм колы ман тоьс кисесин явып:

— Менде, — деди.

Азрет колын созып:

— Бер мунда, — деди.

— Э-э, йок, Азрет, — деп коркты Оьзбек.

Булардынъ коьзлери растылар. Коьпке дейим, уьндемей, бир-бирлерине карап турдылар. Ахырында, Азрет тамам арган давазы ман:

— Йырт та кой сол хайырсыз кагытты, — деди. — Йырт, Оьзбек, йырт. Мутаяк соны. Коьрген-билген бирев де йок.

— Йо-ок, Азрет уьйтип этип болмайды, — деп Оьзбек кабак-касын шайкады. — Мага оны йырттырып, оннан сонъ мени колга алаяк боласынъма? Йо-о-к...

Азрет, шыдамсызланып, колын силкти. Онынъ сосы кир куллыкты тез кутыла койгысы келди. Оьзбектен онынъ яны шийкене эди, кене болса да, амал йок, даянмага керек эди. Эх, ким несин биледи, Азрет соьле оьзи-оьзине де бир болмаган, алла-соккан бирев болып коьрине эди.

— Элбетте, сени бир аьруьв этип кандырмага керек эди, — деди ол. — Яманлыгынъ уьшин. Огырсызлыгынъ уьшин. Тек пишенънинъ хаьтерин коьремен. Мутаяк дедимме — мутарман. Меним соьзим тас — оьзинъ билесинъ. Йырт.

Оьзбек, бираз ойланып турды да, тоьс кисесиннен запискады шыгарды. Оны кесек-кесек этип йыртып, сыпырым тоьгилетаган шелекке таслады. Суьйтип булар, экеви арасы билесип, намысларын саттылар.

Бираздан сонъ Азрет:

— Айсе кайдады, аьше? — деп сорады.

— Билмеймен, — деди Оьзбек, — бир якка шыгып кетти болар деймен.

— Эситкен заты барма экен?

— Ким биледи оны.

— Биревге айтып олтырса ша?

— Бир де коркпа — айтпас. Навы ша? — Оьзбек Азретке юмырыгын коьрсетти.

— Аьруьв, аьше, — деди Азрет, бираз тынышланып. — Яхшылык пан кал, мен кеттим.

Азрет шыгып кетти. Пишесин излеп, Оьзбек аятуьйге шыкты. Айсе мунда йок эди. Сьяктан да таппады. Оьзбек тынышын йойып баслады. Юрегине келмеген заты калмады...

Бирев эсикти сокты. Анасы ман кызы бир-бирисине карап алдылар. Сонъ Куълсим барып эсикти ашты эм уйге, ынжына берип, Оьзбекти киргистти.

Оьзбек, саламын да, келамын да бермегенлей, тоьр бетте, столдынъ касында олтырган Айседен:

— Мунда неге олтырасынь? — деп сорады.

— Айсе сенинь каьрибинъ болганы йок, — деди кызынынъ орнына анасы. — Коьрмейсинъме, ягы кавысып, куры суьек болып калган..

— Дуныяды куйдыра койдыма? — деп Оьзбек эрнин кыйшайтты.

— Куйдырмаса да билемен, — деди Куълсим. — Оьлен айтар, шоьп айтар деп, эситемен. Халктынъ авызын яшпасынь.

Оьзбек, Куълсимге карап, эрнин тагы да кыйшайтып алды да:

— Юр уйге! — деди пишесине.

— Бир якка да бараягы йок, — деп Куълсим кызын арты ман ясырды.

— Юр, деймен, Айсе! — деп Оьзбек яна бир екирди.

Айсе бирден турагалды да, анасын бираз аьри тайдырып:

— Кимге бакырасынь? Кимге екиресинъ? — деди. — Болаяк шектирген азабынь. Мык болып асынъды да иштик, тоьпешинъди де едик, азарынъды да эситтик. Басынъа акылынъды бир йьярсынъ деп, мен коьп даянып турдым. Болаяк! Энди даянгандай аьлим йок. Йолынъ эне, — деп Айсе эсикти коьрсетти, — шыгып кетпеге болаяксынъ.

Айсединъ коьзлери йьлт-йьлт эте эдилер, аз-маз кызарган юзи де бир аьруьв дегенде аьруьв болган эди. Оьзбек пишесин сосындай аьруьв болып бир заманда да коьргени йок эди. Тек соьле коьрди. Мундай яннан кайтип айырылмага керек, оны кайтип мутпага керек?..

— Сабыр эт, Айсе, — деди Оьзбек, бираз юмсайып. — Бираз ойланып соьйле. Байдан шыгып, байга барган — эл шаясы деген ногай. Солтта, бираз ойлан, Айсе.

Айсе уьндемеди. Тынысын тез-тез алып, орнына олтырды. Баъриси де коьпке дейим уьндемей турдылар. Сонъ, колларын кавыстырып омыравына салган Куьлсим:

— Айсе ойланаягын ойланып кутылган, — деди. — Бир айтканын экинши кере айтаяк тувыл.

— Сонъында оькинерсинъ, Айсе, — деп Оьзбек пише-син эске аькелмеге яна бир шалысып карады.

Болган уьшин Айсе, басын коьтерип алды да:

— Оькинсенъ сен оькин, — деди. — Мен оькинмен.

Акыл беттен не кадер топал болса да, Оьзбек бу йол куллыктынъ ялпайганын аьглады. Тилевден маьне шыкпаяк. Болган уьшин ол оьзининъ басын да кемиткиси келмеди. Соннан себеп Оьзбек:

— Коьре барармыз! — дегенди айтып екирди де, уьйден шыгып кетти.

Он етинши басы

Не Оьзбек пен соьйлескени, не запискадынъ йок этилингени Азреттинъ янын тыншайтпадылар. Туьнегуьн ресторанга барып, мый эсирик болып ишкени уьшин энди муны намысы айлак яман кемире эди, эм Азрет уялганнан бетин кайда салаягын билмей эди. Азрет оьзин бир уьйкен тийиссизлик, бек яман уятлык эткен аьдем-дей болып сезетаган эди. Йолыккан-йолыккан да оьзине селеке этип карагандай коьретаган эди. Оьзбек уьйиннен шыккан заманында, авыздынъ касында буга анасынынъ кардашы Солтан йолыкты. Солтан Азретке яны авырган-сып карай берип:

— Шырайынъды кырлы коьрмеймен, Азрет, авырма-дынъма? — деп сорады.

Азрет явапка бир затлар айтып куьбирденди де, мотоцикге минип, кырга кашты: онынъ уьйге баргысы да келмеди. Мотоцикл уштырып барады, а Азреттинъ коьзлери алдыннан Солтаннынъ акыйкатай да яны авырган сыпаты тувыл, а селеке этип куьлген сыпаты кетпейди. «Энди мен бу затлардынъ баърисин де Разиатка кайтип аьглаатайым экен?» — деп ойлана эди, бек кыйналып Азрет.

Механизаторлардың арасынан Магометти излеп тапты да, Азрет оны шетке шығарып:

— Туьнегуьн сен сахарда болмадыңма? Кеште? — деп сорады.

— Болдым, — деди Магомет.

Азрет тигилип мунынь коьзине карады. Магомет сап-сабыр эди. Азрет бираз тынышланды. «Магомет бир зат та билмейди», — деп ойланды ол. Кене болса да туьбине шыккысы келип:

— А... ресторанда болмадыңма? — деп сорады.

— Болдым, — деди яна да сап-сабыр болып Магомет.

— Кой соны!

— Болдым, дейментте. Сени де коьрдим.

Азретинь юреги сув дей туьсти. Экеви де коьпке дейим уьндемей турдылар. Ахырында Азрет, тоьмен салган басын йогары алмай:

— Аьруьв тувыл, олахый, — деди. — Ыйнанасыньма, кайтип болганын озим де билмеймен...

Магомет уьндемей тура берди, Азретке оннан авыры йок эди. Магомет соьйлесе, Азретке бираз енбил болар эди. Шамгалса, каеринь кышыйды деп, кандырса, тагы да аьруьв болар эди. Аман да Магомет сол уьндемеви мен уьндемей тура берди.

— Ва, авызыньа сув увьртлагасыньма! — деп алынып кетти Азрет. — Неге уьндемейсинь? Бираз болса да, айттагы. Баьрин де коьргесиньтте...

— Не зат айттыраяк боласынь мага? — деп Магомет куьрсинди эм бираз ойланып турганы сонь:

— Ал, коьрдим сени. Ана кызтеке Андрейиньди де коьрдим. Маймыл япыслы куршакларыньды да коьрдим. Сени аькетеек болып та карадым...

Азрет, сыгып Магометтинь шыганагынан алды:

— Аьше, неге аькетпединь? Неге?

Магомет шыганагын босатты да:

— Сен аьдемге тыньлайтаган болсань, не керек эди. Кайтара, мага не айттынь, не койдынь. Анам да калмады, атам да калмады, яман аьдем де мен болдым, куьннейтаган да мен болдым...

— Тьфув, анасын саттыгым сенинъ! — деп Азрет, кайтеегин билмей, кыйналды.

— Бек эсирген эдинъ, — деди Магомет. — Соннан себеп сага меним бир хаътерим де калмады. Соъле де калмайды. Кене болса да, эткенинъ аруув зат тувыл, Азрет.

— Билемен, Магомет, билемен. Оьтпес пышак пан соймага керек мендейлерди...

— Меним коьргеним кыйын тувыл эди, — деди Магомет. — Ресторанда туьнегуьн Аулис те бар эди. Анзор алар ман ишип олтыры эдилер. Соьз таппай юрген аьдемлер — оьзинъ билесинъ...

Азрет бирден Магометке бир аьлемет болып карап алды да, зырылдап мотоциклине йобнеди. Калтанъ этип оны юргистти эм уьстине миңди де, шаптырып кетти.

— Огыр, кайда йобнединъ? — деп бакырды Магомет.

— Фермага, Магомет, фермага! — деген явап эситиле калды Магометке.

Он сегизинши басы

Туьн ортасына дейим шекти «Красавицадынъ» каьрин Разиат. Тек танъ атпага коьп те калмаган заманда, бираз тыншаяк болып, Разиат такта орындыкка янтайды. Коьп уйкладыма, аз уйкладыма — Разиат билмей эди, тек уянып коьзин ашкан заманда, мунынъ касында Айсе туры эди. Разиат, туьсимде коьрмейменме экен деп, коьзин уйкалап, яна бир карады: касында турган уьшинлей де Айсе эди. Разиат сейир этти эм, керине берип, турды да:

— Каранъа намаздан не этип юрисинъ мунда? — деп сорады.

Айсединъ сыпаты бир аьлемет болып туьрленген эди: аьр заман ашувлы кысылып туратаган юка эринлери соъле аз-маз ашылганлар, коьзлеринде аьр замангы кайгы энди коьринмейди, юзине йылы кувнак энген.

— Кеттим, оьмири кыска болгырдан, — деди Айсе.

— Уьшини мен айтасынъма? — деп Разиат Айседи кушаклады. Койдай ювас кылыклы Айсе мундай йигитлик этер деп, Разиат бир де билгени йок эди. — Сол экентагы ясарып, тагы да аруув болып коьринетаганынъ.

Булар, кол ысласып, такта орындыкка олтырдылар.

— Кобреек куьним кайдай болаятын билуввим йок, Разиат, — деди Айсе. — Кене болса да соьле, елкемнен бир авыр тас тымалап туьскендей болдым. — Айсе, бираз ойланып турды да, соьзин баскага бурып: — Кеше бизге сеники келип кетти, — деди. — Кайтип туткан эди, бир коьрген болгай эдинь!

— Азретпе? — деп Разиат сейирге калды.

— Аьше.

«Меним Азретим кайдай сага, — деп ишиннен суьйинди Разиат. — Кене болса да меним айтканыма тынълап, Айсединь акыннан Оьзбек пен соьйлесипти экен. Сол экентагы Айсединь таьвекелленгени...»

Айсединь соньында айткан соьзлери Разиаттынь суьйинишин бос эттилер.

— Бир пишеннинь акыннан каты соьйлестилер, — деди Айсе.

— Туьби, меним наьлетим ана калада яшайтаган Андрейге колхоздынь пишенин сатыпты экен. Азрет меникиннен: — «Пишенди неге бергесинь?» — деп сораган заманда, меники: «Бер, деп, записка язатаган сен оьзинь тувылма?» — деди. Оннан сонь бир акшадынь акыннан да каптырылысып алдылар. Мен коьп тынълап турмадым да, абай уьйине кеттим. Соньында артымнан Оьзбек келип, мени аькетеек болып эди, мен бармадым... Оьзбек кеткенлей, муьнда шаптым.

— Тань аткышай уйкламай шыгыпсыз, — деди Разиат.

— Аьше, яным, — деди Айсе.

Айсединь узын хабарыннан Разиатты тек «записка» деген бир соьз боьтен де бек тынышсыз этти.

— Записка, дединьме? — деп сорады артынсыра ол. — Не записка экен, билмейсиньме?

Болган уьшин Айсе, маьнесин аньлатып, бир зат та айталмады. Оьзи уьйкен ойга калса да, Айсединь хаьтерин калдырмас уьшин:

— Оьзбектен кетип, бек аьруьв эткесинь, Айсе, — деди Разиат. — Ол сага тийисли аьдем тувыл.

Тань атып, сыйырлар савылганы сонь фермага колхоздынь председатели келди. Ол Разиатты эм тагы да эки

сыйыр савушыды малшылардынъ районда боляк йыйындарына алып кетти.

— Бираз тез кыбырданъыз, — деди ол сыйыр савушыларга, — аьле кийинмеге де керексиз.

* * *

Шанъ туйтетип, фермага келген Азретке Кельдихан:

— Разиат районга йыйынга кеткен, — деди эм, мактанмай да калмай: — Легковой ман Абдулкерим оьзи алып кетти, — деп косты.

Азрет мыдахланды. Кельдихан мунунъ бетине карай берип, басын шайкады:

— Кобп куллык этесинъ, бригадиримиз, — деди. — Кобзинъ ишине ойылып, шырайынъ, куъз япырагындай, саргайган. Бираз тыншаймага керексинъ.

Кельдиханнынъ куънасыз соьзлери Азретке камшы болып тийди.

Соннан себеп бирден тутанып кетти де:

— Онысы сага калганы йок! — деди.

Соны айтты да, Азрет каты бурылып, мотоциклине кетти. Басына согылгандай болып калган Кельдихан, колларын яйды да:

— Акылын ишкен, — деп сыбырдады.

Он тогызыншы басы

Дуньяда туйрли-туйрли аьдемлер болады: яман да бар, яхшы да бар. Яманлардынъ арасында, баска биревдинъ бирерин авыртсалар, яде онынъ янын кыйнасалар, янлары — ян болып, бир тынышлык табатаганлары болады. Ондайлар яла соьзин юргистпей яде анага-мунага биревди яманламай яшаламалар. Бу кавым аьдемлерге ногайлар: «Яманнынъ кийгени боьз болар, излегени соьз болар», — дейдилер. Бираз баска кавым аьдемлер де боладылар. Булар да тил юргисткенди суьедилер. Болган ушин булар соьзди арамлык пан юргистпейдилер. Кайтарасына, оьзлерининъ

билуввлерине коьре, оны олар, янлары авырып, яхшылык сагынып, баскалардын коьнбиллерин табаяк болып этедилер. Аулистинь карындасы Маржанат та сондай, калганларга «яхшылык сагынып» юретаганлардын биреви болатан эди. Ол Разиат алар ман бирге фермада сыйыр савувшы болып куллык этетаган эди. Малшылардын районда болаяк йьйынына Абдулкерим муны да аькетти. Эм мине районга бараятырган йолларында, машинадын ишинде, Маржанат Разиатка Азреттинь шахарда туьнегуьн ишкен хабарын айтты. Маржанаттын айтувына коьре, оны Маржанат Аулистинь пишесиннен эситкен эди.

— Оммай-яммай калганыма, — деп ак юреги мен ая-куе бодды Маржанат, — ана секилли Азрет те суьйтип этер деп ким билген эди! Эркек дегенге ьйнанып болаяк тувыл экен...

Разиаттын бирден тынысы битип кетти, коьмекейи босап, тамагына бир зат тыгылгандай бодды. Куьннеп алдыма экен? Йок. Янымыз суьйген аьдемимиздинь бир тийиссизлик эткен хабарын эсите калган йолларымызда, юрегимизде туватаган сезимге биз бирерде «куьннев» деп атаймыз. Дурыс, суьюв деген заттын колына туьскен ян бек сак болар, муны биртоьнекей заттын оьзи де яралап коймага болар. Болган уьшин, эки ян бир-бирисин суе болсалар, бир-бирисине эш шекленмей ьйнанан болсалар, олардын арасында «куьннев» деген сезимге орын табылмас. А Разиат Азретке ьйнанатаган эди, ога оьзине сенгендей, сенетаган эди. Соннан себеп Маржанаттын айтканын эситкенинде, Разиаттын юрегинде давылдап кеткен сезими, увак-туьек куьннев тувыл эди. Соьле, онын юрегинде яткан, шыктай таза, коьктей кень, тавдай уьйкен суьюви: «Дуньяда яшамага меним де эркинлигим бар!» — деп кышкырды.

Азрет ресторанда да болган болар, тийиссиз кыскаяклылар ман да таныскан болар, олар ман ишкен де болар. Болган уьшин, Азрет оьзин баска кыскаяклыдын койнына киргендейге еткермеге болар, деген ой Разиаттын басына кирип те шыкпайтаган эди: ол Азретти сол кадер бир суьбетаган эди, ога сол кадер бир сенетаган эди.

Бир кесек заманнан сонъ Разиаттынъ юреги бир аз ятысты.

— Азреттинъ ресторанда болганына да, онынъ ишкенине-затына да ыйнаман, Маржанат, — деди ол тенъине. — Болган ушын, басымды кесселер де ыйнанман, Азрет баска...

Разиат, соьзин сонъына еткермей, куьлемсиреди де:

— Кыскасы, не зат айтаяк болганымды озинъ анълай кой, — деп косты.

— Анъладым, — деди Маржанат. — Азрет ондай тувыл.

* * *

Кеште Разиат байыннан:

— Сол аьдемлердинъ соьйлейтаган пишенлери не пишен ди, Азрет? — деп сорады.

Бияладынь аддында шашын тарап турган Азрет бирден Разиатка бурылды. Мунуны кара кекели коьзлерине куйылып туьсти. Азрет, бесбармаклап, шашын артына салды, эм Разиат сол арада онынъ кирпичклери калтырап кеткенин коьре калды: Азрет, шек йок, яде саьспекледи, яде коркты. Болган ушын Азрет янма-ян эсин йыйып алды да:

— «Красавицанъ» кайтти? — деп сорады. Азреттинъ соьзди баска йолга салгысы келди. Разиат оны анълады.

— Соьз соьле онынъ акыннан соьйленмейтте, Азрет, — деди ол. — Соны эситкеним бери, яным тыныш таппайды. Туврасын айтып, бир тыншайттагы. Мен сага келетен аьдем тувылмантта.

Азрет, алла-соккан кулдай, уьндемей тура берди. Бу соьзди басламаклык ога азаптынъ азабы эди. Оннан да азаплы болганы — онынъ туьнегуьнги эткен ишкиси эди. Сонынъ акында соьзди кайтип басламага керегин Азрет оззи де билмей эди. Ахырында, Разиаттынъ касына келди де, тегаран бир соьйлеп баслады:

— Разиат, мен... меним сага бир айтаяк болатан затым бар.

— Билемен, Азрет, не зат айтаяк болатанынъды, — деп Разиат кайгылы куьрсинди. — Рестораннынъ хабарыма?

Азрет оъз шуъшин анълаганыннан эм уялганнан кай-теегин билмей, кып-кызыл болды. А Разиат:

— Билемен, Азрет, — деди. — Ишкенинъди де билемен, ким мен ишкенинъди де билемен, кайда коньп калганынъды да билемен. Кене болса да сага меним муна кадер де хайтерим калмайды, — деп Разиат шынатайынынъ тырнагын коьрсетти. — Неге десенъ мен сага ыйнанаман. Болган уьшин соьле онынъ акынъда соьйленмейди. Азретим, янымнан артык Азретим...

Азрет, уьстиннен тас баскандай, болды. Муна кыскаая-кыдынынъ юрегиндеги суьювининъ катылыгы, уйкенлиги, куватлыгы Азретти айтпага соьз тапкысыз этип каадырды. Коьпке дейим уьндемей, басын тоьмен салып, турды Азрет. Сонъ:

— Пишенинъ акыннан кайдан билесинъ? — деп со-рады.

— Кайдан да билейим, онынъ не баскалыгы бар? Азрет соьз айтпады, а Разиат:

— Анълатагы мени, Азрет, — деди. — Мен сени суье-ментте, сага тек яхшылык сагынаман. Янымды бир тыныш эттагы.

— Обзинъди обзинъ босына еме, Разиат, — деди энди Азрет. — Бир зат та болганы йок. Дурыс, бир янъылыс болып кетти, болган уьшин оны туьзетпеге боаяк. Бир де кайгырма, Разиат.

— Ах, Азрет, юрегим бир зат сезип, тынышына ят-пайды меним...

Азрет уьндемеди. Разиат, мунынъ ийнине колын салды да, тынышсызланып турган коьзине карады:

— Белки, шыккан хабар обтирик болар? — деди Рази-ат. — Кене болса да айттагы. Оьзбекке записка язганынъ уьшинме? Оьзбектинъ Андрейге пишен сатканы дурыспа?

Азрет ишиннен дир дей туьсти. Запискадынъ акыннан Разиат кайдан билген ди? Бирден иши, буз куйылгандай, сувып кетти эм Азрет, баягында Оьзбектинъ адында тур-ганындай болып, обзи-обзине бир алла соккан кул болып коьринди. Оьзбек пен билесип, запискады йьртканы Аз-ретке бир де тыныш бермей, онынъ намысын кыйнайтаган эди. Записка йок этилинсе, юрегим бир тыныш табар деп билген эди Азрет. Болган уьшин записка йьртылганы бери ол, аьдемлердинъ коьзине туьз карамага коркып юретаган

эди. Ох, собле Разиатка баърисин де тизип айтып берсень деш!

Разиат, Азрет не айтар экен деп, онынъ соьзин эситкишей асыгып турды. Азрет оьтирик айта калса, Разиат онынъ оьтиригин коьзиннен карап билер эди. Разиат байынынъ саьспеклегенин коьре эди эм энди онынъ бир шуьши бар экенине шекленмей эди.

Азрет сол уьндемеви мен уьндемей тура берди. Разиат, колын онынъ ийниннен алып, бираз аьри тайды. Азрет ога туьнбилип карай эди. Бир ягыннан мунынъ уьйкен-юреклиги мен оьктемлиги эм экинши ягыннан баърисин де Разиатка айтып бергиси келуьви Азретти ян-якка тарткышлап, кыйнай эди. Сонъалыкка калганда, Азретти, уьйкенюреклиги енъди. Ол барып диванга олтырды.

— Неге уьндемейсинъ, Азрет? — деп сорады Разиат байыннан.

А ол арада Азрет, оьзин аklarга йол излеп, ойлана эди. «Не зат ты сосы меним эткеним? Мага неге каныгып калганлар ды? Пишенди сататаган мен тувылмантта. Не зат уьшин алмага керекпен ди мен айыплыгымды мойныма? Аьдем оьлтиргеним барма? Записка язган болсам, урланъыз деп язганым йок, Андрейге тоьмен беттен, бирев де пишен шалмайтаган ерден бир ер бере кой деп язгаман. Бригададынъ иеси бола турып, аьше меним сондай увак затты да этпеге эркинлигим йокпа? Тек запискады босына йьрттырдым. Йьрттырмага керек тувыл эди. Окысалар, коьрер эдилер, меним онда тийиссиз болган бир зат та язбаганымды. Записка болмаса, мага йьнанаяк тувылларма, аьше? Ыьнанарлар. Туьнегуьн тувыл меним куллык этип баслаганым. Кыргыз ман Маликтинъ кунажинлери ша? Андрейге берилген огород ша? Кайгырмас, кунажинлерди аькетип колхоздынъ маьына коса коярман. Андрейдинъ де огородын кайтара аларман, пишенди де кайталаттырарман...».

— Уьндемес ойнаган кисидей, неге уьндемей калгасынъ? — деп Разиат бираз тутты.

— Аьше, не зат айтаякпан ды мен сага? — деди энди тамам эсин йьйып алган Азрет эм баьрин де ойынга айландырмага шалысып: — Чепуха, Разиат, олардынъ баъриси де, — деп косты да куьлди.

Азреттинъ соьзи Разиаттынъ юрегине ок болып кадалды. Разиат, йылап йибереяз калып:

— Записка ша? — деп сорады.

— Не записка?

— Язгасынъма яде язганынъ йокпа?

— Язгаман, — деди, сап-сабыр, болып Азрет. — Не ди, аьше? Пишен урланъыз деп, язган йокпантта. Ол да уйкен кайгы болганма сага? Оллахый, сол соьзди койсак, аьруьв эди, Разиат. Илиниспеек энди.

Азреттинъ юмсак, танъ соьзи Разиатты алдамады.

— Ногай айткандай, коьктеги шаат, меним сага кайтип бир ыйнангым келеди, Азрет-ав, — деди ол. — Болган уьшин, юрегим сезеди, сен меннен бир зат ясырасынъ, оьзинъ де бир заттан коркасынъ. Оны коьзлеринъ айтып туры, Азрет.

— Ант болсын, Разиат, — деп карганды Азрет, — мен бир зат та ясырмайман эм бир заттан да коркувым йок. Ыйнанмай болсанъ, макул сеники, тек, кел, соьзди коьйык.

Соьле Азреттинъ юрегинде болып турган затка «коркув» деп айтпага боляк тувыл эди. Уьшинлей де, Азретти шуьшлегендей, ол не зат эткен ди? Айтаман-айтаман дегенге, онынъ урлаган заты йок та! Дурыс, Андрейди бос кайтарып йиберемеге де боляк эди. Болган уьшин, Андрей ога шиберек, эмбек-тоьмбек деп, онынъ авырыьтаган ерине тийгенинде, Азрет Андрейге оьзининъ ким экенин таньтпай болмады. Эм Азрет сол бирев хайырсыз запискады язып бере койды. Онынъ сонъы надай болягын ол кайдан билеек эди? Йок, коркув тувыл эди соьле Азретти кыйнайтаган зат. Онынъ оьмирин кесетаган зат Оьзбек пен бас косканы эди. А оны Разиатка айтпага Азреттинъ куьши етпей эди. Йок, намысы бармаганнан тувыл яде коркувыннан тувыл. Разиаттынъ селекесине каларман деп, коркатаган эди Азрет, онынъ, меннен иши шыгып олтырар деп, апаты кететаган эди. Оннан сонъ, Азреттинъ билуьвине коьре, эрлиги болган аьдем пишединъ алдында юмсак болмага тийисли тувыл эди. А Разиат байынынъ сосы аьлин аньламайтаган эди. Азреттинъ аньлавына коьре, Разиат соьзинде бираз арттырып йиберетаган киси эди. Ондайларды Азрет яратпайтаган эди. Ол оьзине тынълаганларды суьетаган эди. Соннан себеп Разиаттынъ туврашылыгы муны

коздырып баслады. Сонъалыкка калганда, Азрет шыдамын йойды да, алынып кетип:

— Болды басымды авыртып тербегенинъ! — деп кышкырды. — Айтаман-айтаман дегенге, мени темирдей коьресинъме?

— Бакырма, Азрет, — деди, давазын акырын шыгарып, Разиат. — Энди мен сеннен бир зат та сорама. Тек бир тилегим сага, эгер озинъди, биртоьнекей болса да, шуьшлимен деп санай болсанъ, партбюрога барып, бир затын да ясырмай айт. Бекболат сени анълар. Сол, Азрет, меним сага айтаягым.

— Олахъй, дейим, Разиат, — деди кыйналып Азрет, — босына кайгырасынъ.

Разиат байына карамады. Азрет анасынынъ пешине кетти.

Йырманшы басы

Хайырсыз пишеннинъ зарары Азреттинъ ырызына кирли тап болып ябыскан эди. Оны Разиат та кайда эсите койган! Уьшинлей де хабар яйылганма экен? Уят экен!

Азрет, уйкен кайгыга коьмилип, стол касында олтыры. Шыганаclarын столга таяп салган, басын да коллары ман сыгып ыслаган. Анав столда анасы ун язады: инъкал этеет. Марием окын-окында улына карай турады, болган уьшин уьндемейди. Анасынынъ карай туратаганын Азрет коьзи мен коьрмесе де, сезеди. «Абай да бир хабарлар эситкемен, дейди, — деп ойланады Азрет. — Солай болатаганы сонъ авылда хабар юреди экен. Токсан хабар да юрсин, мен Бекболатка барман. Не шуьшим бар ды меним?»

Бабгир юрекли аьдем болган болса, Азрет уьйтип ойланмас эди. Ол, бир коркпаганлай, Бекболатка барар эди. Аман да Азретти онынъ менше-менлиги, оьтириктен уялувы эм босына коькирексуьви ысладылар. Шуьшти мойынга алмакты — Азрет юмсаклык деп санайтаган эди. Ол озин акламага амал излейтаган эди. «Запискадынъ акыннан Разиатка ким айткан экен?» — деген ой муны тагы да тынышсызландырып алды. Бирден Азрет ол аьдемнинъ ким экенин билди де, ол-

тырган еринде кыпынълап, ашудан тислерин кыршыдатты. Ол — Айсе! Баска бирев де тувыл.

Марием улына карады.

— Не зат, Азрет? — деп сорады ол. — Тисинъди неге кыршыдатасынъ, коьзим?

— Бир зат та, — деп Азрет коьйлегининъ ягасын агатты — уьйдинъ иши ога бек туншык болып коьринди. — Тувра басым састы, абай, — деди оннан сонъ Азрет. — Зат анълавым йок — ким шуьшли, ким шуьшсиз. Белки, Разиаттынъ айтувы да тувра болар, билмеймен.

— Тагы да буздырыса койдынъызба? — деп сорады Марием.

Азрет, яваптан кашпага шалысып, бармаклары ман шашын тарады, этиклерининъ конышын тартты, белбавын туьзетти эм ягасын туьймеледи. Сонъында, анасынынъ соравына кене де явап бермей:

— Абай, сен айткандай эттим, — деди. — Андрейге, огородым йок деп, сана дедим. Кыргыз алар да кунажинлерин колхоздынъ малына косаяклар.

Марием енъилленип куьрсинди, танъ шырайланып улына карады, болган уьшин бир соьз де айтпады, неге десенъ коьзинше мактаганды суьймейтаган эди. А Азрет, бир зат айткысы келсе де, айтпага батпаган аьдемдей, кыпынълады.

Ахырында, озин-овзи кыстап:

— Тагы да бир бырыккан куллык бар, абай, — дегенди айтты.

— Не зат, коьзим? — деп, корка берип, сорады анасы.

— Ана огырсыз Оьзбек Андрейге колхоздынъ уьш арба пишенин саткан.

Мариемнинъ коркувы таркады: ол бир авыр хабар эситермен деп билген эди.

— Саткан болса, кайтарта кой, — деди Марием.

— Куллык онда тувыл.

— Аьше, не де ди?

— Андрей Оьзбекке меним язган кагытым ман келген.

— Оммай калганыма да, — деп Марием коьзлерин батлатты, — сенинъ кагытынъды ол наьлет кайдан тапкан ды?

«Кагытынъды кайдан тапкан ды?» Уыйтип, тек анъкыддак кылыккы, юрегинде зере кадер арамлыгы болмаган, улына бек ыйнанатаган Марием сорамага болаяк эди. Уыйтип сораганыннан эсе де, Марием Азреттинъ ягына шалган болгай эди — ол заманда Азретке бираз енъил болар эди. Азрет басын тоъмен салды, кене болса да, соыйлеп баслаганы сонъ, оззининъ аър бир айткан соъзи ога енъиллик аькелетаганын сезди.

— Кайдан табатаган, мен язып бергемен, — деди, басын коьтермей, Азрет.

Мариемнинъ ыйнангысы келмеди:

— Оьзбекке, пишен сат деп, язгасынъма?!

— Йок, абай. Йыладынъ ишиннен бир ер бере кой, деп язган эдим. А Оьзбек ога шалынган пишеннен саткан. Мен...

Азрет соъзин уъзип токтады. Мунынъ тамагына бир зат тыгылды. Азрет аьри бурылды да, туькиршигин ютты. Марием, сейирге калып, коьпке дейим айтпага соъз таппай турды. Сонъ:

— Кагыт соьле кайда ды? — деп сорады.

— Билмеймен, абай, — деп Азрет анасына биринши кере оьтирик айтты. — Оьзбекте болар.

— Тоьх, аьруьв этпепсинъ, Азрет, — деп Марием кабагын туьйди. — Кайтеек боласынъ, аьше?

— Оьзим де билмеймен.

Марием, бираз ойланып турганы сонъ:

— Бекболатка бармага керексинъ, ясым, — деди. — Оьзбек сени бир баьлеге ыластырмай турып, Бекболатка билдирмеге керексинъ.

Азреттинъ коьнъили бираз ашылды.

— Билискен кисилердей, баьринъиз де мага соны айтасынъыз, — деп Азрет куьлемсиреген шырайланды, — Разиат та, Бекболатка бар, дейди.

— Сага юреги алал, солды да айтады. Бар, яным, бар. Бекболат акыллы аьдем, баьрин де анълар.

* * *

Кайгысы ишине сыймай, дуныядан тамам туьнъилген Азрет орамнынъ шети мен барады. Аякларынынъ кайда

басканын, коьзлери коьрмейди. Оьмиринде калган йок эди Азрет мундай ялгызлыкка, мундай уьмитсизликке. Энди Азреттен баьриси де бурылганлар, энди ол биревге де керек тувыл, ога биревдинь де яны авыраяк тувыл. Тек яп-ялгыз оьзи калган. Ялгыздынь куьни — каранья. Тап шаньялы, туншык эм исси елдинь оьзи де, Азретти шуьшлегендей болып, онынь бетиннен сыбырткылайды. Коьктеги сувык, янсыз ай да Азреттен кашып, булытлар арасына ясырынады. Соьбитип ойлана эди Азрет соьле.

Бирден, тувра аягынынь касында бир авыздынь астынан ийт уьрип ййберди. Азрет, дувылдап кеткен юрегине колын салып, уьрккен аттай, янына каткып кетти. «Коркак большпыз, олаахый», — деп ойланып, Азрет зор ман куьлемсиреди, болган уьшин турган ерине биткен аьдемдей болып, орныннан коьзгалалмады. А баягы ийт бектен бек уьре берди. Сол арада каралдыдан:

— Кет, кабан! — деген бир эркек давазы эситади. Азрет сол саьатлей Бекболаттынь давазын таныды.

Бекболат, ийтти кувды да, келип кишкей авызды ашты.

— Ким ди навь? — деп сорады, ол, караньяда турган аьдемнинь суьвретин коьрип.

Азрет, кепкен эринлерин ялап алды да, тегараннан бир:

— Мен, — деди.

— Азретпе? Кеш яхшы болсын. Не этип юрисинь? Кир уьйге.

— Берекет берсин, Бекболат, — деди Азрет. — Озып бараятыр эдим, муна ийтинь бирден уьрип, янымды шыгарды.

Уьйден Азрет Бекболатка бараяк болып шыккан эди. Болган уьшин, туфай-туфайга соккан замаңда, Бекболат уьйине кирмеге мунынь йигерлиги етпеди. Соннан себеп Азрет, оьзининь айткан оьтиригиннен оьзи уялып, кызарды. Аман да Бекболат онынь кызарганын коьралмады — каранья эди.

— Куллыгынь болып юрисиньме? — деп сорады Бекболат, Азретке юзык келе берип. — Кешелерде де тыныш тапшайсыз.

— Магометте бир куллыгым болып бараятыр эдим, — деп Азрет оьтиригин айта берди, а ишиннен: «Неге ябысып калган ды сосы мага?» — деп ашувланды.

— Бар, аьше, — деди партбюродынъ секретари. — Заманынъ болса, кайтканда, кире кетерсинъ. Бираз кенъсермиз.

Бекболаттынъ «кенъсермиз» деген соьзин Азрет оьзинше анълады. Мунынъ юреги сыгылып кетти. «Бекболаттынъ да билетаган заты бар болар деймен...»

— Сав бол, — деди тегаран бир Азрет. — Тек соьле заман табалмас боларман. Кирермен оьзек.

Азрет, алгасап аманласты да, йолына туьсти.

Тагы да авыр ойларга коьмилди Азрет. Бекболатка оьтирик айтты. Онынъ уьйине кирмеге батпады — коркаклык йькты. Энди, уйклап яткан авыл ишинде айланып юрген Азрет кайда барады?

Кайда барсын...

Оьзбек сувып калган асын ишип олтыры эди. Анъламастан кирип келген Азрет, салам-малам бермей, тувра басамактан:

— Хайырсыз пишен бизди бир казага ыластыраяк, — деди. — Хабар яйылган. Эситпединъме?

Оьзбек, бир асыкпаганлай, қасыгын аякка таяп салды, аялары ман авызын суьртти эм кишкей коьзлерин шуькирейтти де:

— Коркактынъ коьзине кос коьринер, — деди.

Азрет, ашувдан юмырыкларын йымып, Оьзбекке ювыклады:

— Мен ойнап айтпайман!

— Мен де орада теппеймен, — деди Оьзбек, орыннан турмай. — Янынъ неге шыгады? Записка йьртылганма? Йьртылган. Пишен кайтара аькелинеекпе? Аькелинеек. Эш бирев де биршийин де билмей калар. А пишелер соьйлей берсинлер.

Азрет, Оьзбекти коьргиси келмесе де, ишиннен суьйинди.

— Туьби, пишенди аькелемен деш?

— Аькелмеге керек, Азрет, — деди Оьзбек. — От шыксын ол пишеннен...

Оьзбек пишенди артына аькелмеге каткан болса, оны Азреттинъ хаьтери уьшин этпей эди. Ол тек оьзининъ басын сакламага шалыса эди. Азрет оны билетаган эди.

Соннан себеп Оьзбекке ол тагы да бек ашувы шыкты. Кене болса да ишиннен Оьзбекке разы болды, а тысыннан ога ык бермеди.

— Соьз юргистетаган сенинь шиберак-басынь тувылма экен? — деп сорады бу бирден.

— Ким биледи, болмага да болар, — деп Оьзбек ийинлерин кысты.

— Соьйлесип карамага керексинь оны ман.

Оьзбек бирден салпырап кетти, ийинлери тоьмен салыңдылар, ол эринлерин ялап адды.

— Ямгырдан сонь ямышы алып шаппайтаган, — деди Оьзбек, Азретке коьзлерининь астыннан карап. — Айсе кеткен меннен.

— Кеткен, дейсиньме? — Азрет аьлсизленип олтырага опыранды.

Оьзбек бирден алынып кетти де, ушып турагалды.

— Сен шуьшлисинь! — деп столды юмырыгы ман сокты.

— Маь сага берли керек болса! — Азрет те, сейирге калып, турагалды. — Меним сага не шуьшим тийди?

— Алгы кеше, Айсе турганлай, мага не адавыска бакырыкладынь? Еликкен эдинь. Энди бар, онынь авызын тыйып кара...

Йырма биринши басы

Баягында фермада Айсединь, Оьзбектен кеткемен дегенин эситкен заманында, Разиат ога, бек аьруув эткесинь деп, суьйинди. Разиат уьйтип уьшинлей де ак юреги мен айткан эди.

Болган уьшин Айсединь оьзи ол кадер суьйинишли тувыл эди. Дурыс, бас дегенде ол, дуныяга яньы энген аьдемдей, енбиллентенин сезип юрди. Тоьгерек яктагынынь баьриси де ога бир кувнак, суьйинишли болып коьбринди. Юреги тыныш эди, коьнбили ашык эди, тынысын да ол эркин алатаган эди.

Аман да, бир куьн озганы сонь, Айсединь юрегине бир авыр эм кайгылы ойлар кирип басладылар. Бирден ол, Оьзбек пен айырылысув тек таныс аьдем мен айы-

рылысув тувыл экенин анълады. Йок, бу айырылысув айлак авыр болган зат эди. Бу айырылысув — наъсипке, бактыга, дуныяда бир оьх деп яшавга даъме этуьвдинъ опыравы болатаган эди. Кыз заманда Айсе, оззининъ суьйген аъдеми мен наъсипли болып яшавдынъ акыннан кайгадер бир ойланатаган эди.

Уьйтип оьз яшавында кайсы кыз ойланмайды! Шагы келген заманда, «манълайына язылган» бактысы Айседи Оьзбек пен растырды. Булар уьйлендилер. Бир кесеклер Айсеге, Оьзбекти яманлап, соьйледилер. Айсединъ, эки акылланып, Оьзбекке байга баргысы келмеген йолы да болды. Сонъында, таъвекел этип, барды. Наъсибине, Оьзбек яман аъдем болмай шыкты. Айсеге бек танъ туратаган эди, оны бек суьэтаган эди. Айсе де суьйди оны. Айсе кыз заманында уьмит эткен наъсибин тапты.

Болган уьшин буьйтип коьпке бармады. Бираз заман озганы сонъ, Айсе Оьзбектинъ баска аъдем экенин билеп баслады. Алай деген Оьзбеги энди йыйы-йыйы ишип, кешелерде уьйге бек кеш кайтып, ахырында, Айсеге авыр соьзлер айтып, давазын коьтерип, аьле тоьпеш егистип те баслады. Сейир тувылма. Оьзбектинъ уьйтип эткенине де карамай, ювас кылыклы, юмсак юрекли Айсединъ суьюви соьнгенди кой да, кайтарасына, бек тутана берди. Айсе, оззининъ кишкей бактысына каптырылып, Оьзбектинъ катылыгында эркекке тийисли болган затты коьрмеге шалысатаган эди эм соны ман, оззи озин юбантып яшайтаган эди. Буьйтип коьпке ким даянып болаяк! Ахырында, Айсе оззининъ алданатаганын анълады. Оьзбекти суьймейтаган аъдем болмага болып та карады, оны юрегиннен алып тасламага да шалысып алды. Сонъалыкка калганда, оны акыйкатлай да суьймейтаганына ьйнанып, байыннан шыгып кетти. Болган уьшин куллык булай тувыл экен. Оны Оьзбек пен, аъдемнинъ дегенине бойсынмайтаган кайдай ды бир енъип болмас куьш байланыстыратаган эди. Белки, юмсак юрекли Айсе Оьзбекти аяйтаган болар эди? «Ол язык менсиз кайтип куьн коьреек ти?» — деп ойланатаган эди Айсе. Мунадай шакларында Айсе Оьзбекке соьле аьле кайтпага аьзир экенин анълайтаган эди. Тек Оьзбек тилесин. Болган уьшин Оьзбек уьндемей эди.

...Ясыдынъ авган шагы. Авыр, кара булытлар каплап алган коьк. Эректе, кубылада, тавлар бетте, тез-тез айындырык яркырайды эм окын-окында коьктинъ гуьрилдегени эситиледи. Ишти пыстыратаган, увак ямгыр явады — коьк йылайды деексинъ. Аш ийт давазланып, ел улыйды.

Фермады тынлык каплаган. Тек, аьруув этип кулак салып тынъласанъ, ток сыйырлардынъ куьрсине турганларын, уй ишинде биревлердинъ акырын соьйлесетаганларын эситпеге болаяксынъ.

Фермадынъ уйининъ терезеси саргылдым туьсли болып добрткилленип, каранъа сыякка карайды: уйдинъ ишинде шырак янады. Мунда стол касында эки аьдем олтырганлар. Биреви, буьгеше фермада дежурит этетаган Айсе, ана биреви де, счет согып, бир затлар эсаплайтаган Муса — фермадынъ учетчиги.

Якларын колларына таяп салган Айсе бир книга окыйды. Басы онынъ явлыксыз, уыш обриллп салынган кара шашлары омыравына тасланган эм олардынъ ушлары, окаласып, стол астына кетедилер. Бирерде ол, книгадан коьзин алып, Мусага карай турады. Мусадынъ кулыгын боьлмеге коркып, обзининъ ярасык, йинъишке бармаклары ман кара касларын сыйпайды, тартына берип йобткиреди.

— Муса, эситесинъме, Муса, — дейди бираздан сонъ Айсе, — лактация деген не ди?

— Лактацияма? — деп Муса, Айсеге карап, кызарады. Сонъ, колындагы калемин егине таяп, бир кесек ойланады да: — Лактация деген, кайтип айтайым мен сага, ол сыйырдынъ савылып баратаган сав заманы, — дейди.

Айсе, Мусага разы болганын анълатып, куьлемсиреп алады да, тагы да книгасын окып баслайды.

А Муса, Айседи янъы коьрип турган аьдемдей болып, ога коьпке дейим карап турады эм бирден, уялып, басын тоьмен салады. Счеттынъ субъеклерин акырын аьри-бери йылыстырады.

Бир такыйка озады, экинши такыйка да кетеди. Айсе куьрсинеди эм басын коьтере берип:

— Муса, а Муса, — дейди, — меним савганымды санап кутылмадынъма?

— Йок, — дейди, яна кызарып Муса, — мине Зийнап пан Кобкаштикин кутылсам, сеникин санап баслаякпан.

— Калай кеш санайсынъ муны, — деп Айсе разы болмагансыйды.

Муса уңдемейдн эм, тарс-турс эттирип, счеттынъ суюклерин кувалап баслайды.

Булар бир кесек заманды соьйлемей озгарадылар. Айсе окыйды, Муса счет согады. Болган уьшин Айсе шыдаялмайды эм яна басын коьтерип:

— Муса, а Муса, — деди, — эмбриология деген не затты?

Муса эситпеген киси болады. Айсе куьлемсирейди: баьрисин де билгенсип уьйкенсийтаган, Муса бу йол кармакка туьсти. Айсе сога суййинип, оззи анълатып баслайды:

— Эмбриология деген — ол биологиядынъ, маллардынъ эмбрионларын уьйренетаган, бир боьлиги болады. Туьсиндинъме?

— Йок, — дейди Муса.

— Неге? — деп Айсе сейирге калды.

— Туьсиндирип айт анъларман, — деди Муса.

— Алеле-е-е-е... — деп созады Айсе.

— Биология — ол янлы табиат акыңда наука, — дейди ол замаңда Муса. — Солайма? А эмбрологиядынъ...

— Эмбрология тувыл, эмбриология, — деп куьледи Айсе.

— Эмбриология да болсын, — деп кайтеегин билмей калады Муса эм яна соьзин баслайды: — Онынъ не зат экенин билер уьшин, энъ алды ман эмбрион дегеннинъ не экенин билмеге керек. А сен оны билесинъме?

— Йок, — дейди Айсе, билмегенин ясырмай эм артынсыра: — Токташ, токташ, — дегенди айтып, книгадынъ бетлерин авдарып баслайды эм керекли ерин тапканы сонъ: — «Эмбрион деген, — деп окып баслайды, — эмбрион деген — ол обьсимликлер мен айванлардынъ организмлериңде болатан урлык, сонъында ол урлыктан тоьл тувады». Энди туьсиндинъме?

— Туьсиндик, — деп, Муса эрнин коьптиреди.

Сол арада сыякта, кан явдырып, ийт уърди. Айсе мен Муса экеви бир-бирисине карап аддылар да, тьска кулак салдылар. Биревдинъ ийтти кувган давазы эситилди.

— Авылдан Умар кайтты болар, деймен, — деп балады Муса.

— Умар болса, Белка неге кабады?

— Ким экен, барып карайым, — деди Муса.

Сыяктагы аьдемнинъ Оьзбек экенин Айсединъ юреги, обьрдай, сезди. Айсе эм коркты эм суьйинди, болган уьшин кайсы сезимине артыклык береегин оьзи де билмей, тутлыга берип:

— Йок, йок, шыкпа, шыкпа... Яде бар, билип кел, — деп бырыктырды. Айсе бек тынышсызлана эди, шырайы агарган эди, оьзи де саьспеклеген эди. — Оьзбек ол, Оьзбек, — деди сонъ. — Давазыннан билемен, Оьзбек... Бар каратагы... Йок, йок, шыкпа... Оны да муьнда киргистпе.

Муса, сейирге калып, не этеегин оьзи де билмей, Айсеге карап турды.

— Систей, неге кадалып калгасынъ! — деп Айсе бирден Мусага бакырып йиберди. — Барып эсикти аштагы... Яде токтап тураш...

— Ва, сосы сага не болган ды? — деп Муса да тутты, сонъ колын силкти де, эсик бетке йобнеди.

Мусадынъ эсиксапты ыслаганы да бир болды, сол саьбатлей кенъ этилип эсик ашылды да, артынсыра, Мусады коькиреги мен ийтеп, уьйге — сувга баткан, ашувы ишине сыймай турган, оьзи де бираз кызган Оьзбек кирип келди.

— Каш йолдан! — деп бу, Мусады аьри ийтеп йиберди де, Айсе бетке абытлады.

Дурысын айтсак, Айсе Оьзбектинъ келеегине аьсирет больш туратаган эди. Болган уьшин соьле онынъ ишип, батпакка, шошкадай, батып келгенин коьргенинде, Айсединъ эсине Оьзбектинъ эткен баьри яманлыклары да туьсти. Энди онынъ Оьзбекти коьргиси де келмеди. Оннан бир корккан да этпеди.

Кайтарасына басын оьктем кайкалатып:

— Не керек ти? — деп сорады.

Оьзбек, уьндемей, Айсеге карай берди.

Муса мунынъ касына келип:

— Шыгып кет, Оьзбек! — деди.

— Кет, ананъды ийт айдасын сенинъ! — деп хырылдады Ӗзбек эм, Мусады согаяк болып, колын керди, болган уышин бу ерде Айсе:

— Тийме Мусага! — деп бакырды.

Ӗзбек Мусады койып, Айсеге бурылды.

— Ого! Сен давазынъды коьтерип те биледи экенсинъ. — Ӗзбек эсирген куьлкиси мен куьлди. — Ярынъа якласа-сынъма? Белки, сизинъ ювырканынъыз да бир болар, э?

— Уятынъ йок сенинъ! — деди кызарып Айсе. — Наьлет аьдемсинъ!

— Не дединъ?!

Ӗзбек янма-ян Айсединъ шашын колына орап алды. Сол саьатлей Муса Ӗзбекке атылды да, басы ман ийги этип, онынъ юрегиннен тоьмен алып, кабыргасына туйьди. Ӗзбек Айсединъ шашын йиберди де, колын буйьырына салып:

— Ух! — деп уыш буйькледи.

Саьспеклеп кеткен Муса абайламай калды. Ӗзбек бирден айландырып алды да, Мусадынъ тувра бурнына сокты. Муса, ушып кетип, елкеси мен иргеге урынды. Мусадынъ коьзлерининъ алды алдыр-булдыр болып кеттилер, эм ол ашувдан еликти. Онынъ коьре калганы тек, Айседи согаяк болып, Ӗзбектинъ колын коьтергени бодды. Кайтип турагалганын, терезе туйьтен бир авыр затты колына кайтип алганын, сол зат пан Ӗзбекти кайтип сокканын, Ӗзбектинъ, онынъ артыннан озининъ де кайтип йыгылганын Муса соьле озьи де билмейди.

Бир заманда Мусадынъ эси келди. Коьзин ашып караса, касында энъкейип Айсе туры эди.

— Оьлтирдинътте, Муса, оммай-яммай калганыма, оьлтирдинътте биревди! — деди, коьзясы шыбырып, Айсе.

Муса шувылдап турган авыр басын тегаран бир коьтерип, олтырды да, Ӗзбекке карады. Ӗзбектинъ басы да, басы салынган ер де канга баткан эди.

Яны шыгып корккан Мусадынъ коьзлери батлады, тили де капалды. Айсе сылк-сылак этип йылай берди. Муса, тентирекший берип, турагалды.

— Ол сени оьлтирмеге болар эди, — деп Айсеге карады.

— Оьлтирмеге де болар эди, — деди, коьзясына ютлыгып, Айсе эм корккан шырайланып эсик бетке карады. Уьйге, авылдан кайтып келген, туваршы Умар кирип келди.

Уьрма экинши басы

Оьзбектинъ тек эси авган эди. Умар ман Муса экеви мунынъ басын-несин ювып, ярасын байлап, Оьзбекти эпке аькелдилер. Оьзбек, уьйкен куьш салып, коьтерилди, кан баскан коьзлери мен баьрине де кезуьв-кезуьв карап алды, сонъ басына боьркин кийди де, тентирекший берип, эсик бетке адымлады. Босагада артына бурылды да:

— Эсинъде болсын, Муса, эткенинъ, — деди.

Эртеси куьн Оьзбек, кеше Муса оьлтиреек болып, мага шапкан деп, милицияга билдирди. Мусады ыслап кападылар. Следствие коьпке бармады. Тез арадан Мусады йибердилер де, Оьзбектинъ оьзин кападылар.

Бу затлардынъ баьриси де Азретти уьйкен ойга калдырды. Бир кесеклердинъ айтуварларына коьре, Оьзбек Айседе оьлтиреек болган экен. Капаганлары да тек соны уьшин экен. Бу хабар Азреттинъ юрегин бираз тыныш этетаган эди. Кене болса да Азрет керегинше тыныш табалмады. Баска шуьши болмаса, Оьзбекти тутнакта ол кадер коьп ысламас эдилер. Оьзбектинъ Айсеге шапканында Азреттинъ шуьши де бар. Азрет оны оьзи де анълайтаган эди. Аргы кеше Оьзбекке: «Айсе мен соьйлемеге керексинъ», — дейтаган Азрет тувыл эдиме? Соннан сонъ тувылма Оьзбектинъ фермага баратаганы? Кене болса да Азреттинъ коркатаган заты ол тувыл эди. Онынъ коркатаганы — Оьзбек пен билесип, запискады йьртканы эди. «Пишенинъ хабарын милиция билсе, Оьзбек баьри шуьшти де мага авдарса — меним уьйим соьнди», деген ойдан Азреттинъ аркасы сувып кететаган эди.

Энди Азрет баска бир заттынъ да акында ойланалмай эди. Соьле, даньылды айланып шыкканы сонъ, ясыл мотоциклинде уьйине кайтып келеятырган заманында да, ол сонынъ

акында ойлана эди. «Йок, — дей эди ол оьзи-оьзине, — не де айт, абай ман Разиаттынъ айтатаганларын этпей болмайды. Бекболатка барып, баьрин де айтпага керек...» Кене болса да оны этпеге Азреттинъ куьши етпейтаган эди. Оьзин-оьзи енъип колыннан келген аьдем — бек уьйкен йигитлик эте-ди деп, босына айтпайдылар экен. Болган уьшин оьзинъди енъмеклик кайдай кыйын, кайдай авыр зат экен!

Азрет суьйтип ойланып, мотоциклин шаптырып барган заманда, колхоздынъ председателининъ кабинетинде Бекболат пан Абдулкерим экеви соьйлесип олтыры эдилер. Олар Азреттинъ акында соьйлей эдилер. Бекболат, колларын терезегуьпке таяп, артын да терезеге берип туры. Абдулкерим де, шыганаclarын столга таяп, оьзининъ уьйкен дегенде уьйкен столынынъ касында олтыры.

— Буьгунъ эртеникте мага Разиат келип кетти, — деди Бекболат.

Абдулкерим, коьзлерин газетадынъ бир бетиннен бир бетине коьшире берип:

— Аьше, — деди. — Не зат дейди?

— Хабары аьруув тувыл.

— Фермадынъ хабарын айтама?

— Йок, — деди Бекболат. — Азрет пен соьйлесинъиз, дейди. Соьйлеспеге керек, Абдулкерим.

— Ма сага керек болса! — Абдулкеримнинъ коьзлери тоьп-тоьгерек болдылар, мыйыклары да терейдилер. — Нединъ акыннан соьйлеек боласынъ ондай йигит яс пан?

Бекболат, унаспай, басын шайкады.

— Йигит, дейсинъме? — деди ол. — Йок, Абдулкерим, сенинъ йигит дейтаган Азретинъ йигиттинъ касында да олтырган йок. Пох аьдем ол!

Абдулкерим, басын ийнине янтайта берип, кылыгыннан карады да:

— Токташ, токташ, — деди. — Озган кеше бираз тартканынъ йокпа?

— Басымды авыртып тербеме! — деп партбюродынъ секретари бирден тутты. — Мен ойнамайман сага. Сенинъ Азретинъ пох аьдем! Бизим де оннан озып кеткен еримиз аз! — Бекболат столдынъ касына келди де: — Эне солай! — деп столды сокты.

— О-о, — деп Абдулкерим созылып турагадды. — Сен, ювыгым, столды сокканынъды кой. Столды тоьбелеп биз де билемиз. Болаяк-болмаяклардынъ хабарына кулагын толтыргантта, энди мунда столды согады. Сен меним бир деген бригадиримди кирлеме. Оьзинъ кирленип олтырарсынъ!

— Тутпа, — деди Бекболат. — Мен уьшинин айтаман. Босына мактап айлангамыз биз оны. Герой, герой деп, ога герой кийимин кийгистиц, ол кийимнинъ ишинде болмаган бирев оьсип барганын коьрмей калгамыз. Азрет йигит, Азрет акылы, Азрет кулыкшы, Азрет анавы, Азрет мунавы деп мактап, яманлыкка уьйреткемиз. Мактавга адданып, уьйкен-сигенин, аьдемлерди мисетке санамаганын, оьз аддына бир хан-патша болганын коьрмей озгамыз. Мине сен, колхоздынъ председатели, Азретке янынъды бермеге де аьзирсинъ. Солай тувылма? Ясырмай айташ, сен онынъ уьйинде болгасынъма, онынъ кайтип яшайтаганын билесинъме? Уьндемейсинъ, дия? Билмейсинъ.

— А сен, сен оьзинъ билесинъме? — деп сорады Абдулкерим.

— Оллахый, мен де билмеймен. А сонъы анадайга согып туры...

— Кайдайга?

— Азреттинъ кулыклары осал.

— Сен аьдемге юмак айтып тербеме де, анълатып соьйле! — деп Абдулкерим яна тутты. — Разиат, Азрет, эмбек-тоьмбек... Азреттинъ кулыгында онынъ пишесининъ не эсабы бар ды?

— Коьресинъме, Абдулкерим, — деди Бекболат, — Азрет — коммунист. Коммунист аьдем, кулыгында таза болганындай, оьзининъ юрис-турысында да, аьелинде де таза болмага керек. Мен, Азрет ишеди, пухыжлар ман юреди демеймен. Болган уьшин ол эски аьдетлерден энди де босанганы йок. Пишесине йогардан карайды, оны соьйлетиц унамайды, эр аьдем пишеге каты болмага керек деп санайды. Аьелинде ол такка минип олтырган бир патша. Ондай аьдемнинъ кулыгы да кир болар. Эм уьшинлей де Азрет сонъгы заманларда ярамаган коьп затлар эткен...

— Ал, тагы да баслады, — деп Абдулкерим колын силкти. — Не коьп соьйлейтаган аьдемсинъ сосы сен, Бекболат.

Бекболат Абдулкеримнинъ соьзин кулагына аспады.
— Мен, — деди ол, — буюгин милициядынъ начальниги мен соьйлестим...

Сол арада эсик ашылды да, кабинетке Азрет кирип келди.

* * *

Азрет арты ман эсикти япты да, йигерсизленип бо-сагадынъ касында токтап, басын тоьмен садды. Бекболат пан Абдулкерим экевлери бир-бирисине карап алдылар. Бираздан сонъ председатель:

— Ишкесинъме? — деп сорады Азреттен.

— Йок, — деди Азрет.

— Аьше, эсик бетте неге токтап калгансынъ? Кирген экенсинъ, стол бетке шык та, олтыр. Уьстинъди де туьзет. Бу не деген уркаган сыпат ты оьзи? — Абдулкерим, шийкенген аьдемдей, йыйырылды.

Азрет фуражкасын туьзетти, белбавын да тартып бувды. Тек оннан сонъ:

— Кеш яхшы болсын, — деп саламын берди.

Бекболат алар мунынъ саламына салам кайтардылар.

— Муна бетке шыгып олтыр, — деди Бекболат.

Азрет, уьндемей, стол бетке шыкты эм, коьзлерин ясы-ра берип, шатка куйылып олтырды. Бекболат Абдулкеримге коьз кысты: тынъла деп, болар деймен. А Азреттен:

— Не хабар? — деп сорады.

— Хабар сизде, — деди бригадир, басын коьтермей.

— Айтувынъ дурыс, — деди Бекболат. — Кене болса да сеннен эситкимиз келеди.

Бригадир кыпынълады да:

— Не айтаякпан? — деп сорады.

— Соьз уьшин, пишеннен басла, — деди Бекболат.

Азрет, йылан шаккан аьдемдей, ушып турагалды, болган уьшин Бекболаттынъ каты сусын коьрип, кайтара орнына олтырды.

Зат анъламаган Абдулкерим, кишкей коьзлерин балт-балт эттирип, бир Азретке, бир Бекболатка карай эди. Азрет коьпке дейим уьндемей олтырды. Ахырында, Бекболат:

— Теректи, Азрет, тамырлары ыслайды, аьдемди халк ыслайды, — деп соьзин баслады. — Халкка таянган, каты басар, халкты билмеген, казага ыласар. Халк — мынъ коьзли, оннан бир зат та ясырып болмас. Коьремен, сенинъ айтпага тилинъ бармайды. Болган уьшин бизге баьриси де белгили. Уьш арба пишеннинъ акыннан да билемиз, записка язганынъды да билемиз, огородтынъ хабарын да билемиз, кунажинлер де белгили бизге. Да, ана ел коьпийдынъ, Андрейдинъ ысланганын билесинъме?

— Билмеймен, — деди, басына соьгылган аьдем секленип, Азрет.

— Аьше, бил энди.

Бираздан сонъ Азрет:

— Меним акымнан тагы да не билесиз? — деп сорады.

— Сени судке бермеге солар да тамам, — деди Бекболат. — Аьелинъде, халкка маьлек, уьйге аьлек болып турганынъды да билемиз.

— Оннан сонъ ша?

— Ол да аз тувыл, — деди соннан бери уьндемей олтырган председатель.

— Олай болатаган болса, — деди Азрет, — сизинъ билмейтаган затынъыз да бар экен. — Эм Азрет, Оьзбек пен билесип, запискады йыртканын, Оьзбекти Айсеге ашувлы эткенин тизип айтты.

— Оьзбектинъ Айседи оьлтиреек болганы уьшин мен де шуьшаймен, — деп кутылды Азрет соьзин.

Уьшеви де коьпке дейим уьндемей олтырдылар: Азреттинъ айтканы сол кадер бир авыр эди. Сонъында Бекболат:

— Ясырмай, айтып аьруув эттинъ, — деди. — Бираз болса да намысынъды сакларсынъ. Солай тувылма, Абдулкерим? — деп Бекболат председателъге карады.

— Оьлтирдинъ мени, шошка, оьлтирдинъ, — деди ол Азретке. — Тирилей коьрге киргисттинъ. Бетимнинъ кыртсын тувра сыдырып алдынъ. Сага якласатаган мен де... Тьфув! Шыгып кет муннан!

Азрет, кетеек болып, турагалды. Бекболат муны токтатты да:

— Эртен биз аслык шалып баслаймыз, — деди. — Болган ушшин сени бригадир этип биз кадыралмаймыз. Солай тувылма, Абдулкерим?

Абдулкерим туврасыннан кесип:

— Ога сенип бергендей куллыкты колхоздан тавып та болаяк тувыл! — деди.

— А эртен кеште, — деди оннан сонъ, Бекболат, — бригадада партийный йыйын этермиз. Йолдасларынь кесинлер сага судты. Да, Разиат пан куллыгынъ кайтти?

— Билмеймен, — деди басын тоьмен салып бригадир. — Яшавымда бир баалы затымды йойдым болар деймен.

— Не зат экен? — деп сорады Бекболат.

— Разиаттынъ суюювин. Онынъ мага сенимин.

— Да-а-а, — деп Бекболат бармаклары ман столды каккышлады. — Наьсип, Азрет, ерде ятпайды. Таптынъма, аьруув этип сакла. Осал сакланган зат — тез йойылар. Бар, аьше, белки, йойганынъды кайтара табаяк та боларсынъ.

* * *

Правлениеден шыккан Азретке бирден дуныяда яшав деген бир маьнесиз заттай болып коьринип кетти. Яныннан ол сол кадер бир тойган эди. Муны, соьле кара кайгы басып алды, юрегин уьмитсизлик бийледи. Коьз туьрткисиз каранъада, авыр тастай болып, тоьбеден басып турган тынлыкта Азрет, эсирген аьдемдей, тентирекший берип барады. Тоьгерек якта кайгы тувдыратаган бослык пан авыр ялгызлык болмаса, бир зат та йок.

Эсине бир зат келип, Азрет бирден токтады. «Бекболат, сосы меннен Разиат пан куллыгынъ калай деп, неге сорады-ав? Разиат, Разиат айткан ога баьрисин де», — деп ойланды ол. Разиаттынъ буйтип эткени, бас дегенде Азретке бек уьйкен наьлетлик болып коьринди. Болган уьшин артынсыра мунынъ эсине Разиат пан соьйлегени, Разиаттынъ уьйкен, алал коьзлеринде авыса-авыса турган кайгы, коркув, тынышсызланув болганы туьсти, эм Азрет Разиаттынъ куьнасын босына йийтаганы уьшин оьзи-

обзиннен уялды. «Энди мен сол секилли Разиатымды да йойттым», — деп кыйналды Азрет.

Бирден каранъада бирев, мунынъ атын айтып, кышкыргандай болды. Азрет кулагын салып, тынълады.

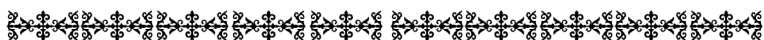
— Азрет, — деди бирев.

Азреттинъ тынысы битип кетти. Онынъ даваз шыгатаган якка бурылайым дегени де бир болды, сол сабатлей бир юмсақ коллар мунынъ мойныннан кушаклап алдылар.

— Разиат, — дегени болмаса, Азрет бир зат та айтпады.

— Мен, Азрет, мен, алтыным, — деп сыбырдады, йылай берип Разиат, эм онынъ басы Азреттинъ кенъ куъшли омыравына салынды.

Черкесск, 1958 йыл

АЪРУЪВ НЫШАН

1

Озлерине бек яраган кыз аьветти мактап, онынъ кайдай бир аьрувь аьдем экенин айткылары келселер, ногайлар ога: «Ишкен сувы тамагыннан коьринеди», — дейдилер. Солай тувылма?

Сакинат ша? Ога да суьйтип айтпас эдилерме? Оны да суьйтип мактамас эдилерме? Несин ясырасынъ, айтпас эдилер. Неге дейтаган болсанъыз, Сакинат ондай аьрувь тувыл эди. Не дегенинъизде де, онынъ юзинде, эште, биревдинъ де назары калмас эди, онынъ аьрувлиги, эште, биревдинъ де коьзининъ явын алалмас эди, биревдинъ де эригин дувлатып тептиралмас эди, биревдинъ де акылын ушырып йибералмас эди.

Аьше, Сакинат сол кадер бир сыпатсыз кыз эдиме? Ия сага! Ол да озьинше аьрувлердинъ биреви эди. Кене болса да ол, ишкен сувы тамагыннан коьринеди деп айтылатаганлардан тувыл эди.

Авыл аьдемлерининъ баьрисининъ де бир билетаган затлары тек сол эди, — авылда Тауби деп бир кавдыраган карт яшайды. Тауби ясынынъ коьплигиннен эсе де, яшавга каравы беттен кавдыраган бир аьдем эди. Карттынъ кавгада оьлип кеткен улы бар эди. Сакинат деп оннан калган кыз бар эди. Сакинат Таубидинъ колында яшайтаган эди.

Сакинат бир ювас кылыклы, аьдемлердинъ коьзлерине аз илинетаган кыз эди. Онынъ этетаган куллыгы да тынышына баратаган, бир кишкей куллык эди. Ол авыл библиотекасында библиотекарша болып куллык этетаган эди. Сакинаттайларга аьдемлер тек уьйренип коядылар эм сонъында ондайдарга артык эс этпей карайдылар. Сакинат-

тынъ шырайы караборан, бираз саргылдымга тарткан. Бети аз-маз ялпак, эринлери калын эм, кан аттырып, кызарып турадылар. Бурны бираз кайкы, танаулары да аз-маз шатлаган. Битиминде мини йок: бойы шынар теректей, бели бир увыс, тоьслери тостакайдай. Оькшесине етип турган билектей шашы ша? Кайсы кыздынъ туьсине энмейди ондай шаш! А бираз кыйыла берип салынган, шымдай кара коьзлери ша? Коьзлер арасында батлаклары болады, битиклери болады, булганшык туьслилери болады, йылтырап турганлары болады. Сакинаттыкы батлак та тувыл, битик те тувыл. Оныкы булганшык туьсли де тувыл, йылтырап та турмайдылар. Онынъ коьзлери алал, таза, олар бир аьлемет етип, нур себип турадылар — юреклери таза, намыслары алал аьдемлердинъ коьзлери сондай болар. Кирпиклери кайкы, узын, каслары да янъы тувган яс айдай, кыйылганлар.

Сакинат ярдырып кийинмесе де, таза кийинетаган кызлардынъ биреви. Оьзининъ баска тенъ кызларындай болып, кинога бара турады. Шакыра калсалар, ойынга да барады. Заманында эм тийисли болган еринде, ойнап-куьлип те, куванып та биледи. Окын-окында онынъ таныслары арасында — соьз шыга калса, баьриси де Сакинат бек танъ, бек аьдетли эм орынлы кыз деп, оны мактайдылар.

Сондай эди Таубидинъ улыннан калган, бир он сегиз ясларына келген кыз — Сакинат.

Хабарымыздынъ басында Сакинаттынъ юзинде, эште, биревдинъ де назары калмас эди деп, бос айттык болар деймен. Неге? Ким экен ол бирев — Сакинатта назары калатаган? Кимнинъ коьзине туьскен экен Сакинат? Тынъ-ланъыз, аьше, бизим хабарымызды.

Бир аьдем баска бир аьдемнинъ коьлеткеси болатоган болса, Сакинаттынъ коьлеткеси Керим болды.

Керим, тап бир ант эткен кисидей болып, ыйнаттынъ да ыйнатынша кыздынъ артына туьсти. Уьзбестен Сакинаттынъ куллык этетаган ерине, библиотекага, келеди. Окымаягын биле турса да, язылып книгалар алады. Арасы бир-эки куьн озганы сонъ, оларды артына кайтарып, баскаларын алады. Бирерде Сакинатты кинога да шакырады. Сакинат унама-са, Керимнинъ кабагына-касына кан явады эм ол, шымдай кара коьзлери мен кызды еп, сосында, библиотекада, ба-вырсагы пискишей олтырады. Куллыктынъ сонъына табагын Сакинаттынъ касына келип:

— Уыйинъе кайзаман кайтаяксынъ? — деп сорайды.

— Тез кайтаяк боламан, — дейди Сакинат, басын кобтермей. — Экзаменге аьзирленеек боламан.

Ол заманда Керим:

— Анъладык, — дегенди айтып куббирденеди де, библиотеказдан шыгып кетеди.

Арасы бир-эки куьн кеткени сонъ, айланып тагы да библиотекага келеди, ашып та карамаган книгаларын артына кайтарады, яна баскаларын алады. Колайы келе калса, яна Сакинаттынъ касына барып:

— Уыйинъе кайзаман кайтаяксынъ? — деп сорайды.

Бу затлардынъ баьриси де Сакинатты тамам бездирдилер. Бир кайта тувра яныннан тойган Сакинат ога:

— Артымнан юргенинъди койсанъ экен, Керим! — деди.

* * *

Туврасын айтаяк болсак, Керимди авылда не деген аьрувь кыздынъ оьзи де суьймеге болаяк эди. Бойы бой, явырыны яйдай, шырайы таза — не шаркында, не бетинде бир мени йок, баьриси де орнында. Оьзи сайланып, таза кийинеди: аякларында, аьр дайым бияладай йылтырап тура-таган этиклери, уьстинде, баа кумаштан тигилген, галифеси мен коьйлеги, басында ярдырган коьк боьрки, колында алтын саьати. Несин тизесинъ, айттырган я!

Кене болса да Сакинат оны суьймейди. Тенълери ога сейир этип, бир де маьнесин табалмайдылар: анадай ясты суьймейди! Эте берсинлер. Керек болса, Керимди оьзлери суье койсынлар. Олардынъ сейир эткенлерине Сакинат кыйналмайды.

Болган уьшин Сакинаттынъ атайы, карт Тауби, оьзин бир аьлемет этип тутады. Бирерде Тауби, бир затка суь-йинетаган кисидей болып, Сакинатка куьлемсирей берип карайды. Бир кайта аьле ойнай берип, бармагын яскады да:

— Уьндемес дегеним уьшин, кылыплы экесинъ, кызым, — деди. — Мага киев тавып кутылыпты экесинъ, э?

Уыш куынге дейим келмей юрди Керим библиотекага. Алгы кеше Сакинатка хактери бек калган эди. Болган уышин доуртинши куын шыдаялмады — келди. Туткан шырайлы эди. Карагысы келмесе де, зор ман газетлер эм журналлар карап, коьп олтырды. Тасадан Сакинатка да коьз ата турды. Онынъ эс этпегенин коьрип, урынып-беринип журналлардынъ бетлерин авдаргышлады. Болмаганда, коридорга шыкты — туьтин ишпеге. Уыйткен туьтинин де, оьпкеге шаддырып, бир- эки тартты да, былактырды эм кайтара залга кирди.

Библиотекага Сакинаттынъ тенъи Пашахан кирип келди, Керимди коьрип:

— Кеш яхшы болсын, Керим, — деди.

Оьзининъ бир ойларына коьмилген Керим ога явап бермеди. Ол заманда шайпак кылыклы, айлак йигерли Пашахан мунынъ касына келди де, тувра кулагына битип:

— Кеш яхшы болсын! — деп кышкырды.

Керим ушып турагалды, кызды ашувлы коьзлери мен шалып алды, бир зат та айтпай, кайтара орнына олтырды. Пашахан шеги катып куьлди, сонъ Сакинат пан аннан-муннан соьйлести де, книга алып, шыгып кетти. Керим десек, сол олтырувы ман олтыра берди.

Сакинат басын столга энъкейтп, бир зат яза эди: онынъ алдында, ашылып салынган учебник ятыр. Окын-окында Керим тамагын тазалай турады: бир зат айткысы келеди болар деймен, болган уышин баталмайды.

Мине аьдемлер де таркап, зал босады. Керим акырын орныннан турды да, Сакинаттынъ касына барды эм, юрек-таласын тыя берип:

— Тагы да сол бирев экзаменинъе аьзирленеексинъме? — деп сорады.

Абайламай калган Сакинат Керимнинъ давазыннан сескенип кетти де, карандашынынъ ушын сындырды.

— Ай алла бар этсин оны! — деп ашувланды Сакинат эм артынсыра, Керимге басын коьтерип: — Бекинъ йокпа? — деп сорады.

— Бар! — деди сол сабатлей Керим эм ыстанынынъ арт кисесиннен шыгарып, Сакинатка бир кара суьек саплы, финкага усаган, кишкей пышак берди.

Сакинат, карандашынынъ ушын шыгарды да, пышакты иесине кайтара берип:

— Қалай аьруув пышак ты, — деп сукланды.

— Йольктынъ, — деди сол сабат Керим эм пышакты Сакинатка созды.

— Хайырын коьр, — деп Сакинат алмага унамады.

Керим, эрнин коьптирди де, финкады кисесине тыкты.

Сакинат тетрадьлери мен учебниклерин сумкасына салды, столдынъ уьстин йыйыстырды эм такта-боьлмединъ муна бетине шыгып:

— Озгараш мени, Керим, — деди.

— Менме?! — Керим, эситкенине ьйнанмай, Сакинатка битти, болган уьшин кыздынъ каты каравын коьрди де, бираз артына тайды.

— Юр, — деди бу, белбавын туьзете берип.

Кокьке дейим уьндемей бардылар. Кокьктеги шырайы кашкан ай да уьндемейди. Аьр дайым кувнак болып тура-таган юлдызлар да тартына берип йылтырайдылар. Авыл да, кайгылыдай болып, тынган. Тек арсыз Кобан, таслар ман давласып, шувьлдайды эм окын-секинде уйкылы ийтлер уьрип аладылар.

— Кьйнайсынъ мени, Сакинат, — деди бир заманнан сонъ Керим.

Сакинат бир зат та айтпады. Бир кесектен сонъ Керим яна баслап:

— Уьндегинъ келмейди, Сакинат, а меним яным кьйналады, — деди.

Сакинат куьрсинди.

— Меним де кьйналады.

Юреги дувлап кеткен Керим Сакинаттынъ кулагына битти:

— Анълатагы, Сакинат, сенсиз меним куьним йок...

Сакинат Керимнен бираз тайды эм яныннан тойган давазланып:

— Сен де мени анълатагы бир, — деди. — Тепкиси келмеген юрегимди мен зор ман кайтип тептирейим,

аьше? — Бираз уьндемей барганы сонъ: — Кайтип тептирейим, — деди яна бир.

Керим тутанып кетти.

— Тас сенинъ юрегинъ! — деди ол. — Ерде яткан тас!

— Болмага да болар, — деп Сакинат яна бир куурсинди.

Мине Сакинат алардынъ уйлери де. Ярбаска конган кишкенекей каралдыдынъ иши тап-таза, туьп бетинде кишкей бав. Ярбастан карасанъ, тоьменде агашлык карашыкланып коьринеди. Онынъ ишине Кобан ясырынган. Кишкей авыздан бираз онъ бетте уйкен актерек. Мунунъ япыраклары, бир затлар айтып, сыбырдасадылар. Теректинъ астында узын олтыргыш.

— Кел бираз олтыраяк, — деди Керим.

Сакинат олтырмага унамады. Керим ашувун тыйыш, тез-тез тыныс алды. Сакинаттынъ муннан бир сораьак заты бар эди. Бас дегенде Сакинат сорамага батпады. Ахырында, таьвекел этти де:

— Марием мен неге яшагынъ келмеди, Керим? — деп сорады.

Керим кызга, егендей этип караганы болмаса, юмган авызын да ашпады. Тек тыныс алувын тагы да бек тезлетти.

— Айталгандай соьз де тапшайсынъ, э, Керим? — деп Сакинат муну яна бир шымтыды.

— Суьймеген бал да емейди, — дегенди айтып, Керим ийниннен алып туькирди.

— Суьймеген экесинъ, алмаган болсанъ.

— Янъылмаган бирев де йок.

— Энди акыллы болдынъма? Эх, Керим, Керим...

Сакинат соны айтты да, кишкей авызды тарс эттирип-явып, уйине кетти.

2

Бир кайта библиотекага Айдар кирип келди. Басы уйкен казандай. Манълайы кенъ, еги бип-биз, коьзлери бираз батлак, тири дегенде тири, бойы маштак, шаркы да юкалак. Оьзи кап-кара. Араптай. Онынъ «Кара бала» деп те оьтирик

аты бар. Уьстиндеги кара кийими муны тагы да бек кара этип коьрсетеди.

— Кеш яхшы болсын, — деп Айдар Сакинатка салам берди де, артынсыра: — Сакинат, сенде Тургеневтинъ «Первая любовь» деген книгасы табылмаса экен? — деп сорады.

— Билмеймен, Айдар, карайым, — деп Сакинат уьндириклер бетке кетти.

— Ого, — деди сол арада, аьдетин этип, сосында олтырып турган Керим, — комсомолдынъ секретари биревди суьйген болар деймен.

Алынып кетсе де, Айдар ога бурылып та карамады.

— Таппадым, Айдар, — деди кайтып келген Сакинат. — Биревдинъ колында болар деймен, эсимде йок, журналдан карайым, кимде экен, — деп Сакинат колына журналды алды эм артынсыра: — Сага тез болып керекпе? — деп сорады.

— Даь кой соны, аькелселер, ала коярман, — деди Айдар.

Сакинат журналды кайтара орнына салды да:

— Ол заманда мен куллыктан сонъ сизге аькелермен, менде уьйде бар, — деди.

— Солай да болсын, — деди Айдар. — Медшколанъ кайтеди?

— Аьзирленемен, не болаягын ким биледи, — деди Сакинат.

Баганам Айдардынъ бурылып та карамаганы Керимнинъ ашувуна тийди. Кене болса да ол озин ыслады. А соьле, Айдар ман Сакинаттынъ бек йылы соьйлесип турганларын коьргенинде, Керим артык даяналмады. Орныннан турып Айдардынъ касына келди де, ойнагансып, мунынъ ийниннен каты этип какты:

— Яшав калай ды?

Айдар онынъ колын алып былактырды да:

— Эриге болсанъ, бар, ийт сувгар! — деди.

— Ого, — дегенди айтып, Керим юка эринлерин кыйшайтып куьлемсиреди. — Коразсып та билесинъме?

— Не керек ти сага? — деп Айдар Керимге ашувлы коьзлерин тикти.

— Неге коьрмеген киси боласынъ? — деди, ашувлана-таганын ясырмай, Керим де эм колларын кисесине салды. — Керим сага аьдем баласы тувылма?

— Не керек ти? — деди Айдар яна бир.

Керим эрнин шайнады, коьзлерин шуькирейте берди. Айдарга бираз карап турды. Сонъында юлкынып белбавын туьзетти де:

— Баска ерде соьйлесермиз, — дегенди таслап, эсик бетке зырылдады. Айдар да мунынъ артыннан йоьнеп эди, булайда Сакинат:

— Айдар, токташ! — деп кышкырды.

Айдар эсиктинъ касында токтады, эткенине оькинген аьдемдей болып, басын шайкады эм артына кайтып келди де:

— Аранъызда зат барма, Сакинат? — деп сорады.

Сакинат, айтпага соьз таппай, кызарды. Сонъында хаьтери калган давазланып:

— Кайтип соьйлейсинъ аьдемге? — деди. — Керим тувыл меним кайгым.

— Даь, койдык, айып этпе, — деп Айдар соьзине оькинди.

Сакинат Айдар ман ярасты да:

— Артымнан калмайтаганы дурыс, — деди. — Тувра оьмиримди кесип, оьзегиме туьседи. Сен де бек аьрувь этесинъ...

— Айып этпе, Сакинат, — деди Айдар, — бираз шалтлык этип олтырдым.

— Мен оны айтпайман, — деп соьзин туьсиндирди Сакинат. — Керим комсомол. А сен, янъылмай эсем, комсомол организациядынъ секретари боларсынъ, дейментте.

Айдар, Сакинатты тек соьле анълап, бираз ойланып турды. Сонъ:

— Уьшин айтасынъ, Сакинат, — деди. — Керим ку-тырган. Бир соьйлеп алмага керек. Бюрода.

— Мен де соьйтип ойланаман, — деди Сакинат та.

Августтынъ басында Сакинат шахарга кетти. Медицинский школага экзамен береек эди. Онынъ мунда Ильяс деп, анасынынъ аданасы яшайтаган эди. Ильяс обзи «Молот» деген заводы литейный цехте исши болып куллык этетаган эди. Сакинат солардынъ уьйинде токтады.

Ильяс пан онынъ пишеси, орта ясларына келген бир танъ кыскаяклы — Мария Петровна, Сакинатты бек хош коьрип алдылар. Аьле ога алдына бир кишкей пеш те бердилер.

Бу йыл медициналык училищеге туьспеклик тыныш зат тувыл эди. Кырк орынга юзден артык аьдем заявление берген эдилер. Онынъ да уьстине артыклык куллыктан сулыбы болганларга берилетаган эди. Ол беттен Сакинат кайгысыз эди, неге десенъ азба-коьппе сав эки йылды ол библиотекада куллык эткен эди. Кене болса да Сакинат, туьсаларманма экен деп, бек коркатаган эди.

Корк-коркпа, аьзирленмеге керек. Эм Сакинат аьзирленип баслады. Йиберместен семинарларга барды, уьйде коьп сабатлердинъ бойында учебниклерди карап, программалар ман танысып олтырды. Танъ аткышай уйкламаган йоллары да болды. Кенемнинъ обзиңде де Сакинаттынъ юреги тыныш тувыл эди. Ол да аз деп, муна лебиз Керимнинъ письмолары да кыздынъ обмирин кеседилер. Керимнен письмо артыннан письмо келип турады. Сакинат оларды коьзлери мен ювыртып шыгады да, сонъ йыртып-йыртып таслайды. Не хайыр, письмолар, токтар билмей, келе бердилер. Керим уьйкен-уьйкен письмоларын бир тилеп, бир кайгысын тоьгип, бир ашувлы болып язады. Бездирген деген сол тувылма! Бас дегенде Сакинат онынъ письмоларына явап язбай барды. Безсе, токтар обзек. Ия сага! Керимнинъ токтаяк эсинде де йок эди. Бир де болдыралмаганында, Сакинат ога, кыскасыннан каты этип, кишкей письмо язып йиберди.

Керим, калганлардай болып куллык этпесе де, коьплерден колай яшайтаган эди. Кайдан да табады экен? Алалын-

арамын ким биледи, эбин эне табып биледи. Эткен затын да Керим коьп ойланып турмай этетаган эди. Баскалар биртовнекей бирзат этип олтырсалар, уйкен соьз шыгар эди. Керимнинь десек, эткен-эткени янына калып баратаган эди. Соьйтип ол, артын ойланмай, Мариемди акашты. Суьйип аддыма, суьймей аддыма — онынь акында Керим ойланган да этпеди. Кыз алатаган аьдет оннан калган йок та! Арасы эки ай кетпей, Мариемди кувды. Оны уьшин Керимге бирев де бир зат та айтпады. Комсомол организациядынь оьзи де уьндемей озды. Оны коьрген Керим, оьзин бир тийиссизлик те этпеген аьдемге санап, баска кыз излеп баслады.

Яманлыкка туьскен йолында Керим, Сакинатты янмаян ютарман деп билди. Болган уьшин ювас билген кызы мунынь тамагына суьек болып капты. Сакинатка бас деп урынып караганлай, Керим иргеге урынган кисидей болып калды. Кене де кайтпады.

— Ай-вай, — деди ол оьзи-оьзине, — балсынады. Тилеттиреек болады. Даь дегенде олардынь кайсысы да суьйтетаганлар...

Болган уьшин Сакинат бас дегенде де, соньында да Керимди оьзине баттырмады. Кыздынь катылыгы муну эм ойга калдырды эм ашувун шыгарды. Йогар биткен алма — таьтли болар. Керим сол алмады уьзип алмага катты.

Сакинат шахарга кеткен заманда, Керим айырылысувдынь азабын шекпеди. Кайтарасына, тагы да бек ашувлы болды. Энди Керим бар болган куьшин письмоларга коьширди: Сакинатка токтавсыздан письмо язып баслады. Кыздан явап алмай, бек ашувлана болса да, уьмитин уьзбеди.

Бир кайта Керим уьйине онынь теньи Келдимурат келди. Аннан-муннан соьйлеп алганлары сонь, Керим ога:

— Сага бир тилегим бар эди, Келдимурат, — деди.

— Не зат экен? — деди теньи.

— Сакинат тыныш таптырмайды мага, — деп кайгырсынды Керим. — Бизикилерге билдирсень экен, мен Сакинатка уьйленеек боламан.

— Акаша кой, — деп Келдимурат куьлди. — Яде коркасыньма?

Керим, уьндемей, кабагын туьйди.

— Билдирген кыйын тувыл эди, — деди, Керимнинь ойнамайтаганын англап, Келдимурат. — Тек бу затка кыз оьзи кайтип карайды экен?

— Соьледен-соьлеге бираз балсынады, — деди Керим. — Тилеттиреек болады болар, деймен. Тауби унаяктайга усайды.

— Тауби Таубийи мен, кыздынъ оьзи мен соьйлемеге керексинъ.

— Балсынады дейментте. Англамайсынъма?

— Тагы да бир соьйлеп кара.

— Соьле ол сахарда. Билесинътте! — Енъил Керимди Келдимураттынъ акылятаксып тербеви коздырып баслады.

— Шахарда болса, письмо яз, — дей берди Келдимурат.

— Бир тувыл, токсан письмо да яздым. Явабы йок.

— Ол заманда, поездке олтыр да оьзинъ бара кой.

Керим артык даяналмады.

— Сосы сен мени кимге санайсынъ? — деп коьзлерин шуькирейтти ол. — Уьйкенюрек Сакинаттынъ аягына йыгылаяктай коьресинъме?

Керимнинъ акылсызлыгын англаппа яде онынъ уьйкенсийтаганын яратпайма, Келдимурат куьрсинип алды да, бирден:

— Сен Сакинатты суьесинъме, Керим? — деп сорады,

Керим я алынып кетеегин, яде куьлеп йибереегин билмей, тенъине тигилип карады. Келдимурат та, кирпик какпай, Керимге карап турды.

— Пише соьзи сенинъ соьзинъ! — деди бирден Керим. — Мен сага, уьстиме шанъ коьндырмай, уьринип юрген интеллигент тувылман. Шашларына май ягып, авлакта касларын бояйтаганлар суьйсинлер. Мен эрмен...

Келдимурат яна бир куьрсинди.

— Эх, Керим, Керим, — деди ол.

— Не Керим-Керим? Оьтирик айтаманма?

Келдимурат, аманласпай, шыгып кетти.

Сол куьннинъ кешинде Керим Сакинаттан письмо алды.

— Та-а-к, — деди бу, ишиннен суьйинип. — Ириди болар деймен кыздынъ юреги...

Керим асыкпай конвертти ашты да, онынъ ишиннен письмоды сувырп алды...

Бир такыйкадан сонъ шырайы кашкан Керимнинъ, артын бери берип, терезединъ касында турганын коьрмеге болаяк эди. Аякларынынъ касында, ерде кесек-кесек болып йыртылган письмо ятыр эди.

Экинши куьн Керим каранъа намаздан шахарга кетти...

5

СССР-динъ историясыннан экзамен берилеегининъ алдында, бир куьн эртенъ мен бирев эсикти сокты. Сакинат барып ашты. Ашса ашсын, босага туьпте созылып, куьлемсирей берип, Керим туры эди.

— Сенме?! — деди, саьспеклеп кеткен Сакинат.

— Тувра уьстине туьстинъ, Сакинат, — деп куьдди Керим. — Куьткен йок эдинъме? Салам айттык.

— Зорлайтаган болсанъ, алдык, — деди ынжынып Сакинат.

— Кирмеге болаякпа?

— Келгенге, кет демейтаган. Кир.

— Амалсыздан айтасынъма?

Сосы арада кухнядан Мария Петровна шыкты.

— Ким мен соьйлейсинъ, Сакинат? — деп сорады ол, эсик бетке келип.

— Бизим авылдан бир яс пан, — деп Сакинат кызарды.

— Авылдан? Аьше, босагатуьпте неге турасыз? Атынъды билмеймен, аьруьв яс, кир уьйге, — деди Мария Петровна Керимге.

— Керим меним атым, — деп, Керим босагадан абытлады.

— Сакинат, — деди Мария Петровна, — озинънинъ пешинъе аькет, бизики аьли де йыйыстырылганы йок.

Пешке киргенлей, Сакинат, Керимге карамай, бек сувук болып:

— Неге келгесинъ? — деп сорады.

Керим касын керди.

— Авыл аьдетлерин шахарда тез мута койыпсынъ,
— деди ол. — Олтыр деп те, айтпадынътта.

— Неге келгесинъ? — деди Сакинат, сузык шырайын туурлендирмей.

Керим, олтырады оьзи алып, олтырды, асыкпай шыгарып, туьтин ишти. Бир кесектен сонъ:

— Козьбайлавыш ойнаганымыз болаяк, Сакинат, — деди. — Бала тувылмыз...

— Соны айтаяк болып келгесинъме?

— Йок.

— Тагы да нень бар?

— Кудалар йибереек боламан. Сени айттырып.

Сакинаттынъ коьзлери тоьп-тоьгерек болдылар. Сонъ, карылагаштынъ канатындай, йинъишке кара каслары, бир-бирисине ювыкласып келип, бириктилер. Аьдем баткысыз шырайланып, Сакинат коьпке дейим уьндемей, Керимге тигилип каады.

Керим олтырган еринде кыпынъ-кыпынъ этти, елкесиннен бир затты алып таслагысы келген кисидей, йинлерин силкти, оннан сонъ бир аьлемет болып, ыржая берип, куьди. Сакинат, уьндемей, карап тура берди. Ол заманда Керим юлкынып коьтерилди де:

— Неге карап калгасынъ мага? — деп тутты.

— Даьменъ уьйкен, Керим, сенинъ, — деди Сакинат. — Уьйкенюрексинъ. Кудалар йибереек боламан, дейсинъ. Меннен сораганынъ барма?

— Соны уьшин келгемен, — деди, тагы да бек тутып, Керим.

Сакинаттынъ, ортасында кишкенекей ойыгы болган, тымалак, таза еги калтырап кетти. Ашувын тегаран бир тутып турганы коьринеди.

Керим кызга ювыклап келди де:

— Аньладынъма? — деп сорады.

— Йок, аньлаганым йок! — деп бирден кышкырып йиберди Сакинат. — Меним соьзимди эситкинъ келетаган болса, айтайым: суьймеймен мен сени. Суьймеймен! Оны сен оьзинъ де билесинъ, кене де, маьскедей, артымнан калмайсынъ...

Керимнинъ кийиксымал аьруув коьзлери шуькирейдилер эм ол бирден сап-сабыр болып:

— Суье-е-рсиньъ объек, суь-е-е-рсинь, Сакинат, — деди.
— Суьйгенде де кайтип суьерсинь. Суьюв деген аьдемге соньыннан келмеге де болатаган. Эне меним анам, байга барувында, атамды коьзи мен де коьргени йок, бир таласта йок.

Сакинат ашувдан бир кызарды, бир кубарды, бир агарды, айтпага соьз де таппады. Соньында, зырылдап барып эсикти ашты да, Керимге коьрсетип:

— Эне йолынъ! — деди.

Керим, колларын пишине таяп, бираз алдыга салынган аягын да ойната берип, уьндемей тура берди. Ол заманда Сакинат, портфелин колына алды да, пештен оьзи шыгып кетти: семинарга асыга эди.

Онынъ артыннан орамга Керим де шыкты. Коьпке дейим Сакинаттынъ артыннан карап турды. Сакинат муьйистен айланып, тасага туьскен сонъ, Керим ашувлы куьлемсиреди де, соьзлерин тислери арасыннан шыгарып:

— Асыкпай тур, аьйдик кыз! — деди.

6

Историядан бесев!

Сакинаттынъ коьнбили коьтерилди. Баска экзаменлерди бермеге тагы да бек шалысып аьзирленип баслады. Басы сосуьйтип басланганы сонъ, баьри де сондай болып кутылынмага керек.

Кадалып куьллык этилинген эм уйкысыз коьп кешелер аткарылган сав бир юма озды. Учебниклер, тетрадьлер, формулалар, теориялар эм законлар — аьдем дегеннинъ басына сыймаяк зат йок экен!

Математикадан — доьртев.

Тамам арыды Сакинат, бек арыды. Но хайыр, бир зат та тувыл.

Уйге шавып келген Сакинат, оьзининъ суьйинишин Ильяс пан Мария Петровнага айтар-айтпас болып, почтаьон письмо алып келди. Сакинат конвертинъ тысын окып карады да кабагын туьйип, уьндемей оьзининъ пешине кетти.

Бир кесек заманнан сонъ Сакинат кўхняга шыкты. Астынъ кайгысын шегип, Мария Петровна пештинъ касында айланып туры эди. Сакинат макулында болса, онынъ коьзлери саьвлеленип туратаган эдилер. Ондай йолларда кыздынъ коьзлерининъ аз-маз кыя кесиле берип салынганы коьтере йок болып кететаган эди. Болган ушин Сакинат бир затка тутса, яде юрегине бир авырлык тие калса, суьйтип турган коьзлери коьтере туьрленип, кап-кара болатаган эдилер — сол кадер бир кара болатаган эдилер, коьзлерининъ карашыклары да йойылып, кыя кесилип салынганы да артык белгиленип коьбринетаган эди. Мария Петровна Сакинатка ясыртыннан карап алды эм сол саьбатлей билди: кызга бир зат болган. Коьзлериннен билди.

— Соннан алдынъма? — деп сорады ол, кызга карамай.

— Аьше, — деди Сакинат.

— Не язады?

— Билмеймен. Окыганым йок.

— Аьруув эткесинъ, — деп макул этти Мария Петровна. — Солай экен, не этеексинъ оны окып. Артына кайтарып йибер.

— Йьртып кутылгаман, тетя Мария, — деди Сакинат.

— Онысын да аьруув эткесинъ, — деп Мария Петровна тагы да макул этти. — А тоьмен неге боласынъ, йьрткан экесинъ — аьлактан, — деп Мария Петровна Сакинаттынъ шашын куьрпейтти. — Яшав дегенинъде оннан кыйыны да болар. Бир де тоьмен болма.

Сав кешти Сакинат, орыс тилине бет береек болып, озинъ озьзи кыстап олтырды. Болган ушин оннан бир маьне де шыкпады. Басына бирший де кирмеди. Бир зат та коьрмеген коьзлери мен учебниктинъ бетлерине карай берип: «Уьшинлей де кудалар йибергенме экен? — деп ойланып, Сакинат бир де тыньш табалмады. — Керим озьзининъ атайга ярайтаганын биледи. Атай да бир аьлемет аьдем. Керимди ол да яратады болар, деймен. Не этесинъ сен, Керим — йигит яс, Керим — айттырган аьруув яс. Аьдет биледи, йол биледи, ясы уьйкенди сыьйлайды... Письмосын-да не язады экен? Белки... Йок, йок... Ол заманда атай бир саьбатлей мага етер эди... Не язады экен?..».

Сакинат артык даяналмады. Олтырган ериннен турды да, карана берип, сыпырым тасланатаган корзинкадынъ касына барды. Онынъ ишиннен йыртылган письмодынъ кесеклерин йыйнап алды, сонъ оларды аькелип, стол уьстинде орынластырып баслады. Кесек-кесек кагытларды бир-бирисине янастырып, коьп шалысты. Болган уьшин письмо бек увак этилип йыртылган эди, соннан себеп Сакинаттынъ шалысувыннан бир маьне де шыкпады. Ашуву шыккан Сакинат кагыт кесеклерин йымалаклап алды да, аькетип корзинкага таслады.

* * *

Орыс тилиннен себеп Сакинаттынъ юреги бир де ятып, тыныш табалмайтаган эди. Кене болса да куллык мунадай болып айлак осал кутылар деп, ол коьтере билгени йок эди. Класстан Сакинат тап басына согылып, эси авган аьдемдей болып шыкты. Мунунъ коьзлерининъ алдыннан уьзик-уьзик болып, авдарылып-тоьнъктерилген суьвретлер озып кеттилер: стол, экзаменатордынъ кара тактадынъ касындагы ак шашлы басы. Мине экзаменатор бир зат айтты. Бирден класс турган-турымысы ман шайкалып йиберди де, асты-уьстине авдарылып кетти. Преподаватель де столы-неси мен бирге юлкынып алды да, йогарыга каткыды; пол капшагайланды. Оннан сонъ шети-сонъы болмаган, узун дегенде узун коридор, бир аьжейип болып, буькирее берип коьзгалган аьдемлердинъ суьвретлери, олар да аякларын аннан-муннан басып, аьри-бери шайкаладылар...

Онынъ алдыңда болган зат ша? Онынъ алдыңда болган зат: преподавательдинъ, яздынъ шанъындай куры, йигиттинъ камышысындай каты соьзи эди:

— Вытянули, девушка, на двойку...

Сакинат эсин тек орамда, бир таныс болмаган яс пан манълай туййсип раскан заманында, йыйып алды.

— Простите, — дедилер булар бир-бирлерине экеви де бир йорыкка эм, неге экенин оьзлери де билмей, экеви де куьлемсиредилер.

Сакинаттынъ алдында, уялганнан кайтеегин билмей, бир сары шырайлы, таза юзли, коьп-коьмек коьзлери болган яс туры эди. Омыравы тавдай, кыска енъли коьк коьйлегининъ астыннан тувра бытлап шыгып туры. Спорт болмаса, баска кайгысы болмаган аьдемге усайды. Агылжыр туьсли, юмсак шашы артына таралып салынган. Болган уьшин аьдемнинъ назары калатаган зат — ястынъ коьзлери. Мынъ карасанъ да тойып болмайтаган коьзлер!

Сакинат тагы да бек саьспекледи. Ястынъ касыннан озып кетеек болып эди, болган уьшин яс мунынъ йолын бувды да, аьдемди иритип коятаган алаллыгы ман:

— Простите, — деди, — шырайынъызды кырлы коьрмеймен. Авырмадынъызба? Белки...

— Йок, йок, — деп Сакинат сейирге калды. — Сапсавман...

— Шырайынъыз бек кашкан. Авырдынъызба экен деп, коркып эдим.

Сакинат зор ман куьлей берип:

— Сиз врач тувылсызба? — деп сорады.

— Йок! — деди яс. — Исшимен мен. Строительмен.

— Солайма? А мен спортсмендей коьрдим.

— Оннан да куьнам бар, — деп яс коькирегин кайкалатты. — Бираз алданаман. Городки. Эситкесизбе? Городки деп ойын бар. — Яс бирден колын яйып алды да, кулашын таслады: — Р-раз! — деди бу, куьшенип, — эм «терезенъде куртканъ» йок.

— Ненъ, ненъ? — деп Сакинат куьлди.

— Куртканъ, — деди яс. — Уьйткеним, ойындагы бир фигурадынъ аты. Оннан баска «йылан», «бака», «кыйма» деп те фигуралар бар.

Сакинат кайгысын да мутты. Муна кувнак яс муны алдандырды. Болган уьшин уьйге кайтпага да керек эди.

— Каргый берсинлер, аьше, баканъыз, — деди Сакинат, ясты кажавлай берип. — А мен уьйге кайтпага керекпен.

— Пожадуйста, — деп яс Сакинатка йол берди.

Хайырсыз двойкады тап бир оьзи алгандай, Мария Петровна да кайгыратаган эди. Ильяс дейтаган болсак, ол оьзин, зере кадер де кыйналмайтаган аьдемдей этип, ыслайтаган эди. Мария Петровна байына тутатаган эди, ога «уьндемес», «кона-бурын», «батлак-коьз» дегенлерди атап, ишинде арамлыгы болмай, мырт-мырт этетаган эди. Болса да, бир зат та айтпай, Ильяс куьлемсиревин койы мыйыгынынъ астына ясыратаган эди.

Бир кайта кеште, сменасына бараягынынъ алдында, Ильяс бирден:

— Бир де туьнбилме, Сакинат, — деди. — Мен эртен, алла айтса, облздравотделде танысларым ман соьйлеп карарман. Бас дегенде Сакинат Ильястынъ айтканын анъламады. Сорады. Ильяс соьзин кайтарып айткан заманда, Сакинат ишип турган асын да койды, онынъ кара коьзлери сейирден батладылар.

— Мага неге тигилип карайсынъ? — деди Ильяс.

— Соьзинъди уьшини мен айттынъма?

Мария Петровнадынъ толы юзи ярк эте туьсти. Сакинатгы суьйингендей коьрип алды.

— Оьзинъ кайтип ойланасынъ — мен уьшини мен айтаманма яде ойнап айтаманма? — деп сорады Ильяс Сакинаттан.

— Ойнап айтасынъ деп билемен, — деди кыз.

— Неге?

— Сеннен ярдам больш, училищеге туьссем, меним онда окымаягымды сен оьзинъ билесинъ.

— Аьперим сага, Сакинат! — деди бирден Ильяс. — Бизим тукымымыздан, Бектемирлерден, тувган аьдемди коьрипурыман. Оьктем аьдемди коьрип турыман. Аьперим сага!

— Каш, алласын сизди! — деп Мария Петровна уьшинимен тутты да, урынып-беринип, столды йыйыстырып баслады.

Ильяс Сакинатка, коьзи мен ымлап, пишесин коьрсетти. Сакинат, куьлкисин тыйып, авызын колы ман япты.

— Энди не этеек мырадынъ бар, Сакинат? — деп сорады Ильяс.

Сакинат, куьлкисин койып, тереннен куьрсинди эм бираз ойланып алганы сонъ:

— Авылга кайтканым болмаса, эткендей затым йок, — деди.

— Ал кайттынъ авылга, оннан сонъ ша?

— Тагы да библиотекага туьсип, келеек йылга абзирленеек боламан.

Ильяс, мыйыкларын сыйпай берип, бираз уьндемей турды, сонъ:

— Онысын акылай этесинъ, — деди. — Дегенинънен кайтпага керек тувыл. Авыл болса, сен авылга кайтпага бираз асыкпа. Бир эки юмады бизде яша, тыншай бираз. Таубиге сенсиз бир зат та бола коймас.

— Уьшинлей де, бираз тур бизде, — деп Мария Петровна да байына косылып тиледи. — Сенсиз мен де эригеекпен, Сакинат.

7

Ильяс-алардынъ конъысыларынынъ, Сакинат пан тенълесетаган кызлары Тамарадынъ ойыннан суьйгени йок эди. Ойын да бар — яны да бар эди онынъ. Шахардынъ, кеш сайын ойын болатаган площадкасына Тамара Сакинатты да абкете туратаган эди.

Мине буьгуьн де алып келди оны Тамара.

Площадкада яслар, кызлар толган эди. Радиола бир юм-сак музыка тартады. Бир кесеклер, музыкага келисип шайкала берип, ойнайдылар. Олардынъ аякларынынъ сырп-сырп эткенлери эситиледи. Акырын ойналатаган танго кутылып, шалт ойналатаган фокстрот басланган заманда, Тамара:

— Кел, бир яндырып алаяк, Сакинат! — деди.

— Кой-кой, оммадым! — деп Сакинат коркты. — Мени селекеге каддыраяк боласынъма? Алла сакласын.

— Бир койы да йок онынъ, юр мунда! — деди Тамара эм, Сакинатты ян-ягына каратпай, ойынга туьсирип алып кетти. Сакинат амалсызлыктан бойсынганы сонъ: — Аякларынынъды тартынмай бас, — деп сыбырдады Тамара. — Колларынынъды бираз босат, кабыргамды оясынъ. Эркининъе ойна, биревге де карама... Эге, эне соьбитип бар...

Музыка ярадыма яде Тамарадынъ уйреткени обттиме, экинши кайта айланып келувлеринде, Сакинат ойынга бир аз келисип баслады.

— Айттым да мен сага, — коркпа деп, — деди, суыйип Тамара. — Мине калай аруув барасынь... Бираз тез кыбырда, аягымды баспаш...

Сосы арада Сакинат ойнап турганлардынъ арасында коьп-коьмек коьзлери болган ясты коьрди. Сол сабатлей Сакинаттынъ юреги бир аьлемет болып куьлпидеп, тынысы битти. Неге экен? Сакинат, оьзи де анъламай калган кайдай ды бир куьшке енъилип кетти де, билдирер-билдирмес этип, яска басын ийди. Болган уьшин Сакинатты танымадыма, яде ойнап турган кызына аданган эдиме, яс Сакинатка эс бермеди. Сакинат уялганнан кайтеегин билмей калды. Сейир тувылма, Сакинаттынъ артык та танымаган ясына хаьтери калды, калганда да сол кадер бир каты калды, бирден Тамарадынъ колыннан юлкынып шыкты да, ога бир зат та айтпаганлай, уьйине кашып кетти.

Бу кеше Сакинат, бетин ястыкка ясырып, йылап алды. Сонъында, эсин йыйып алганы сонъ, уьйкен сейирге калды. Кайдан шыккан эди ол коьзяс? Неге шыккан эди?

Эртеникте Мария Петровна Сакинаттынъ коьзлерин коьргенлей ок, кыздынъ юрегинде бир кайгысы бар экенин билди. Болган уьшин Сакинаттынъ оьзиннен бир зат та со-рамады. Тек кеште байынынъ кулагына сыбырдап:

— Сакинатымыз бир ойга калган, Ильяс, — деди.

8

Сакинат эртениктинъ алты сабатлеринде уянды. Яткан еринде керинип алды да, таьтли этип эсинеди. Сонъ орындыктан каткып туьсти де, барып терезеди керип ашты. Сол сабатлей уьй ишине эртениктинъ аруув салкымы атылып кирди. Терезеяовды коьптирип, бери келди де, стол уьстине йоргалады, ондагы кагытларды сыбырдатып шыкты, эсик бетке шавып, оьрнекли эсикяовды бираз силккишлеп карды. Тыстагы эментеректинъ де бир ясыл бутагы, тартына берип, терезеден уьй ишине асылды. Сакинат, бутакты колына

алып, ягына басты, сонъ энъкейип сыякка карады. Теректинъ япыракларынынъ ишинде, оьмирлеринде сыйыспайтаган, торгайлар урсысадылар. Кейф этип, керинип, яткан дунья аьдемнинъ юрегин бир аьлемет этип кувандырады. Окын-секинде ийт уьрип алады, оза туратаган машиналардынъ гудоклары эситиледи...

Кобнъилининъ токлыгыннанма, яде эсине бир авыр зат туьсип кеттима, Сакинат куьрсинип алды да, шекесине уйкаланып турган бытакты сыйпады.

Сакинат орын йыйып кутылганлай, Тамара кирип келди де, Сакинатты ян-ягына каратпай, «Ясыл аралга», Кобан-ягага, алып кетти.

Куьн-закуьн юрдилер «Ясыл аралда» Сакинат пан Тамара экевлери: кайта-кайта сувга туьстилер, куьнге куьйип яттылар, кайыкка минип, коьлде айландылар, спортплощадькеде болдылар.

Кеште, уьйлерине кайтып келген заманларында, Тамара Сакинатты ойынга шақырды.

— Буьгуьн кинога бараяк боламан, — деп Сакинат унамады.

Тамара эринлерин коьптирип, оьпкеледи де, ойынга оьзи ялгыз кетти.

* * *

Кеште, билет алаяк болып, Сакинат «Эльбрус» деген кинотеатрга келди. Келсе келсин, мунда «Тихий Доннынъ» экинши сериясын коьрсетедилер экен. Аьли де биринши сериясын шахардынъ баска бир шетиндеги «Южный» деген кинотеатрда коьрсететаган эдилер.

Сакинат, коьп ойланып турмады да, автобуска олтырып, «Южныйга» йобнеди: тогыз сабаттеги сеанска етиспеге болаяк эди. Болган уьшин Сакинаттынъ мунда да болмады йолы. Билетлердинъ баьриси де сатылып кутылган эди.

Кобнъили бузылган Сакинат, уьйге кайтаяк болап, автобустынъ токтайтаган ерине йобнеди.

Кинотеатрды кадырып, бираз барган еринде мунынъ артыннан ким ди бирев етти. Акырын Сакинаттынъ ийнине тийип:

— Простите, — деди сол бирев.

Сакинат токтады да, артына бурылды. Сол сабатлей Сакинаттынъ узун кирпиклери, ушпага асыккан кустай, тез-тез этип канат кактылар. Мунынъ аддында коьп-коьмек коьзли яс туры эди. Ястынъ да, айтаяк болып турган соьзи тилине оралып кетти де, еги тоьмен салпырады.

Сасканнан болартагы, яс, кишкей билетти уьйкен коллары ман сыгып ыслап, Сакинатка созды, а озьзи, айле ишкен кисидей, кыздан бир де коьзин алаамады. Сакинат та уьндемей яска карап турды. Бир замаьда яс эсин йьйып алды.

— Навы... навы сен экесинътагы, — деди яс, колларын йьйып.

Сакинат, басын тоьмен салып, яска коьзлерининъ астыннан карады:

— Врач?

— Йок, строитель, — деп яс, систем кадалды. — Атым да Данил, ювык аьдемлериме — Даняман. Сенинъ атынъ ша?

— Бирев де тувыл! — деди бирден Сакинат эм каты бурылды да, озь йолына туьсти.

Даня саьспеклеп кетти. Сонъ, эсин йьйып алды да, кыздынъ артыннан шапты:

— Токташ, токташ, бир айтаягым бар...

Сакинат, юрисин токтатпай эм касында келетаган Даняга карамай:

— Не керек? — деп бек сувук сорады.

Даня, колын кисесине бир салып, бир алып:

— Ва, бирден не бола койды? — деди. — Яде терис эткен ерим боддыма?

— Не керек ти? — дей берди Сакинат сол катылыгы ман.

— Мага бир зат та кереги йок, тек мен сага кинога билет... сага береек болып эдим. Туьнегуьн мен эки билет алган эдим — йолдасым ман озьзиме. Йолдасым неге эсе де келмеди...

— Ана фокстротлар, буги-вугилер ойнайтаганынъ тувылма йолдасым дейтаганынъ? — деди Сакинат, яска тийгистип.

— Токташ, токташ... Не буги-вуги оьзи? Эситкеним болмаса, оьмиримде де ойнаган йокпан мен ондай маймыл ойынын. Уьшин, бирерде вальс ойнайман, онда да Нина тилеп коймаса...

— Ким ди ол?

— Нинама? Карындасым. Не этеди?

— Артык билет бар, дейсиньме? — деп Сакинат, оьзи де билмей калып, яска ык берди эм ястынь алмаягын биле турса да, сумкасыннан акша излестирип баслады. — Нешев ди баасы?

Даня саьатине карады да:

— У-у, тек бес такыйка калган! — деди. — Юр, юр, кешигемиз, э-э...

— Сакинат, — деп кыз атын айтты.

— Сакинат? Аьрувь экен атынъ. Шаптык, аьше, Сакинат!..

* * *

Кино кутылып, сыякка шыкканларында, Даня Сакинатка:

— Асыкпай болсанъ, кел, яв кайтаяк, — деди.

Кыз разы болды.

Каранъа дегенде каранъа кешелердинъ биреви. Даня ман Сакинат экеви бир инсан болмаган, авлак орам ман барадылар. Даня кызды колтыктан алган, эм экеви де уьндемейдилер. Уьндемевде, боьтен де янъы таныскан аьдемлердинъ арасында, бир авырлык бар. Болган уьшин не Даня, не Сакинат ол авырлыкты сезбедилер. Кайтарасына, сес эситилип шыкпаган кешеликте колтыкласып, юреклердинъ наьсипли куьлпидевине кулак салып барув яска да, кызга да бек ярады. Олардынъ соьйлескендей затлары да йок эди. Уьшинимен де, нединъ акында соьйлеек эдилер? Даня аьле анда, кино карап олтырган заманларында, Сакинаттынъ авылдан экенин, мунда, шахарга, медучилищеге туьсеек болып келгенин, болган уьшин экзамен бералмаганын, а соьле кардашларынынъ уьйинде турады эм тезден авылга кайтаяк экенин билеп кутылган эди. Сакинат та, Данядынъ строитель экенин, эрте биледи. Кинода олтырганларында, Даня ога со-

сыннан уыш йыл артта он классты окып кутылганын, соьле Московский строительный институтынъ экинши курсында заочно окыйтаганын айтты. Энди не соьлееклер ди?

Уьндемей бардылар. Болган уышин коьп уьндемев де аьруув тувыл. Эм Даня таьвекел этти де:

— Сакинат, — деди, тартына берип, — сенинъ соьле не ойланатаганынъды билемен мен.

Сакинат, Даняга оьзин бираз яраткысы келе берип, куьдди де:

— Шекленемен, Даня, — деди.

— Билемен. Айтайымма?

Сакинат, Даняга басын бурьп, бираз карап турды да, тагы да куьдди:

— Меним кайгадер яшаягымды да билесинъме?

— Босына куьлейсинъ, Сакинат. Билемен.

— Койдык, аьше. Ал айт.

Даня бираз уьндемей барды. Сакинат та тынды. Ога, мине соьле бир уьйкен, бу заманга дейим эсине-туьсине де энмеген, кене болса да юреги сол кадер бир аьсирет этетаган бирший болаяктай болып коьринди.

— Мени яманлап ойланасынъ! — деди бирден Даня.

Сакинат сейирге калганыннан токтап йиберди. Даня кызды яна юргисте берип:

— Оьтирикпе, аьше? — деди. — Калай кылыплы яс ты, деп ойланасынъ сен, кызлар ман таньсаяк болып, каьр этип артык билет алгантта, йоддасым-зат дегенин яныннан шыгарып айтады. Суьйтип ойланмайсынъма, аьше?

Данядынъ, соьйтип ясырмай айтканы Сакинатка бираз ярады, кене болса да онынъ арамыкты билмейтаган юреги оьтирик затка даянып болмады. Сакинат колын босатып алды да:

— Аьдемнинъ ойына кирип те шыкпаган затты айтканнан авыры йок, — деди, тоьмен давазланып. — Тилинъ де барып, оны мага кайтип айттынъ?

— Хаьтеринъ калмасын, Сакинат, — деп, Даня айткан соьзине оькинди. — Мен оьзим де бек кыйналаман. Билетти оьлшемен сага аькетип неге бергенимди оьзим де билмеймен, йинанасынъма? Ол оьзи-оьзиннен болып кетти. Каьр этип саклап тургандай коьрмес эдинъме, аьше?

Сакинат явап кайтармады да, бирден Данияга сыгылды.

— Эситесиньме? — деп коркып сыбырдады.

— Не зат? — деп Дания ян-ягына каранды.

— Артымыздан биревлер келеди.

— Келе берсинлер, — деп Дания куьлди де, кыздын колтыгыннан алды. — Кешлетип юргенлер азба?

— Мен коркаман, — деди Сакинат Данияга.

Даниядын тынысы битип кетти: кыздын ювыклыгы мунун канын кайнатып, акылын ушырып йиберди.

— Бир де коркпа, — деп Дания Сакинаттын ийниннен алып, омыравына басты. — Бир де коркпа, — деди яна бир, тувра авликпеге еткен яс.

Бираздан сон касларыннан эки адем озып кеттилер.

Дания беттен озганы, биле туруп этетаганын ясырмай, Данияды ийги этип ийтей кетти.

— Гражданин! — дегенди айтып, Дания мунун артынан атылды.

— Кой соларды, Дания, бара берсинлер, — деп Сакинат Данияды токтатты.

Сobleги адемлерди караньалык ютып алды. Болган ушшин арасы коьп кетпей, булар тагы да коьриндилер.

Тутласкан заманларында, соблегилердин биреви:

— Сернигинь йокпа? — деп Данияга битти.

Баска биреви, узун бойлысы, ювык келмей, бираз эректе токтап калды.

Серник шыгарайым деп, Дания да коьп кисесине салганы бир болды, соблеги кисе айландырып алды да, Даниядын егине сокты. Дания ушып кетип, елкесиннен такта корага согылды. Сакинат ышкынып бакырды да, артына тайды. Хулиган тагы да согаяк болып Данияга атылганлай, эсин йыйып алган Сакинат, эткенин оьзи де билмей, онын алдына аягын салды. Хулиган дурьс-дей туьсип йыгылды да, яман азарланды. Сакинат ол арада, энъкейип излеп, ерден бир тас тапты да, оны увьлдатып хулиганга йиберди. Тастын сып деп тийгени мен хулиганнын авьрынъыранганы эситилди. Сосы арада Данияга хулиганлардын экиншиси шапты. Сакинат:

— Дания! — деп кышкырды да, тагы да тас излеп, ерге энъкейди.

Бу вакытта эсин йыйып кутылган Даня каранъада пышактынъ кубънырт йылтырап кеткенин коьре калды. Янма-ян хулиганнынъ билегиннен ыслап, аьри кайырды да, шыганагы ман сып эттирип онынъ егине сокты. Хулиган бакырып йыгылды, артынсыра доьртаяклап турагалды да, ян-ягына карамай, кашты... Спортсменнинъ согувы ман ойнайсынъма?

Шахарга келген заманларында, Даня, Сакинатты электрофонарьдинъ астына аькетип, ога кара суьек-саплы, финкага усаган, бир кишкей пышакты коьрсетти.

Дирр-дей туьсип кеткен Сакинат, ап-пак болып агарды. Болган уьшин Даня бир затын да сезбеди.

9

Капилистен Даня ман расып, оны ман кинога барганы Сакинатты бир аьлемет ойларга калдырды. Алдын Сакинаттынъ яшавдан алай-пылай ойланувы йок эди. Онынъ кубанышы ман суьйиниши де, кайгысы ман ойы да, ойыны ман кубькиси де калганлардыкындай эди. Суьйинсе не затка суьйинетаганын, кайгылы болса, не затка кайгыратаганын оьзи билип яшайтаган эди. Энди ондай тувыл. Даня ман расканы бери Сакинат бирерде, неге экенин оьзи де билмей, дунья кубанышына толып кетеди. Сосындай шакларда Сакинатты шорыдап аккан сув да, коьгерип яткан коьк те, сыбырдаса туратаган япыраклар да, коькте юрген булытлар да, оьмиринде билмегениндей этип, суьйиндиредилер. Юреги де юп-юмсак болып кетип, аямайтаган ян-янувары калмайды — бездиргиш шыбынлардынъ оьзине дейим де аяйды. Бир кайта ол, терезе-коьзди туьрткишлеп, шыкпага йол табалмай турган сонады акырын ыслап, кишкей терезеден шыгарып йиберди... Соьбитип турган Сакинат бирерде янма-ян коьтере туьрленип кетеди. Коьзлеринде тек соьле яйнап турган кубькиси бирден соьнеди, керилип турган каслары туьйиледи эм юреги, бир баьле сезгендей болып, кайгыга толады. Мунадай йолларында Сакинат уьзбестен: «Соны ман кинога барып, аьруьв эттимме экен? — деп ойланып, оьзин-оьзи кемиреди. — Оны артык танувым да йок. Кене де кинога бардым. Соьз де айттырмай бардым.

Уят экен. Ол не деп ойланар энди? Мени кимге санар? Буйтип эткенимди тенълерим билсе, не дер экенлер? Элбетте, наьлет-болсын айтарлар. Бетсиз, уятын йойган дерлер, ногай кызы экенин муткан дерлер. Ох, яшав дегенинъ калай авыр зат ты...».

Кене болса да, сейир тувылма, Даня ман кинога баратаган кешесиннен сонъ, Сакинат оьзи-оьзине баска аьдемнинъ коьзи мен карап, оьзининъ кайдай кыз экенин билгиси келип баслады.

Сондай бир куьнлеринде Сакинат биялага боьтен де бек тешкерип карады. Караса карасын, биялада, коьзлери аямаган кыйылып, карагошкыл эринлери коьбиц, танавлары да шатлап бир мантик бурынлы кыз туры эди. «Каш, алласын сени! — деди, йыламага етип, Сакинат оьзи-озине. — Яханем секленип, кайдайсынъ ды муны! Ана бурнынъ да тасланып калган саьдептей, не бурын ды оьзи...».

Мунынъ сонъы не болды десек, Сакинат оьзине ярдырган крепдешин шыба, бийик оькшели модельный туфля эм модасы болган аьруув сумка сатып алды. Оьзине сондай сыпатсыз болып коьрингени сонъ, Сакинат бир амал этпеге керек тувыл эдиме?

* * *

Сонъгы куьнлерде Сакинат бир де тыныш табалмады. Бирер кешелерде, уйкы табалмай кыйналып яткан заманларында, Сакинаттынъ коьзине бирден Керим коьринип кететаган эди. Коьринип алар да, сол саьатлей туманласып, йок болар эди эм онынъ орнына коьп-коьмек коьзлери болган яс келетаган эди. «Кайдан да шыга койган эдинъ сен, меним кайгыма! — деп куьрсинетаган эди яткан еринде Сакинат сондай кешелерде. — Кайдан да раскан эдинъ сен мага? Тынышына яткан яныма от берип койдыньтта! Энди кайда йок болып кеткесинъ?»

Даня ман капилистен расуздан Сакинат язык даьмесин уьзди. Кайгырды эм куьрсинди, оьпкеледи эм йылады... Эм бир кайта колына кагыт пан карандаш алды, болган уьшин язаяк болганын язбай токтады.

Акылсыз, кыз, анькылдак, кыз, сен Данядынъ адресин билмейсинъгте! Бир билетаганынъ — Даня строитель, ол «городки» ойнап биледи. Оннан баска не зат билесинъ? Бир зат та! Аьше, кайда язаяк боласынъ, аьвмедий!

Кайгы басты кызды. Тынышын йойды кыз. А бир кайта, Мария Петровнады уьйкен сейирге калдырып, эргенъги асын да ишпеге унамады эм уьйлеге дейим пешиннен шыкпай, капалып, олтырды. Оннан сонъ шахарга шыгып кетти.

Сакинаттынъ буьйтип турувы Мария Петровнады уьйкен кайгыга калдырды.

Ильяс, бир зат та айтпай, тек йобткирип алды.

— Мен Сакинатты айткан сайын, неге йобткирип калгасынъ сосы сен? — деп Мария Петровна байына тутты.

— Аьше, не зат айтаякпан ды, Маша?

— Не, не зат айтаякпан? Сакинат бизге ким ди? Ят аьдемме? Сакинатымыздынъ бир кайгысы бар, — деди.

— Уьшин айтасынъ, ят аьдем тувыл, — деди. Ильяс. — Болган уьшин босына кыйналмага да керек тувыл. Онынъ коьзлерине бир аьруьв этип карап алаш. Белки, бир зат анълаяк боларсынъ.

— Козьлери, коьзлери... Козьлериннен несин билеексинъ онынъ, бир кап-кара боладылар олар, бир яп-ярык болып кетедилер, тувган куьн дерсинъ...

— Эне, эне, мен де соны айтаман. Тувган куьндей. Тувра уьстине туьстинъ, Маша.

— Белки, авылын сагына болар, атайы эсине туьсе болар.

— Йок, Маша, йок. Бирерде сен балалардай боласынъ. Бизим Сакинат... — Ильяс мыйыгын сыйпап алды да: — Сенинъ де болган кыз заманынъ, анълай кой, — деп пишесине коьз кысты.

— Каш, картайганда да коймайсынъ сыйгансыганынъды, — деп Мария Петровна колын силкти. — Оннан эсе де кыздынъ басын саклаягынъды ойлантагы.

— Бир де коркпа, Маша, — деди пишесине Ильяс. — Бизим Сакинат озин биревге де корлатпас. Бектемировлардынъ тукымыннан ол!

А Сакинат ол заманда, Кобан бетке карап, ярбаста олтырган эди. Тоьменде туманнан ак кийиз боьрк кий-

ген агашлык ясылланады. Сувдынъ аргы ягасында, аз-маз коькбояк кагылган, туьтиннинъ арасыннан бир авыл коьринеди, эм муннан карасанъ, онынъ уйлери коьзге кишкей-кишкей серник кутыктай болып илинедилер. Авылдынъ да сырт бетинде, булытлар ман кол ысласып турган, бийик тавлар коьгереди.

Тек кеш болып, куьнбатар бетке уьйкен кызгылт яюв илинген заманда, Сакинат уьйге кайтты. Мунда ога Тамара карап туры эди. Тамарады коьрген Сакинаттынъ кара коьзлери куваныштан йылт эте туьстилер.

— Томочкам, — деди Сакинат, тенъин кушаклап, — ойынга бараяктагы!

* * *

Артлы-артыннан эки кеше барды Сакинат шахардынъ ойынлар ойналатаган площадькесине. Ботькекей кыздынъ колга бир уьйренгенине суьйинип, Тамарадынъ басы коькке етти.

Даня ман йолыгаягыннан тамам даьмесин уьзген заманда, бир кайта Сакинаттынъ касына Даня келди де, эрте таныс аьдемине айтатаганындай болып:

— Кеш яхшы болсын, Сакинат, — деди.

Суьйингенин кайтип коьрсетеегин эм оны ман биргесине Даня ман Тамарадан кайтип ясыраягын билалмай калып кеткен Сакинаттынъ юреги, кабыннан шыгып кетеектей болып, дуьньк-дуьньк этирип сокты эм оьзи де кып-кызыл болып кызарды.

— Савбол, Даня, — деди ол тегараннан бир.

Не зат айтаякларын таппай, экеви де бираз уьндемей турдылар. Сейирге калган Тамара, кирпичклерин тез-тез кагып, Сакинатка карады. Сонъында, анъаады болар деймен, тенъине коьз кысып алды да шетке тайды.

Коьп кыдырып юрдилер сосы кеше Сакинат пан Даня экеви шахардынъ паркинде. Аз соьйледилер, коьп куьрсиндилер, соьйлей калган йолларында да, увак-туьек затлардынъ акында соьйледилер: буьгеше ай бир ярлык экен, бираз ел эседи экен, эртен куьн кайдай болар экен, паркта буьгеше аьдемлер аз экен... Ва, булардынъ тиллери неге капалып

калган ды? Эркинлерине неге сойлеялмайдылар? Дуныяда соьз азба муны?..

Экинши куьн эртеникте Сакинатка дуныя бир баска туьрли болып коьринди, тоьгерек яктагынынъ баьриси де бир аьруьв болдылар, ярасык дегенде ярасык болдылар, наьзик дегенде наьзик болдылар. Мария Петровнадынъ кайдай танъ, кайдай юмсак-юрек аьдем экенин Сакинат тек сосы эртеникте билди. Аьр дайым каты суслы болып, аз соьйлеп туратаган Ильяс та энди Сакинатка дуныяда болмаган танъ аьдем болып коьринди, онынъ терейип туратаган, каты кылы мыйыгы да энди йып-юмсак болып Сакинаттынъ куьлкисин келтирди. Сары мысыктынъ оьзин де аркасыннан сыйпап алды Сакинат, алдын онынъ сып-сувык батлак коьзлерин, шонтык кулакларын, авызын йьртып эсинеи туратаганын, буьгедекленип яде бир алдына, бир артына созылып керинетаганын коьрип унамайтаган эди.

10

Сакинат, аьри-бери айланып, биялага карады. Шыбасы онынъ бир увыс белли ярасык битимине ябысып, аьруьв олтырган. Уьш оьрилген узун шашы, сынтастай аьруьв мойныннан бираз тоьмен туьсе келген ийинлерине тасланган; каслары, кайкалай берип, керилгенлер, кара коьзлеринде куваныш оты янады. Тек мине бурны... Буьйтип неге кайкалаган ды бу хайырсыз! Сакинат бираз ойлы болып турды да, бирден оьзи-оьзине тилин коьрсетти эм артынсыра стол уьстиннен сумкасын сермеп алды да, пештен зырылдап шыгып кетти.

Сакинат Даня ман йолыгысувга алгасай эди. Буьгинги выходной куьнде Даня ога оьзининъ салган уйлерин коьрсетеек болган эди. Элбетте, уйлер тек йолыгысувдынъ бир сылтавы болады экенин Сакинат билетаган эди. Кене болса да Сакинат айлак суьйинишли эди.

«Эльбрус» деген кинотеатрдынъ касында йолыгыстылар булар.

Саламласып болганы сонъ, Даня Сакинаттынъ колын оьзининъ колына алды да, бираз оны карап турды: ушлары бетине бираз бизлене келген эм буькленетаган ерлерининъ

устилеринде кишкей-кишкей ойыклары болган йинъишке, аз-маз домбык, бармаклар. Аьруув бармаклар, ярасык бармаклар. Биревдинъ де йок ондай бармаклары, биревдинъ де йок Сакинаттынъ коьзлериндей аьруув коьзлери, Сакинаттынъ эринлериндей аьруув эринлери. Сакинаттан аьруув дуныяда бирев де йок!

— Кайда бараяк, аьше? — деп сорады Дания, Сакинаттынъ коьзине карап, эм бираз ойланып турганы сонъ озьиз мен кенъесип баслады: — Киногама? Аьли де эрте. Театргама? Сезон тек бир юмадан басланаяк. Не калады, аьше? Тек «Зеленый остров» калады. Йобнедик!

— Уьйлеринъди коьрсетеек тувьлсынъма? — деп сорады, кажавлай берип Сакинат.

Дания озьининъ айлак бек суьетаган профессиясы акында айтпага асыгып туры эди. Болган уьшинъ созге уьйлер-муьйлер деген увак затларды тыгыстырып, кыздынъ суьйинишинъ бузгысы келмеди. Сакинат анълады ястынъ суьйитип кыйналатаганын. Соннан себеп Дания:

— Уьйлердиде? — деп баслаганлай, Сакинат онынъ колыннан адды да:

— Юр, коьрсет, — деп куьлди.

Яс та куьлди, бармакларынъ терейтип шашын тарады, пиджагинъ тувьмеледи, оннан сонъ тагы да куьлди де:

— Юр, аьше! — деди. — Бараяк еримиз алыс та тувьл. — Булайда турган кинотеатрдынъ уьйинъ коьрсетти. — Мунав уьйди мен оьл-оьлагишей де мутпаяк боларман. Неге десенъ аьдемнинъ ийнине бек йогардан кербиш тувьскеннинъ не зат экенинъ сосы уьйди салувда билдим...

— Ой, уьшини мен айтасынъма? — деп Сакинат Даниядынъ ийнине карады.

— Аьше, — деп Дания да ийнинъ сыйпады. — Наьсибимге, коьрип турысынъ, сав калдым. Тек бир ай кадерди больницада авнадым. Ол заманда мунда кербиш тасувшы больп куьллык этетаган эдим. Уьш йыл озды соннан бери...

— Энди бригадирсинъме?

Дания Сакинатка карады. Йок, Сакинаттынъ юзи ййинак эди, эм Дания онынъ селеке этип сорамаганын анълады.

— Бригадирмен, Сакинат, — деди Дания. — Сондай мунав уьйдинъ хабары. Энди ана бетке бараяк.

Булар Ленин орамына шыктылар.

— Мунав орам, — деди Дания, — бизим бригада салган уйлерден басланады. Мине караш, — деп Дания бир уйкен, уыш шарлаклы уйдинъ касында токтады, — мунав уйди де бизим бригада салган. Он эки квартира бар мунда. А ана онъ якта турган уйди салып кутылган заманымызда, мени бригадир этип салдылар.

— Соъле не зат этесиз?

— О-о, — деди, бираз мактанмай да калмай, Дания — соъле меним бригадам уйкен куллык этип шалысады. Биз соъле резино-техникалык затлар шыгаратаган комбинат салып баслагамыз. Областьте энъ уйкен предприятие болаяк ол...

Куып кыздырып баслады. Дания пиджагин шешип алды да, колына илди. Сонъ, обзининъ курувшы яшавы сосы кадер кыска экенине уялып болар деймен, Дания бираз кызара берип:

— Сол, Сакинат, сага коьрсетип болаягым, — деди. — Энди «Зеленый островымызга» да йоьнемеге болаякпыз. Солай тувылма?

— Солай, — деди Сакинат. — Юр, аьше.

11

Бир юмадан сонъ Дания Сакинатты авылларына озгарды. Кыз обзи мен бирге ястынъ юрегин де ала кетти, а ога обзининъ юрегин калдырды.

Авылда Сакинат тагы да сол баягы библиотекада куллык этип баслады.

Бас деген кеше ок библиотекага Керим келди. Сакинатка «сав келдинъ» дегенди таслады да, барып бир столга янасып олтырды. Столга яйылып салынган газеталарды карап шыкты, оннан сонъ бир-эки журналды авдарып алды. Бираздан сонъ уьндемей библиотекадан шыгып кетти. Сакинатты мисетке санамайтаган сыпаты болар эди деймен.

Керим библиотекага оннан сонъ да келе турды. Болган уышин энди ол книгаалар алмайды, Сакинаттынъ касына келмейди, ога салам-малам бермейди. Кирип келип, газеталар карап бираз олтырады, сонъында уьндемей шыгып кетеди.

Кене болса да онынъ аьр дайым шуькирейип туратаган коьзлериннен, кысылып салынган эринлерине уьйкенсуьв конып кететаганыннан, бираз босатына берип, костансыз юрисиннен Керимнинъ яны бир затка аэланатаганын коьрмеге болаяк эди. Мунунъ турган-турумысы: «Асыкпа, токтап тур!» — деп кышкыратаган эди.

Бир кайта Керим аьдетиннен бираз артык олтырды. Аьдемлер таркап, зал босады.

Бир заманда Керим, эсине бир зат туьсип кеткен аьдемдей, турагалды да, ян-ягына караңды эм, бир зат та айтпаганлай, кетпеге карап йоьнеди. Сол арада бирден Сакинаттынъ:

— Керим, — деген давазын эситти де, дирр-дей туьсип токтады. Кулагыма тек шалынып кетпедиме экен деп, артына бурылып, Сакинатка карады.

— Мунда келеш, — деди Сакинат.

Керим, баргысы келмейтаган аьдем сыпатланып, Сакинаттынъ касына барды да, бас бармакларын ялпак белбавынынъ арасына кыстырып, токтады.

— Келдик, — деди бу, аягын ойната берип.

— Эсинъдеме, Керим, — деди сап-сабыр давазы ман Сакинат, — сенинъ мага, мен оьз наьсибим уьшин шалы-саман эм сол наьсибимди таппай, коймаякпан деп, бир айткан соьзинъ бар эди?

— Эсимде, Сакинат, — деди сол сабатлей уьмитленип кеткен Керим.— Эсимде болмайтаганма, эсимде. Мен, Сакинат, айткан соьзимди мутатаган киси тувылман. Тувган тав ягым мени сак кулаклы, оьткир коьзли эм берк эсли эткен, сайсы.

— Сол кадер байлыкты берген тав якларынъ сага бетсизликти берген йокты да. Сен оны кайдан тапкасынъ? Бетсизликти?

Бас дегенде Керимнинъ бети созылып кетти, оннан сонъ шырайына койы этип кан шапты.

— Не зат айттынъ?! — деп ол Сакинатка атылды.

— Эситкенинди айттым, — деди, бир корккан да этпей, Сакинат эм оннан сонъ Керимге: — Маь, эки-меки йойтпа, — дегенди айтты да, ога кара суьек-саплы, финкага усаган, бир кишкей пышакты соьзды.

Соннан бери Керим кыздынъ артына туьскенин койды. Яны бир тыныш тапкан Сакинат та, Керим энди меним йолымнан тайды деп, ойланды.

Болган уьшин белгили: аьдемлер яшав йолына минселер, ол йол кимдики экен, бу йолга туьсип бо- лаякпа экен деп сорамай, туьседилер. Йол деген затка кирт салып болмайтта. Эне сол яшав йолы дегеннинъ авырлыгы да.

12

Бир кайта Сакинат Данядынъ письмосына явап язып олтыры эди. Столдынъ кутыгыннан Данядынъ картишкесин шыгарып алды да, оны алдына салды. Суьйтип этсе, Сакинат Данядынъ оьзи мен соьйлесип турганындай болады.

Бирден пешке Тауби кирип келди. Данядынъ картиш- кесине аданган Сакинат атайынынъ киргенин эслемеди, уьндемей Сакинаттынъ арт бетинде токтады да, кыздынъ биршийлер язатаганына заркылып карап турды. Бирден Таубидинъ коьзине, Сакинаттынъ алдында турган картиш- ке илинди. Картишкедеги аьдемнинъ ким экенин Тауби, элбетте, танымады. Болган уьшин карттынъ юреги бирзат сезди. Тауби бираз артына тайды да, акырын йоьткирди. Сескенип кеткен Сакинат сол сабатлей ушып турагалды да, картишкеди столдан сермеп алып, омыравына басты. Тауби, Сакинаттынъ касына келип, онынъ басыннан сьй- пады. Сонъ:

— Кала, кызым, ясыратаганынъ не зат ты? — деп куь- лемсирей берип, Сакинаттынъ колыннан картишкеди алды. Ярыкка салып, коьзлерин де шуькирейте берип, коьпке дейим картишкеге карап турды. Ярататаганын аньлатып, басын шайкады эм картишкеди Сакинатка кайтара берип: — Бу мазаллы йигит ким ди, кызым? — деп сорады.

Сакинат басын тоьмен салды. Тауби муны, ийниннен алып, орнына олтыртты, оьзине де бир шат алып кызга тус- ласып олтырды. Сакалын сьйпай берип, бир кесек заманды уьндемей турды. Сонъ тынысын алмага коркып турган кызга карап алды да:

— Бизим баъримиз де соннан баслагамыз, — деди асыкпай. — Бир яннынъ бир янды суьйгениннинъ бир айыплыгы да йок. Оны тек басында акылы болмаган аьдем яратпас, кызым. Яйылып аккан уьйкен сувлар, кызым, тавлардан шыгатаган увак шоқыраклардан йыйылады. Суьюдден — дуныяга яшав энеди. Суьйтип айткан бурын бир акылы бирев. Энди айташ мага, балам, соьле меним коьрген йигитим ким ди?

Сакинат тоьмен салынган басын тагы да бек тоьмен туьсирди.

— Меннен ясырган затынъ, кызым, болмага керек туьыл. Сенинъ наьсибинъ мага баьриннен де артык. Ясырмай айт, балашым, ким экен меним коьгершинимди уясыннан алып кетеек болатаган йигит? Мен баьрисин де билмеге керекпен. Яшаганым кадер яшаяк туьылман, тав артына авып кететаган аьр бир куьн мени ана дуныяга ювык эте береди.

Кайтип айтсын энди Сакинат юрегиндеги затын атайына? Муннан авыр болган затка Сакинат оьмириңде бир де ыласканы йок эди. Экинши ягыннан — айтпай да болаяк туьыл эди. Эрте болсын, кеш болсын, бу соьз шыкпай калмаяк. Эрте билсин, кеш билсин, атайы онынъ туврасын билмей калмаяк. Амал йок, Сакинат таьвекел этти де, басын коьтере де тоьмен туьсирип эм уялганнан бетин кайда салаягын билмей:

— Ол ясты мен суьемен, атай, — деди.

Таубидинъ турысы эш туьрленмеди. Яраттыма яде яратпадыма — эш билип болмады. Карт бираз ойланып алды да, сол баягы асыкпаган давазы ман:

— Туврасын айтканынъ аьруьв, кызым, — деди. — Болган уьшин меним оннан баска да билгим келетаган ерлерим бар. Сайлаган йигитинъди ойланып сайлагасынъма? Ол сенинъ оьмир яшаяк аьдеминъ. Бу йигит сага тийислиме экен? Онынъ сени коңдыраяк болатаган уясы берк этип ясалганма экен? Сенинъ келеек куьнлеринъди ярык этип билерме экен бу йигит?

Кайдай явап бермеге керек эди Сакинат атайынынъ суьйтип казып соравларына? Суьйген ян — аз ойланар. Ол коькте ушып юрмеге аьмире болар. А Сакинат суьетаган

эди эм онынъ обзин де суйетаган эдилер. Оннан артык кыз аьветине не керек ти?

— Билмеймен, атай, — деди Сакинат. — Юрегим мени алдамайды деп, билемен.

Карт, агарып баслаган салпы касларын бир-бирисине ювыклатты эм онынъ манълайына уйкен-уйкен тыртыклар эндилер.

— Бу айтувынъ явап тувыл, кыз, — деди Тауби. — Макулына ярамаган йолларында, Сакинатка ол «кыз» деп соьйлейтаган эди. — Обзинъ билмесенъ, ким билеек ти? Юректинъ айтувына да сак болып тынъламага керек. Юрек дегенинъ алдап олтырмага да болар. Аьруьв этип ойлан, кызым. Асыкпа. — Тауби бираз уьндемей олтырды, сонъ: — Онысы солайы ман турып турсын, — деди. — Тек меним тагы бир билгим келетаган затым бар.

Сакинат, таргына берип, басын коьтерди, болган уьшин атайына карамага болмай:

— Не зат, атай? — деп сорады.

— Бу йигит ногай баласына усамагандай коьремен. Шеркеш тувылма? Я деймен абаза ясыма экен?

Соьз Сакинаттынъ боьтен де бек коркып турган ери не келди. Кене болса да бир кере таьвекел эткен Сакинат, аргына кайтпады.

— Йок, атай, — деди ол, бираз давазы катып. — Шеркеш тувыл ол, абаза да тувыл.

Тынышын бираз йойып баслаган карт:

— Солай, солай... — деди эм бир кесек ойланып адды да:

— Оллахый, кызым, бу ясты мен карашай аьдемине усатып турыман, — деп даьме этти.

— Йок, атай, карашай да тувыл, — деди давазын тегаран шыгарып, Сакинат.

Таубидинъ тынышсызланувы обсе берди. Кене болса да ол, Сакинатка сырын билдирмес уьшин, куьлемсирей берип басын шайкады. Сакинат атайына коьзлерин коьтерди. Кыйналув, коркув эм тилев коьрмеге болаяк эди кыздынъ бу коьзлеринде.

— Тагы да янъылдыкпа, аьше? — деди карт. — Не этерсинъ аьше, сондай да бир зат болатан...

— Атайым, атайым-ав, — деди, артык даяналмай, Сакинат, — кесемен десенъ, басымды кесип те тасла — мойным кылдан йинъишке. Тек... тек бу яс бизим диннинъ аъдеми тувыл...

— Не зат дединъ?! — Тауби, ушып турагалып, олтырады аъри ийтеп йиберди. Мунынъ сусы тастан каты, буздан сувык бодды. — Тилинъе коьк-батлак шыккырдынъ кызы, айтканынъды энди де бир айташ!

Яныннан тойган Сакинат та:

— Орыс ол! — деп кышкырып йиберди де, кушаклаяк болып, атайына атылды.

Болган ушин Тауби оны касына да ювытпай:

— Орыс дединъме?! — деп кышкырды.

— Аьше, атай.

Таубидинъ кабагына-касына кан явды. Йок, орысты суьймей тувыл. Йок. Орысларды ол бек те суьетаган эди, бек те сыйлайтаган эди. Конъысы куьтирлерде онынъ бек ийги орыс дослары да бар эди. Ногай халкына орыслардынъ эткен яхшылыгын карт Тауби акылы ман да, юреги мен де бир аьрувь этип билетаган эди, бек яхшы этип анълайтаган эди. Кене болса да озининъ тапкан улынынъ кызы, ногай аты болган кыз, оз канын, мусылман канын, баска диннинъ аъдеми мен карыстырмага болар деген зат Таубидинъ басына бир де кирмей эди. Ондай затты Тауби эш анълаялмай эди, неге десенъ яшавды анълавында Тауби шериаттынъ айткан затларынынъ тысына шыкпай яшайтаган бир карт эди. Ясыннан бери эски аъдетлерге олтыртылган Тауби, дуньяда коьп яшап, эскиликке ийги этип тамыр йиберген эди. Соннан себеп Сакинаттынъ айткан заты муны тувра тилиннен айырып, юрегине атылган ок болып тийди. Хабардынъ авырлыгыннан коьпке дейим авызын ашаламай турганнан сонъ, Тауби:

— Мени санъырав болган деп сана, кыз! — деди. — Айтканынъды эситкен йокпан!

Карттынъ аьр бир соьзи Сакинаттынъ басына балтадынъ туйтеси болып тийди. Сакинат, аьлсизленип, шатка опыранды. А Тауби, буькирее берип, акырын шыгып кетти.

Болагы тек уыш ясындагы кыз-бала болып калган эди атасы ман анасыннан Сакинат, эм оларды билмейтаган эди. Обзининъ атасынынъ атасы болатаган карт Таубидинъ колында обсип, асыл болган эди, эм оны яныннан артык суьетаган эди.

Таубидинъ де Сакинатсыз куьни йок эди. Болган уышин Таубидинъ Сакинатты суьови — яшавда бек каты болып, эски аьдетлерди берк ыслаган аьдемнинъ суьови эди. Онынъ суьови ювык аьдемди обзине кулдай тынълаттырганды, ювык аьдемнинъ ойына, уьмитине, мырадына, ишиндеги янына, бар болган яшавына патшадай ие шыкпаклыкты излейтаган суьов эди. Соңдай эди эки дунья, соңдай эди тав якларынынъ эски аьдетлери эм Тауби сол дунья ман, сол аьдетлер мен эртеден тамыр каптырылысып кутылган эди. Кене болса да Тауби аьдемди суьетаган, аьдемнинъ кайгысын боблип билетаган, аьдемге яхшылык болмаса, яманлык сагынып билмейтаган, алал юрекли, кенъ коьнъилли карт эди.

Эрте болсын, кеш болсын, соьздинъ шыкпай калмаягын билетаган Сакинат атайынынъ соңдай яхшы акылына сенип, онынъ артык шамгалмаягына даьме этетаган эди.

Болган уышин Сакинат босына даьме этти. Янъылды. Соьйтип билген карт атайы атте баткысыз аьдем болып шыкты. Сакинатты янына да ювытпады. Суьйген аьдемин айттырып та унамады. Айтканын эситкиси де келмеди.

Сакинат обзининъ яшавында бас деп шынтысы ман яс суьйди. Болган уышин, не хайыр, онынъ наьсипли йолын, тапкан атайы болып келип, эски дунья бувды. Ах сени, йолын бувып турган аьдем, онынъ тапкан атайы болмаган болса не керек эди! Ол заманда Сакинат обзининъ сайлап алган йолына бир ташанмаганлай, бир тартынмаганлай туьсер эди. Сосы кадер кайгыга да калмас эди, сосы кадер азап та шекпес эди. Энди Сакинат обзининъ суьовин Дания ман атайы арасында боьмеге керек. Кайтип боьлеекти?

Сакинат пан болган соьзден сонъ Тауби коьтере киртленди. Бир яктан кайтып келсе — уьндемейди, бир якка кетип барса — уьндемейди, ас ишпеге олтырса — уьндемейди. Не куллык та этсин, нединъ акында да ойлансын — юмган авызын ашпайды. Тек бир кайта, кешки асларын

ишип олтырган заманларында, Тауби, туткан давазы ман, Сакинатка карамай, ястынь атын эм онынъ кайда куллык этетаганын сорап алды. Оннан сонъ тагы да киртленди. Сосы сонъы куьнлердинъ ишинде Тауби Сакинатка тагы да бек картайгандай, тагы да бек буькирейгендей, сызлап кыйнайтаган белине колын тагы да бек тез-тез салатагандай болып коьринеди. Неше кайта карады Сакинат атайы ман соьйлесеек болып, болган уьшин йигери еталмады. Таубидинъ турысы айлак баткысыз эди.

Соьйтип оза барды коьп ойлануварга калдырган, коьп кайгылар шыгарган авыр куьнлер.

13

Кайгылы болды, тоьмен болды, туйнъилди бирден аьр дайым кувнак болып, ойнап-куьлип юретаган Пашахан...

Бас дегенде, болып койган затка Пашахан оьзи де ьйинанмады. Бираз кажавласты да, айырылысып кетти. Болган уьшин кийиксымал коьзлери мен тынълавсыз кекели болган, Керим деген каза яс, мине неше кере, Пашахан ман раскан йолларында, бир аьлемет болып савспеклеп кететте, коьзлерин ясырып, басын тоьмен салады. А янъыларда Пашаханды клубта ыслады да:

— Аьрув кызсынъ сен, Пашахан, — деди эм тагы да айлак кайгылы шырайланды да бир аьлемет болып, авыр куьрсинди. Коьзлери де кайгылы дегенде кайгылы болдылар, сол кадер бир кайгылы болдылар, Пашаханнынъ тувра яны авырып кетти.

А баска бир кайта да, ьйинанмай болмаяктай алаллыгы ман:

— Артымды ойланмай, бир кере сага неге карап алдым, Пашахан, — деди. — Бир караганда, мынъ карагандай экенинъди билмедим. Соннан бери сен болмасанъ, кайгым йок...

Ириди кыздынъ юреги. Гуманласты кыздынъ коьзлери. Куьлпилдеди кыздынъ юреги. «Ах дуниямы, — деп куьрсинди кыз, — мени аягандай, мени омыравына баскандай, меним

басымнан сыйпап, коьзиме карап тургандай биревим болса, не керек эди...»

Сол куьннен баслап караборан, буйрашаш Керим Пашаханнынъ юрегине кайгы салды, коьзден таймас, эстен кетпес ойы болды.

Керимнинъ бир заманларда Сакинаттынъ артыннан юргенин Пашахан билетаган эди. Сол эсине туьскен ша-кларында, Пашаханнынъ янын куьннев кыйнайтаган эди, юрегин кайгы басатаган эди, эм Пашахан бирерде Керим-нинъ алаллыгына шекленип алатаган эди. Болган уьшин калай Керимнинъ давазын эситти десе, бар болган кайгысы да, касуьвети де таркап кететаган эди, эм шекленип алганы уьшин Пашахан озин озьзи кемиретаган эди.

Болган уьшин таза коьктинъ озьзи де аьр дайым булыт-сыз болып турмайды.

Сакинаттынъ акыннан Керимнен сораык болып Па-шахан коьп кере карады. Аман да бир де оны таьвекел эталмады. Эталмаганы да, озьзининъ юрегинде яткан уьйкен суюювининъ тынышын бузбага коркты. Куьндес соьзи — куьннев тувдырар, а куьннев дегенинъ айлак авыр сезим. Кене болса да Пашахан бир кайта, бел бувып, таьвекел этти да Керимнен Сакинаттынъ акыннан сорады. Керим уьйкен маьнелетип куьрсинди эм яны бек авырытаган киси сыпатланып:

— Да-а, — деди. — Соьз йок, аьруьв кыз эди Сакинат. Болган уьшин, не хайыр, алтындай басын саклап билмеди...

— Керим, — деди, эситкенине ыйнанмай, Пашахан, — соьйлейтаганынъ не зат ты, оммай калганыма да...

Керим, яна авыр куьрсинип:

— Эне солай, Пашахан, — деди. — Ыслап билмеди. Айтпага тилинъ де бармайды, кол-коддан коьшуьвге калган. Сакинат сондайлыкка етер деп, ким билген эди! Оьктем Сакинат, кисиди касына юьытпаган Сакинат! Тауби язык-тынъ, кардай болып агарган шашын да аямады. Картты аяйман — Сакинаттынъ анадай хабарын эситсе, онынъ куьни не болар экен...

Сакинат энди озьзининъ куьндеси болса да, Пашахан артык даяналмады:

— Уялмай да кайтип айтгынь ондай затларды мага! — деди, Керимди коьзи мен еп, Пашахан. — Кимди ыинандыраак боласынь? Басымды кесеек болсалар да, ыинанман.

Керим бир кыйналган да этпей, Пашаханга коьзлерининь астыннан карады да, эрнин кыйшайтып, куьлди.

— Коьзим мен коьргемең, — деди ол. — Анда, шахарда...

Оннан сонь Керимнинь айткан соьзлерине коьре, ол, Керим, эр аьдем экен, соннан себеп пише кулыкларына тыгыспага ога тийисли тувыл. Пашаханга айткан болса, оны Керим суьеди эм соны уьшин айткан экен. Энди Пашахан оны, Керимди, суьетаган болса, эситкен затларын тенълерине айтпага керек, а Сакинат пан тенълесуьвин коймага керек экен. Керим тагы да бир затлар айтты, болган уьшин Пашахан энди оны тыньламады, онынь не зат айтканын да билмейди.

Уьйкен кайгы басып айырылысты Пашахан Керим мен эм сол кеше уьйкы табалмай, бек азапланып аткарды. Тек куьн тувганы сонь тынышсыз уьйкыга коьмилип, коьрмеген яман-юман туьслери калмады..

* * *

Сакинаттынь юрегиндеги сырларынынь баьрисин де билмеге тап ант эткен кисидей, сосы куьнлердинь ишинде Пашахан ога бектен бек коьз сала юрди. Сынаган аьдем сонгына шыгар деп, Пашахан да Сакинаттынь шахардан кайтып келгени сонь бир аьлемет болып туьрленгенин коьрди: кинода сийрек болады, авылда бола туратаган ойынларда обсы да коьринмейди, ойын-куьлкисин койган, коьбисинше кайгы сыпатланып юреди.

Бир кайта Пашахан Сакинат пан йолыгыса калды да, йигерсизлене берип сорады:

— Сосы сага не болган ды, Сакинат? Авылдан кете-таганынгда, яс саьбийдей, яйнак эдинь. Энди карайман да — бир язылган куьниньди коьрмеймен.

Сакинат туьньилген коьзлерин Пашаханга коьтерди.

— Меним кайгым да кимнинъ куьнин коьрсетпей, кайсы языктынъ янын кыйнайды экен? — деп Пашаханга тийдирди.

— Босына тутасынъ, Сакинат, мага, — деди, бираз хаьтери калып, Пашахан. — Яным авырып айтаман. Ыйнанмай болсанъ, макул сеники... Ялгыз да ялгыз болып юргенинъе кыйналаман.

Сакинат, бир затлар ойланып, уьндемей турды. Соньында. яны таласканнан сеси тегаран шыгып:

— Ялгыз тувылман мен, — деди эм артынсыра, колын тоьсине салып, сесин оннан да акырын шыгарып: — Йок, ялгыз тувылман, Пашахан, — деп косты.

Пашахан Сакинаттынъ бирден язылып кеткен юзи мен янып кеткен коьзлерин коьрди де, не ойланаягын оьзи де билмей калды — тувра каранъадан бирден куьшли ярык согып, коьзининъ явы алынган аьдемдей болып калды. Сол саьбатлей оьзининъ юреги де бир еп-енъил болып кеткенин сезди: бир авыр юктен босангандай болды.

Эм соннан сонъ Пашахан Сакинатка баьрисин де айтып берди...

— Кутырады! — деди, ашувын тыя берип, Сакинат. — Ашувдан ярылады. Кайгырмас, Пашахан, урына берсин иргеге. Безсе — кояр.

14

Бир кайта Сакинат эртенъ мен турды да, ювынаяк болып, казан-уьйге шыкты. Караса, мунда, бир якка йолланаякка аьзирленип, Тауби туры эди. Белине куьмисли белбав бувып, уьйкен кама таккан, уьстине кара шепкен кийген, басында, кардай ак, кийиз-боьрки, аякларына да калошлы мес кийген эм месин, тизден бираз тоьмен, алып, куьмисли конышбав ман байлаган. Колындагы таягынынъ буьгилген сабына да бир кетен дорба илинген: ишине йолазык салынган болса ярайды.

Сакинат тартына берип:

— Кайда бараяк боласынъ, атай? — деп сорады.

Тауби, сакалы калтырап, шалынып кетти. Аьдетинше, йолга аьзирленип турган аьдемнен — «кайда барасын?» — деп сорамайтаган. Алды ман «огырынъ» яде «йолынъ болсын» деп айтып болып, оннан сонъ кайда бараятын сорамага керек. Соннан себеп Тауби таягы ман ерди туьртти де:

— Кайда дегеннинъ, кайырылып мойны шыгатаган!
— деди.

Басына согылган кисидей болып калган Сакинат ата-йына бир зат айтаяк болып эди, болган уьшин Тауби таягы ман ерди яна бир туьртти де, мыртылдай берип, шыгып кетти.

Авылдынъ куьнбатар бети мен уьйкен шашайол баратаган эди. Шашайолдынъ ягасына йолкаравылшыдынъ кермек уьйи конган эди. Бир сабат кадерден Тауби сосы уьйдинъ касында болды.

Бир кесектен сонъ эректе бир машина коьринди. Машина ювыклап келген замаьда, Тауби онынъ алдына шыкты да, таягын коьтерди. Уьйкен резин тегершиклер ысылдап шаналадылар эм машина, Таубиден бироз оза берип, барып токтады. Сол сабатлей машинадынъ эсиги ашылды да, муннан бир сары шырайлы ястынъ басы коьринди.

— Каякка, папаша? — деп кышкырды соьлеги бас.

Тауби мунынъ касына келип:

— Южногорскийге ала бараш, балам, — деп тиледи.

— Олтыр, — деди яс эм, Таубидинъ кузовка йоргаламага караганын коьрди де: — Онда ишинъди куяр, папаша, — деп косты. — Кел, меним касыма олтыр.

Бир бес-алты шакырымды уьндемей бардылар. Бир йылагдаы оьттилер, экинши йылагдаы да оздылар эм, Иилиншик коьпирден оьткенлери сонъ, асфальт тоьселген аьруув йолга шыктылар.

— Шахарга бараман, дейсинъме, папаша? — деди Таубиге соьлеги яс.

— Шахарга, — деди, неге эсе де туткан давазы ман Тауби эм, бироз ойланып алганы сонъ, тагы да бек тутып: — Куллыгым бар, — деди. — Уьйкен куллыгым бар. Бир аьдемди коьрмеге керек. Соьйлесеек боламан. — Тауби аякларынынъ арасына салып олтырган таягын сол кадер

бир бек сыкты, онынъ колларынынъ бувынлары агарып кеттилер.

— Танысынъ болама? — деп сорады шофер.

— Шошкадынъ, йиннинъ-шайтаннынъ танысы ол! — деп, Тауби яска кыясыннан карады да, кыпынъ-кыпынъ этти.

Шофер, сейирге калып, картка карады да:

— Туъби, яман аъдем деш, — деди.

— Суъйтип эткени сонъ, шошкадынъ да шошкасы!

— Не зат эткен экен?

Карт тагы да бек кыпынълады. Шофер ога карап алды да, карттынъ шекесине конып тербейтаганын анълады. Тагы да бираз уъндемей бардылар. Болган уъшин бир кесектен сонъ карт оъзи соъйлеп баслады. Картка бир зат тыныш бермей эди.

— Рабочий ол, — деди бу. — Уъйлер-нелер салады.

— Ким — рабочий?

— Айтатаган аъдемим.

— Солайма? Ким экен ол? Белки, мен таныйтаган боларман оны?

— Таный да боларсынъ. Дайня аты. Трестте куллык этеди, — деп порттырды карт, трест деген соъзи уъшин болар деймен.

— Дайня? Аълемет...

— Не дединъ?

— Аълемет аты бар деймен — Дайня. Йок, билмеймен мен ондай аты болган аъдемди. — Шофер бираз уъндемей турды да, сонъ эсине бир зат туъсип кеткен кисидей: — Токташ, токташ, папаша, — деди, — сенинъ айтатаган аъдеминънинъ аты Даня тувылама экен? Дайня тувыл. Дания? Даниил, анълайсынъма?

— Солай болмага да болар, — деди карт, шофер ман артык та соъйлегиси келмей.

Шофер картка бир карап алды, эки карап алды эм сонъында куълип йиберди де:

— Билемен мен ол ясты! — деди.

— Токташ, йигит, ол кайтип болады? — деп карт шоферге ыйнанмады.

Шофер, йоддан коъзин алмай:

— Билемен папаша, — деди. — Бирге куллык этемиз. Бир организацияда — Стройтрестте.

Карт, шеклене берип, яска тагы да бир карады. Шофер ойнап айтатаган аьдемге усамайды. Кене болса да карт артык та ык бермей:

— Яхшы аьдемме, аьше? — деп сорады.

— Во! — деп, яс басбармагын кайкалатты. — Ондай яс аз, папаша.

Тауби ойга калды. Шофердынъ арамыгы йоктай коьринеди. Кенем де карттынъ кайткысы келмеди.

— Пишеси-заты йокпа? — деп яска акыйды Тауби.

Шофер бирден шеги катып куьлди.

— Данядынъма? Ха-ха-ха... Пише онынъ туьсине де энгени йок. Бек яс ол аьли де. Кишкей карындасы болмаса, биреве де йок.

— Атасы-анасы ша?

Яс бирден куьлакисин кесип алды да, ойлы шырайланды.

— Кавгада оьлгенлер, папаша, онынъ атасы ман анасы, — деди. — Экеви де партизанда болганлар..

Карт та, яс та бираз тындылар.

— Соьле Даня бригадир болып куллык этеди, — деди бираздан сонъ яс. — Строительный бригададынъ бригадири. Яланъ яслар..

Шофер картка ярады. Акылы яс коьринеди, оьзи де бир кувнак коьнъилли экен. Бир кесек заманды Тауби яска, яраткан коьзлери мен карап турды. Сонъында, бирден эсин йьйып алды да, оьзи-оьзине тутты: «Тьфув! Балалардай, алдана койдым».

Тутсын-тутпасын, каптырылгандай бир сылтав да йок. Ал, аьше, шофер ман не зат деп эрисеек эди? А шофер ол арада:

— Данядынъ, папаша, сага не зат эткенин меним билуьвим йок, тек онынъ бизде бек уйкен сьйы бар, — дегенди айтып, тенъин мактай берди. — Янъыларда онынъ картишкесин, аьруьв куллык эткени ушин, газетага да согып шыгардылар. Оьзи де окыйды..

Сылтав тапшай турган Тауби сол саьатлей шофердинъ сонъы соьзине каптырылды.

— Окыйды, дейсиньме? — деп карт шоферге битти.
— Туьби, рабочий тувыл деш. Оьтирикши сенинь Дайнянь!
Оьтирикши! Уяты-бети йок онынь. Сен де оьтирикшилер-
динь биревисинь!

Шофер, машинады бирден шаналатып токтатты да:

— Туьс машинамнан! — деди картка.

Карттынь кабагы-касы йыбыр-йыбыр этти. Манълай-
ын колы ман сыйпай берип:

— Не кан ява койды басынъа! — деп тутты.

— Даняга оьтирикши деген аьдемди мен аькеталаяк
тувылман, — деди яс та давазын коьтерип. — Туьс!

— Бир туьсеегим де йок, — деди карт, колайлы орын-
ласа берип. — Дайняды бир строитель дейсинь, бир окыйды
дейсинь — оьтирик деген сол тувылма, аьше?

— Каза карт экесинь, — деп шофер бирден куьлди. —
Онынь бир оьтириги де йок, папаша. Даня заочно окыйды.
Шалттан инженер болаяк. — Эм шофер машинады йолга
салды.

Карт та язылды, эм Данядынь инженер болаягын
ярататаганын ясыралмай:

— Караш сен! — деди де, артынсыра яна тутып: —
Болса, бола берсин! — деди. — Инжине-е-е-р... Нетесинь
сен, бир уйкен аьдем дерсинь...

Соьз сонъына шыгылынмай калды. Машина, сахарга
етип, эки ягында акаца тереклер болган, бир тар орамга
бурылды. Оннан сонъ базардынь касыннан оздылар эм,
тагы да бираз барганлары сонъ, шофер машинады бир
такта коралы кермек уйдинь касында токтатты.

— Келдик, папаша, — деди, машинадан шыгып,
шофер.

Тауби де машинадан туьсип, ян-ягына каранда. Из-
легенин тапшаганы сонъ, сейирге калып:

— Трест кайда ды, аьше? — деп сорады.

— Трестпе? Нетеексинь трестти?

Карт, кабаклары тартынып-тартынып кетип, ушинлей
тутты.

— Уялмайсынъ атанънан уйкен бир картты куьл-
киге калдырмага! — деп, Тауби таягы ман ер тепти. —
Йолдынь шанъыннан сокыр болмаган болсань, мунага
бир кара, — деп карт, кийиз боьркин шешип, яска ак
шашын коьрсетти.

Яс кайтеегин билмей калды.

— Шамгалма, папаша, — деди ол эм карттынъ колтыгыннан алды. — Мен куълмеймен. Сага кереги Даня тувылма? Аьше, бизге киригъиз, мен мунав уьйде яшайман. Данядынъ уьйи де эректе тувыл. Мен оны мунда шакыра коярман. Юр уьйге, папаша.

Сабатке ювык озганы сонъ, Тауби Даня ман йолыгысты.

Саргылдым шашлы ясты коьргенлейи ок, Тауби Сакинаттынъ картишкесинде коьретаган ясын таныды. Коьзлерин ашувлы шуькирейте берип:

— Туьби, Дайня деген сен боласынъма? — деп сорады оннан. — Олтыр!

Яс олтырды эм, эсине бир затты туьсирмеге шалыскан кисидей болып, туткан картка коьзин тикти. А Тауби алдынгы катылыгы ман:

— Сакинаттынъ акылын авыстыратаган сенсинъме? — деп те сорады.

Даня, атайы акында Сакинаттынъ айткан хабарларыннан, Таубидинъ сосындай бир шамгалшак карт болаягын билген эди. Тек карттынъ шамгалшаклыгында арамлык коьринмейди, кайтарасына, карт соьбитип этсе, куьлкинъди келтиреди, Данядынъ карт пан буздырысаяк мырады йок эди. Соннан себеп Сакинаттынъ «акылын ушырганы» акында бир зат та айтпады да, карттынъ макулына ярамага шалысып:

— Аьруьв кызынъ бар, атай, — деди.

Сабырын саклап олтырган карт бирден алынып кетти.

— Мен оззим билемен онынъ аьруьвин-яманын! — деди Тауби. — А сен меним мунда неге келгенимди билесинъме?

— Билмеймен, — деди, картты артык ашувландыргысы келмей, Даня.

Тауби сабыр этеек болып шалысты, койы касларынынъ астыннан тез-тез этип, Даняга ашувлы каравлар таслай турды. Даня да, юбанатаганын ясырмай, картка карап турды.

— Сакинатты суьесинъме? — деди бирден Тауби.

— Суьемен, — деди Даня эм онынъ коьк коьзлери нуранып кеттилер. — Сакинат та суьеди мени.

— Онынъ кимди суьетаганында сенинъ ишинъ йок! — деди тагы да тутып Тауби. — Сен оны мутпага керексинъ, юрегинънен алып тасламага керексинъ.

Ястынъ кабагы оьзи-оьзиннен туьйилип кетти.

— Мине муны, папаша, мен эталмаякпан, — деди каттырып Даня. — Этпеге де керек тувыл деп, санайман.

— Караш сен ога! — деп карт коразсыды. — Неге экен?

— Неге болсын, бизим Сакинат экевимиздинъ тек бир юрегимиз бар.

Тауби, уйкен сейирге калып, Даняга карады. Ястынъ явабы картка бек ярады. Акыллы аьдемнинъ явабы. Соннан себеп Тауби сабыр давазланып:

— Явабынъ акыллы аьдемнинъ явабы, йигит, — деди. — Акыллы аьдем мен соьйлеспеге де енъил, неге десенъ акыллы акыллыды аьр заманда да анълар. Тек басында югы болмаганлар бир-бирисин бир заманда да анъламаслар. Тувра тувылма айтатаганым? Тувра. Солтта, сага меним айтаяк болатаганым сол, йигит: меним улымнынъ кызы Сакинат сенинъ пишень болып эш болмаяк. Эш болмаяк!

Бу затларды эситпеклик Даняга айлак авыр болды. Онынъ алынып кетип, карттынъ кышувун кандырып йибералаяз калган такыйкасы да болды. Суьитеек те болар эди, тек бирден эсине Сакинат туьсти де, сонъына дейим сабырлык сакламага катып:

— Аьлемет затлар болады, ант этейим, папаша, — деди. — Сакинаттынъ атыннан сен неге соьйлейсинъ? Я деймен де сени ол йибергенме мага?

Тауби обсы да тутты.

— Йок! — дегенди айтып, Тауби ушып турагалды.

Даня да коьтеридди. Асыкпай, сейирге калып, коьтерилди. Булардынъ коьзлери кадалыстылар: от аттырып турган, арт кайткысыз карттынъ коьзлери мен аз-маз кайгы баскан ястынъ коьзлери.

— Йок! — деди яна бир Тауби. — Кыздынъ куьнасына калма. Ол тувыл мени мунда йиберген. Болган ушин Сакинат меним курсагымнан шыккан улымнынъ кызы. Солтта, онынъ кимди суьймеге керек экени, байга кимге бармага болаяк экени меним колымда болмаса баска эш бир инсаннынъ да колында тувыл. Соьндай бизим тав якларымыздынъ

законы. Бу соьзлерди сага Алатау авылында яшайтаган Тауби айтады. Билип кой!

— Аьдемнинь, папаша, — деди, сабыр болып, Даня, — тек бир законы бар — суюв. Ол законды аьдемнинь юреги оьзи язып шыгарган.

— Тав законынынь ят аьдемнинь юреги айтканына тубкиргиси де келмейди! — деди, яска туврадан тийгистип, Тауби эм, таягынынь ушы ман ерди согып, коькирегин кайкалатты.

Таубидинь сосындай авыр соьзлери де оьтпеди яска. Даня, баягысындай сабыр болып:

— Оннан баска, папаша, — деди, — совет законлар да бар. Оннан хабарынь бар ма?

Козлери батлап кеткен Тауби:

— Не дединь?! — деп екирди. — Хабарынь барма, дейсиньме? Мен оьзим салгаман ол законларды. Меним сыйлы карт болып юрген куьнлерим де болган, советтинь активинде куллык этип келгемен мен, билгинь келсе... — Соньын бырыктырып баслаганын карт аньлады болар деймен, бирден тувра-туврадан кесуьвге коьшти де: — Билип кой, йигит, — деди, — муна дуньяда меним яным сав турып, Сакинатты мен сага пише эттирмен. Оьлеекте де, сенибилмесин деп, ога оьсиет этип кетермен!

Эм Тауби, оьзининь ким экенин билетаган, оьктем юрекли Тауби, басын кемиттирмеген аьдем сыпатланып, кетпеге асыкты. Болган ушин сыякка шыкканында, тап елкесиннен бир авыр тас басып турган кисидей, бек буюкирейди карт Тауби, басын коьтерип, коьгерип яткан коькке карамага да амалсыз болды карт Тауби.

15

Йыбыр-йыбыр этип, тез йылыскан кесерткидей болып, авыл ишине уйкен хабар яйылды. Кесерткидинь уьзиллип-уьзиллип калып барган куйрыгы уьй-уьйде тыпырданып баслады. Керим кайда эсе тагы да бир ерде, кимге эсе де тагы да биревге яман соьзин айткан болар эди. Эм, яман соьз ятып калмас дегенге усап, ол соьз де, йип тобындай болып тыгырып йобьнеди эм барганнан-барган

сайын бырыга берди. Тек тыгырып юрген йип тобы киш-кейлене бермей, кайтарасына, шанъга, кирге, тегенекке, сыпырымга-затка батып, авыр бола берди. Бир куьннинъ бир куьннде бу топ, тымалап келип, Таубиге де етти.

Алды Тауби колына озининъ эмен таягын, йоннеди Тауби сельсоветтеги библиотекага.

Аз келетаган эди карт Тауби мунда, библиотекага. Келе калган йолларында да, библиотекага акырын кирер де, Сакинатына тартына берип, эректен карап бираз турар эди эм сонъында, уьндемей шыгып кетер эди.

Болган уьшин соьле Тауби сельсоветтинъ эсигин, юлкып алаяк кисидей, каты тартып ашты...

Сакинат, янъы аькелинген газеталар ман журналларды карап, олтыры эди. Бирден сельсоветтинъ секретаршасы кирип келди де, бир ясыртын затты билген киси сыпатлаанып:

— Сакинат, сага коридорга шыксын дейдилер, — деди.

Кыздынъ юреги, бир зат барын сезип, дуьньк-дуьньк эттирип тепкиленди эм ол калтанълап коридорга шыкты.

Кан явып, каранъаланган шырайы ман буздан сувык коьзлерин коьрди Сакинат коридорда катып турган атайынынъ. Кардай ак сакалы да, ашувдан болар, аз-маз калтырайды.

— Юр уьйге! — деди Тауби кыскасыннан.

— Мен куллыктамантта, атай.

— Юр уьйге, деймен! — деп Тауби таягы ман полды дуьбирдетти. — Йок дейтаган болсанъ, мен сени, бетсиз кыз, алдыма салып, муна таяк пан йоннап, авылдынъ ортасы ман аькетермен!

Сакинат бирден коьтере танымаган-билмеген, коьтере ят болган аьдемин коьрди. Йок, соьле онынъ алдында турган карт яныннан бек суьетаган атайы тувыл эди. Йок, йок, бу киси Сакинаттынъ таныйтаган танъ кылыклы, юмсак юрекли, бай коьнбилли карт атайы тувыл эди. Кыздынъ апаты кетти, яны шыкты, шырайы ак-айран бодды, коллары калтырады...

— Соэле, соэле, атай, соэле барайым, — деди, ол, тили тутлыгып. — Тек сумкамды алып шыгайым...

Келип, уйге киргенлери ок, Тауби Сакинатка кадалды:

— Маскарага калдырдынь мени, ийттен ярагырдынь кызы! Муна меним кардан ак сакалыма кир юктырдынь, наьлеттинь кызы! Сав тукымымызды маскарага калдырдынь. Бектемирлерден шыккан ногай кызы озин орамда тасланып калган уятсызлардай этип юргисткен деген затты ким эситкен эди? Дуныя дуныя болып, ногай халк болганлы бери ондай уятлыкты, ондай маскаралыкты ким эситип, ким коьрген эди, э?

— Атай... — деп Сакинат бир зат айтаяк болып эди, болган ушин Тауби оннан да бесбетер алынды:

— Атай, атай деп басынъа аткак тийсин сенинъ! — деди карт. — Тьфув, алладынь наьлети болсын сага, муна сакалымды кетерип, ийттинь куйрыгынынъ астына кыстыргандай куьнге калдырдыньтта мени, аясыз кыз! Ана динин саткан кяфир, тислери куйылган карт шошка Ильяс та не караган эди? Коьзи шыккырдынь, коьзи капалган эдиме? Токтап турсын ол, бетин-ырызын йойган карт шошка. Мен онынъ да керегин табарман, асыкпай турсын...

...Тек буьгуьн тувыл эди Таубидинъ Ильяска шамгалып, оны азарлайтаганы. Йьрма бес йьлдан бери явлайтаган эди карт Тауби Ильясты. Йок, ана колхозларда отходничество болатаган йьлларда, авылын-юртын, тувган тав якларын таслап сахарга кетип, сонда исши болып калганы ушин тувыл эди. Эм сахарда бираз яшаганы сонъ, сакал-мыйыгын кетерттирип баслаганы ушин де тувыл эди: дурыс, бас дегенде Ильястынь уйтип эткени Таубиди бек яман ашувландырды, болган ушин сонъында, бир кесек йьллар озганы сонъ, Тауби оны мутып, колын силкип туькирди де, Ильясты ана дуныяда яханем азабын шегееклердинъ биреви этип койды. Арасы бир йьл кетпей, Ильяс сахарда бир орыс кыскайклыга, озининъ соьлеги пишеси Мария Петровнага, уйленди. Бу заттан сонъ Тауби оны коьтере де арам этти.

Соннан бери Тауби онынъ атын айттырып та унамайтаган эди. Алдын да, Сакинат, сахарга кететаган заманда Тауби ога, ана динсиз Ильястынь уйине барма, деди. Болган

уышин соьлеги кызлар картты-неди билетан аьдемлерме! Сакинат тынъламады. Энди не болганын коьресинъме? Кайтип те тутпасын Тауби, кайтип те шамгалмасын, кайтип те соькпесин Ильясты!

— Обзининъ кафир болып кеткени аз деп, ол наьлет энди сени де суьртилип кетпес уятлыкка калдырды, — деп Тауби Ильясты соьге берди.

Сакинат артык даяналмады.

— Ва, сосы мага неге бакырыклап калгасынъ, атай? — деди ол, давазы калтырап. — Мени оьтпес пышак пан неге соясынъ? Аьдем оьлтирип, кан ишкеменме мен?

— Аьдем оьлтирген де болгай эдинъ, мунадай уятлыкка калдырганнан эсе!

— Оьтирик сенинъ айтатан затларынъ, атай. Оьтирик.

— Ел эспесе, шоьп басы да кыймылдамас, деген халк. Халк оьтирик айтпас!

— Ким сенинъ халк дейтаганынъ? Ана бетинде уяты болмаган Керим наьлет тувылма?

— Не зат дединъ? — деп ушып турагадды Тауби. — Кайтип айттынъ «наьлет» деп, басында боьрки болган бир йигитке? Ана ерге барып олтыр, аясыз!

Сакинат олтырмады, онынъ давазы катып баслады.

— Йигиттинъ касында да олтырганы йок сенинъ Кериминъ. Ырызы-намысын йойган бирев ол! Басына кийгени де боьрк тувыл онынъ — йыртылып калган, кир явлык...

Ювас кылыклы Сакинаттынъ бу кадер йигерли болып кеткени Таубиди тувра тилсиз этип калдырды.

— Эр аьдемге тийисли болмаган затлар этеди ол, — дей берди, коьзасы тамагына тыгылып келген, Сакинат. — Оьтирик хабарларды яятаган — ол! Меннен ашувын алаяк болады. Сенинъ кардай ак сакалынъа туькиретаган да — ол. А сен... Муна меним озиме караш. Оьтирик айткан ери барма? Кара — мен коьзимди ясырмайман сеннен. Меним намысым тыныш, басым, танъда туьскен шыктай, таза!

Тауби, аьлсизленип, шатка тегаран етти де, куйылып олтырды. Мунынъ кан-тамырлары шатлап турган арык коллары, бирден синъири кесилип кеткендей, салпыранып

асылдылар. Дурыс, Сакинаттынъ коьзлери тав шокрырагын-дай, тап-таза эдилер. Ондай коьзлер оьтирик айтып билеек тувыл эдилер.

— Намысымынынъ таза экенин, атай, мен сага да, калганлардынъ баьрисине де коьрсетермен. Мен...

Сакинат артык болдыралмады. Кыздынъ коьмекейи босап кетти. Ол, ялп эттирип, эт бетиннен диванга ятты да, коьзясы коьбдей тоьгилеп, йылады.

Тауби Сакинатка бир кере акыйып алды, экинши кере де акыйып алды. Басын шайкай берип, танавларын шатлатты да, бурнын пыс-пыс эттирди. Оннан сонъ авыр коьтерилди. Янбаслай берип, Сакинат бетке йылысып баслады. Кыздынъ касына келип токтады. Кан явып турган кабагын язылтаяк болып карады — болмады. Сакинатка карап, бираз уьндемей турды. Сонъында соьзин зор ман шыгарып:

— Даь кой, болды соны, — деди. — Коьзлеринъ кызарар. Анда сага аьдемлер карап тура боларлар. Куллыгынъды таслап келгесинъ...

Сол куьннинъ кешесинде Сакинат Даняга узун дегенде узун этип письмо язды. Бир Данясы болмаса, кимге айтсын Сакинат юрегиндеги тавдай кайгысын? Суьйген аьдеминьнен ювык болып дуныяда ким бар?

Сакинат ярына письмо язады, а ол арада сыякта, бийик тавлардынъ тувра тоьбелерине барып конган, ярык юлдызлар, бир-бирине коьз кысып, ойнайдылар, дир-дир эттирип ерге саввле тоьгедилер. Сакинаттынъ коьнъилин авланъызтагы, юп-ювык болып турган ярык юлдызлар!

16

Йойды, йойды Керим тынышын. Сезди бир зат онынъ юреги. Шагынды, йыланды, шанышты юреги — бир заттан коркты. Коркканда да сол кадер бир бек коркты, Керим уьйкенсуьвин де койып, менше-менлигин де таслап, тувра кырга карап йобнеди. Тек мунда, кырда, кутылмага боляк эди ол ювыклап келеятырган казадан, бирден шыккан баьледен.

...Атайы ман авыр соьз болатан куьннинъ кешинде Сакинат комсомол организациядынъ секретари Айдарды излеп тапты да, болган затлардынъ баьрисин де ога айтты.

Кобзясын тыялмай, сылк-сылк этип йылап айтты. Данядынъ акыннан да айтты, Пашаханнан эситкен затларын да айтты. Керимнинъ бир кайта шахарга келгенин де айтты. Тек бир ясырганы — алгы кеше шахарда болган зат пан Керимнинъ суек саплы, финкага усаган кишкей пышагы болды.

Айдар Сакинатты уйине озгарып йиберди де, оззи тувра Керим уйине йобнеди.

Керимди Айдар уйиннен тапты. Алай-пылай деп, коьп турмады да, тувра-туврасыннан салып:

— Авылда Сакинаттынъ акыннан юретаган хабарларды эситтинъме? — деп сорады.

Сув дей туьсти Керимнинъ юреги. Кене болса да коркканын билдирмеске шалысып:

— Бир затлар эситкендей болдык. Не этеди? — деди.

— Аьйлежиме, Керим! Кайдан шыккан ды ол хабарлар? Кала, айташ мага.

Керим асыкпай, акырын Айдардынъ касына келди, бетин онынъ бетине ювыклатып аькетти эм, бурны ман тартып, ийискилеп алды да:

— Билмеймен, оллахый, — деп эрнин кыйшайтты, — ишип ишкенинъ де йок, а...

— Маймылсып тербеме, Керим! — деп Айдар онынъ соьзин боьбди.

Керимнинъ бетине кара кан шапты:

— Тойташ, токташ, — деп Керим ийнин куныстырды да, колларын пишине салып, коьзлерин шуькирейтти: Сен кимге бакырасынъ? Коркыстаяк боласынъма мени? Билетаган затынъ бар болса, коразсып тербеме де, туьсиндирип айт.

— Оны сен оззинъ айт.

Керим Айдарга суьймеген коьзлери мен карап алды да, куьлемсиреди.

— Билесинъме, дорогой, — деди ол, — келген конакка, бизде, кет деп айтатаган аьдет йок, болган уьшин сен, ювыгым, аруув конак коьринмейсинъ. Соннан себеп шыгып кет муннан!

— Йигитсип турган сыпатынъма? — деп шымтыды Айдар да. — Колларынъ неге калтырады, аьше? Коркак

ян аьдемсинъ, Керим! Тек соьз юргистпеге устасынъ.

— Токташ, — деп Керим Айдардынъ шыганагыннан алды. — Не зат соьйлейсинъ сосы сен?

Айдар колын юлкып алды да:

— Билмеген киси болма! — деди. — Сен тувылсынъма Сакинатты, пишелердей, яманлап айланатаган?

— Шаатынъ барма?!

— Шаат та табылар. Йыйында соьйлермиз овзек. Аь-зирлен...

Алгы куьн сондай соьз болды Керим мен Айдар экевининъ арасында.

Энди Керим кырга шыгып барады. Бир зат та элемеи, бир зат та коьрмей барады. Салкым тоьсеп турган эрте-никтинъ яхшы шагын да элемеиди, ер юзине ян битирип, куьнтувардан тувып келеятырган куьнди де коьрмейди; эректе коьгилдий тувсленип яткан тавларды да коьрмейди Керим, олардынъ уьстинде боркыдап яткан булытларды да коьрмейди; шырторгайлардынъ дунья буздырып йырлаганларын да эситпейди, ййылып яткан данъыл уьстинде ярдырган табияттынъ сыбырдасканын да эситпейди ол. Соьле Керимнинъ акылын да, ойын да бийлеп алган тек бир зат эди: юьыклап келеятырган баьледен басты саклав, не амал ман да басты саклав, маскарага калувдан куткарылув. Онынъ уьшин энъ алды ман Пашахан ман соьйлеспеге керек эди.

Керимнинъ ындырга келгенин бирев де элемеиди. Ындырдагылардынъ, эслегендей, заманлары да йок эди: баьриси де куллыкка кызган эдилер: токтамай, куьнайлан тиелген машиналар келедилер, аьдемлер оны янма-ян тоьгедилер, шеккидинъ касына, бирисининъ артыннан бириси келип, бос машиналар янасадылар, кызлар оны тиейдилер; ян-якта куьнайлан шелтейтаган машиналар гуьрилдейдилер...

Мундагы аьдемлердинъ кайгысы Керим тувыл эди эм сол эди, олардынъ оны элемеи, калганлары да. Тек ялгыз бир Пашаханнынъ авызы кевип кетти. Тек ялгыз бир Пашаханнынъ юреги, колга тувскен куьпелектей, куьлп-куьлп этип сокты.

Керим куллык этип турган бир кесек кызлардынъ касына барды. Кызларга салам берди. Кызлар, куьнайлан авдарганларын тасламай, Керимнинъ саламын, не де болса бир аьдетин этип, алдылар. Керим, кайтеегин билмей,

бир кесек заманды, уьндемей, кызлардынъ касында турды. Сонъ, келисе калган заман тапты да, Пашаханнынъ касына ювыклап:

— Сага бир айтаятым бар эди, Пашахан, — деди.

Сейир тувылма, баганам авызы кевип кеткен Пашахан соьле бирден, кара коьзлеринде бир кылыбы болып, Керимге карап алды да:

— Кала, Керим, — деди, йигитлигинъди бизге бир коьрсетеш! — Эм янма-ян Керимнинъ колына куьрек ыс-латты.

Керим кып-кызыл болды.

— Авдар, авдар, Керим! — деп калган кызлар да шу-вылдадылар.

Керим, ашувланып сермеди де, куьрегин, кырш этти-рип, куьнайланга сукты...

Уьйлеге дейим авдарды Керим куьнайланды. Уьндемей, кызларга карамай, тузлы терин ялай берип, этти куллыкты ол. Яман ашувланган эди Керим.

Уьйле аска токтаган заманларында, Керим оззининъ тилегин Пашаханга яна бир айтты.

— Сендей эрикпеймен мен! — деди Пашахан.

Колын да куьрекке алдырып, ашуву да ишине сыймай, кайтты уьйине Керим.

Кеште, колхоздынъ клубында боляк йьйынга, комсомолецлер йьйылып басладылар. Йьйыннынъ басланувын саклап турган яслар эм кызлар, бир-бириси мен кажавла-стылар, эристер-неттилер. Сейир тувылма, баьрисиннен де бек Керим кувнак эди. Ол, ойын соьзлер айтып, берлисип ойнап, куьлки хабарлар айтып, бир де тынышына турмады. Оьзине як излеп, бир анавы ман, бир мунавы ман ювык соьз байляк болып шалысып та карады. Болган уьшин не яслардынъ, не кызлардынъ биреве де ога артык ык берме-дилер. Керим он сайын кувнак бола берди. Кене болса да, аьруьв этип караган аьдемге, онынъ юреги тыныш тувыл экени коьринетаган эди. Бирерде Керимнинъ шырайы бир-ден булытланып кетер эди. Артынсыра ол тагы да кувнак болар эди.

Бирерде комсомолецлер, йьйынга йьйылып, куллы-кларды асыгыс-кусыгыслы этип кутылар да, шашылып кете коятаган эдилер. Бир истинъ маьнесине етпейтаган эдилер, бир заттынъ сонъына шыкпайтаган эдилер.

Керим, бугуьнгги йыйын да сондай болар деп, даьме этти. Айдар йыйынды ашып, бир-эки комсомолецтинъ соьйлегенлерин эситкени сонъ, Керимнинъ коьньили обсы да коьтерилди; соьйлеген яслар биревдинъ де атын атамадылар, биревди де шуьшлемедилер. Тек, биревге де тиймегей соьзлер айтып, оза койдылар.

Болган уьшин соьзин мине Бектемирова Сакинат тиледи. Янма-ян баьриси де тындылар, сакландылар. Керим де сакланды. Сакинат президиум олтырган столдынъ касына шыкты. Сейир этип, оьзине карап олтырган яслар ман кызларды коьргенинде, Сакинат бираз саьспеклеп кетип, уялып кызарды.

— Айтаяк болатаганым... — деди бу, давазы тегаран эситилип.

Бираз уьндемей турды.

— Айтаягым, — деди Сакинат яна бир эм энди онынъ давазы каткан эди. — Туврасы керек болса, мен соьле сизинъ уьшин уяламан. Бир де касынъызды керменъиз — сизинъ уьшин уяламан. Не деген зат ты ол оьзи, меним алдымда муьнда Амит пен Бешир, оннан сонъ Муслим шыгып соьйледилер. Аьнийтип этпеге керек, буйтип этпеге керек деп, колларын булгап, акыл уьйреткенлери болмаса, не зат айтты олар бизге? Кимнинъ атын атадылар? Кимнинъ коьзине салып айттылар? Кимди шуьшледилер. Меним акымнан бир соьз айттыларма? Яде меним акымда юретаган хабарды эситкенлери йокпа? Эситпейтаганма, эситкенлер. Ким шуьшли экенин де биледилер... Бир де коьзинъ батламасын, Амит. Туврасын айткан яв болар — эне сол сенинъ де, калганлардынъ да билетаганлары. Авырмаган басыма явлык байлап, не казага калгаман дейтаганларсыз сиз. Мен тек Амин алардынъ уьшеvine деп айтпайман, сизинъ баьринъизге де айтаман. Я деймен де сиз мени, шиберекбас деп, санга алмайсызба? Суьйтип ойланасызба?...

— Бирев де ойланмайды уьйтип, сен соьйлеек болсанъ, арттырмай соьйле! — деп кышкырды арт беттен бирев.

Сакинат, басын аьри-бери коьзгалтып, давазынъ иесин изледи.

— Арттырып соьйлейтаган мен тувы! — деди ол, саьбырын йоя берип. — Меним басымда болмаган затларды

айтып, айланатаган наьлетлер — арттырып соьйлейтаганлар. Быртым-шыртымды койып, эне соларды айтып соьйлемеге керек. А сиз авызынъызга сув увьыртлаган аьдемлердей, уьндемей-уьндемей олтыграсыз мунда. Уьндегенинъиз де, соьз сапырганынъыз болмаса, силкип алгандай бир маьнели зат айталмадынъыз. Коркып соьйлемейсиз. Мактаншактынъ арты ашык деп, коьрерге йигитсигенинъиз уьшин, туфайтуфайга калганда, коян-ян аьдемлерсиз! — деп кышкырып йиберди бирден Сакинат.

Сакинаттынъ сонъгы соьзи клубтынъ ишине ярылып кеткен ядыра болып туьсти. Баьриси де бирге варылдастылар, уьйкен бакырык-кышкырык коьтерилди. Йыйындагылардынъ бир кесеги Сакинатка якласып, шак-шак эттирип кол соктылар. Бир кесеги де, Сакинат озгарып соьйлейди деп, уьйкен дава коьтердилер. Шав-шувды Айдар, ога косылып президиумда олтырганлар, тегаран бир токтаттылар.

— Эне коьресизбе, — деди, аьдемлер, тынганы сонъ, Сакинат, — сизге биртоьнекей тийгистип айтканымлай, кан явгандай, кабынып кеттинъиз. Туврасын айткан ярамас деп, меним тувра соьзимди коьтергинъиз келмейди. Уьшинге даянмай, сиз суьйткен сонъ, басымда болмаганды эситип юретаган, мен не этпеге керекпен? Оны мен кайтип коьтермеге керекпен? Соны айташынъыз сиз мага, мени санга санайтаган болсанъыз...

Сакинат, коьзясын ясырып, колявлык пан бетин суьрткен киси болды.

— Бир кесеклер, — деди, юреги бираз ятканы сонъ, Сакинат, — биревди кыз оьзи суьймесе, оны коркыстып алмага да боляк деп санайдылар. Кыз коркпаса, ондайлар, басларына кийгенлери боьрк экенин де мутып, кыздынъ басында болмаган яман-юман хабарларды яйып айланадылар. — Сакинат тигилип, алды бетте олтырган Керимге карады. — Ондайлар да бар бизим арамызда!

— Атын айт! — деп кышкырды бирев.

— Атын ма? — Сакинат Керимге тагы да бир карап алды. — Оьзинъиз де билесиз. Керим онынъ аты!..

— Оьтирик!

— Ярылады!

— Йок, Сакинат туврасын айтады!

— Керим оьзи айтсын...

— Токташынъыз, токташ, мага бир соьз берешинъыз...

Алдыга, мазаллы теректинъ туьбириндей, кеселтек битимли, маштак бойлы Мамай — данъыл бригададынъ бригадирининъ ярдамшысы — шыгып келеятыр эди. Ягасы агатылып, белбавы артына бурылып, кулаклы-боьрки дешекесине авып, столдынъ касына келди де:

— Болаякпа? — деп сорады Мамай.

Айдар ызын бергеннен сонъ, Мамай ягасын туьймеледи, белбавын туьзетти эм, боьркин колына алып:

— «Обтирик», — деп кышкырдылар мунда бир кесек уьйкенавызлар, — деди. — Аьруьв, аьше, келинъиз бир такыйкага, тек бир такыйкага, Керимнинъ акыннан Сакинат соьле обтирик айтты деп санаягынъыз. Сакинат оны яладан яккан аьдем болсын. Энди Сакинаттынъ айтканын карыстырмай Керимнинъ обзин алып караягынъыз. Ким ди Керим? Кайдай аьдем ди? Балшыбынлардынъ арасында, обзьлери куллык этпей, ятып бал еп яшайтаганлары болады. Оны, бизим балшымыз Шабаннан сорасанъыз, айтар. Ногайша кайтип айтылатаганын билмеймен, орыслар ондай шыбынга «трутенъ» дейдилер. Эне сол трутеньнинъ оьзи муна турган Керим!

— Ого, — деди тек, кыпынълап, Керим.

— Огонъды сонънан айтарсынъ, — деди Мамай ога. — Бизим аьдемлер соьле кайдады? Кырда куллык этедилер олар, кешесин-куьндизин билмей, этедилер. А Керим ол арада, язлыкта яны биткен куьпелектей болып, канатларын куьлп-куьлп эттирип, авыл уьстинде ушып юреди...

— Ого, — деди яна бир Керим.

— Огонъ алдынъда, — деди Мамай да яна бир. — Эриккен аьдем ийт сувгаратаган эди. Керим ийт те сувгармайды. Ол, яман пишелердей, соьз юргистеди.

Бир кесеклер куьлдилер. Керим уьндемеди. Мамай соьзин айта берди.

— Мине Керим оьзи. Сорап карашынъыз, каерде куллык этеди экен ол? Айташ, Керим, каерде куллык этесинъ?

— Бийик ерде меним этетаган куллыгым, — деп тийгистти сол сабатлей Мамайга Керим. — Сенинъ колынъ етеек тувыл — бойынъ маштак.

Керим де оъткир соьзли экен: бир кесеклер куьддилер. Болган уьшин Мамай да оннан калмады.

— Уьшинин айтасынъ, Керим, — деди сап-сабыр болып Мамай. — Бой беттен меним аллага бираз оьпкем бар. Болган уьшин, билесинъме, Керим, бир кесеклердинъ дравын солдаттай бойлары болса да, баслары, савыт-кабактай, бос боладылар.. Кыскасы, — деп Мамай соьзининъ сонъына келди, — Керимнинъ, мен айтатаган, трутеньнен баскалыгы йок. Куллык этетаган ери йок, билгени — ишки мен тоьбелес, пишесин кувган. Калганлардынъ не ойланатаганларын меним билуьвим йок. Меннен соралатаган болса, Керимдейлер мунадай йыйында олтырмага керек тувылар.

Мамайдан сонъ соьзди Межит тиледи. Аьлемет аьдем эди Межит. Бойы курыктай. Оьзи юкалак, боьтекей шырайлы. Бурны конадай. Басы юмырыктай. Кишкенекей. Мойны, кутаннынъ мойнындай, узын, йинъишке эм шаңдырлы. Кобплер ога «Кутан» деп те айтатаган эдилер. Оны уьшин Межиттинъ биревге де хабтери калмайтаган эди.

— Мен соьйлеек болмайман, — деп Межит баьрисин де куьддирди. — Айтаягым, Керим оьзи шыгып соьйлемеге керек. Оннан сонъ мен де билгенимди айтарман.

Керим турып, столдынъ касына келди. Кобйлегин туьзетип, белбавын тартып бувды. Кисесиннен явлык шыгарып алып, манълайын, авызын суьртти, бираз тамагын да тазалады.

— Ну, не зат айтайым мен сизге, кардашлар, — деди бу, онъ аягын ойнататаган аьдетин этип. — Оьзинъиз коьрдинъиз, Сакинат мунда бир затлар бырыктырып соьйлеген заманда, мен юмган авызымды да ашпай олтырдым. Йок, коркып тувыл. Коркаклардан тувылман. Мен оны бек аьруув этип тынъладым. Аьле бек завыкланып тынъладым демеге де болаякпан. Неге дейтаган болсанъыз, Сакинат бизге бек аьлемет, бек кужыр затлар айтты. Аьлемет хабарды ким тынъламасын. Ондай сейир затларды биз авылда куьн сайын эситип турмаймыз. Онынъ сизден несин ясырайым, Сакинаттынъ хабары, оллахый, мени бек юбантты. Соьнген

авылда бираз эригимиз язылды. Оннан сонъ, билесизбе, яслар, оьтирик хабарды, неге эсе де, боьтен де бек сукланып тынълайсынъ. Бек аьруьв, Сакинаттынъ энди де айтаягы бар болса, биз тагы да тынълап олтырмага болаякпыз. Асыккандай еримиз йок. Бир де болмаганда, эригимизди сосында язаяк...

Йьйындагылар, Керимнинъ бир соьзин де йибермей, тынълап олтырдылар. Оны коьрген Керим тагы да бек коьнъилленди.

— Мени, ишеди, дейдилер. Ясырмайман — ишемен. Болган уьшин, янъылмай болсам, Мамайдан акша тилеген куьним болмаган. Тилеген болсам да, Мамай мага сокыр каьпиктинъ озин де бералмас эди деп, билемен. Куршанъы кой юнсиз болар. Мага тоьбелескиш деп те айтадылар. Йок, кардашлар, мен тоьбелескиш тувылман. Мен тек мага тийгенлерге сдачын кайтараман. Ондай сдачты меннен туьнегинлерде эне Межит те алды. Солай тувылама, Межит? Муьнда Мамай, трутень-мрутень деп, бир затлар маьдыраклап алды. Ясырмайман, яман тил аьдемди диннен шыгарар, йыланды иннен шыгарар деп, Мамай ашув тилли аьдем. Кене болса да, меним ога хаьтерим калмайды. Не этейим ога да хаьтерим калып? Онсыз да алла соккан бирев ол. Баганам озьи айтты оны. Не де айт — туьбир аьдем болмаган. Межит мага Сакинаттынъ акыннан айттыраяк болады. Оьшин алып турган сыпаты. Пожа-а-алста, дорогой Кутаным, айтайым: бизим, Шарик деп, бир маьскемиз бар. Коркак дегенде коркак. Болган уьшин уьрге — сал да кой. Танъ аткышай, кирпич какпай, уьрип шыккан кешелери болады. Сенинъ Сакинатынъ, Кутан, сол бизим Шариктей. Уьреди. Уьре берсин. Йиттинъ уьргенин ел акашар. Сол. Баска не айтайым мен сизге?

Клубтынъ иши тып-тынык болды. Керимнинъ аьдетсизлигинен, онынъ табиятсызлыгы ман тербиясызлыгыннан баьриси де не зат айтаякларын, кайтип ойланаякларын билмей калдылар. Керим десек, аьдемлердинъ уьндемей калганларын озьзининъ енъгениндей коьрип анълады. Ол сондай ойда болып, келип орнына олтырды, болган уьшин муьнынъ эки ягында олтырган комсомолецлер сол саьатлей оннан аьри йылыстылар. Керим мисетсизленип куьлемсиреди.

Арт беттен, йигерсизленип шыккан, бир кыз даваз эситилди.

— Сойлемеге болаякпа?

Бу даваз, аыр заманда да ойнап-куулеп, кувнак болып юретаган, тартынып билмеген Пашаханнынъ давазы болар деп, биревдинъ де эсине келмес эди. Соyle шыгып сойлемеклик ога бек авыр болар эди, деймен.

Пашаханнынъ давазын эситкен Керимнинъ ишине буз куйылып кетти эм, Пашаханды коркысткысы келип болар деймен, ол бирден, тамагын йыртып, йобткирип алды. Кене болса да Пашахан, алдыга шыкпай, соьзин сол турган еринде баслады:

— Мен сойлеп билмеймен, — деди ол, табанга карай берип, — келистиралмасам, куьлменъыз. — Бираз ундемей турды эм коьзлерине орын тапканы сонъ: — Айтаяк болатаганым навь, — деди, — яман аьдем Керим, бек яман аьдем...

— Сен айтканынъды билип сойле, — демей, даяналмады Керим.

Пашахан айтаягын мутып, басын тоьмен салды да, кайтара орнына олтырды.

— Пашахан, — деди ога президумнан, Айдар, — неге койдынъ соьзинъди, яде коркасынъма?

— Соьлетпеселер, кайтип соьлеекпен? — деди Пашахан.

— Соьле, Пашахан, — деп бирден ога Межит якласты. — Бирев де боьлмес сенинъ соьзинъди. А сен, куйрыксыз кораз, — деп Межит Керимге бурылды, — ундемей олтыр да, тынълай бер. Йок дейтаган болсанъ, сыртынъа тебилгенинъди коьрмей каларсынъ. Соьле, Пашахан, бир де коркпа.

Энди Пашахан, аякларын каты басып, алдыга шыкты.

— Яман аьдемсинъ, — деди, тувра Керимнинъ коьзине карап, Пашахан. — Алсувдырдынъ атасысынъ, обтирикшидинъ обзисинъ. Сенинъ муна кадер де намысынъ йок, — деп, колын алдыга созды да, шынатайынынъ ушын коьрсетти. — Мариемнинъ коьрер куьнин каранъа эткен ким ди? Сенсинъ! Алмадай кызды уьш айдынъ ишинде курткадай картайтып, сонъында куватаган сен тувылсынъма? Оннан сонъ, агаш ишинде юрген аш боьридей, авьл

ишинде айланып басладынь. Сакинаттынъ артына тусип, оны ютаяк болып карадынъ. Болган уышин Сакинат сенинь тамагынъа субек болып кавып, карарынъды танытты. Йы-йылганлардан уят болса да айтайым, Сакинатка согылып, авызынь куыйгени сонъ, сен меним артыма тустинъ. Мен де берли, бас дегенде сага ыйнанып кеттим. Сонъында билдим сенинь не аъдем экениньди. Эсинъдеме, бир кайта мен сеннен Сакинаттынъ акында сорадым? Не деп айттынъ ол заманда сен мага? Кала, йигит болсанъ, соны булайда да айташ. Уъндемейсинъ, дия? Сакинат басын саклап билме-ди, кол-коддан коьшувге калган, оны шахарда коьзим мен коьргеме, демединъме? Айтпадынъма? Айттынъ. Соны баьрисине де айт, деп, Сакинат пан тенълескениньди кой деп, мага тилемединъме?..

Керим ушып турды да:

— Обтиригинъди айтып, тесилме! — деп кышкырды.

— Обтирик тувыл меним айтатаганым! — деп, Пашахан, алдынгындай йигерли кыз болып, аягы ман ер тепти. — Обтирик тувыл! Тилединъ. Эм мен айттым, тек сен тилегендей этип баьрисине тувыл, а Сакинаттынъ ялгыз обзине айттым. Энди сен Сакинатка Шарик деп атайсынъ. Обзинъсинъ Шарик, обтирикши бетсиз!

Пашахан, соьзин кутылып, орнына кетти. Айдар комсомолецлерден:

— Энди де соьйлеек аъдем барма? — деп сорады.

— Болаяк соны!

— Голосованиеге салынъыз...

— Токташынъыз, — деп Межит коьтерилди. — Мага да бир соьз берешинъыз...

— Айт, Межит, — деди Айдар.

Межит асыкпай алдыга шыкты, кабагын туьйип, бираз уъндемей турды, сонъында бирден колларын алдыга созды да, аяларын коьрсетип:

— Муналарды, муна меним колларымды, коьресинъме, Керим? — деди. — Караш, аьрувь этип караш, кат туспеген бир сав ери йок муна коллардынъ. Куллык этип тусиргемен мен оларды, Керим, ана сенинь субьмейтаган куллыгынъды этип тусиргемен, билгинъ келсе. А мунавы, — деп Межит йогарыга юмырыгын коьтерди, — коьре боларсынъ, меним юмырыгым. Авыр юмырык бу. Алгы кайта навы ман сени

соккан болсам, алла биледи, шийли пискен котлета да бола-
як болар эдинъ. Болган уьшин мен сокпадым. Неге десенъ
муна коллар мага сендей кызтекелерди сокпага берилген
йоклар. Куллык этпеге берилгенлер олар мага! Бу коллар
ман мен коммунизм кураяк боламан. Сакинат пан бирге
кураяк боламан, Пашахан ман бирге кураяк боламан, калган
яслар ман эм кызлар ман бирге кураяк боламан. Сенсинъме
ондай затты анълаяк! Сен коммунизмге, бизим артымызга
ясырынып, келеек боласынъ. Даъме этпе! Бизим артымызда
да бар коьзлеримиз.

Соьзди Керимге бердилер. Болган уьшин Керим со-
йилемеге унамады. Йыйын, бир тилден болып, оны ком-
сомолдан шыгарды.

17

Комсомоллардынъ йыйыныннан сонъ Тауби мен
Сакинаттынъ аралары йылынып баслады. Йыйында соьй-
ленген затлардынъ акында Тауби эситкен болса, ярайды.

Сакинат аьле, атай энди баьрисин де анълап, та-
бан тирескенин кояр, деген ойга келип токтады. Эм ол
акырын-акырыннан оззининъ тойына аьзирленип бас-
лады: олар Даня экеви, Октябрь байрамына кавышаяк
болып, соьйлескен эдилер.

Болган уьшин Таубидинъ де оз ойлары бар эди.
«Эрте болсын, кеш болсын, Сакинаттынъ басына акылы
йыйылар, — деп уьмит этетаган эди ол. — Заманы келсе,
орыс ясын да мутар, ол замаңда мен оны оз динимизден
болган бир йигитке киевге берермен...»

Бир кайта Сакинат, кедештинъ касында бир затлар
этип турган Таубидинъ касына келди де, ога эркелей
берип:

— Сага салам айттырадылар, атай, — деди.

Таубидинъ картшылатып, юреги озсип кетти.

— Аьлейкум салам, — деди ол, мундай йолларда эти-
летаган аьдетти этип. Тауби деген картты мутпай, ога салам
йиберетаган, ким экен бу, оьмири узак болгыр, мисапир?

Сакинат, анъкылдап кетип:

— Даня, — деди.

Янма-ян ушып кетти Таубидинъ юзинде тек соьле
ййнап турган яркылык эм Сакинат экинши йол коьрди
обзининъ коьтере танымаган-билмеген аьдемин.

— Дайня, дединъме? — деди бугынып шыккан давазы
ман Тауби. — Юр уйге.

Сакинат, соьз айттырмай, алды да барды эм мунунъ
обктемли юрисинде бир катылык, таьвекеллик, ьйнатлык
эм кайткысызлык коьринди. Тауби Сакинаттынъ согыспага
катканын анълады эм бу согыста обзининъ енъилеегин юреги
мен сезип билди. Кене болса да, уйге кирген заманларында,
баягы каты шырайын туьрлендирмей:

— Дайня, дединъме? — деп яна сорады Сакинаттан.

Сакинаттынъ коьзи карттынъ ашувдан янып турган
коьзимен туьйисти. Сакинат атайынынъ каравын, кирпик
какпай, коьтерди.

— Даня, дедим, атай, — деди ол.

— Туьби, акылынъды энди де йьйганынъ йокпа?

— Меним шашылып кеткен акылым йок.

— Сен, кыз, кайтип соьйлейсинъ мага?

— Сен ша? Сен кайтип соьйлейсинъ?

— Ийттен ярагырдынъ кызы! — деп Тауби калтыр-
калтыр этти. — Мен сенинъ атанънынъ атасыман. Сага
яхшылык сагынаман.

Сакинат та оннан калмады:

— Яхшылык сагынсанъ, уйтитип те этпес эдинъ! —
деди ол да, давазын коьтергенин обзи де билмей. — Меним
янымды кьйнап, оьмиримди кеспес эдинъ. Замансыз коьрге
киргистеек боласынъ мени...

Таубидинъ ашувдан тынысы битти эм ол, бир зат
айтаяк болып, тамагынынъ кекирдевигин аьри-бери
йоргалатты.

— Солайма?! — деди карт, коьпке дейим соьз айталмай
турганы сонъ. — Аьше билип кой, ийттен тувган аясыз кыз,
буьгуьннен аьри сенинъ уьйинъ де, юртынъ да, атайынъ да
йок. Арамсынъ мага!

Сакинат амалсыздан ойнай берип:

— Бас сав болса, уьй табылар, уьй болган ерде юрт та
болар эм бир куьннинъ бир куьнинде меним карт атайым,
бизге келип, мени кушаклар, — деди.

— Арамсынъ мага, шыгып кет! — деп бакырды да, Тауби, атылып согылган аьдемдей, былкылдап шатка опырады. Тынысын алалмай, шырайы кубарды, коьзлери ябылды. Тек, куьлп-куьлп этип, онъ кабагы тарта турды. Калай бек картайган эди Тауби! Сакинат тек соьле коьрди атайынынъ бу кадер кавдыраган карт болганын.

— Атайым, атайым-ав! — деп Сакинат ога атылды. — Не бодды сага, атайым-ав?

— Ювыма касыма, — деп кырылдады Тауби. — Бугуьннен аьри меним кызым йок. Йок! Ол...

Тауби тагы да бир зат айтаяк болып эди, аман да онынъ авызына айлак авыр соьз келди болар деймен, соннан себеп ол колы ман Сакинатка тек эсикти коьрсетти.

Сакинат, тамагына тыгылып келген коьзясин тыя берип, басын тоьмен садды, оннан сонъ, акырын эсикти ябып, пештен шыгып кетти.

18

Ана тавдынъ этегинде коьринетаган аьдем Тауби. Ол соьле уьйине кайтып келеятыр.

Бугуьн Тауби, тавга барып, бир байлам куры агаш йьйды. Отынга деп. Отыннынъ ол кадер кереги де йок эди. Болган уьшин Тауби тавды суьбетаган карт эди. Соннан себеп отыңды да ол, артына бос кайтпас уьшин, йьйды. Коьтерген байламы да авыр тувыл, картты ерге буькпейди.

Карттынъ юреги тынышлыкты аьр замаңда тек тавга барган йолларында табатаган эди. Муңда ол эркинине, асыкпай, озининъ коьп ойларын ойланып олтырады. Таубидинъ йогары коьтериле барганы сайың, агашлык сийреклене береди, булытлар ювык бола береди. Онынъ ашувы да, тамам сондай болып, йогарлаганы сайын бектен-бек таркай береди, бектен-бек азая береди. Сонъалыкка, тавдынъ агашсыз, коьтере токалак ерине етсе, Таубидинъ ашувы да кайда эсе де анда тоьменде, кайнап аккан сувлардынъ, боркылдап турган агынлардынъ, шувылдап яткан яшавдынъ ишинде калып кояды. Муңда, тавдынъ булыт пан кушакласып турган еринде,

оьмир-оьмири тынышлык яшайды, мунда аьдем яны йок. Тавлардынъ бос аралыкларында, эрте кепкен оьленлер мен шырмалып оьскен оьсимликлерди шайкалта берип, кайгысы болган тек ел кыбырданады...

Тавлар, тавлар! Оьмир-оьмиринъиз яшайтаган тавлар! Басларыньызга булытлар конган, этеклеринъизге ясыл оьленлер тоьселген, аьдем баткысыз, куватлы тавлар, сизди ким яраткан эди? Ким эди сизинъ, коьк пен кол ысласып турган, тоьбелеринъизге карагуслардынъ уяларын кондырган? Эртениктинъ яхшы шақларында буйтип сизди ярасык этип коятаган ким экен? Кештинъ кызгылт танъларын бузларыньа шагылыстырып, оларга алтын ялататаган ким экен?

Тавлар, тавлар, карт Таубидинъ юрегине сиз кайдай бир иссинъиз! Сиз болмасанъыз, ким ди Тауби? Иши ашувга толган, карувы-такаты таьвесилген бир карт. Ялгыз бир Сакинаты ман сыйысалмайтаган бир карт!

Тавлар, тавлар, картка бир акыллы соьз айтынъыз, соьледен-соьлеге анъламай юрген затларын ога бир анълатынъыз. Анълатынъыз, тавлар! Сиз танъсынъыз. Сизинъ деювдей куватынъыз бар. Оьмир-оьмирде сиз Таубидинъ алаа досы болып келгесинъиз. Оьмир-оьмирде ога акыл уйретип келгесинъиз. Сиз болмасанъыз, ол бир куьннинъ оьзин де яшалмас эди.

Юрегин бир тыныш этинъиз карттынъ, акыллы тавлар!

Куйылып келген сезимлерден аьлсизленип, аз-маз да кайгылы болып, кене болса да юреги бираз тыншайып, уйине кайтып келеятыр эди соьле карт Тауби. Ол уйине ювыклап келеятырган заманында, карттынъ байламы боьтен де бек енъил болды. Карт аягын енъил басады...

Сакинаттынъ пешининъ терезесинде неге эсе де ярык коьринмейди. Неге экен? Ол соьле уйде болмага керек эди. Карт, аркасындагы отынды эсик алдына таслады да, барып эсикти тартты. Шыгыр-шыгыр этип, шыкырдады эсикке асылып турган кирт. «Аьле де келмепти, эште, бир ерде олтырып калган болар» — деп ойланды да, карт оьзининъ ашкышы ман эсиктинъ киртин ашып, уйге кирди. Бир кесектен сонъ, колына шырак алып, акырын Сакинаттынъ пешине кирди. Мунда баьриси

де орнындадай кобринеди: эне тийилмеген орны ман темир орындык туры. Уьстине, шонькайып-шонькайып, кедештеги тавыклардай болып, ак-ак ястыклар конган. Эне стол уьстинде, алдынгындай болып, аруув йыйыстырылып салынган книгалар ман тетрадьлер туры. Тауби книгаларга тийип карады. Тетрадьлердинь кагытларын авдарып алды: тап-таза, ишлерине язылган зат йок. Эне книгалар салынатаган кишкей шкаф — ишине тизилистирип книгалар салынган. Орындыктынъ бас бетинде тумбочка. Токташ, токташ, онынъ уьстинде Сакинаттынъ андай-мундайлары бар эдитте? Соьле кобринмейдилер. Кайда ясырган экен? А булайда, иргеге тирелип салынган маштак шаттынъ уьстинде, чемоданы туратаган эди. Соьле ол да кобринмейди. Орындык астына салганма экен? Йок, онда да кобринмейди: Тауби энъкейип, яювды коьтерип карады. Тауби, бир зат бар экенин сезип, колындагы шыракты стол уьстине салды да, барып кийим илинетаган шкафтынъ эсигин ашты. Мунда Сакинаттынъ кийимлери де йок эди...

Шанышты карт Таубидинь юреги. Уьйдинь иши бирден боп-бос эм сып-сувык болып кетти. Терезетуьптеги шешекейдинь касына кайтип келгенин Тауби оьзи де билмей калды. Коьпти коьрип, кан басып, картлык-тан тырнаклары буьгилип-буьгилип калган коьлары ман Тауби шешекейдинь япыракларын ыслап-ыслап карады. Кешеге деп, буьрилип-буьрилип яткан шешекейге Сакинат неге эсе де «граммофончик» деп айтатаган эди. Соьле карттынъ эсине сол туьсип кетти.

Бек авыр болдылар Таубидинь бу кешеге ойланып шыккан ойлари. Сол кадер бир авыр болдылар, Тауби таньнынъ кайтип атканын да билмей калды, коьзиннен тыгырып туьскен коьзясты да эслемей калды. А коьлин коьзине салган заманында, бетининь неге сувлы экенин коьпке дейим анълаалмай турды. Анълаганы сонъ, юлкынып коьтеридди де, коьзин енъи мен суьртип алды эм артынсыра, куьлыкларын этпеге, каралдыга шыкты. Тауби коьпти коьрип, коьпти билген карт эди. Соннан себеп ол, не деген маразды да, не деген кайгыды да тек куьлык этип язылтпага болаяк экенин билетаган эди.

Уйле заманларда Тауби уйине мунунъ конъысысы кирип келди. Тасадан куърсине берип, ундемей коьп олтырды. Сонъында, даяналмады болар деймен, Таубиге Сакинаттынъ шахарга кеткенин, сосы авыр затты кайтип болса да Таубиге еткистпеге тилегенин айтты.

Сосы хабарды эситкен Таубидинъ бас деп басына келген ойы — соьле-аьле шахарга йоьнеп, оннан аясыз Сакинатты артына кайтарып аькелуьв деген ой болды. Сонъында Тауби оьзи-оьзи мен соьйлеп:

— Басымды кемитпен мен ол ийттен ярагырдынъ кызына! — деди де, Сакинатты юрегиннен алып тасла-якка катты.

19

Йыл ярым озды, Тауби оьзининъ соьзиннен кайт-пай барды.

Сакинатка бир кере де бармады. Ога бир кере де салам йибереди. Сакинат пан онынъ байы йибере туратаган саламларынынъ биревин де алмады. Оларга бир письмо да язбады. Сакинат-алардан келе туратаган письмолардынъ баьрисин де артына кайтарып барды. Окын-окында, базарга деп, шахарга барган йолларында Сакинат аларга кирмей, кайтып келди. Бир кайта авылга Сакинат келди. Болган уьшин Тауби оны уйине ювыт-падады. Бир кере, Старогорскийден кайтып келеятырган йолында, авылга кире кеткен Даняды да Тауби уйине киргистпеди. Ыйнат карт эди Тауби, каты карт эди. Тек, Сакинат ул тапкан деп, шахардан йылы хабар келген заманда, Таубидинъ асылып-асылып турган каслары аз-маз йыбырдап аддылар эм тек бир секундага, ялгыз тек бир секундага коьзлеринде суьйиниш оты йылытырап кетти де, сол сабатлей соьнди. Карттынъ коьзлери баягындай тагы да туьссиз эм суьвык болдылар.

Кене болса да бу хабар карттынъ юрегинде бир ыз калдырмай озбады. Энди Тауби узак кешелердинъ бойында бир аьлемет затлар этип олтыратаган эди. Калай кеш болып, кас каралды десе, Тауби колына бир кесек агаш

алар да, столга янасып олтырар эди. Артынсыра бекидинъ, шырт-шырт эттирип, йонганы эситилер эди: Тауби бир затлар этип шалысады. Белки, ол яс заманларында этетаган бир суьйдимли куллыгын эсине туьсире болар эди. Я деймен де суьйтип бос заманын озгарып, алдана болар эди. Ким биледи. Конъбысларыннан бирев кирип келе калса, Тауби янма-ян агашын да, бекисин де стол астына тыга коятаган эди: куллыгынынъ уваклыгыннан уяла болса, ярайды. Калай конак шыгып кетти дегенлей, Тауби яна стол астына сермер эди.

Таубидинъ акыннан биз не де айтаяк, сонъалыкка калганда, ол да аьдем баласы эди, ол да дунияда болган коьп картлардынъ биреви эди. Тап Бектемировлардынъ тукымыннан да болсын, онынъ да юреги тас тувыл эди.

* * *

Сакинат, эртенъги ас аьзирлеп, пештинъ касында айланып туры эди. Онынъ доьрт ай толган улы ана пеште, бесикке боьленип, уйклап ятыр эди.

Бирден юлкынып эсик ашылды да, уьйге, басына кан явган кисидей, Даня кирип келди.

— Сакинат, — деди ол, тынысын тегаран алып. — Мен соьле картты коьрдим болар деймен.

— Ким карт ты ол оьзи? — деп Сакинат сейирге калды.

— Ва-а, сенинъ атайынъды.

— Кой соны! — деди, эм коркып эм суьйинип, Сакинат.

— Каерде коьрдинъ?

— Кумаш туькеннинъ касында.

— Касына бармадынъма, аьше?

— Акылынъды ишкесинъме? — деп Даня колып силкти. — Ана баягындай этип мени тагы да таяк пан соктыраяк боласынъма? Й-о-ок, Сакинат, болаяк...

Сол арада сыяктан коридорга бирев кирди. Сорамай соктамай, кирди. Сакинат пан Даня бир-бирлерине карап алдылар да, эсик бетке бурылдылар. Бурылса бурылсынлар, босагатуьпте, созылып, Тауби туры эди.

— Атай! — дегенди айтып, Сакинат картка шапты. Болган уьшин Тауби, колын алдыга созды да, Сакинатты озиннен аьри тайдырды.

— Кой оны, — деди Тауби туьйилген давазы ман. — Сизге келгеним йок. Маь, навьин ал, — деп Тауби Сакинатка кагытка оралган, бир зат тутты.

Сакинат, йигерсизлене берип, кагытты колына алды эм, оны ашып караганлай, коьзясы тоьгилип, йылап йиберди. Кагыттынъ ишинде, агаштан кесилип этилинген, бир кишкенекей аюв баласы ятыр эди.

Тауби, тамагын тазалай берип:

— Ким деп атагасыз? — деп сорады.

Козьясы бетине шыбырып турган Сакинат Даняга карады. Даня ога ясыртыннан басын ийди эм Сакинат, давазын тегаран шыгарып:

— Тауби деп атагамыз, атай, — деди.

— Кайтип, кайтип?!

Тауби алдыга сермелип кетти. Мунынъ юзи сол сабатлей яп-ярык бодды эм озьи де бир аз саьспекледи.

— Тауби деп атагамыз, — деди яна бир Сакинат.

Карт, аякларын каты басып, Сакинаттынъ касына келди де, онынъ колыннан алды.

— Кала, кызым, — деди, юрегин бийлеялмай, Тауби, — ясымды мага бир коьрсетеш.

Тауби бала яткан бесиктинъ касына келди эм, тоьмен энъкейип, коьпке дейим балага карап турды. Бир заманнан сонъ акырын коьтерилди де, кезуьв-кезуьв этип, Даня ман Сакинатка карады. Тауби, юрегиннен шыгып келген уьйкен суьйинишин зор ман ясырмага шалысып, бирден карлыгып кеткен давазы ман:

— Билесизбе, — деди, — муна ясым, оллахый, тап меним озьим экен, э?..

Сакинат, атайын кушаклаяк болып, тагы да ога атылды. Болган уьшин Тауби бу йол да кабагын-касын туьйди де, озьтириктен каты болып:

— Бодды, бодды, — деди. — Кой энди сол акылынъды. Мен сизге деп келген йокпан. Эне ана ясыма, озьимнинъ Таубийиме келгемен.

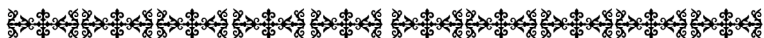
Тауби балага тагы да бир карап алды, коьзлери мен

уьйдинъ ишин тинтип шыкты, яратты болар деймен, акырын куьлемсиреди эм, баска бир соьз де айтпай, шыгып кетти. Эсикти, бираз кынъырайтып, ашык калдыра кетти. Сол саьатлей пештинъ ишине куьннинъ саьвлеси созылып кирди де барып баладынъ бетине конды.

Даня ман Сакинат бир-бирлерине карадылар да, экеви де бир йорыкка: «Бу саьвле — аьруьв нышан», — деп ойландылар.

Москва.

Ноябрь — декабрь, 1959 йыл

КУБА ШАНЪ

1

Шойын йол, авылдынъ куьнтуьвар бетиннен бир кесегин кыялатып алып тилип, кубыла бетке шабады.

Танънынъ янъы атып келеятырган шагы эди. Дымлы ердинъ уьстинде агылжыр-куба туьсли туман шайкалады. Авылда шыга туратаган сеслерди ол озьине синъдирип алып, оларды сагыр этеди. Тереклердинъ суьддерлери, олар тап бир булганшык сувга коьмилгендей болып, эксип-яйылып коьринедилер.

Шойын-йолдынъ уьсти мен, станция бетке карац, уьш аьдем барады: кенъ эм узьын шыба кийген, бир аш яклы куртка. Колында кишкей туьйиншиги бар. Онынъ касында бир йырма бес ясларында болаяк эм озьи де калаша кийинген яс аьдем барады. Булардынъ ортасында, аякларын йыйы басып, туьймедей кишкей эм маьнтик бурынлы, тоьгерек юзли бала йыбырдайды. Бала бир алтавларга-етевлерге келген болар эди.

Яс аьдем баладынъ айлак уьйкен, келетен аьдемдики экени коьринип турган кепкасына колын тийгистти.

— Атынъ кимди, йигит? — деп сорады.

Бала танымаган аьдемине озьининъ, кара мойшактай, кытымыр коьзлерин атты, сызгыртып бурнын тартты эм, давазын занъыратып:

— Мурат! — деди.

— Аьруув атынъ бар экен, — деп йылмайды яс киси.

Бираз уьндемей алып, тагы да сорады:

— Аканънынъ аты ким ди?

Куртка кыскадан кесип йобтकिрди, буюкирейди, эм, туюйиншигин онъ колыннан сол колына булактырып, манълайын аясы ман суюртти. А бала, тап бир согудан сакланган аьдемдей болып, басын ийинлерининъ арасына коьмди, эм онынъ кишкей кевдеси тып-тымалак болды. Сонъ бирден ол орныннан юлкынды да, суюрине берип, алдыга ымтылды.

— Мурат, кайда барасынъ? — деп куртка алдыга сермедди, сол арада яс кисиге яратпаган карас таслап: — Кайт, артынъа кайт, коьзимнинъ нуры, — деди.

Болган уьшин бала шойын йол уьсти мен йорта берди. Куртка басын яс аьдемге бурды эм, давазында разы болмаганы сезилип, шагынды:

— Насипсиз бала, суюмейди ол...

— Неде суюмейди? — деп анъламады курткады яс. Куртка мунълы болып куьрсинди.

— Муратты айтаман. Атасынынъ атын айтканды суюмейди. Языктынъ, бизден кашып кеткени де сонынъ уьшин...

Яс киси, сейирге калып, курткага карады. Бала атасын суюмейди. Аьжейип! А бирден кип-кишкей болып кеткен, буюкирейген куртка, оззининъ аякларынынъ астына коьз салып, уьндемей бара берди.

— Атынъды билмеймен, ясым, — деп соьз баслады сонъ ол, — тек...

— Абубекир меним атым, абашым, — деди яс аьдем.

— Айтканыма сейир этпе, Абубекир. Тек мен дурысын айттым. — Бираз уьндемей турганы сонъ; — Калада куллык эте боларсынъ? — деп сорады.

— Аьше, аьем.

— Уьйинъизге кайта боларсынъ?

— Аьше.

— А биз, Мурат экевимиз, районга барамыз. Больницага... Кызым авырыйды. Экинши ай болаятыр. — Куртка басы ман алдыга коьрсетти. — Анадынъ анасы. Мураттынъ.

Оннан сонъ куртка коьпке дейим тынды. Абубекир, оны оззининъ сораулары ман тынышсызландырмага батпай, уьндемей мунунъ касында бара берди.

Бир кесек заманнан сонъ куртка ойлы давазы ман:

— Сувьгендей аьдем де тувыл ол. Мураттынъ атасын айтаман, — деди.

Абубекир уьндемеди. Курткадынъ соьзге айлак ськ экенин эм олардынъ аьр бирисин юрегиннен бек кьйналып алатаганын ол сезе эди. Буьйтип соьйлемеге тек юрегинде авыр кайгысы болган аьдем болар эди. Болган уьшин тез арадан куртка тагы да соьйлеп баслады:

— Кеткени бери тезден доьрт йыл толаяк. Каякка кеткени де белгисиз. Соннан бери бир хабары да, тебери де йок. А Райхан ман — ол меним кызым — ол тек эки йыл яшады... Тек эки йыл. Алаяк болып юрген заманында, онынъ тилиннен бал агатаган эди: суьмемен-оьлемен, сенсиз меним асым — ас тувыл, туьсим — туьс тувыл, дуньям — дунья тувыл. А яшады Райхан ман болганы тек эки йыл. Сонъ тас болып кетти. Дуньяда оьксиз калдырып кетти. Сондай зат та болады экен — аталы оьксиз де болады экен. Кудайым-аллам, куьналы болсак, оьзинъиз кеширинъиз. — Куртка, коьзлерин авдарып, арык коллары ман какаштай катып калган юка юзин сыйпады. — Мени мен яшайды. Муратты айтаман. Оьзинъ коьрдинъ эне, басыаягы яланъаш, уьстиндеги кисидики. А анасы авырьйды. Экинши айга кирди.

— Не болып авырьйды экен? — деп сорады, тартына берип эм оны ман бирге баладынъ кашкын атасына ашудан тола берип, Абубекир.

— Билмеймен, ясым, билмеймен. — Куртка туьйиншигин колтыгына кысты.

— Берешинъиз, аьем, мен алып барайым, — деди, Абубекир, коьзи мен туьйиншикти коьрсетип.

Ама куртка, Абубекирдинъ айтканына эс бермей, соьзин айта барды:

— Авырмай турып Райхан оннан письмо алган эди. Ишиндегин — билуьвим йок. Тек соннан бери меним кызым акылы авыскан биревдей болып кетти. Асын койды, туьсин йойды. Авызыннан бир соьзи шыкпайды. Сонъ оны доктор келип карады эм сол сабатлей больницага алып кетти. Экинши ай... Куьзде куйылган сары япырактай болып калган, кармакка илингендей эти йок. Бир билгени туьнбилген коьзлери мен сага карайды, бир соьздинъ оьзин

де айтпай карайды. Тек улын коьрсе, яны бираз битеди... Мурадинге — ана кашкыннынъ аты сол — байга барганы бир йыл кеткени сонъ меним ай юзли, куьндей яйнаган Райханым куванувын да мутты, саркылдап куьлетаган куьлкисин де мутты. Не болган ды сага, яным-ав деп сораи калсанъ, соьз айтпады, тек акырын ынъыранады. Оьктем юрекли ян эди. Йыланув-шагынудан суьймеси йок эди. А ол он класс оқып кутылган. Оқытувшы болаяк мырады бар эди. Болган уьшин коьктеги кызыма ондай наьсипти бермеди. Ялпак йолын, мырадына етпегир, Мурадин деген бирев кести де, келеятырган ярлык куьнин соьндирип койды. Ах, дуньям-ав...

Абубекир тагы да бек тартына берип:

— А, письмо, не деген письмо эди? — деп сорады. Куртка, шекленген шырайланып, Абубекирге акыйды эм колын омыравына басты.

— Билмеймен, коьзим. Тек письмо соьлеге дери де менде. Райхан берген. «Сакла, абай, биревге де коьрсетпе», — деп айтып берген. Каска басым, сонынъ ишиндегин билсем не керек эди. Письмоды айтаман.

Куртка бирден, ойлана берип, токтады. Ыйманын уьйирген аьдемдикиндей болып, мунынъ эринлери билинер-билинемс йыбырдадылар. Оннан сонъ бу, калтанъ-култанъ этип, колын койнына сукты, оннан бир коьк туьсли, оьзи де ийги уйпаланган конверт шыгарды.

— Мине! — деди, давазы калтырап. — Письмо. Кызымнынъ кайгысы — ол меним де кайгым. Оқы, улым, оқып ишиндегин мага да бир билдир.

Абубекир, келетен аьдемнинъ сырына киреятырганын сезип, тартына берип, конвертти алды...

Аягын акырын басып, оқып барды. Ишинде кайнаскан сезим Абубекирдинъ ашык, караборан юзине энип шыкты. Як суьеклерининъ териси астындагы этлери тыртысып-тыртысып коьзгалдылар. Куртка, ястынъ айтаягын эситкиси де келип эм эситеек затыннан корккан да этип, уьндмей бара берди. А Абубекир, кабагына кан явып, кыскасыннан:

— Маь, — деп кести.

Куртка, конвертти кайтара койнына салып, сорав салган коьзлери мен, Абубекирге карады. Ама Абубекир уьндемей бара берди. Не зат айтсын аьше? Письмодынъ ишинде язылган затларды курткага айткандай онынъ авызы-тили кайтип барсын? Ондай письмоды тек огырсыздынъ огырсызы язбага болаяк эди! «Сен ол сакатый баладынъ атын мага атама. Кайдан эсе де кисемде ятып калган каьртишкеде онынъ мага юккан ери де йок. Турганы эне бир таьпий бурынлы куьпелек. Тап ол меним улым болган замаьда да, онынъ солай экенине сен биревди де ыйнандыралаяк тувылсынъ. ЗАГС-ке туьскен кагытынъ барма, тотайым? Бала атасыз оьседи деп, айтасынъ. Бир йигит тавып, сога байга бара кой. Вот эм ата сенинъ куьшелегинъе. Оны тапсанъ — басынъа таз керекпе! А мен онынъ атасы тувылман...»

— Негодяй! — деп сыгып шыгарды Абубекир, соьзин орысша айтып.

— Не зат айттынъ, яным? — деп сорады, сескенип кетип, куртка.

— Бир зат та, оьзим булай...

— Аьше не зат язады?

— Дурысын этеди, абашым, сенинъ йиенинъ, дурысын этеди. Мурадиндей аьдемге «акай» деп айтып болмаяк. Мурат дурысын этеди.

— Мен де соьйтип ойланаман, шыракшым, — деп унасты кайгылы давазы ман куртка.

Туманнынъ агылжыр яялыгыннан суьзилеп Мураттынъ кишкей кевдеси шыкты. Бала шавып аьсининъ касына келди де, тынысы битип:

— Аьем! — деди. — А станция э-эне-эне анда. Коьрсинъме?

Абубекир балады коьтерип колына алды.

— Арыдынъма, йигит, э?

— Ия сага! — деди бала, бурнын баягышылатып сызгырта берип. — Мен энди де кайгадер бармага болакпан. У-у...

— Аьперим, Мурат! — деп мактады оны Абубекир, колыннан ерге туьсирип. — Сен шынты йигитсинъ.

Енъидден согып елемик какты. Туман, уъркитилген отардай болып, тым-тыракайласып баслады. Ер мен коьктинъ бириккен ериннен аз-маз коьтериле берип, алтынсув саввлерин шагылыстырган куьннинъ коьзи яркырап яйнады.

2

Басынынъ авыр дегенде авыр болганын сезип, Абубекир туьннинъ бир ортасында уянды. Бир бырык-шырык туьслер эндилер. Бирде ол, онынъ артыннан аьтте калгысы келмейтаган, уьйкен кара ийт пен куьрести: онынъ ак суьбеклерин сындыргышлады, оны бугындырды, аякларын кайыргышлады эм, тамам оьлтирип, бийик ярдан сувга атты. Болган уьшин яна ян битеди эм куьрес яна басланады. Бирде — дав-дав этип от шыккан уьйдинъ ишинде болады эм оннан шыгып, басын куткармага бир де амал тапшайды...

— Ерунда кака-то, — деп куьбирденди Абубекир, соьзин орысша айтып эм басын силккишлей берип. Орын ишинде керинди. Эсиней берип, коьзлерин бармаклары ман уйкалады. Оннан сонъ колын орындыктынъ бас бетине салынган тумбочкага узатты эм пластмассадан карагошкыл калпагы болган туьнги шыракты якты. Уьйдинъ ишине тоьгилип кеткен койы-кызгылт ярыктан юреги бир авыр болып кетти. Туьнги шыракты соьндирди. Орыннан турды, аякларын туьнде кийилетаган юмсак шарыкларга сукты эм йогаргы шыракты якты. Уйкылы шайкала берип, ванныга кетти. Мунда бетин сувык сув ман шайкады.

Куьнъирт ярыклы пештинъ ишинде, колларын басынынъ астына салып, орнында яна яткан Абубекир, юрегинде артык кувнагы болмай ойланды. «Аьдем... Бир аьллерде — кишкей эм карувсыз ян. Баскаларында — мазаллы, куватлы, колыннан не зат этпеге де келетаган дунья патшасы. Баьриси де тоьгерегиндегилер ога кайтип карайтаганыннан болады. Райхан... Он класс кутылган, дуньяга ашык эм бьйнанымлы коьзлери мен карайтаган эди, биреве биревиннен аьруув болып токсан туьрли планлар курайтаган эди, окытувшы болмага мырат этетаган эди.

Болган уышин бирден баъриси де опырап, ярга атылып кетти! Тек бир наълеттен себеп. Ама наълет — ол наълетти де. Ол обзининъ кара куллыгын этти эм каранъа ишине ясырынып кетти. Калганлары ша? Онынъ йолдаслары, тенълери? Он йылардынъ ишинде оны окытып келгенлер ша? Олар кайда ды, аьше?..»

Терезеден ай карады. Топ-тоьгерек, ап-ак, сеси-уыни болмаган ай. Кайда эсе де бир якта автомобильдинъ гудогы йоьткирип алды. Эректен келип, самолеттынъ гуьридегени эситилди. Дуныяда баъри зат та сол бармага тийисли болган кебинде барады: уйкыга коьмилген ердинъ уьстинде туьн тыншаяды, онынъ санъырав тынлыгын автомобильлердинъ гудогы йыртып аладылар, тоьбеде ай ярыкланады, ава дериясынынъ кенълигин самолетлар яргышлайдылар. Эм Райхан, сосы уйкен дегенде уйкен дуныядынъ ишинде шанънынъ бир кишкенекей буьртигиндей болып, больница орындыгына конган. Дуныядынъ обзиндей уйкен кайгысы болган кишкенекей аьдем. Ялгыз оьзи. Тек обзининъ кайгысы ман эм каты яраланган юреги мен бирге...

Эртен, йок, энди буьгуьн — сыякта танъ сес берип баслаган эди — базар куьни. Эм «Ясыл аралда» мотобол болаяк. Пригоршылар элистиншилер мен йолыгысяклар. Конаклар явабын кайтарып келгенлер. Олардынъ командасы бек куьшли, дейдилер. Сосыннан бир ай артта пригоршылар оларга барган эдилер. Каты ягаласув майданнынъ иелерининъ пайдасына «бирев: уьшев» деген эсап пан кутылынды. Карсы турган яклардынъ куьресуьвлерининъ сонъы кайдай болувына майданнынъ иеси ким экени эм онда йыйылган халк кимге якласатаганы бек уйкен себеплик этеди, деп айтадылар. Солай да болар. Кене болса да ол затты, эште, командалардынъ усталыклары, олардынъ келисли ойнавары эм нызамды аьруьв саклавары шеше болар. Кыскасы, кайтип те айт, а эртен болаяк йолыгысуьв, эште, бек аьлемет йолыгысуьв болаяк болар...

Абубекир ойга коьмилди. Кайтип этпеге керегин ойлады ол. Мотоболга бармасынма экен? Йок, уйтип аьтте болмаяк! Аьруьв аьше, а ол заманда...

— Отка куйсин ол мотобол, — деди сонъалыкка калганда Абубекир, давазын эситтирип шыгарып. Эм, оззининъ коьнъилин оззи авлап, тагы да косты:

— Муңда мотобол, куълки, кол согувлар, авады шатлаткан шатланувлар. А анда... Анда Райхан. Ялгыз оззи. Тек оззининъ басынгысыз кайгысы ман. Тас болсын ол мотобол деген!

Абубекир ирге бетке авдарылды эм оззининъ басын ясыл тувсли тувмыс ювыркан ман япты.

* * *

Уйле вакытларда Абубекир Эр-Юрт авылына келди. Мотобол калада калды.

Карт Баухан оны бек хош коьрип йолыгып алды. Кене болса да куртка оззининъ аз-маз тынышсызланганын ясыралмады. Суййинишин эм танълыгын яйып алып салып, конакка шай салды. Ама Абубекир курткадынъ кайгылы эм такатсызланган юзиннен тынышсызланув коьлеткиси бир де кетпейтаганын коьрди. Шайын ишип кутылганы сонъ:

— Кайтеди, абашым, Райханнынъ абли кайдай ды? — деп сорады.

Куртка куьрсинди, кайгылы болып басын шайкады:

— Сол баягындай, шыракшым. Уьндемейди. Куьннен куьнге куьрий береди...

Кыйкылдаган зикирин шалып, дорс эттирип эсик ашылды эм уьйдинъ ишине ювырып Мурат кирди. Аьесине бир зат айтаяк болып «аьем!» деди. Ама сол сабатлей тутлыкты да, босага тувбинде систем кадалып калды.

— Ну-ну, йигиттей бол, Мурат! — деп Абубекир оны даьврендирди эм сыпырадынъ касыннан турагалды.

Мурат кишкей коьзлерин шуькирейтти, сызгыртып бурнын тартты эм бирден артына бурылды.

— Мурат! — деп кышкырды куртка. — Этетаганынъ не ди ол? Уьйде конак барды да — коьрмейсинъме?

Мурат, тасланган арканнынъ ушы мойнына тувскендей болып, босагадынъ аргы бетинде катып калды. Абубекир

мунынь касына келип, онынъ ийинлериннен колы ман алды эм балады озине бурды.

— Танымадынъма?

Бала козлерин аякларыннан узбей:

— Таныдым, — деди, созин бурныннан алып.

— Кашаяк болдынъ да аше.

Мурат басын козтерип алды. Энди мунынь козле-ринде сейирсинуув сезими йылтырай эди.

— Сен анавысынъма? Бизи мен бирге станцияга баратаган?

— Сонынъ озимен, — деп Абубекир йырмайды. — А атым Абубекир.

— А сен аруув адемсинъме?

— Кел тенълесек, эм ол заманда сен билерсинъ — яман адемменме мен яде яхшыманма. Болсынма?

— Болсын! — деди Мурат, басын силкип алып. Сонъ ол, айтпага соь таппай болса ярайды, бир кесек заманды ундемей турды. Артынсыра, аьесине карап:

— Аьем, мен тагы да ойнамага барайым, аруувме? — деди. — Оьтпек береш.

Мураттынъ артыннан эсик ябылганы сонъ, Абубекир ойлы давазы ман:

— Акыр бала, — деди. — Тек бираз тарпан кылыклы коьринеди.

Баухан бир зат та айтпады. Ол, шуьнькирейип, уьстине тамам тозган кийиз тоьселген такта орындыкта олтырган эди.

Абубекир туякларын курт кемирген столдынъ ка-сындагы токал олтырага олтырды эм бирден:

— Меним сизге не зат уьшин келгенимди билесизбе, абашым? — деп сорады.

Куртка, сескенип кетип, аркасын туьзетип олтырды. Арык ийинлерин кысып алды.

— Аьдем дегеннинъ юреги, ясым, — туьпсиз сыр. Айтсанъ — билеек боларман.

— Сизде, абайым, письмо бар. Сол баягында мага коьргистетаган письмонъыз. Сизге тилеек болатаным, соны бир кесек заманга мага берип турмассызба экен?

— Берип турмагама? Ол кайтип болады? Райхан ша? Ол...

— Билемен, абай, — деди Абубекир, соьзин юмсак айтып, — бек аьруьв билемен. Тек сиз бир де коркпанъыз. Письмо бир якка да кетпес. Мен оны сизге кайтарарман. Эм Райхан да онынъ бир затын да билмес.

Баухан бир кесек заманды уьндемей турганы сонъ:

— Ясыртын болмаса, ол письмо сага неден керек эди, ясым? — деп сорады.

— Райханнынъ оззининъ пайдасы уьшин керек. Оннан баска собледен-соьлеге меним сизге айткандай затым йок, абай.

Куртка, бир соьз де айтпай, каны кашкан эринлерин йыбырдатып олтырды. Онынъ эки акыл болып турганын Абубекир коьрди. Кайтип эки акыллы болмасын аьше — письмодынъ ишинде онынъ кызынынъ юрек сыры барды да. Кызынынъ тилеги де бар. Сонъалыкка калганда, Баухан акырын соьиледи.

— Эгер пайдасына болса, ол заманда, элбетте... Сенинъ, улым, мен коьрип турыман, танъ юрегинъ бар, алла оззи суьйсин сени. Коьзлеринъ де сенинъ — алал аьдемнинъ коьзлери. Мен сага йьнанаман, ясым.

Баухан, пештинъ касында турган кишкей сандыктынъ капкашын ашып, онынъ ишиннен бираз излестирди. Артын-сыра, Абубекирге сол баягы танъыс конвертти узатып:

— Маъ, ясым, йолынъды алла этсин, мырадынъа оззи еткерсин. Ал, шыракшым, мен сага йьнанаман, — деди.

Акыллы эм, соннан себеп болса ярайды, артык казып сорап турмаган куртка ман аманласып болып, Абубекир школа бетке карап йол алды.

* * *

Авыл школасынынъ директоры, Иса Каламатович, юкалак юзли, узун бойлы, созапа бетли эм муьйиз коьзил-дирикли бир аьдем, Абубекирди артык ык бермей йолыгып алды. Журналистлер, аьдетинше, босына келмейтаганлар. Олардынъ келуьвлери аьр заманда да кайдай эсе де бир алабалыклар ман байланыслы болатанган. А директор ты-нышына яшаганды суьетаган аьдем эди. Соннан себеп ол, танълыгы артык та коьринмей:

— Ненъиз болып келдинъиз, йигит, айтынъыз, — деди.

— Иса Каламатович, — деди Абубекир, директордынъ столынынъ касындагы арты олтырага олтырганы сонъ, — сизинъ Байрамова Райханды билгенинъиз болганма?

Директор, разы болмаганын аңлатып, къскадан тамагын кырды, бармагын бурнынынъ уьстиндеги коьзилдиригине тийгистип алды.

— Аьлемет этип сорайсыз, оллахый, йигит. Райхан меним колымда окыган. Эм сизге айтпага болаякпан, йигит, бек яхшы окыйтаган кыз эди.

Директордынъ тийгисте берип эм акыл уьйретип айтканын Абубекир кулагына аспай озгарып йиберди.

— А соьле Райхан кайда ды?

— Больницада дейдилер. Авыр хабар, элбетте.

— Эм бек яман да зат, солай тувылма? — деди Абубекир, бир арамлыгы болмаган киси шырайланып.

Директор калын коьзилдиригининъ астындагы коьзлерин йылат эте туьсирди:

— Не зат айткынъыз келгенин аңламадым, йигит.

— Уьйтип уьйкен айтаяк бир затым да йок, Иса Каламатович, — деди журналист, — тек, меним аңлавыма коьре, сол бирев Райханнынъ, сизинъ бек яхшы окыган кызынъыздынъ, яхшы йолдаслары да, алал тенълери де болганы йок экен. А онынъ окытувшылары... Собзимди сонъына еткермеген заманда да, меним не зат айтаяк болганымды сиз аңлап та кутылган боларсыз, Иса Каламатович?

— Айып коьрменъиз, аңлаган затым йок.

— Тоьх... Сав болынъыз аьше, мага бир кесек заман боьлгенинъиз уьшин... Коьрискенше куьн яхшы.

Эм Абубекир, школадынъ директорын уьйкен ойга калдырып, кабинеттен шыгып кетти.

* * *

Куьннинъ сонъына дейим Абубекир колхоздынъ председатели мен, оннан сонъ партийный организациядынъ секретари мен де соьйлесип алмага уьлгирди. Колхоздынъ председатели, бир орта ясларына келген, айлак

шав-шувлы, юван давазлы аьдем, сосы лебиз журналистке не зат керек экенин бир де анълаялмай, ийинлерин шыдамсыз кыскышлап тынълады. Секретарь болса, обзининъ шуьшли экенин ясырмай, ама кайратлы аьдем экенин де билдирип, Абубекир мен унасты: дурыс, онынъ тири аьдем акында мутып койганы — ол уьйкен кемшилик, боьтен де бек эгер ол аьдемнинъ бир заманларда бир, институтка туьсеек болып аьзирленип, колхозда сыйыр савушы болып куллык эткени эске алынса; элбетте, ол, секретарь, бу янъылысты туьзетпеге шалысар, Райханнынъ анасына да колыннан келген ярдамын эгер; айхай да, кишкей Мураттынъ каьрин де коьрер...

Кеште Абубекир колхоздынъ комсомол организациясынынъ секретари Асанов Ильяс пан йолыгысты.

— Авыр коьрмей, мага Байрамова Райханнынъ акыннан айташынъыз, — деп тиледи оннан Абубекир. — Ол обзи комсомолка болган болар дейментте?

Ильяс, несин ясырасынъ, обзининъ ыслайтаган орнына бираз обьктемсийтаган эди, соннан себеп обзи мен йогарыдан алып соьйлегенди бир де суьймейтаган эди. Тап эне сондай сести эситти Ильяс корреспонденттинъ давазында. А, обзине коьре, корреспонденттинъ коьзлериңде шымтып алатаган куьлемсирев коьрген заманында, комсомол организациясынынъ секретарине Абубекир обсы да ярамады. Эм Ильяс, журналист пен соьйлегенинде, ога тийисли кайтармасын берип бараяк болып катты. Айткысы келмей:

— Да, Райхан комсомолка эди, — деди. Бираз ойланып алганы сонъ: — Болган эди, комсомолка, — деп, айырып айтып, косты. — Тек мен онынъ акыннан сизге не зат айтайым. Билемен, аьруьв окыйтаган эди, куллыкты да аьруьв этетаган эди. Кувнак ян эди, йьрламага суьетаган эди. Кыскасы, йоддас, яныплы аьдем эди. Сол, баска коскандай затым йок.

— А соьле ол больницада, дия?

— Больницада.

— Экинши айдан бербетин?

— Сага ювык болса, ярайды.

Абубекир обзлерининъ сораваарын не кадер коьп бергени сайын эм оларга явап ала барганы сайын, мунынъ юрегинде ашуву да сол кадер бек коьтериле берди. Секре-

тарьдинъ явапларында, Абубекирдинъ анълаганына коьре, сувыклык, аьдемнинъ яшавы уьшин яны эш бир авырмавы коьрине эди. Болган уьшин Абубекир озьзининъ ойларында янъыла эди. Мурадиннинъ письмосын окыганы сонъ, Абубекирдинъ юрегинде калган ярасы аьли де бек ший эди, соннан себеп Райханнынъ кысмети мен байланыслы болган затлардынъ баьрисине сабыр болып карагандай онынъ амалы йок эди. Онынъ уьстине келип муна оьткир шоькирли секретарь де косылды. Ама, дурысын айтаяк болсак, Ильяс уьйтип айткандай осал яс тувыл эди. Дурыс, ол бираз калтанъ кылыклы, бираз сый суьювшен, бираз шалт аьдем эди. Тез янып, тез янганындай, тез де соьне коятаган аьдемлерден эди. Сол кылыгына болып, ол куьнделик увак-туьек ислердинъ артында энъ уьйкен маьнелилерин коьрмей кетип озатаган эди. Ама Абубекирдинъ мундай терен психологиялык затларга эс берип тургандай заманы да, авасы да йок эди. Онынъ савлай эсин бийлеп алган зат тек бир зат эди: Райханнынъ кысмети, онынъ яшавы.

— А сиз Райханга больницага бараяк болып карамадынъызба? — деп сорады Абубекир.

— Менме? — деп Ильяс, коькирегин бармагы ман туьртип, оьтириктен сейир этти.— Не ди сылтав этип бармага керек эдим? Аьдемлер не айтар эдилер? Байы не айтар эди?

— Онынъ байы бартагы аьше?

— Элбетте бар. Улы да бар. Тек ол соьле авылда йок. Байын айтаман.

— Кайда ды?

— Мен кайдан билейим.

Асанов, басында озьине берген соьзине адданып кетип, бираз арттырып баслады. Ама озьзи оны сезбеди.

Комсомол организациясынынъ секретари эм Абубекир бир кесек заманды уьндемей турдылар. Асанов аьйт деп кол сабатине карайды. Абубекир койы кара каслы кабакларын туьеди, бармакларынынъ араларын карандаш пан суьйкейди.

— Секретарь болып куллык этетаганынъыз коьп болама? — деп бузды Абубекир авыр асылып турган тынлыкты, Ильяска коьзлерининъ астыннан карап.

— Менме? Экинши йыл.

— Кайтеди аьше?

— Не кайтеди?

— Куллыгынъ кайтип барады, деймен?

— Кайтип барады? Осадай коьринмейди. Соьлеге дейим басымды бир де сабынлаганлары йок. — Ильяс, оьшин алган аьдем шырайланып, куьлемсиреди.

— Тоьх.

— Не зат дединъиз?

— Тоьх, деймен. Сизинъ басынъызды, аьрув этип, бир сабынламага керек эди. Онда да коьбигин яхшы коьптирип эм басынъызды да яхшы тырнап.

— Ну-ну! — деп кара коьзлерин йылтыратты секретарь. Бармагын коьтерип, кайда эсе де табаннынъ бир бетине коьрсетти: — Андагылар оьзлери биледилер.

Абубекир де бармагын тоьбеге кадап:

— Шекленемен, эгер ондагылар сизинъ тамырларынъызда балыктынъ сувык каны агатаганын коьрмей озган болсалар.

Ильяс, октай атылып, ушып турагадды. Донък эттирип столды юмырыгы ман сокты.

— Пресс-конференция кутыдды! Келгенинъиз уьшин сав болынъыз.

Абубекир де коьтеридди. Куьлемсиреген коьзлери мен Асановтынъ бойын оьлшеп шыкты эм, аманласпай, шыгып кетти.

* * *

Автобус бек каты шавып барады. Асфальттинъ куба эм сонъы болмаган таспасы, айлак шувгыл коьзгалып, тегершиклердинъ астына зувыйды. Машинадынъ тегис шайкалувыннан эм мотордынъ сагыр мыртыдавыннан мызгавга бет берген пассажирлер уьндемейдилер.

Абубекир терезеден карайды. Анда, тыста, коьзди кувантып, аслыклардынъ ясыл куьйизи тоьселген. Данъыл уьстинде каргалар айланадылар, ок шалтлыгы ман ушып, шыртторгайлар эм данъыл карлыгашлар кетедилер. Эректе горизонт туманласады, тавлар карашыкланадылар. Дуньяда баьри зат та сол бармага тийисли болган кебинде барады:

ясыл автобус шавып барды, мызгавга берилген пассажирлер шайкаладылар, данбыллар ясылланадылар, коькте каргалар айланадылар, алыслык туманласады. Райхан да больницада кыйналады. Ялгыз оьзи, касында тек уйкен кайгысы.

* * *

Район больницасынынъ бас врачы. Анатолий Васильевич, бир алпысларга келген, юмсак шашын ийги этип кырав ялаган, танъ эм ашык юзинде куьлемсирей берип турган уйкен коьк коьзлери болган бир аьдем эди. Абу-бекирдинъ сораган затларына явабын ол бек аваслы болып эм яны авырганы коьринип берди.

— Да, яс йигит, — деди ол, онъ колынынъ уьстин сол колынынъ аясы ман сыйпай берип, — Байрамовадынъ нервлери бек каты силкингенлер. Сизге айтпага болаякпан: мен аьле онынъ психикасы уьшин кавыфланаман.

— А маьнеси, маьнеси не ди?

Анатолий Васильевич шыганакларын столдынъ уьстине тиреди эм ак, толы бармакларынынъ ушларын бириктирди.

— Байрамова оьзи уьндемейди, — деди ол, бираз уьндемей турганы сонъ. — Анасы куртка бир зат та билмейди, яде билмеген киси болады болса ярайды. Келетаган аьдемлери онынъ йок. Кыскасы, кайдай эсе де тоьгерети бителген бир авла: кирип те болмайды, шыгып та болмайды.

— А сиз, Анатолий Васильевич, авылга барув деген заттынъ акында бир де ойланып карамадынъызба? Райханнынъ маразы бек авыр маразларданды да.

Врач, бир ойларга коьмилип, хыйлы заманды уьндемей турды. Сонъ кайгылы куьлемсиреди.

— А сизинъ айтатанынъыз, яс йигит, бек дурыс зат. Ама, куьналимен, ондай ой меним басыма неге болса да бир де киргени йок. Белки, заманнынъ тарлыгыннан болар: билесизбе, бизим, врачлардынъ, заманымыздынъ капа-яртгысын кагытлар язув деген бир каза зат алады. Ама ол, элбетте, сылтав. Этемен деген — кайзаманда да этер. А сизинъ ойынъыз бек дурыс ой. Туврасын айтаман, йигит.

Абубекир папкасыннан бир коьк туьсли, уйпаланган конверт шыгарды. Оны врачка узатты.

— Белки, сизге, Анатолий Васильевич, мине муна зат ярдам этеек болар?

Врач, конвертти алмага баталмаган аьдемдей болып, сорав салып Абубекирге карады.

— Сиз врачсынъыз, — деди ога Абубекир, — эм мен сизге баска аьдемнинъ сырын сенип ашаман. Тилеймен, окып каранъыз.

Анатолий Васильевич, кабагын туьйип, эринлерин шайнап эм заман-заманда басын шайкай берип, письмоды коьпке дейим окып барды.

— Да-а, — деп созды ол, письмоды Абубекирге кайтара турып, — кир письмо, айлак кир письмо. Ама мен сизге бек разыман, яс йигит. Неге десенъиз, мен энди коьп затларды анъладым. Эм биз, элбетте, Байрамовады каравымызга бир кесек туьрленислер киргистермиз.

— Тек бир заттынъ акында куьни-бурын соьйлесип коягынъыз, Анатолий Васильевич, — деди Абубекир, конвертти папкасына яна ясырып.

— Не заттынъ экен?

— Письмодынъ акында Райхан бир зат та билмеске керек.

— Болсын.

Абубекир врачка оззининъ савболсынын айтты, оннан сонъ, энди Райханга авылдан аьдемлер келип бас-лаяклар болар, деп билдирди. Артынсыра врач пан йылы саламласты.

3

Абубекир бир де тыныш табалмады. Экидинъ биринде коридорга шыгып, шыдамын тыялмай, токтамастан кол саьатине карап турды. Газетадынъ культура эм яшав боьлигининъ куллыкшылары уьндемей бир бирисине карай эдилер эм ясыртыннан ийинлерин кысып ала эдилер. Абубекир онынъ бир затын да сезбейди. Шалтан он саьат боаяк, а редактор энди де келмейди.

Бир заманда машинистка зырылдап келди эм эсикти бираз кынъырайтып ашты да:

— Абубекир, шеф келди, — деди.

Абубекир редактордын кабинетине кирип, ызынсыз олтырды да, алмай-салмай:

— Исмаил Анварович, мен тез болып командировкага кетпеге керекпен! — деди.

Редактор колявлыгынын ушы ман асыкпай коьзилдиригин суьртти. Онын толы эм де аз-маз битее келген коьзли юзи таньсырап йылмайды. Абубекирдинь кылыгын ол бек аьрув билетаган эди: бир куллыкты колына алса, ол оттай янып, соны соньына еткергишей асыгатаган эди.

— А редакциядын борьшын толтыргансыньма? — деп сорады редактор, коьзилдиригин бурнынын ушына яна кондырып.

— Толтырганман, Исмаил Анварович. Мине язган очерким. Редактор, муьйислериннен скрепка ман каптырылган кагытларды алып, оларды папкасына салды. Сол баягышылатып куьлемсирей берип, тагы да сорады:

— Туьби, командировка керек, дейсиньме? Онда да — тез дегенде тез командировкама?

— Аьше, Исмаил Анварович.

— Каякка, неге эм кайгадер заманга?

— Бир бес-алты куьнлерге. Зауральскеге.

— Зауральскеге? — деп редактор уьйкен сейир этти. — Мынь километрлерге! Аьше сенинь онда мутканынь не зат эди?

— Тыньлашыньыз, Исмаил Анварович, тилеймен, — деди, тиленген сыпатланып Абубекир. — Куллык мунадай...

Эм Абубекир, хабарынын кара сырын болганынша койыландырып, редакторга Райханнын акьнда айтты.

— Соьз бир авыр аьлге калган аьдемнинь яшавы ман обьлими акьнда барады, Исмаил Анварович! — деп, йогарыдан сермеп кутылды соьзин журналист.

Хабардын энь авыр якларын Абубекирдинь боьтен де бек коьптирип айтканы редактордын янын шынтысы ман авырткан болса ярайды, ол каты ойланды эм ара-арада кыскасыннан алып «да-да», «еньил коьринмейди» деген соьзлерди айтып, коьпке дейим уьндемей турды.

— Элбетте, Абубекир, — деди соньында ол, — сенинь айткан затынь авыр зат эм ога эс бермей де калдырып

болмаяк. Болган уышин Зауральск дегенинъ де колынъды созгандай етип бола коятаган кала тувыл. Оннан сонъ, сен озынъ де билесинъ, акша беттен де биз соъле бир аз сыгылып турумыз.

— Исмаил Анварович, мага акша керек тувыл! — деп кести бирден Абубекир.

— Олай дегенинъ де не зат ты озы? — деп, журналисттинъ соъзин яратпай, редактор басын шайкады. — Яде бирден байып кеттинъме?

— Куллык оңда тувыл, Исмаил Анварович, — деди Абубекир, кызара берип. — Бир айдан мен отпускка шыгаман. Сол отпускты мага соъле бере койынъыз. Отпускымда мен онсыз да бираз кыдыраяк болып мырад эткен эдим. Йорыкка Зауральскеге де бара коярман.

Редактор, бир затлар ойланып, столдынъ уыстин кыска, домбык бармаклары ман дабырдатты, карандашлар турган кара кутыкты туъртти, заметкалар язылатаган кагытлар салынган кишкей кара стаканга да тийип алады, стол уыстиндеги саргылдым туъсли папкады орныннан орнына салды. Тамагын тазалады. Сол затлардынъ баърисин де этип болганы сонъ:

— Билесинъме, Абубекир, — деди, — тагы да бир айтаман, сенинъ хабарынъ ундемей яныннан озып кететаган хабар тувыл. Кене болса да, мен билистен, оны соъле-аъле шеше койгандай асыгыс та тувыл. Тагы да бир ойланармыз, яслар ман да соъйлесип алармыз, а сосы юмадынъ сонъына соъзимизге яна бир кайтармыз. Болсынма?

— Озынъыз биле боларсыз, Исмаил Анварович, — деди сол сабатлей туънъилип кеткен давазы ман Абубекир эм, баска бир соъз де коспай, кабинеттен шыгып кетти.

Уйткен юмасынынъ сонъында редактор, биревге де бир зат та айтпай, крайга кетип барды. Оңда эки куън турды. Сол заманнынъ арасында Абубекир районный больницага барып кедди. Оңда Анатолий Васильевич пен яна бир соъйлести, ога озынинъ этеек болатан заты акында айтты. Врач бек суъйинди, бек те макул коърди. А Райханнынъ акында янды тындырган бир зат та айталмады, Райханнынъ аъли сол баягындай эди. Оннан сонъ Абубекир Анатолий Васи-

льевич пен бирге Райханнын касына кирди. Оны ман бироз сойлесип караяк болды. Болган ушун Райхан журналисттин бир соьзнне де явап кайтармады. Азып-тозып калган иргедей ак шырайлы, дуныяга «янмаса соьнсин» дегендей этип карап турган уйкен эки кара коьзлери — булардын баьриси де Абубекирдин яс юрегине ок болып кадалып, онын дуныясын асты-уьстине тоьнъктерип салды.

Тавдай кайгы баскан Абубекир уьндемей врач пан аманласты.

Крайдан кайтып келгени сонъ редактор Абубекир Бешировты озине шақырды.

— Ну, йигит, кейфинъ калай ды? — деп кувнак сорады ол, Абубекир кирип келип олтырага олтырган заманда.

— Кувангандай затым йок, — деди, боьтекейсип, Абубекир.

— Бар, Абубекир, бар! — деди бирден, коьтеринки айтып, редактор. — Билесинъме, йигит, печатьтинъ край управлениесиннен мен сенинъ ушун деп бир кесек зат юлкып алдым. — Эм Исмаил Анварович бармакларынын ушун бир-бирине уйкалады.

Абубекир янма-ян бап-баска болып кетти. Ушып тураганды эм бир соьз айтаяк болып куьшенди, ама соьзлери тамагына кавып калдылар. Соны ман соьйтип, бир зат та айтамай, атылып кабинеттен шыкты.

Саьатине тоьыз юз километр этип, «ТУ-104» сегиз мынъ метр йогарлыкта ушып барады. Болган ушун не ондай тезликти, не ондай йогарлыкты пассажирлердинъ биреви де сезбейди. Кайтарасына, самолет, моторларын бос юруьвге салып, оззи эш коьзгалмай, бир ерде тургандай болып коьринеди. Стюардесса кыздынъ айтысына коьре, тыстагы сузык эли градуска етеди. А кабинадынъ иши йып-йылы, тап исси демеге де боляк. Пассажирлер, коьларын йогарыга соьзып, вентиляторлардынъ кишкей ак туьймелерин аьри-бери бурадылар эм кабинага ыссыдатып сузык ава киргистедилер.

Абубекир иллюминатордан карайды. Тоьменде, юп-

ювыкта, адыр-будыр кабатланып тоьселген булытлар агарадылар. Окын-окында булардынъ араларыннан алыста яткан сувардынъ, йоллардынъ, авыллардынъ, эм агашлыклардынъ кишкей, ярасык дегенде ярасык суьддерлери коьринедилер. Самолёттынъ куьмис туьсли канатлары акырыннан йогарыга-тоьменге шайкаладылар. Дуныяда баьри зат та сол бармага тийисли болган йорыгы ман барады: тоьменде уьрпейген булытлар агарадылар, коьз алдыннан сувардынъ, йоллардынъ, авыллардынъ суьддерлери оьтип кетедилер, ава кемесининъ кайгыдан хабары болмаган канатлары аьри-бери авдарыладылар. Райхан да, орындыгына байланып, больницада ятады. Авызыннан соьз шыкпай, яппа-ялгыз ятады. Тек оьзининъ туьпсиз кайгысы ман эм тапталынган оьктеми мен бирге ятады.

Токташынъыз! Ол кайтип болады аьше? Туьби, онынъ больницага туьскенининъ бир сейирлиги де йокпа аьше! Онынъ яппа-ялгыз, тек оьзининъ казандай кара касувети мен калганы законга сыйган зат па аьше? Йок, бу — аьдетте бола туратаган затлардынъ тысына шыгып кеткен бир зат. Аьдемнинъ наьсиби уьшин яратылган яхшылык пан ярасыклыктынъ ишинде шышкандай коьбип турган, эпке келиспеген бир келетен зат бу!

Абубекир, терезеден карай-карай, мызгап кетти. Эм эсинде мунинъ юрегин эмип турган ойлары энди онынъ туьсине энип, баска йол ман бара бередилер.

...Мине ол ушып барады. Йок, самолётта тувыл. Оьзи ушып барады. Коьнъили яп-ярык, юреги куванышка толган, яны рахаттынъ иеси болган. Райханнынъ ярасык канатлары да касында авады сызгыртып тиледилер. Райхан, коьзи коьре алган аьлемет затлардынъ баьрин де оьзине синъдирип алмага шалыскан аьдемдей болып, суькланып тоьменге, йогарыга, ян-якларына каранады.

— Йогарыга, Райхан! Тагы да бек коьтерил, Райхан! — деп кышкырады ога Абубекир, оьзи де йогарыга ым-тылып.

Райхан йылмаяды, эм онынъ йылмаювыннан Абубекирдинъ юреги тагы да бек ярык болады. Райхан басын иеди эм коьздинъ явын алган ак канатларын кагады...

Бирден кайдан эсе де бир алыс яктан йыр эситилип шыгады. Кайдай аьлемет, кайдай таьтли, кайдай юрек майын иритетаган йыр! Йыр ювык келгени сайын куьшлене береди, кенъее береди. Оннан сонъ йыр бирден бир кулакты ярган, коркыныш тувдырган, дуныя юзинде баьрисин де обып алган обкирувьге айланады. Абубекир, силкинип кетип, уйкысыннан уянады..

Самолёт, бар болган кевдеси мен калтырап эм моторларын аздаадай обкиртип, токтаяк ерине йылысып бара эди.

4

Занъырап согылган шанъ школада сонъгы дерис кутылганын билдирди. Дарс-турс эттирип эсиклер ашылдылар эм балалар, коридорларга куйылып, олардынъ ишлерин данъыр-дунъыр ман шав-шувга толтырадылар. Окытувшылар учительскийге асыктылар.

Олар окувшылардынъ тетрадьлерин обзлерининъ сумкалары ман портфельлерине салып турган заманда учительскийге школадынъ директоры кирип келди.

— Любовь Петровна, — деди ол, соьзин узын столга янасып олтырган эм, коьзлерин шувкирейте берип тетрадьлерди сайбастырып турган эсли учительницага айтып, — бир азга токтап турынъыз да, бир эки такыйкага мага кирипъиз.

— Аьрувь, Иса Каламатович, — деди анавь, турагалып. Бир аздан сонъ учительский босады. Любовь Петровна, эсли аьдемнинъ асыкпаган юриси мен юрип, кабинетке йобнеди.

Любовь Петровна эсикти акырын ашып эм кабинетке кирип столдынъ касына келген заманда, Иса Каламатович:

— Олтырынъыз, — дегенди айтып, колы ман олтырады коьрсетти.

Окытувшы, савболын айтып, директор не зат айтар экен деп, катып калды.

— Любовь Петровна, — деди директор, кайгылы давазланып, — бизим школада окыган Байрамова Райхан сизинъ эсинъиздеме?

— Боже мой! — деп сескенсиди учительница, колларынынъ аяларын иегининъ астына кавыстырып салып. — Эсимде болмайтаганма, бек аруув де эсимде. Кайдай акыр кыз эди, оьзи де кайтип аруув окыйтаган эди. Эсимде болмайтаганма...

— Соьле ол больницада ятады, — деди, яны авырганы артык та коьринмей, директор.

Бу хабарды эситсе, эсли учительница ах-оьхти басып, аьдемнинъ басын авыртып баслаяк болар деп ойланган эди директор. Болган уьшин Любовь Петровна оьзининъ юзинде яйнап турган куваньшты суьртип алды да, давазы тоьмен болып:

— Оны мен билемен, Иса Каламатович, — деди.

— Ия! Аруув аьше. Меним ойланатаганым. — Директордынъ тагы да бир затлар айткысы келгенине Любовь Петровна эс бермеди, а кайгы шырайланып онынъ соьзин боьлди де оьзининъ ойларын айта берди:

— Окын-оқында мен Райханнынъ анасына бара турман. Танъ куртка. Тек айлак ярлы яшайды. Колында кишкей йиени де бар.

Иса Каламатович, коьзлерин ясырып, басын тоьмен ийди. Окытувшыдынъ соьзи муны бираз кызартып алды. Ол, сосы авылдынъ аьдеми, Бауханнынъ оьлген байын бек аруув билетаган, оьзи де ногай, бир де болмаганда курткады бир йоклап алгандай, онынъ кайгысын басып шыккандай заман таппады. Намысынынъ кемирип турганын коьрип, ол манълайын йьйырды. Ама сосында ок оьзи оьзин тыншайтты: эгер керек болса, школа оьзининъ окувшысын бир заманда да мутканы йок деп айтпага болаяк. Любовь Петровна Иса Каламатовичтинъ басшылык этетаган педагогика коллективининъ члени тувылма?

— Элбетте, бу затлардынъ баьриси де енбил затлар тувыл, — деди директор, юзине яна кайгы эндирип. — Да, курткадынъ йиени неше ясында ды?

— Куьзде ол бизим школага келеек. Болган уьшин баладынъ уьсти яланъаш, Иса Каламатович.

— Ну что ж, — деп куьрсинди, бираз ойланып алганы сонъ директор. Сонъ буькирее келген, уьйкен бурныннынъ уьстине конган коьзиддиригине бармагын тийгистти. — Ол

заттынъ акында биз бир ойланып алармыз. Ама биз Райханнынъ акында да ойланмага керекпиз, эм, мен билистен ол бизим бас деп этпеге керек куллыгымыз болады. Не де айт — Райхан бизим школада окыган. Меним колымда окыган, сизинъ колынъызда, Любовь Петровна, окыган. Солай тувылма?

Любовь Петровна директорга бек разы болды, онынъ соьзлерин бек яратып, а экинши ягыннан оны бир де анъблаялмады: Иса Каламатович артык юмартлыгы болган аьдемлерден тувыл эди эм онынъ юрегининъ баскалардынъ кайгысына артык авырыйтаган аьдети йок эди. А соьле ол, ма сага керек болса, турганы эне бир тувра Кадырлы-ястынъ оьзи. Йок, бу затты ол босына этпейди. Мунынъ себеби сол ана туюнегуьнлерде школага келетаган яс аьдемде тувылма экен? Ол йигит, директор ман бирге онынъ кабинетинде капалып, бир затлардынъ акында соьйлесип кеткен эди. Айттысларына коьре, ол редакцияда куллык этеди болар деймен. Ва, не зат та болсын, онда Любовь Петровнадынъ не иши бар ды-ав?

— Айтатаган соьзлеринъызден коьрип турыман, Иса Каламатович, — деди, ап-аал болып, Любовь Петровна. — Сиз аал юрекли аьдем экенсиз. Меним акылыма да келген эди сондай ойлар. Болган уьшин мен бир яраган затты этеегимнинъ орнына, коьбинше фантазиядынъ кулы болып айланып юрдим. Энди мен сиз не айтсанъыз, соны этпеге аьпме-аьзирмен. Соьле не этилмеге керек ти?

— Эне сонынъ акында соьйлесек боламан мен сизи мен, Любовь Петровна. Сиз бизим месткомнынъ председателисиз де. Солды да, Любовь Петровна...

Бир саьатлерден сонъ Любовь Петровна, уьйлери бетке йол алып, асыкпаган юриси мен орам ман барды. Онынъ аьр заманда да кенъбайлык пан танълык тоьселип туратаган юзининъ соьле тагы да бек ййнавыннан, онынъ тирилигин аьли де йоймаган коьк коьзлерининъ соьле яп-яс болып йылтыраганыннан бу аьдемнинъ юрегине буьгуьн конак болып йылы сезимлер келгенин анъламага болаяк эди.

Сол куьннинъ кешинде Иса Каламатович колхоздынъ председатели Адемей Салимовта конакта болды.

Школадынъ директоры, юзине сол баягы яны авырганлыкты тоьсеп, неге келгенининъ маьнесин колхоздынъ председателине айткан заманында, Адемей уьйкен колларын яйды да, арамлыгы болмай куьлди эм, оззининъ аьдетинше, соьздинъ маьнесин оьтириктен теренлете берип:

— Оллахый деп, айтайым, сиз коьтеренъиз де акылынъызды ишкенсиз! — деди. — Уьйлединъ алдында, юртына яв шапкан аьдемдей болып, кабинетиме комсомолдынъ секретари Ильяс кирип, боаяк-болмаяктынъ дуньясын куйыстырып кетти. Не бырыктырды, не бырыктырмады, Москвады аькелип те косты, биршемекей деген, дунья юзинде болмаган, бир профессор бар экенин де айтты. Соьле-аьле муннан партийный секретарь Кадыр шыгып кетти. Ол да бек аьлемет, ама эш толтырып болмаяк затлардынъ акында маьдыраклап алды. А соьле, коьктен туьскендей болып, мине сен келип турысынъ. Я деймен де баьринъиз де ашувынъызды сол меннен алаяк болып билискенсизбе сосы?

Иса Каламатовичтинъ кабагына сол саьатлей кан явды. Маьнеси уьйкен болган куллыктынъ акында соьйлеген соьздинъ де маьнеси уьйкен болмага керек деп санайтаган эди ол. А ойын-сойынды, шымтып соьйлевди мундай ерде ол тийиссиз затка шыгаратаган эди. Соннан себеп Иса Каламатович, давазына боьтекейсуйь эндирип:

— Билмеймен, Адемей, — деди, — сеннен ашувын алаяк болганлар да бар болар, тек мен мунда онынъ уьшин келгеним йок. Мен сени мен кенъесеек болып келгенмен...

— Ох, кайдай бир кыйшык аьдемсинъ сен, Иса, — деп, колхоздынъ председатели, озкенишли болып колын яйды. — Сен турган ерде ойнап айтпага да болмайды. Мен сизинъ айтатаган затларынъызга йок деп турмайман да. Болган уьшин мен бирерде ойнап алганды да суйемен. Ол заманда колынъдагы куллыгынъ да бираз енъилдей болып коьринеди, ювыгым. Ну что ж, ойнаганды билмейтаган аьдем болсанъ, кел ойынсыз да соьйлесеек. Не зат эди аьше мага айтаягынъ? Давай — айт.

Иса Каламатовичтинъ мангълайын баразналаган авыр тыртыклар эрине берип таркадылар, коьзине йылмаювга усаган бир зат энди. Ол колларын уйкалап адды эм олтырасына онгъайтланып олтырды.

— Баладынъ кайгысын биз оьзимиз коьрермиз, — деди ол, бир кесек заманды уьндемей турганы сонъ. — Мен курткадынъ йиени Мураттынъ акында айтаман. Баладынъ уьстине-басына алармыз, айырып ога бир учитель де берермиз. Быйыл ол школага келеек. Ога дери учитель уьйрете турар. Школа Райхан ман да байланысар. Олай дейтаганым, тамада класслардынъ учениклери, белки, тап бирер учительлердинъ оьзлери де ара-арада Райханды больницада йоклай турарлар. — Тагы да бираз заманды уьндемей алып, директор соьзин кутылды: — Райханга бизим этпеге болаягымыз эне сол, баскасын билмеймен.

— Аз тувыл, — деди колхоздынъ председатели, эм директор онынъ кайтип айтканын ангъаламай калды: яратып айттыма, яде зырт этип айттыма.

— Солай да болар, — деп куьбирденди директор. — Болган уьшин школадынъ куьши етпеек куьлыклар да бар.

— Айтпага? — деп сорады Адемей, сол арада тик ягалы, кара коьйлегининъ тоьс-кисесиннен папирос шыгара берип:

— Сен курткадынъ яшайтаган уьйин биле боларсынъ? — деп Иса Каламатович соравга сорав тиреди.

Адемей эринлерининъ шетиннен йип-йинъишке этип коьгилжир туьтин шыгарып атты, папиростынъ куьлин, бармагы ман кагып, туьтин салгышка туьсирди. Тек соннан сонъ:

— Билемен, — деди.

— Олай болса, уьйдинъ тоьбеси, электей, телеме-тесик экенин де биле боларсынъ?

— Хабарым бар.

Председательдинъ сабырлыгы, соравларга асыкпай эм бир кыйналмай явап беретаны Иса Каламатовичтинъ ашувын шыгарып баслады. Таяктынъ сабындай оьткир ийинлерин адды да, директор яна куьбирдеди:

— Кобь затты биледи экенсинь. Болган уьшин куртка ман онынь йиенининь туькеннен оьтпек сатып алгандай акшалары йок экениннен хабарынь барма?

— Айхай да бар.

— Хм... Аьше оны калай коьресинь?

— Калай коьретаган, — деп Адемей бирден уьшин-летти, — ондай затларды тамыры-тумыры ман йок этпеге керек. Карасын батырмага керек! Эм биз колымызды колтыгымызга салып олтырмаймыз. Бир кесек затларды эте барамыз. Эне солай, дунья тоьреси, Иса Каламатович!

Сувык аманласып, директор шыгып кеткени сонь, колхоздынь председатели оны суймей ойланды: «Акылятак кыбырдап баслаган. Билемиз биз, сиздей, сый кувып юретаган кавымларды. Редакциядынь кызувы куьйдирген болар табаныньды, директор ювыгым...»

5

Сосы тань дегенде бир тань, аьдемди оьзине тартып билетаган орыс окытувшысына не зат керек экенин Баухан куртка аьруьв этип бир де аньлаялмады.

— Ва, болыньызтагы, неге тура бересиз, — деп нешинши кере айтып туры ога Любовь Петровна. — Йиениньизди де оьзиньиз бен бирге ала барыньыз.

— Кайда бараякпыз, шыракшым? — деп сорады Баухан, а оьзи саьспеклеп окытувшыдынь коьзине карайды.

— Я алла сени! — деп, арамыгы болмай куьрсинеди Любовь Петровна. — Бизим арамызда болатаган зат тувра эртеги эне, Баухан. Ва, мен айттым да: туь-кен-ге. Аньлай-сызба?

— Онда не этеекпиз?

— Ай аллам-ав...

Эм мине энди туькеннен кайтып келген Баухан Мураттынь басы ман бетине оьзининь коьзясын себелейди. Болган уьшин бу коьзяс, коьктен туьскендей болып аньламастан-куьтпестен келген наьсиштен, янып-куьйип соньында куьл болып кеткен кайгыдан шыккан коьзяс эди. А Мурат кишкей коллары ман аьсининь бетин сыйпады эм онынь

суьйинеегининь орнына неге йылайтаганын да анълаялмады. Мураттынъ соьле уьстине кийгени яп-янъы школьный форма тувылма, белине бувганы сап-сары эм куьнге шагылысып турган каптырмасы болган яп-ялпак белбав тувылма! Аякларындагы — кара ботинкалар тувылма! Онынъ фуражкасы да бар, эм фуражкадынъ калакайы кагыт тувыл, а йылт-йылт этип турган кап-кара эм каты дегенде каты бир зат. Люба-абай ога пальтодынъ озин де алган. А ол йылайды. Аьлемет тувылма! Суьйинмеге керек, а ол йылайды...

Сосы юмадынъ савлайын Баухан тап бир туьсинде яшагандай болып яшады: туьби, ол коьтере баска дуняяга туьсипти, бу дуняяда коьтере анълап болмайтаган аьжейип затлар болады экен.

Бауханнынъ танъ окытувшы аькелген куванышы ятысар-ятыспастан, бир кайта эртенъ мен мунынъ аз-барына бир кесек таныс эм таныс болмаган авылдаслар кирип келдилер. Булардынъ колларында пышкылары эм балталары, шоккишлери эм ыскылары бар эди. А биреве колына ишине андай-мундай алатлар салынган, ящик алган эди. Булар уьйдинъ тоьбесин туьзеттилер, осалланган бирер ерлерине Ильястынъ арба ман аькелген камысын яптылар. Оннан сонъ уьйдинъ эсиклери мен терезелерин карадылар, терезелердинъ сынган ерлерине коьз салдылар, каралдыдынъ орам бетине кора тарттылар. Уьшинши куьн, бу йол да эртенъ мен, кызлар ман пишелер келип уьйдинъ иши-тысына ак куйдылар, азбарды сыпырып тазаладылар. Сол куьн ок, уьйледен сонъ, Ильяс оззининъ арбасы ман — ол колхозда арбашы болып куллык этетаган эди — бир уьйкен шувал бийдай ун аькелди, а кешке тура — отынга деп, йыгып тиеп куьнайлан-таяк тоькти.

Куьнайлан-таякты янма-ян ерге тоьгип эм оны тавык кедештинъ касына уьйип, Ильяс кепкасы ман манълайыннан терин суьртип алды, кагынды. Йылмая берип, курткага карады: Баухан колларын омыравына кашластырып салып, ястынъ айлак сулыплы эткен куллыгына карап булайда тура эди.

— Эне солай, аьешим, — деди Ильяс. Кайда эсе де курткадынъ касыннан бир якка карап, бираз уьндемей турды. Сонъында, ойнай берип, косты: — А ана озинъ-

нинъ Абубекиринъе айт, абашым. Ильястынъ мине булайда ятканы, — ол колын коькирегине салды, — тас тувыл, а юрек, де. Эм ол юректинъ, де кевдеде юргистетаганы ба-лыктынъ каны тувыл, а аьдем каны, де. Ол кан да тап-таза эм ип-исси де. Эне солай!

— Оны мен кайсы Абубекирге айтаякпан, яным? — деп сорады зат анъламаган Баухан, саьспеклеп кетип.

— Ана каладан келетаган газетшиге. Ал аьше, яхшы-лык пан кал, абашым!

Ильяс, улактай каргып, арбага конды, телбегиди сил-кип тартты, сыбырткы ман авады тидди эм, дагур-дугыр эттирип, каралдыдан шыгып кетти.

6

Бес куьн болды Абубекир Бешировтынъ алыстагы Сибирь каласында — Зауральскеде яшайтаганы. Мунда-гы затлардынъ баьриси де ога эм таныс эм таныс тувыл. Трамвайлар озлеринынъ тегершиклери мен рельслерге суьйкедидилер эм, шанъ согылгандай, дынъыл-дынъыл эттиредилер, кенъ проспекти бойлап, автобуслар эм троллейбуслар шабадылар, олардынъ токтайтаган ерле-ринде шеретке тизилген аьдемлер уьймелеклеседилер; аьдем куьплерининъ авырлыгынан каты куьрсинедилер, туькенлер озлеринынъ атлары ман ярасыкланадылар. Бу затлардынъ баьрин де Абубекир оззининъ бола калган баска калаларында да коьрген. Болган уьшин мунда онынъ оз каласындагы янга тыныш беретан, аьдемнинъ басыннан сыйпайтаган тынлык йок. Эртенъги шакларда оз каласына ян-яктан карап йылмаятаган тавлар да коьринмейдилер. Абубекирдинъ тамам уьйренип калган туьрли тилли эм енъил кылыклы аьдемлерининъ давазлары да эситилмей-дилер. Ол да ол эди, мунда Абубекирге оззи мен бирге куллык этетаган, аьр дайым кажавласатаган эм бирерде каптырылысып алатаган тенълери ыраспайдылар...

Кене болса да куллыктынъ туьп маьнеси сосы «эм таныс эм таныс тувыл» деген соьзлерде тувыл эди. Калай-алай да, бас дегенде Абубекирге бир еп-енъил болып коь-

ринген эм соннан себеп онынъ сол кадер бир янга алган куллыгы сонъалыкка калганда айлак авыр болып шыкты. Эм куллыктынъ оьзининъ баъриси де эске келмеген, туьске энмеген бырык-шырыклардан басланды. Каладагы эки гостиницадынъ биревинде Абубекирге орын табылмады. Тап ортак номерлердинъ оьзлеринде де бир де болмаганда бир орындыктынъ оьзи де шыкпады. Танъды Абубекир «Урал» деген гостиницадынъ уйкен залында уйклар-уйкламас болып аткарды.

Эртеникте Абубекирге каладынъ бир шетиндеги биршемекей ерде бир «Дом приезжих» акында айттылар. «Онда орын суьйген заманынъда таппага бо-лаяксынъ», дедилер ога бир яс аьдемлер, неге эсе де куьлемсирей берип.

Акыйкатлай да, соьлеги «Домда» Абубекирдинъ сыра-гасы болды: ога бир орынлы номер бердилер. Болган уьшин тез арадан Абубекирдинъ куванышына кара булыт капланды. Эх, соьле мен улпа тоьсекли юмсак орындыкка коьсиллип ятып, яхшы этип бир тыншайым деп ойланып, бирден яланъаш темир орындыкка ялп этип яткан аьдемнинъ де аьли тамам сондай болды. Коридордагы поллардынъ сырлары кеткен, такталары майысадылар, ол аз болса, оьзлери токсан туьрли давазлар шыгарып зыкыр-зыкыр этедилер — сиседи яде казаннынъ туьбин пышак пан кыргышлагаңдай болады. Болган эсиклердинъ баъриси де кыйсык-шуйрыкланып, тегараннан бир ашылып-ябыладылар. Иргелер табаннан алып полга дейим йолаккланып туьскен кир таплар ман кабак туьедилер. Йырма бес орындыгы болган сав «Домда» тек бир аякйол бар. Аьдемлер ювынатаган комната да ортак комната: кыскаяклылар ювынсалар — эркеклер кирип болмайдылар, эркеклер ювына болсалар — кыскаяклылар карап турадылар. Эм кайсы якка да бурыл, бир коьргенинъ — кир, ыс, шанъ. Мунда рейсте юретаган машиналардынъ шоферлары токтайды, экенлер. Шофер деген халкынъ кайдай халк экени белгилитте: столларды доьнк-доьнк эттирип тоьбелеп, танъ атканша домино ойнайдылар, уйкен шав-шув коьтередилер...

Сосындай «Домда» туратаганынынъ экинши кешесинде Абубекир, орындыкта яткан еринде конъысы уйлерде эситилетаган данък-дуьнъклерге кулак сала берип, оьзин

айлаак ашувлы соькти. «Каптынъма аьруув этип «махты», Пригорскединъ Пинкертоны? Таьтлеме? Ют, ют, ювыгым, шайнамай ют! Бурнынъ узын сенинъ, — вот что? Эм сен оны еткен-еткен тесикке сугасынъ. Ким кыстаган эди сени, мыйсыз, артынъды-аадынъды ойланмай, яханемнинъ бир шетине шавып кетпеге? Ким? Э-э, Райхан, дейсинъме? Оьтиригинъди айтпа, ювыгым! Сый, ювыгым, шешекейи буюрленип турган сый эди сага тыныш бермеген зат. Кайда ды аьне сенинъ Мухадининъ? Ердинъ ети кабатынынъ астына ясырылган болса да тавып, тамырын курытаяк болган яманлыгынъ кайда ды? Дурыслыктынъ енъмеклигин излеп шыккан эдинъ, аьше кайда сол дурыслыгынъ? Эх сен, коьктен туьскен янъы Холмс...

Эртеси куьн Абубекир, тувра салып, каладынъ журналистлер боьлигине барды. Ондай боьлик муьнда, наьсипке, бар эди. Эм йолы болды! Болганда да кайтип болды: бир саьатлерден сонъ Абубекир «Урал» деген яхшы гостиницада ярдырган бир орынлы номердинъ ашкышын алды.

Кишкей кол чемоданын шкафтынъ тоьменги кутыгына тыгып, Абубекир аьруув этип ювынды, суьртинди, уьстинбасын карады эм, папкасын колтыгына кысып, тоьменге туьсти.

«Восток» деген кафединъ кенъ эм ярык залынынъ туьп бетинде узын шерет тизилип туры эди. Абубекир, кишкей столдынъ уьстиннен сувырып бир ак подносты алды да, шереттинъ куйрыгына тагылды.

Бир ярым саьатлерден сонъ Абубекир каладынъ справкалар беретан бюросына йол алып зыранълады. Ол муьнда туьнегуьн де келген эди, ама ога, эртен келерсинъ, дедилер.

Калын иргеге уьнъилип салынган таныс терезеден муьнынъ тувра бурнынынъ астына бир кагытты суктылар. Абубекир, яны таласып, кагыттынъ тоьмен бетинде язылган затты окыды. Бирден квитанцияды колы ман юмалаклап сыкты. «Калашылардынъ списогынынъ ишинде муьндай аьдем йок».

— Токташынъыз! — деп Абубекир басын терезединъ кутыгына сукты.

— Не зат керек ти, гражданинъ?

Абубекир яны таласканнан тутлыгып, кагытты бармагы ман туьртти:

— Мине квитанция, сиз мунда сондай аьдем йок, деп язгансыз. Йок, уьйтип аьтте болмаяк!

Терезединь аргы бетиннен кайдай ды бир кыскаяклы-дынъ наьзик колынынъ йинъишке эки бармаклары квитанцияды сермеп алдылар. Бир аздан сонъ кыскаяклы кагытты кайтарды эм, яны эш бир кыйналмаганлай:

— Дуныяда не зат та болатан, гражданин, — деди эм тарс эттирип терезеди япты.

Аьше бу кайтип болады? Абубекир тоьмен асылган колындагы квитанцияга коьзи коьрмей карап, бир кесек заманды кулагы битип, ябылган терезединъ касында турды. Сонъ, басын коьтерип алып, яна терезеди какты.

— Не зат керек ти, гражданин?

— Пожалуйста, авыр коьрмей, тагы да бир карап шыгашынъыз.

Кыскаяклы, ястынъ лебизлигин яратпай, терен куьр-синди, капна шашлы басын шайкады, сонъ:

— Беринъиз! — деп, кагытты яна сермеп алды. — Эртен келерсиз.

— Сав болынъыз, — деп суьйинди Абубекир. — Тек бек тилеймен, Умаров деп тукымлары болганлардынъ баьрисин де язып алынъыз. Элбетте, тек эркеклерди. Коркпанъыз, коркпанъыз, ондай тукымы болганлар сизинъ ка-лада бирев-экев болаяк боларлар. Уьшини мен айтаман...

— Эртен келерсиз! — Терезе яна ябылды.

7

Коптен бербетин сакланып турган базар куьни де келди. Куьн де бир аьруьв болды. Занъырап коьк коьгереди, алтын-сув саьвлелерин сепкишлеп эртенъги куьн яйнайды. Соьзгерсип Кобан шорылдайды.

Йол шыкпага аьзирленип, Баухан оьзининъ уьзбестен ала баратаган туьйиншигин аьзирледи. Бу йол ол оьзи мен бирге Муратты аькетпеди. Буьгуьн школадан оькытувшы келмеге керек эди: дурбат ясатып, санап билуьвге уьйрет-

пеге, оннан сонъ озин юргистип билувге де уйретпеге. Анасын коьргиси бек келсе де, аьеси ала бармаганы уьшин Мураттынъ ога хаьтери артык калмады, аьесине артык оьпкелемеди.

Эм Баухан районга ялгыз оьзи кетти...

Йоддынъ кыйынлыгын коьтерип, уйкен азап пан больницага бир еткен заманында, мунда болган зат уьшин курт-кадынъ сейирге калганынынъ сонъы болмады: оны Райханга йибермедилер. Кийгени зылыь ак, тоьгерек юзли эм сары шашлы бир яп-яс орыс кыз, бармагын эрнине салып:

— Боляк тувыл, бабуся,— деп, йылмая берип, сыбырдады.

— Неге, кызым? — деп сорады, сол саьатлей тоьмен болып кетип Баухан.

Кыз курткага, аьналаган аьдем шырайлы болып карап, бир аз уьндемей турды. Сонъ яны авырыьтаганын билдирип:

— Бир азга токтап турынъыз, мен соьле тамада сестрадан сорап келейим, — деди эм папишлерининъ оькшелери мен полды такылдатып, коридор бойлап йобнеди.

Баухан коридорга иргеге тирелип салынган олтыралардынъ биревине опырап олтырды, колларын тизлерине салды. Курткадынъ ишине буз куйылды. «Райханга бир зат болдыма экен, ярабий? Аьше ол заманда ана орыс-кыз неге куьлемсирейди экен? Яде Райхан язылып басладыма экен? Белки, ол соьле уйклайтаган болар, эм онынъ уйкысынынъ шырышын бузгылары келмейтаган боларлар? Я Аллагуьтагалам, тилегимди, карт анадынъ тилегин, оьзинъ эситип, языксын, кызымды мага кайтар, кудайым...», — деп йыбырдадылар, сес шыгармай курткадынъ каны кашып, коьгерип турган эринлери.

Сары шаш кыз кайтып келди. Бауханнынъ касына келип, колын онынъ шыганагына тийгистти.

— Юринъыз, аьем.

Баухан уьндемей коьтерилди эм, аякларын суьйреп, кыздынъ артыннан барды.

Мине, эртеден таныс, коьгилдий туьсли уйкен эсик те. Онынъ аргы ягында — Райхан. Коькирегинде юрегининъ таласып сокканын сезип, Баухан куьрсинип тынысын алды.

Орыс кыз акырын эсикти ашты да, курткады аз-маз алдыга ийтеди.

— Киринъиз.

Баухан тартына берип босагадынъ арты ягына аяк басты, эм сонда ок турган еринде, ерге кадалган казыктай, катты да калды.

— Кудайым-аллам, бу да не деген зат ты озби? — деди куртка, созын айырып биревге де айтпай.

— Киринъизтагы аьше, — деп кыз муны асыктырды.

Аман да Бауханнынъ аяклары, тап ерге битип калгандай орныннан козгалмадылар. Райханнынъ орындыгынынъ касында биршемекей аьдемлер олтырылар: булардынъ баьриси де уьстилерине ак халатлар кийгенлер. Курткады боьтен де бек сейирге калдырган зат сол болды, бу аьдемлердинъ баьрисининъ де юзлери айлак кувнак эди — булар мараз аьдемди йокламага келмей, ога тап бир суьйиниш айтпага келген аьдемлер дер эдинъ. Баухан сол саьспеклеви мен саьспеклеп турганында, тап бир туьс арасында эситкендей болып, биревининъ:

— Кел, кел, аьемиз, муна бетке шык, — деп айтканын эситти.

Баухан басын коьтерип алды. Бу бетке ювыклап бир яс келе эди. Мунынъ юзине битип караганы сонъ, Баухан оны таныды.

— Ильяс, навы сенсинъме?! — дегенди айтып, Баухан алдыга адым басты.

— Мен, аьешим, мен! — деп Ильяс, курткады колтыгыннан алып, орындыктынъ касына аькетти. Оьзининъ орынларынан турган йоддасларын коьрсетип:

— Сен, Баухан аьешим, муналарды да таныйсынъ, — деп туьсиндирди ол. — Мине муна экеви — олар Райханнынъ тенъ кызлары: Салимат пан Медине. Олар сенинъ кызынъ ман бирге окыганлар. Соьле колхозда куллык этедилер. А мине муна кыз — ол школада пионерлердинъ вожатыйы. Аты Крымхан. Ол Райхан окыган школада окыйды. Бизим коьтеремиз де сенинъ кызынъды, а бизим йоддасымыз Райханды йоклап келгенмиз. Эне солай, аьешимиз.

Баухан Ильястынъ айтканларын тынълады эм тынъламады. Онынъ коьзи кызында эди. Йок, йок, Баухан анъламайды: Райханнынъ орындыгынынъ бас бетиндеги тумбочкадынъ уьстине салынган шешекей яркырагандай болып, Райханнынъ да юзи яркырап туры эди. Оннан баска болып, Баухан тагы да бир затты коьре калды: кызынынъ эринлери, бир затлар айтып, йыбырдай эдилер. Баухан янма-ян кызынынъ касына барды, басын ога энъкейтти эм:

— А Мурат, абай, Мурат кайдады? — деген соьзлерди, тегаран айырып, эситти.

Курткадынъ басы янсызланып кызынынъ омыравына ятты. Куры суьек болып калган, арык ийинлери калтырадылар. Баухан йылай эди. А Райхан карувсыз коллары ман анасынынъ аркасын сыйпай турды. Давазы тегаран бир шыгып:

— Йылама, абай, йылама, — деди. — Йылама, абашым...

Баухан, басын коьтермей эм сылкыдавын тыймага куьши еталмай:

— Мурат... Мурат уйде калды, — деди. — Болган бир заты да йок, аллага шуькир, сап-сав. Энди оннан наьсипли дуныяда бирев де йок, шыракшым... Оьзинъ бир аьруьв болгай эдинъ. Муратты мен иншалла-тоба, эртен аккелип коьрсетермен...

Карт кыскаяклыдынъ юреги айлак уйкен наьсиптен шатлап кетеектей телезийди. «Собйледи, собйлеп баслады»,— деп кувнак согады курткадынъ оьзи мен бирге суьйинип, онынъ юреги.

Колларын ыстанынынъ киселерине сугып эм, туфлилерининъ бурнына басып, шайкала берип, Абубекир терезеден тыска карайды. Тувра оьзининъ тусында, орамнынъ аргы ягында, бир уйкен, куба туьсли доьрт шарлаклы уй коьтерилип туры. Ол — универсаль туькеннинъ уйи. Онынъ терезелери, доьрткил-доьрткил ярык таплар болып,

кешединъ каранъасына карайдылар. Сол колда кенъ площадь кобилип яткан, ортасында В. И. Ленинге салынган уйкен эстелик бар. Площадьтинъ сыртында кала паркы каранъаланады, ога япсарланып конган драмтеатрдынъ уйи эм «Центральный» деп аталатаган гостиницадынъ бир муыйиси коьринеди. Аьри-бери шабатаган троллейбуслардынъ лак ялатылган, тегис уьстилери мен янларына шагылысып, электрошыраклардынъ ярыклары йылытрай турадылар. Кешлик кымтап алган каладынъ уьстине тегис эм бир аз сагыр эситилетаган гуьридег тилинген — тынълап турсанъ, эректе, ердинъ астында, биршемекей бир уйкен машиналар бир йорыкка куллык этип туратагандай болады.

Дуныяда баьри зат та сол бармага керегиндей болып барады. Абубекир куьрсинди. Оьзининъ кара, бираз буйралана келген шашын эки колынынъ бармаклары ман тартады, мойнындагы галстугын босатты. Оннан сонъ терезединъ яювын тартып япты да, келип столга янасып олтырды. Стол уьстинде подноста айдиксип, тар мойынлы, ишинде сувы болган графин туры. Касында — йонма стакан. Муыйис бетинде — куьйдирилген сарбалшыктан этилген туьтинсалгыш. Стол шырак эм онынъ касында — телефоннынъ, уйкен кара бийге усаган, буькир аппараты тарбайып туры, аппараттынъ астына телефон книгасы салынган. Абубекир телефоннынъ трубкасын коьтерип алып, кулагына салды эм оннан эситилип шыгатаган узын, мунъайлы сеске тынълап турды. Бир секундага бу оьзин алыстагы Пригорске мен соьйлеп турган аьдем этип коьрди. Артынсыра куьлемсиреп алды да, трубкады орнына таслады. Оннан сонъ колын пиджагынынъ койын кисесине йиберди, эм столга коьк туьсли уйпаланган бир конверт ятты.

Абубекир — нешинши кайта экенин айтпа да кой — Мурадиннинъ письмосын яна окып шыкты. Мунда язылган авыр соьзлердинъ маьнесине таянып, журналист оьзининъ коьзлери алдына Мурадиннинъ тыскы сувьретин аькелмеге шалысып карады. Онынъ манълайы, эште, кип-кишкей болар эм йогары бетине капшагайлап бара болар. Коьзлери, элбетте, кишкей эм терен дегенде терен олтыртылганлар.

Мурадин оъзи кеселтек эм костансыз битимли, коллары, узын, аяклары куьректей, а бармаклары кыска эм кыйма кесеклериндей домбай-домбай...

Оннан сонъ мунынъ ойлары разы болып мойнына алган борышына коьштилер. Ол ким ди, Абубекир Беширов? Неге адды ол оьзининъ аркасына сосындай авыр юкти? Ама ол журналист тувылма аьше? Аьше — журналист. Ол заманда, айхай да, онынъ дурыслыкты излейтиганы, яманлыкты шуьшине йолыктыраяк болып шалысатаганы акка куллык. Бизим яшавымызга кара коьлетки туьсирип, оны кайгылы этетаган баъри яманлыкларды журналист излеп тавып, оларды ызлап, йок этпеек болса, куллыкты баска ким этпеге керек ти? А, белки, Абубекир — следователь болар? Йок, ол — следователь тувыл. Олай болса следовательдинъ этеек куллыгын ол неге этип айланады? Оннан эсе де Мурадининъ акында билетаган затларынынъ баърин де милицияга яде прокуратурага айтып, соны ман папкады яба койган аьруув тувылма экен? Элбетте, оннан енбил болган бир зат та йок. Аман да коьтере куллык Абубекирдинъ оьзи-оьзине берген соьзинде эди. Ол соьзди Абубекир анда, больницада орындыгында, Райханнынъ азып-тозып, япырактай саргайып калган бетин, коьзинде уйып каткан авыр кайгысын, дуныядан бас кешкен шырайын коьрген заманында, ант этип, берген эди. Райханнынъ коьзлеринде, дуныядан кол коьтерген белгисиннен баска болып, ярдам акында ялбарып тилев яткан йок эдиме? Ант соьзинъди, антсыз болып, кайтип ютпага болаяк эди?

9

Уйле заманда колхоздынъ правленийеси туратаган уйдинъ касында бир коьк туьсли «Волга» токтады. Машинадынъ эсиги ашылды да, ерге бир мазаллы битимли аьдем туьсти. Уьстине ол буз туьсли костюм эм басына да сондай туьсли, кенъ канатлы шляпа кийген эди. Соьлеги аьдем азмаз керинип адды, ак-ак таплары болган кара галстугын карады, шляпасын туьзетип кийди эм, кенъ адымлап, контрога карап йобнеди. Эсигининъ уьстине «председатель» деп

язылып турган кабинетке киргенинде, стода бир кагытларга басын энъкейтип олтырган аъдемди коьрди.

— Мага начальстводан бирев керек эди, — деди конак, соьзин бираз зыртыннан айтып.

Столга янасып олтырган киси, басын коьтерип алды да, сейири калып конакка карады.

— Начальстводан ма? Эгер сизге партийный организациядынъ секретари дейтаган начальник яряк болса, ол сизинъ алдынъызда туры. Таньсайык, меним атым Кадыр Ибрагимов. — Эм ол, орныннан коьтерилип, конакка колын соьзды.

— Излеп тапкысыз аъдемнинъ уьстине туьстим! — деди конак, суьйинип эм Ибрагимовтынъ колын сыгып алып. — Меним атым Анатолий Васильевич Бойко. Район больницасында тамада врач болып куллык этемен. Янъыларда келгенмен.

— Олтырынъыз аьше.

— Сав болынъыз.

— Хайыр, буйымынъыз кайдай ды, Анатолий Васильевич?

Врач, кисесиннен кол явлыгын шыгарып алып, азмаз тершиккен манълайы ман бетин суьртти. Уф эттирип тыныс алды.

— Айлак исси, э? Э-э, айтаягым, элбетте, сизинъ отчествонъыз да бар болмага керек, йоддас Ибрагимов?

— Айхай да бар, — деп куьлди секретарь. — Кадыр Муслимович деп те айтадылар мага.

— Бек аьруув! Меним буьйтип кирип келгениме бир ягыннан алсак, «борышын беруув конаклык» деп айтпага болаяк. Сейиринъыз калама?

Кадыр, бир зат тат айтпай, ийинлерин коьзгалтты.

— Мен Ставропольден кайтып келеятыр эдим, — деп Анатолий Васильевич соьзин бардырды, — мине каьр этип сиз бетке айландым. Неге экенин билесизбе? Сизге уйкен савбол айтар уьшин, сизге бек уйкен разы болатанымды айтаяк болып айландым: сиз мага баалап баасын тапкысыз ярдам эткенсиз. — Секретарьдинъ юзине анъламав энгенин коьрип, врач йылмайды. — Басыннан басланаяк соьзди мен аягыннан басладым болар деймен. Ама кыйын тувыл. Анълатайым: Мен Байрамова Райханнынъ акыннан

айтаман. Ол сизинъ авылдан ды да?

Партийный организациядынъ секретарине муна кылыплыгы болмаган, ашык юрек эм аз-маз куьлкиши аьдем бектен бек ярай берди.

— Дурыс, бизим авылдан, — деди ол, соьзин юмсак айтып. — Кене болса да, Анатолий Васильезич, Байрамова ман сизинъ бизге айтатаган савболынъыздынъ арасында кайдай байланыс бар экенин мен бир де анълаялмайман.

— Соьле анъларсыз. Коьресизбе, Кадыр Муслимович, биз, врачлар, мараз аьдемлерди карап этетаган коьп туьрли амалларымыздынъ ишинде моральный деп аталатаган затка бек уьйкен маьне беремиз. А Байрамовага калган заманда, бу зат оны сизинъ аьдемлеринъиздинъ, больницада йоклап баслаганларыннан тувды...

Ибрагимов, енъилленгени сезилип, куьрсинди:

— Туьби, биз сизинъ мараз аьдеминъизге моральный яктан демев эткен экенмиз. Сиз соны айтаяк боласызба?

— Тап уьстине туьстинъиз! — деп суьйинди врач, колларын уйкалай берип. — Анълайсызба, Кадыр Муслимович, коьп заманга дейим Байрамова яппа-ялгыз оьзи, тап тасланып калган бирев болып ятты. Бу зат, соьз йок, Байрамовадынъ коьнъилин бек яман тоьмен этетаган эди, дуньяга карагысыз этип кыйнайтаган эди. Сонъында, наьсипке, сизинъ яслыктынъ оьзиндей кувнак, яркырак аьдемлеринъиз коьринип басладылар. Олар Байрамовадынъ палатасына оьзлери мен бирге авылдынъ таза авасын, кыр шешекейлерининъ яхшы ийисин, бавлардынъ савдыравын, сувлардынъ шорылдавын алып келдилер. Балык сув ман яшагандай, Райхан да авылда сол затлар ман яшайтаган эди. Сизинъ яс аьдемлеринъиз Райханга онынъ аьр эртенъ сайын йолыгып туратаган кызгылт танъын аькелдилер. Бу затлардынъ баьриси бирге косылып келип Райханга бизим, врачлардынъ, колыннан келмеген ярдамды эттилер. Байрамовадынъ коьнъили коьтерилип баслады, а коьнъилдинъ коьтерилген еринде карувдынъ келуьви бар, мараздынъ кайтувы бар. Бу затларды анълатканыннан сонъ, меним савболыма энди сизинъ сейиринъиз калмаяк болар, деп санайман, Кадыр Муслимович?

Кадыр Муслимович, юреги сезимге тагы да бек тола беретаганын анълап, Анатолий Васильевичке карап барды. Йок, бу коьнъили бай аьдем ога айлак бек ярай эди. Кене болса

да Ибрагимов кайдай эсе де бир колайсызлык сезимнен, кайдай эсе де бир тартынуудан бир де босатылалмады.

— Кайтип ойланасыз, Анатолий Васильевич, — деди ол акырын, — сизинь бизге айтатаган савболынъыз, баска, соьледен-соьлеге сизинь танымайтаган аьдемге айтылмага керек тувылма экен?..

— Эште, сиз журналист Абубекир Бешировты айта болырсыз?

— А сиз оны танийсызба?

— Танийман, бек аруув де танийман. Бек орынлы яс, тань эм акыллы аьдем. Болган уьшин, билесизбе, Кадыр Муслимович, эгер аьдемлердинь юреги тастан этилген болса, ондай юректи дунья юзинде не деген журналистиньнинь оьзи де иритаалмас эди. А сизинь аьдемлериньиздинь юреклери, Кадыр Муслимович, аьдем юреги болып шыктылар. Аь-дем!

Соньгы соьзининь кайдай бир уьйкен маьнеси бар экенин Анатолий Васильевич бармагын коьтерип эм басын бираз алдыга ийип беркитти:

— Бек юмарт эм баскадынь кайгысын анълап билген, аьлемет юреклер болып шыктылар олардынь юреклери.

Партийный организациядынь секретари уьндемеди. Тийисли болмаган мактавды бирден, коьтере куьтпеген заманымда алдым деген сезим мунынь юрегиннен бир де кетпеди. Анатолий Васильевич, мунынь не ойланатаганын тап бир билген аьдемдей, оьзининь сол баягы юмсак, янга ятып, канга синъетаган, куьндей ярык йылмаювы ман йылмайды эм кувнак болып айтты:

— Соьз болып айтаман, Кадыр Муслимович, мен мактавга айлак сык аьдеммен. Ол эсиньизде болсын. А энди заманынъызды босына сыраф этип турмага батпайман. Савлык пан калынъыз! Заманынъыз болса, биз бетке де бир айланынъыз.

Мекке столга янасып олтырып туры эди. Онынь сол колынынь бармаклары увак болып язылган бир письмодынь сыдыраларын бойлап аьри-бери йылысадылар, а онь колы

ман ол бир таза кагытка кайдай эсе де бир соьзлер язады. Булай карасань, Мекке кайдай ды бир письмоды баска кагытка коьширип язып тургандай этип коьрмеге боляк эди.

Сонынъ арасында бирден эсик тыйкылдады да, уйге бос почтовый сумкады ийinine артып, онынъ синълиси кирип келди.

— Куллыклар кайтеди, Айшат? — деп сорады оннан Мекке, озининъ этип турган куллыгыннан айырылмай.

— Яман тувыл, — деди арыган давазы ман Айшат эм сумкасын аькетип эсиктинъ касындагы шуьйге илди.

Мекке, кагытларын стопдынъ кутыгына ясырды да, синълисине карады, эм мунынъ юзине сол сабатлей яны авырғаны энди.

— Турысынъ калай осал ды, Айшат, я деймен де, авырдынъма?

— Йок, Мекке. Арыганман. Тувра сойылып арыганман, — деди Айшат эм, тоьр бетке шыгып, мойдыранып диванга опырады.

Мекке келип мунынъ касына олтырды. Булар бир кесек заманды уьндемей турдылар. Оннан сонъ Мекке, кайгы давазланып, шагынды:

— А меним мине булайым от болып янады, Айшатым. — Колын ол омыравына басты. — Тап бирев онда темир иритип турады, деексинъ. Эм меним аягандай биревим де йок.

Айшат уьндемей аьптесин, ийниннен кушаклап, озине кысты эм акырын онынъ басын сыйпап баслады. Бир такыйкалар озганы сонъ:

— Письмо йокпа, Айшат? — деп сорады Мекке.

Сосы заманда аьптесининъ ягып кеткен ашувга толган юреги кайтип бир сыгылып кеткенин Айшат, элбетте, билмеди. Меккединъ коьзлери яманлык сагынып, йылтырап алганларын да коьрмеди Айшат. Ол тек аьптесининъ кыйналатаганына яны бек авырыйтаганын билдирип:

— Йок, кадамсызым, буюгуьн де йок, — деди.

Булар тагы да бир кесек заманды уьндемей олтырдылар. Сонъ Мекке туьзелип олтырды да, тигилип синълисине карады. Айшаттынъ юреги бирден дир дей туьсти. Меккединъ коьзлеринде бир аьлемет, аьдемди коркыстатаган эм

Айшаттынъ бу заманга дери бир де коьрмеген ашув отлары безгексип йылтырай эдилер, а юка эринлери, агара берип, бир-бирине кысылган эдилер. Айшат, аьптесининъ карамын коьтералмай, коьзин ясырды. А Мекке, онынъ шыганагынан ыслап, энди коьтере баска, юмсақ давазы ман:

— Билесинъме, Айшат, — деди, — муна юма куьн сен районга барып кел.

— Районга? Неге экен? — деп Айшат сейир этти.

— Райхаңды йокларсынъ.

Айшат оксымал кирпиклерин, лап-лап эттирип, как-кышлады.

— Зат анълайтаган болсам, олтырган еримнен турмайым, Мекке!

— Аьше Райхаң, меним, тап сенинъ де, тенъимиз тувыл эдиме? Ога соьле коьтереси де барадылар. А бизим калганлардан не кемлигимиз бар ды? Медине мен соьйлес те, экевинъиз бирге бара койынъыз. А почтады сенинъ уьшин мен оьзим уьлестире коярман.

Айшат, бираз ойланып алды да, разы болды. Райхаңды неге болмайды экен йоклап? Меккединъ оны ман буздырысканыңда Айшаттынъ не иши бар ды? Ама Айшат кене болса да:

— А мен Райхаңга не зат айтпага керекпен? — деп сорады. — Сенинъ кулыгынъ оны бир аз.

— Кой, Айшат, болмаяк затты соьйлеп тербеме энди, — деп Мекке колын силкти эм, оьтириктен яркылдап, куьлди. — Яшавда не зат та болатаган, тек заманы келсе, баьриси де мутылады. А сен ога мине мунавын айтарсынъ...

11

Аьр базар сайын яде юма сайын Райхаң Байрамовага авылдан аьдемлер келетаганына Анатолий Васильевич энди тамам уьйренип калган эди. Ол аьдемлер Райхаңнынъ яде тенъ-йоддаслары, яде школада окыйтаган яслар-кызлар, яде онынъ авылдаслары эдилер. Бу зат врачты суьйинди-ретаган эди, неге десенъ муңдай йоклавлар оьзлерининъ емислерин бермей калмайтаган эди. Олар Байрамовадынъ

коьньилин коьтеретаган эдилер, эм Райхан акырын болса да, ама сенимли болып, куьннен-куьнге куьш байлап, туьзеле баратаган эди.

Яньыларда больницага Кадыр Муслимович те келип кетти. Айткан соьзиннен шыкпады. Айлак тань аьдем. Сабыр кылыклы эм оьзи де коьп соьзди суьймейтаган аьдем. Кадыр Муслимович келип кеткен сонь, Байрамовадынь коьзлериңде коьп куьнлерге дейим суьйиниш пен куваныш яркырап турдылар.

Ама бу йоклавлар, яде Анатолий Васильевич оьзи айтатанындай, визитлер, онысы ман биргесине врачты тынышсыздандырмай да калмайтаган эдилер. Райхан аьли де айлак карувсыз эди, янма-ян арый коятаган эди. Тынышлык, зере кадер бузылынмаган тынышлык — эне сол эди соьле Райханга бас деп кереккен зат. Соннан себеп Анатолий Васильевич аьр бир келген аьдемге баслы-бас эм баьрисине бирге:

— Давазынъызды акырын шыгарып соьйленъиз, Райханнынь касында коьп олтырманъыз, онынь тынышын бузгандай болып, ога бир соьз де айтпанъыз, — деп тилейтаган эди.

Болган уьшин Анатолий Васильевич Байрамовадынь тынышлыгын не кадер де сакласын, сонынь акында келетаганларга не кадер де тилесин, кенемнинь оьзинде де туьнегуьн онынь баьрисиннен де бек коркатаган затларынынь биреви болып койды.

Уьйледен сонь, Байрамовады йоклап, больницага онынь бир эки тенъи, кызлар, келдилер. Анатолий Васильевич, оьзининь аьр дайым этетаган аьдетин этип, сол кызлардынь экевине де айтатан соьзлерин айтты эм оннан сонь буларды Райханнынь касына йиберди.

Бас дегенде йоклав бир хаьтесиз болып барды. Кызлар врачтынь айткан затларынынь тысына шыкпадылар. Болган уьшин баркылдап баслаган бакады токтатып боларма? Яде поьпептинь поьпеплевин койдырып боларма? Эм бирден кызлардынь биреви, булай караганда эш алай-пылайы болмаган аьдем сыпатланып:

— Билесинъме, Райхан, — деди, — Мекке байга бараятыр. Сол саьатлей Райханнынь коьзлери батладылар эм онынь шырайы, буьртенекей болган каны да кашып, ап-ак

болды. Давазын калтырап кеткен эринлерининъ арасыннан тегаран бир шыгарып:

— Кимге? — деп сорады.

— Келдимуратка, — деди анавы, бир зат та сезбегенсип. Райхан, давазы шыгалмай, бакырып йиберди эм онынъ басы аьлсизленип бир ягына авып кетти. Кызлардынъ экеви де ушып турагалдылар.

— Оммадым, Райхан-яным, сага не болды?

Ама коьзлери ябылган Райхан явап кайтармады. Кызлардынъ биреви сестрады излемеге шапты. Бир такыйкалардан палатага алгасап Анатолий Васильевич кирип келди. Райханды карады эм, кызларга кабагын туыйип карап:

— Эси авган, — деди.

Анатолий Васильевич, бу айлак танъ эм коьнъилбай аьдем эм де бек яхшы врач, сосындай затка да сасканы сонъ, оззининъ профессионал борышын толтырганыннан баска бир зат та этпеди. Ол, кызларга эм де сестрага шамгалып, кызларды палатадан шыгарды, Байрамовадынъ кантамырына адреналин киргистти, сестрага:

— Энди Райханнынъ касына биревди де йиберменъиз! — деп буйырды. Эм баьри зат та соны ман кутылып калды.

Сонъында, коьп заман кетип, Райхан да больницадан шыгаяк шакта, Анатолий Васильевич сол куьн Райханнынъ эси неге авганын терен казып карамаганы уьшин айлак бек оькинер.

А соьледен-соьлеге куллыклар оз кезуьви мен бара бердилер.

12

Айтылган саьатке справкалар беретан бюрого келип, Абубекир бир кагыт алды. Онда булай язылган эди: «Ушаров Михаил Сашхович, ул. Свободы, 40, кв. 20».

Ма сага керек болса! Бу да не деген сыйганлык ты озьси? Абубекирдинъ излейтаган аьдемине «Умаров Мурадин Салихович» деп айтылатаган эди. А мунда кайдай эсе де бир Ушаров деген бирев язылган. Аты да Мурадин тувыл, а

Михаил деген бирев. Атасынынъ аты да келиспейди. Салиховичтинъ орынына — Сашхович деген биревди салганлар. Ол да кайдай зат ты аьше! Токта, токта, бюрода Абубекирдинъ коьрсеткен баска затларын да караган боларлар. Айтпага, Мурадин Эр-Юрт авылыннан эм оьзи де 1942-нши йьлда тувган деп коьрсеткен эди Абубекир бюрога беретаган кагытында. Солай экен, мунда язылган аьдем Мурадиннинъ оьзи болады. А янъылыслар ша? Олар кайдан шыкканлар ды? Ай-вай, артык мукаятлыгы болмаган яс кызлардынъ биреви, ким биледи, ашыкяры ман коьриспеге асыгып кетип, баьрисин де бырыктырып койган болар. Калай-алай да муна адрессти карап алмага керек.

Болган уьшин Абубекир сосы ойлары ман токтап кала коймады. Гостиницага кайтып келгенинде, ол оьзининъ номериннен Пригорский мен соьйлемеге заказ берди. Бир сабатларден сонъ Абубекир оьзининъ тенъи, ол да редакциядынъ куллыкшысы, Амит пен соьйледи, эм ога, бир айткан соьзин кайта-кайта айтып, Умаровтынъ оьзининъ Мурадин деген атыннан баска тагы да аты йокпа экенин тез болып билип, соны билдир, деп тиледи.

Уьшинши куьн, туьннинъ бир ортасында, Абубекирдинъ номеринде дунья буздырып телефон согылды. Онынъ Пригорскеде яшайтаган тенъининъ алыстагы давазы билдирди: Мурадиннинъ Миша деп те аты бар, ол документлеринде де сол атты — Михаилды — коьрсетип язады болар деймен. Бу хабарды эситип, Абубекир, суйингеннен улактай шоршып алды да, телефоннынъ трубкасын орнына таслады. Сонъында, эсин йыйып, трубкады яна коьтерген заманында, ога телефоннынъ тек узун сеси явап кайтарды...

Абубекир оьзин бир уйкен детектив этип, басын авыртып турмады. Ол зат ога неден керек ти? Куллыгын не кадер тез кутыла койса, ога сол кадер де аьруьв. Онсыз да тамам безген Абубекир ят калада оьзине яшамага ер излеп эм Мухадиннинъ адресининъ артыннан кувып айланувдан.

Эртеси куьн кешке тура Абубекир троллейбуска олтырды да, тувра сол Умаров дейтаганнынъ уьйине кетти.

Мине онынъ излейтиган уйи де. Уйдинъ бир му-
йисининъ йогары бетинде, электрический шырактынъ
ярыгы астында, «40» деген цифра агарады. Бир кишкей
каралдыды кесип оьтип, Абубекир ушинши шарлакка
ковтеридди. Кишкей площадкеде «20» деп язылып турган
бир эсиктинъ алдында токтады. Бир-эки кере тынысын алып
болып, шанънынъ туьймесин бармагы ман басты. Эсикти
ога бир узун бойлы, бай шашлы, аруув дегенде аруув коьк
ковзлери болган эм уьстине узун, шешкейли халат кийген
кыскаяклы ашты.

— Сизге ким керек эди? — деп сорады кыскаяклы,
ярасык юзине аьдемди талдырып таслайтаган йылмаюв
тоьсеп.

Мол савытлы, аруув кыскаяклыдынъ тигилип караган
ковзлерининъ астында кызара берип, Абубекир:

— Айып этпенъиз, пожалуйста, — деди, — билмейсизбе,
Умаров Михаил муьнда яшайма экен?

Кыскаяклы, тоьсин кайкалатып, суьзилеп алды да:

— Муьнда, — деди. — Киринъиз. Эм Абубекирди сек-
циядынъ коридорына киргистип: — Мине онынъ комнатасы,
— деп, бир эсикти коьрсетти.

Абубекир кыскаяклыга савбол айтты да, акырын эсикти
какты. «Киринъиз, ашык» деген давазды эситип, бир киш-
кей пешке кирди эм янма-ян онынъ ишин коьзлери мен
тинтип шыкты. Эски дегенде эски, оьзи де бир йинъишке
эм узун шкаф, онынъ да саргылдым сыры туьлеп-туьлеп
туьсип, шкафка ак-ак таплар салган; сакат туяклы кишкей
стол, уьстине газеталар тоьселген, айлак ярлы ятагы болган
бир орынлы темир орындык. Столдынъ уьсти бетинде ир-
геге илинген рамкадан Абубекирге куьлкинъди келдирген,
маьнтик бурынлы бир бала карап туры эди.

— Салам аьлейкум, Мурадин! — деди Абубекир уйдинъ
иесине эм сонда ок оьзи уйкен сейирге калды.

Столдынъ касыннан коьтерилип, Абубекирдинъ ал-
дына бир эр шырайлы, суьйдимли юзли, ярасык бурынлы
эм мазаллы иекли яс аьдем шыкты. Онынъ кара каслары,
шет бетлериьнде сынып, бир аз домбыккан кабакларынынъ
уьстиьнде аз-маз йогары коьтерилген эдилер. Уйкен кара
ковзлерининъ ишинде кайгыга усаган бир сезим уйып
калган эди...

Абубекир гостиницага туьннинъ он эки сабатлеринде кайтып келди. Янма-ян шешинип, шыракты соьндирди де, юрканнынъ астына кирди. Болган уьшин, уйкламага не кадер шалысса да, уйкы буга бир де келмеди. Бир ягыннан муны, уйкен зат деп билгени кишкей болып шыгып, алданганы кыйнады, эм экинши ягыннан — кайдай да болсын, борышын толтырганы суьйинтти. Сол затлардынъ эм Зауральскеде сонъгы сабатлерде болган затлардынъ акында ойланып, Абубекир бир де уйкы табалмады. Яшав дегенинъ не аьлемет ти! Бас дегенде Абубекир бир уйкен огырсыз, бети-намысы болмаган аьдемнинъ артыннан кувьып шыккан эди. Онынъ коьзине соьлеги аьдемнинъ колга туьскени, басын куткарар уьшин онынъ туьлкидей кайтип айлежийтаганы, болмаганда йыланып-шагынатаганы, ялбарып тилейтаганы коьринип турды. А туьфай-туьфайга калган заманда, уьйткен огырсызы — бир коркакян, юмсак эм болмаган бирев болып шыкты. Ол, Мурадин, оьзи-оьзиннен кашаяк болып юрген бирев экентагы. Онынъ уьшин тувган авылын, тенъ-йоддасларын, пишесин, баласын эм суьювин таслап кашкан бир онъмаган быламык экентагы. А Абубекир, мылтыгымды йьрткышлардынъ энъ яманына каратып тускаганман деп биллип айланган заманда, ол бирев огырсыз йьрткыш коьтере баска якта алыста, тав авылында, Эр-Юртта, ясырынып юреди экентагы. Райханнынъ тувра касында, онынъ карт анасынынъ, тап Абубекирдинъ оьзининъ де касында ясырынган экентагы. Ама солай болганы сонъ, яманлык табылган йокпа аьше? Эьбетте, табылган. Тек капилистен, коьтере куьтпеген заманда эм булайда болар деп билмеген заманында табылган. Токта, токта — капилистенме экен? Аьше Мурадин коьп йылардан бербетин ят якларда неге айланып юрген? Акылсызлык этип олтырганын анълап, ол пишесине неге кайтып келгени йок экен? Письмоларымнынъ биревине де явап алганым йок эди, соннан себеп Райхан мени энди суьймейди экен деп ойланган эдим, дейди Мурадин оьзи. Кайгырып кан юткан, коьп танъларды уйкламай аткарган, ама пишединъ алдында басын кемиткиси келмеген. Эрлиги йок аьдем айлак коькирек болмаспа! А сонъгы письмоды ол язганы йок. Ант этип, ув ялайды, эм

ойланып маьнесин де табалмайды. А Райхан ога явап неге язганы йок экен? Экинши ягыннан Мурат та: мен оннан атасынынъ атын сораган заманда, ол уыйтип неге туурленип кетти-ав. Тап бир душпаннынъ атын эситкендей болды. Тип-тири, кувнак яркылдак баладан бир сабатлей тегенеги терейип турган бир затка айланып кетти.

Уйкенлер кабыса болсалар, олар яшап билмеселер, куьнализ саьбийдинъ не шуьши бар ды? Белки...

«Кайтип?», «Неге?», «Солайма экен?» деген токсан туурли сораваьлардан Абубекирдинъ басы, бакшага биткен мал кабагындай, авыр болды. Бир-бирисине оз-оззлериннен ябысатаган кирпиклерин тамам кавыстырды да, Абубекир авыр уйкыга коьмилип кетти.

* * *

Абубекир Зауральскийде тагы да бир неше куьн калмага керекли болды. Мурадин куьллыгыннан шыгув кагытларын бир де туьзете алмай айланды. А ол Абубекир мен бирге кайтаяк болатан эди, эм соннан себеп ога, токтап тур, деп тиледи.

13

Эртениктен алып куьн бек кыздырып турды. Сонъында куьнтувар беттен, акырын-акырыннан коьтерилип ак буьлтлар шыгып басладылар. Карасанъ — олар уйилип-уйилип салынган уйкен мамык тоьбелерге усайдылар. Уйлеге табанган олар калын, кара эм койы кабат болып ян-якка яйыдылар эм, арасы коьп кетпей, савлай коькти карагошкыл буьлтлар каплап алдылар. Дымлы эм сувыгырак ел кыбырдап алды. Авыр ысыдап, актереклердинъ баслары шайкалдылар. Бирден бир кыска тынлык катып калды. Тоьгерек як, бир авыр хабарды саклагандай болып, тырс тымды. Бираьдан сонъ тынлыкты тилип, ерге ямгырдынъ баьанадай уйкен тамы, сып эттирип туьсти де, йол уьстинде шанънынъ кишкей фонтанын коьтерди. Онынъ артыннан,

базласкандай алгасап, экинши, уьшинши... тамшылар туь-стилер. Такыйка озганы сонъ, кыядан согып, куьшли ямгыр явып баслады. Артынсыра ол, аз-аздан карувсызлана берып, коьпке тартылган, ишти пыстырган, сувык эм симсик явынга коьшти. Тап кешке дейим ер уьстинде дымлы, кабагын туьйген каранъалык асылып турды.

Бу куьн Райхан да сондай болып, айлак коьнбилсиз эди. Эси авганыннан сонъ акылын бираз йыйган Райхан яна кападды. Анатолий Васильевич, аьр бир ярым сабат озганы сайын демеге болаяк, орындыгынынъ касына келип, ойын соьзлер айтып, Райханнынъ коьнбилин коьтереек болып шалысты. Ама Райханды бу затлардынъ бириси де язылталмады. Врач басын оькинишли шайкай эди эм, тереннен алып куьрсинип, палатадан бузылган коьнбили болып шыгып кететаган эди.

— Райхан, аьруьвим-шикаьрим, бираз болса да, авызынъа зат салтагы, — деп тилейтаган эди медицина сестра да.

Ама Райхан, керек тувыл дегенди анълатып, уьндемей басын шайкайды.

Дурысын айтканда, Райхан эш бир прострацияга¹ да калганы йок эди. Ол оьзининъ ойларына коьмилген эди. А онынъ ойлары сол кадер бир авыр эм сол кадер бир бырык-шырык эдилер, Райханнынъ эси солардан баска бир затка да токталмайтаган эди.

Мурадин... Бу ат эсине туьссе, Райхан, ишине буз куйылып йиберилгендей, дир дей туьседи эм онысы ман бирге юрегининъ бир аьлемет болып ирип кететаганын эм куьлп-куьлп этип согатаганын сезеди.

Баьри зат та коьтере эсте-туьсте болмаган заманда болып койдылар. Бас дегенде олар, Мурадин экеви авыз оьбисип, бек наьсипли аьдемлер болып яшадылар. Оннан сонъ бир йыл оьткен заманда, Мурадин коьтере бир баска бирев болды. Оьзи оьзине кападды. Райхан оны ман соьйлемеге мырад этип караса, ол янма-ян тутанып кетеди, болаяк-болмаякка каптырылады. Эм Райханнынъ юрегине йылаңдай йылысып, куьннев кирди.

---

¹ Прострация — бек авыр, дуныяга карагысыз бир аьлге ка-

Оьлшемен сол заманларда Райханга, биреви биревиннен яман болып, туьрли-туьрли хабарлар да етип баслады: туьби, Мурадин ясыртыннан Мекке мен йолыгыса турады экен, олар бир-бирлерин бек суьбеди экенлер. Эм Райхан, болган тынышлыгын йойып, оззининь кишкей баласы уьшин, оззининь Мурадинди алаал юреги мен суьбетаганы уьшин кайгы шегип, ялган соьзлердинь корын коьрип, айлак авыр яшав кеширип баслады. Дени бир затка сокпады, яны бир затка ятпады, колы бир куллыкка тартпады. Оьзи мен бирге фермада куллык этетаган тенълери, ойнап, кажавласып, зат этип мунынь юрегиндегин айттырмага, коьнъилин авламага, эсин авыр ойлардан алмага шалысып карадылар. Болган уьшин Райхан оларга уьндемей явап кайтарды яде маьнеси болмаган алай-пылай соьзлер айтып басын куткарып барды. Ама бу затлар онынь терен кайгысын ясыралмай эдилер. Оьктем аьдем эди Райхан. Шагынмас эди эм юрегиндеги сырын эш биревге айтпас эди.

Оннан сонъ коьтере де акылга кирмеген зат болды: Мурадин, тувган авылын таслап, бир якка йок болып кетти. Кеткенде де кайтип кетти: бир кере уьйге ол, яхшы да тартып, туьннинь бир ортасында келди. Келгени мен ята койган болса не керек эди. Ия сага! Шуьп-шуьшсиз Райханга кийлигип, уьйкен дава коьтерди, ога айтпаганы калмады. Райханнынь анълаганы тек сол болды, Мурадин муны биревге куьннейди экен. Онынь бос соьз экенин Райхан байына анълатаяк болып карап эди, ама Мурадин чемоданын сермеп адды да, тарс эттирип эсикти ябып, шыгып кетти. Кайда эсе де бир якларда ясырынып, коьпке дейим хабарын-теберин билдирмей юрди. Сонъалыкка калганда, каяктан ды Сибирьденме бир яктан, онъмаган бир письмо йиберди. Эне сол письмо Райханнынь басына сув куйып, оны тоьсекке йыкты: Райхан больница орындыгына туьсти. Муны баьриси де мутып, ол ялгыз оьзи калды. Бир коьргени — больница палатасынынь коьгилдий иргелери болды; бир билгени — юрегиндеги каядай кайгысы болды, бир калганы — карт анасы ман кишкей улы болдылар. Соьйтип бир айларга ювык барды. Бирден баьриси де бир аьлемет болып туьрленип кеттилер. Тап коьктен туьсип келгендей болып, Райханды больницада йолдаслары, тенълери, та-

ныган аьдемлери эм коьтере танымаган кисилери йоклап басладылар. Райханга яна ярык куьн тувды. Эне туьнегуьн де, оны йоклап, Медине мен Айшат экевлери келдилер. Райханнынъ куванышы койнына сыймады. Ама Айшат бирден Меккединъ Келдимуратка байга бараятырганын айткан заманда, Райханнынъ акылы, яркыдап кеткен айындырыктай болып, яп-ярык эм ап-ашык болып кетти, эм Райхан секундадынъ биршемекей кесегининъ ишинде Мурадиннинъ письмосынынъ, Меккединъ эм Айшаттынъ соьле айткан хабарынынъ арасында, кайдай эсе де, бир байланыс бар экенин анълап алды. Сол шакта Райханнынъ эсинде сакланып калган тек бир зат сол болды, ол бирден кышкырып йиберди, а онынъ артыннан бир каранъа дуньяга коьмилип кетти...

* * *

Йойткан тынышлыгын яна тапкан Анатолий Васильевич — Райхан язылып баслаган эди — бир куьн бир телеграмма алды. Оны Абубекир Беширов йиберген эди. «Кайтаман мени мен бирге Мурадин де келеди» — деп язган эди ол телеграммасында.

Да дегенде Анатолий Васильевич, эш бир зат анъламай, телеграммады коьпке дейим коьзлери алдына аьри-бери айландырып турды. Абубекир... «Аьруьв аьше, онысы солай, муны мен таныйма, — деп ойланды, ишиннен соьйлеп, врач. — Ама экиншиси, Мурадин дейтаганы, ким болады?»

Врач телеграммады тагы да бир оқыды. Ойга коьмилди. Бирден шак эттирип, аясы ман манълайына сокты.

— Ува, мутканьма каратагы, бу Байрамова Райханнынъ байы ды да! Ана уятсыз кашкын эм кир письмоды язатаган аьвдие.

«Токташ, токташ, — деп ишиннен яна ойланды, се-йирге калып, Анатолий Васильевич, — буйтип калай болады аьше? Байрамовады тоьсекке синъдирип койган ол тувыл эдиме? Эм бирден, маь сага керек болса, ол энди Райханнынъ касына кирип келеди! Йо-ок, бу зат Райханды коьтере де йыкпага болар...»

Да, Абубекирдинъ Анатолий Васильевичти соъле калдырып турган аъли енъиллерден тувыл эди, эгер энъ авыр аъл демеек болсак. Аъше Абубекир Беширов, акылаы яс, яхшы журналист, бу заттынъ сонъы не болып кутылмага болаятын неге анъламапты экен? Ыйнангынъ келетаган зат тувыл!

Кобп ойланды карт врач. Кыйналып ойланды. Со-нъалыкка калганда, сосындай ойга келип токтады: йок, Абубекир эткенин ойланмай этетаганлардан тувыл, эгер ол оъзи мен бирге Байрамовадынъ байын да ала келетаган болса, мунынъ бир маънеси, бир кереклиги бар болар. Врач ушып турагалды да, телеграммады алып, Райхан ятатаган палатага йоънеди.

Райханнынъ орындыгынынъ касына келгенинде, бу бираз заманды таввекелленалмай турды. Сонъ, орындыктынъ бас бетине салынган олтырага олтырды да, йылмая берип:

— Сизге мен хабар алып келдим, Райхан, — деди. Райхан, уънсиз сорав салып, врачка карады. Анатолий Васильевич Байрамовага телеграммады созды да:

— Ма! Окъ, — деди эм тынысын тындырды: врач авырған аъдемнинъ турысын сынап турды.

Райхан телеграммадынъ юмарт соъзлерин бир окыды, эки кере де окып шыкты: телеграммадынъ маънесин бир де анълаялмайды болса, ярайды. Сонъында Райхан бирден яткан ериннен кобтерилди де, куванышы куън тувдырып:

— Мурадин! Ой, Анатолий Васильевич, Мурадин келеди! — деп кышкырды.

Байрамовадынъ коъзлери язлыктай яркырадылар, эки бети алмадай кызарып, оъзи де, ишиннен кобринип, бир енъил дегенде, тав авасындай енъил янга усады.

Енъилленип тыныс алып, танъ Анатолий Васильевич йылмайды, онынъ артында турган сары шаш, кайкы бурын сестрадынъ коъзлерине яс тамдылар. А тыста, терезединъ ана бетинде, кобп-коъмек коькте ярдырып, эртенъги куън яркырай эди.

Дуныяда баъриси де сол тийислисиндей болып бара эди: куванады Райхан, йылмаяды карт врач, мол этип ярыгын себеди эртенъги шактагы куъннинъ коъзи.

Авылдынъ ана бетинде, алыстагы кубыла якта, енъилирек агылжыр туман куылеп алган коьгилжир горизонттынъ тусында тавлар карашыкланадылар. Ярасык уьйлерин шавшувлы Кишкей Йилиншиктинъ ягасы бойына койы этип себелеп конган Хабль авыл ясыл тереклердинъ ишине коьмилген. Ушлары оьткир, бойлары бийик актереклердинъ эм де япалак-япалак эмен тереклердинъ япыракларынынъ арасыннан район больницаасынынъ эки шарлаклы уьйининъ иргелери алдыр-булдыр ак таплар болып коьринедилер. Азбарда, терек ишинде, устилерине йолак пижамалар кийип, ийги болып баслаган мараз аьдемлер кезинедилер. Больницадынъ кирер алдына тизилип салынган майыскак артлы олтыргышларга маразлыларды йокламага келген аьдемлер олтырганлар. Олардынъ аяк туьплеринде туьйиншиклер, сумкалар, кишкей чемоданлар кунысканлар.

А больницадынъ тамада врачынинъ кабинетинде столга янасып Анатолий Васильевич олтырган. Столдынъ уьсти не ди бир папкаларга эм туьрли-туьрли биршемекей кагытларга толган. Врачтынъ олтырган столы ман эсик бетге сьуелген шкафтынъ арасындагы юмсак креслога Абубекир Беширов орынласкан. Ана беттеги иргеге янастырылып салынган диванда — Райхан эм Мурадин Беширов, коьбисинше кабинеттинъ иесине карап, сосы куьннинъ, Райханнынъ больницадагы сонъгы куьнининъ алдында болган затлардынъ акында хабар айтады.

...Меккединъ билгенине коьре, кара юрек Райхан, коьзьястан да коркпай, аьдемлерден де уялмай, оннан Мурадинди тартып алган эди. А Мекке Мурадинди яныннан артык коьрип, карап турган коьзине балап сьуетаган эди. Оьзи билгенинше, Меккединъ уьйтип санамага правосы да бар эди. Неге десенъ, кыз заманында Райхан Келдимуратты Мурадиннен артык коьретаганын Мекке бек аьруув билетаган эди. Соннан себеп, Райхан эске-туьске энмеген заманда бирден Мурадинге байга бара койганы сонъ, Мекке коьтере акылын ишкен бирев болып кетти. Тысыннан караганда танъ эм ювас, а ишиннен намарт эм оьшеш аьдем, Мекке, Райхан ман Мурадиннинъ яшавын бузар уьшин не билген кылы-

плагын да, не билген яманлыгын да, не билген каслыгын да йолга мингистти. Олардын акында яладан яккан соьзлер юргистти. Райханга бакыл ушин, Мурадин мен оьтириктен суьйисуьв ойнын ойнады, а оннан сонь, соьз таппай юрген авылдагы питне курткалардын аркасы ман, Райханнын таньдай таза эм оттай ялынлы юрегине ок болып кадалып, ув болып тиетаган хабарлар яйды. Оьзининь кас этип таслаган капканына бир куьнасы болмаган Келдимуратты да туьсирмеге шалысты: Келдимурат, туьби, ясыртыннан Райхан ман раса турады экен. Бас дегенде Мекке оьзининь кара мырадына бир де еталмай юрди: янть уьйленген яс аьдемлер, Мурадин мен Райхан экеви, бос соьзлерди кулакларына да аспай, авыз обьсип, наьсипли яшай бардылар. Аман да бир кесек заман озганы сонь, Мекке юреги уьйкен рахатлык тавып, оьзининь токтамастан йиберип барган увь энди зарарын яхшы тийгистип баслаганын бидди. Сол баягы авыл питнелери, бакыр каьпикке сатылып, Меккеге хабар аькеле эдилер: коьгершинлер, Мурадин мен Райхан, ийт пен мысыктай болып, урсысып-юлкысып, авызларынан шыкканы коьк азар болып яшайдылар экен, а бирерде Мурадин юмырыгына эркинлик бергеннен де калмайды экен.

Соьйтип, оьшеш эм яман юрек Меккединь дуньяга кайнап яткан ашувь эндирген кара-казасы, оьлик излеген каргадай болып, эки йылга ювык айланды бир куьналары болмаган Райхан ман Мурадиннинь тоьбелери уьстинде.

Соньалыкка калганда, Мурадин бир куьннинь бир куьнинде авылдан йок болып кетти. Болган уьшин Меккединь оьш алуьвга тоймас юреги бу заттан сонь да тыныш таппады. Дуньяда энди де онынь, коьрсе, коьзи авьрыьтаган, канлы душпаны Райхан бар эди. Меккединь Райханда оннан баска да бир яман ашувь бар эди. Былтыр колхоз Райханды, аьруьв куллык эткени уьшин, Москвага Савлай Соьзлык выставкага бармага савгалады. А Мекке ишиннен онда оьзи бармага даьме этетаган эди. Болса да колхоз оны йибермей, Райханды йиберди. Мунынь уьйтип болганын да Мекке Райханнан коьретаган эди. Ашувга ашув косьласа — аьдемнинь акылын алмаспа? Соннан себеп, Мурадин йок болып кеткени сонь, Мекке казевин энди Райханга тигип,

оыш алуудынъ янъы амалларын излеп баслады. Бу излеудинъ келисе келген биринши курманы онынъ оъз синълиси, авылда почта юргистип куллык этетаган, Айшат болды. Бир кайта аыптесининъ таытлы соьзине тынълап олтырды да, сонъында Айшат оъзи оьзининъ аягын-колын байлады да койды. Кыскасы, бир кере анъкыдак эм алал юрекли Айшат, аыптесининъ тилегин алып, ога Мурадиннинъ Райханга язган бир письмосын аькелип берди. Биринши авыр адымыннан сонъ ол экинши адымын да этпеге керек эди. Алай да, булай да капканга туьсип кутылган. Соннан себеп, аьдемлердинъ бир-бириси мен язысув сырын баскаларга билдиргенди закон ызлайды экенин биле болса да, Айшат, бир ягыннан, аыптесиннен коркып, экинши ягыннан, оны ак юреги мен аяп, заман-заманда ога Мурадиннинъ Райханга яза туратаган письмоларын аькелип баслады. Мекке оларды ашып окыйтаган эди, а сонъында, юреги бир авырмаганлай, отка таслайтаган эди...

Анатолий Васильевич журналисттинъ хабарын, шыгана-кларын столга таяп эм иегин аясына тиреп, тынълап барды. Врачтынъ сабыр шырайыннан, бу аьдемнинъ оъз яшавында оннан да кыйынын коьргенин эм аьдемлердинъ яшавында бола туратаган авыр затларга тамам уйренип калганын коьрмеге боаяк эди. Врач тувылма...

Тек Абубекир, хабарынынъ сонъын эте келип:

— Эм мине, аыптесининъ арамзаде ниетин толтыра барып, бир куьн больницага Айшат келеди эм Райханга, Мекке Келдимуратка байга барады, деген хабарды айтады. Эм эне сол заманда авды Райханнынъ эси, — деген заманда, Анатолий Васильевич агылжыр касларын бираз йогары йоргалата берип:

— Вот как! — дегенди айтып, силкинип алды. — А мен... Оннан баска бир соьз де коспай:

— Хабарынъызды бардыра беринъиз, Абубекир, — деп таслады.

Хабар айтылып барган заманнынъ баъри бойында Райхан бек разы болган коьзлери мен журналистке карап турды. Онынъ юзиктей аьруув, ботлашыктай ак эм аз-маз созапа келген юзи, яде тынъламага авыр болганнан себепше, яде

уялганыннанма, артлы-артыннан кызара турады: Абубекир де оьлшемен мунынъ атын коьп айтып барды. Окын-окында Райхан шымдай кара шашын сыйпайды, а шашы ортасыннан айырылып таралган эм, билектей болып оьрилип, артына тасланган. Шашын сыйпамаган кезуьвинде, ак-ак ногытлар себилген моры туьсли шыбасынынъ астындагы тизлерин уйкалайды. Мурадин болса, ол диванда олтырган еринде кыпынъ-кыпынъ этеди эм шуьшин анълаган коьзлери мен пишесине, уялган шырайы ман — врачка эм Абубекирге карай турады.

— Мен хабарымды энди кутылганман демеге де бо- лаякпан, Анатолий Васильевич, — деди, колын яйып, Абу- бекир. — Тек бир косаяк затым сол! Меккединъ тасадан атып йиберген огы тиеек ерине тийсе де, онынъ даьме эткен ягыннан тиялмады. Меккединъ ойына коьре, Райхан, байы ман анийтип айырылысканы сонъ, яна Келдимуратты суьйип басламага керек эди: кыз заманындагы ашыкяры тувыл эдиме? Райханнынъ юрегин эне сол ериннен ярала- мага даьме эткен эди кас иеси Мекке-кыз. Ама Келдиму- рат Райханнынъ эсинде тувыл экеш, туьсинде де йок эди. Соннан себеп алгы куьн онынъ эси Келдимураттан себеп тувыл, а оьзининъ бирден анълаган затынынъ авырлыгыннан авган эди. А прострация... ондай зат, Анатолий Васильевич, Райханда болганы йок. Солай тувылма? — деп Абубекир Райхан бетке бурылды.

Райхан ога оьзининъ явабын уялган йылмаювы ман кайтарды. А Абубекир, яна врачка карап:

— Эне сол эди меним айтаяк болган затым, Анатолий Васильевич, — деп соьзин кутылды.

Анатолий Васильевич куьрсинип адды эм артынсыра турагалды. Онынъ юзине сол баягы таныс ярыклык тоьседди.

— Не этерсинъ аьше, — деди ол, соьзин асыкпай айтып. — Хабарынъыз, Абубекир, соьз йок, айлак авыр хабар. Тек оны мен, меним яс досым, ызын берсенъыз, мунадай эски соьзлер мен кутылар эдим: «Сонъы аьруьв болып кутылган затлардынъ — баьриси де аьруьв!»

— Ак соьз! — деп, Абубекир де турагалды. — Бираз уьндемей турганы сонъ: — Тек яманлыкты бир ийги этип сонъгы кере сокпага керек, эки-меки турмастай этип сокпага керек, — деп косты.

— Кобрип турыман, йигит, сиз соны этеек болатанга усайсынъыз, — деди врач, юзи тагы да бек ярыкланып.

— Уьстине туьстинъыз, Анатолий Васильевич! — Абубекир, куьни-бурын билискен аьдем шырайланып, диваннынъ касында турагалып турган Райхан ман Мурадин экевине коьз кысып алды. — Мунынъ акында мен газетага язаяк боламан. Эм статьямды кайтип атагым келетанын билесизбе? Мен ога «Ызлардынъ баьриси де — ядыга аькеледилер», деп атаяк мырадым бар. Кадай коьресиз, аьруьвме, Анатолий Васильевич?..

Анатолий Васильевич, касларын аькелип бир-бирисине туьйгилти де, тигилип Абубекирге карады. Сонъ бирден:

— Бек кышкыратаган ат эм оьзи де бек эскирген атлардан коьринеди! — деди. — Оннан сонъ, мен билистен, бек каты ат.

Абубекир саьспеклеп кетти. Кейфи туьрлене туратаган, шалт кылыклы аьдемлердинъ биреви болатанга Абубекирдинъ коьнъили сол саьатлей тоьмен бодды. Анатолий Васильевич, таза алаалыгы ман куьлемсирей берип, столдынъ касыннан бери шыкты эм, Абубекирдинъ касына келип, колын онынъ ийнине салды.

— Хаьтеринъыз калмасын, меним яс досым, — деди ол. — Мен бираз озгарып олтырдым болар деймен. А статьянынъызга сиз кене болса да бир баска ат табынъыз. Космоска сермеп нетесиз, ерден алынган бир простой ат бере ко-йынъыз. — Анатолий Васильевич, бармагын иегине салып, бираз ойланып алды. Сонъ, акылына бир яхшы ой келген шырайланып:

— А деп атасанъыз, кадай болар эди, Абубекир: айтпага, «Райхан яна йылмаяды?» Э? А ол, оьзинъыз, карашынъыз, уьшинлей де йылмаяды, эне.

Абубекир, артык авасы да болмай, Райханга карады. Дурьс, Райханнынъ юзи, акыйкатлай да — наьсиптинъ оьзи эди. Болган уьшин журналист, ол кадер де куванмай:

— Ким биледи, мен соьйтип атамага да боларман, — деди. — Тек, мен билистен, бу бираз...

— Тозькпа?

— Сога усайды, Анатолий Васильевич. — Эм Абубекир сол саьатлей, оьзининъ соьзининъ катылыгын бираз юм-

сайтар уьшин: — Ама куллык онда тувыл, бир ярагандай ат табармыз озбек, — деп коспага асыкты. — Соны ман аьше, Анатолий Васильевич, сиз бизди автостанцияга дейим озгарасызба?

— Ога не соьз бар! — Эм Анатолий Васильевич уьстиндеги больничный халатын шешип баслады.

Авылдын орта орамынын шети мен, аьдемлерди уьйкен сейирге калдырып, уьш киси барады: Райхан, онын байы Мурадин эм журналист Абубекир Беширов. Сосыннан ярым сабат артта олар авылдын шетинде токтап озган автобустан туьскен эдилер.

Оларга актереклер озлерининь ясыл япыраклары ман кол согадылар, коралар бойына олтыртылган яс тереклер бас иедилер. Олардын тоьбелеринде, кувнак шырылдап, октай атылган карлыгашлар ушадылар. Оларга карт Кобаннын шал баслы толкынлары озлерининь бурингы йырларын йьрлайдылар.

Орамнын ана бетиннен оларга, уьйлерининь авызында колларын тоьсине кавыстырып турган, Мекке де карайды.

Соьлеги куьп, кыздын уьйининь туврасына еткен заманда, Мекке, давазын бек шыгарып:

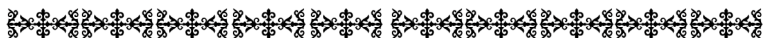
— Хош келдинь, Мурадин! — деп кышкырды. Мурадин дир дей туьсип, катып токтады. Бир секунда кадер заманды ойланып адды, оннан сонь каты бурьды да, алгасап орамды кесип оьтти. Меккединь касына келип тигилип токтады. Меккединь юзи ййнак эди. Мурадин оны суьймеген коьзлери мен карап адды эм, тоьбесине балтадын туьйтеси мен соккандай этип:

— Яйнавыньды суьртип алсань аьруьв эди! — деди. — Онынь ясыл увы ман кара оьтириги коьп. А мине мунавын озинье эстелик этип ал. — Мурадин, кисесиннен шыгарып алып, Меккеге бир коьк туьсли, уьпаланган конверт тутты.

Мекке, коьзлерин кутыгыннан шыгарып, тап бир шакпага аьзирленген йьланга карагандай болып, конвертке карап турды. Соньында, сав кевдеси мен диридеп кетип, бетин коллары ман япты да, ышкынып кышкырды эм, ядырадай атылып, уьйлерине шапты. Мурадин Райхан ман Абубекир-аларга кайтты.

А Мекке-алардынъ уйининъ авызынынъ касында кы-
тымыр ел, ойнай берип, коьк туьсли конвертти силкишлеп
калды, эм конверт барганнан-барган сайын йол уьстиндеги
куба шанъга бектен-бек бастырыла берди.

Черкесск, 1967 йыл

ЙОЛЛАР, ЙОЛЛАР

АБАЙЛАНМАЙ КАЛГАН ЗАТ

Аksam авып, кас карады. Авыдынъ уйлерининъ терезелери артлы-артыннан янган электрошырактардан батлап басладылар. Оларга баз этип болартагы, кубыла бетте ерге тоьмен болып, йылат эттирип бир юлдыз да тувды. Онынъ артыннан, сеннен калатаган биз тагы дегендей болып, экиншиси, оннан сонъ ушиншиси эм, баскалары тувып басладылар эм, арасы коьп кетпей, сав коькти бийлеп, ярык юлдызлар быдырадылар.

Кобан беттен салкын елемик кагып алды. Тереклер, бутакларын ийип, елемикке салам бердилер де, япырактарын шувылдастырып, биршийлер айтып сыбырдастылар. Кагытпа-неме, бир ак зат кишкей авыздынъ касында тоьгерек айланып алды да, бирден йогары коьтеридди де, колга туьскен торгайдай дир-дир этти. Кайдан да шыккан детагы, бавдынъ ишинде бир ялгыз боьдене бытбылдап алды.

— Аьлеле-е, боьдене мунда кайдан келгенди-ав? — дегенди айтып, сейир этти де, Маржан колын Мусадынъ колынынъ уьстине салды.

Булар Маржан уйлерининъ авызынынъ касына, бир уйкен акаца теректинъ астына салынган такта олтыргышка олтырган эдилер.

— Йоддасларыннан айырылып, адаскан болар, язык, энди излейди, — деди Муса да, колын акырын сувырып алып, кыздынъ колын сыкты.

Юрегине тынълап кетип эткен затыннан уялдыма, яде баска бир заттан себеп пе, Маржан бирден колын тартып алды да, ушып турагалды.

— Не болды, Маржан? — деп онынъ артыннан Муса да турды.

Кыз уңдемеди, тек, басын тоьмен салып, явлыгынынъ ушын бармагынынъ ушына бир орап, бир таркатып ойнагансыды.

— Яде бир тийиссизлик эттимме? — деп яс сорай берди.

— Йок, — деди, турган еринде ийинлерин ян-якка шайкалта берип, кыз.

— Аьше, буйтип бирден неге ушып турдынъ?

— Кобп олтырып, кеш калдык, Муса, суьймеген яманлар соьз этерлер, — деди Маржан, басын коьтермей. — Яхшылык пан кал.

Эм Маржан, яска колын да бермегенлей, кишкей авыздан кирип, зырыдап уйлерине кетти.

Муса, бир зат айтаяк болып, кыздынъ артыннан адымлап эди, болган ушын Маржан уйлерининъ тыскы эсигин ашып кутылды.

Дуныя Мусага бир боп-бос болып кетти. Кишкей авызга таянып, бираз ойланып турды. Тереннен алып куьрсинди эм артына бурылды да, уйлери бетке йол алып, калтанъ-калтанъ этип йобнеди.

Уйкен тоьгерекленип, кып-кызыл болып ай тувды. Онынъ алдына шыкпага асыккандай болып, бир юлдыз, коькти сызып, тоьмен атылды. Тек айга еталмады — соьнип койды. Юлдыздынъ йойылып кеткени юрегине айлак авыр тийгендей, ай бирден агарып эм кишкейленип баслады. Айдынъ кайгысын боьлгенсип, Кобан да бирден бир бек этип куьрсинип алды. «Юлдызым сен, юлдызым, — деди ишиннен оьзи-оьзине Муса, — бу кадер, кала, неге асыктынъ? Яде тувып келеяткан аьруьв айга айтаяк болып бир юрек соьзинъ бар эдиме? Айталмадынъ, языгым. Ким биледи, янганнан сонъ соьйтип, коьздинъ явын алган ярык берип янмага керек болар? Пыскып янган — янув болама? Янасынъма — шынтысы ман ян. Туьтеме!»

Мусадынъ юрегиндеги оты куьшли эди, эм сол отка отынды Муса дуныя юзинде тек ялгыз биревден — Маржаннан алатаган эди. Маржаннынъ оьзининъ юрегиндеги оты ша?

Онысын Муса артык билмейди. Собйлесе — танъ, авызыннан сувык соъз шыкпайды, йигеринъди йыгып, хаътеринъди калдырган бир зат этпейди, болган уышин ювыкламага карай калсанъ, биршийден уърккен яс эмилиκτηей, эш касына ювытпайды. Сабыр болмага керек, дейсинъизбе? Эх, каты суювдинъ тилсиз кулы болган юрек дегенинъ соъзге тынъласа, сабырлыкты билсе, не керек эди...

Ойларына коьмилип бараятырган Мусадынъ алдына, муны бирден сескентип, Калмык шыкты.

— Кешлетип, не этип юрисинъ, Муса?

— Тъфув! — дегенди айтып, Муса катып каады.

— Бакырып сорамасанъ, кан явган эдиме? Салам алейкум.

— Ха-ха-ха, алейкум салам, — деп Калмык Мусадынъ колын алды. — Коркаклардан тувыл эдинътте, кадай яман сескендинъ? Я деймен де ойынъ терен эдиме? — Калмык юмырыгы ман мунынъ ийинине туьртти эм артынсыра, кулагына ябысып сыбырдады: — Ана беттен келесинъме?

Муса муны аьри тайдырды да, шийкенип, йьгырылды: бурнына Калмыктынъ авызыннан шыккан аракы ийиси сокты.

— Созылгансынъ болар деймен, йигит?

— Кисесинде заты болган, созылмага да болар, — деп мактады Калмык эм, колаарын киселерине салып, шайкаады.

— Кисе дегенинъе туьрли йоллар ман туьспеге де болады, — деп каптырды, алмай-салмай, Муса.

Уышинме, обтирикпе, тек авыда кодды ювыртув беттен Калмыктынъ намысы артык таза тувыл, деген хабарлар юретаган эди. Болган уышин, уьстиннен ысланмаган — кырсыз тувыл деп, онынъ кырсызлавын бетине салып ога бирев де айталмайтаган эди, тек артыннан соьйлейтаган эдилер. Соннан себеп Мусадынъ туврадан болмаса да, анълатып айткан соьзлери Калмыкка зат болып олтыратаган, — деди философландырып ол эм артынсыра йигитсиреди де, Мусады ютып алган каранъалыкка булактырды: — Эткенинъ янынъа калар деп билме! Дуныя узак ты — тар сокпакта распага да болармыз.

КАРА КОБЪЛЕККЕ АК ЙИП ПЕН

Муса ман айырылысканы сонъ, уйлерине кайтып келген Маржан зырыдап обзининъ пешине кирди де, шифоньердинъ бияласына карап, аруувленди. Биялада, куьлемсирей берип, тоьгерек юзли, кайкы бурынлы, кайтан каслы бир бойсан кыз туры эди. Билектей болып, эки оьрилген койы кара шашы, тымалак этилинип, тоьбесине олтыртылган эм соннан себеп кыздынъ тоьгерек юзи, бираз созапа болып коьринеди. Саргылдым туьсли крепдешин шыбасы кайтип ярасады!

Кыздынъ юрегинде бир ясыртын куванышы бар болса ярайды ол, коьзин кысып, тилининъ ушын шыгарды да, бияладынь ишиндеги обзининъ сувьрети мен кажавласып алды. Сонъ терезе бетке келди де, ойлана берип, колынынъ уьстин сыьпады. «Колынъ калай исси эди, Муса. Яндырып тасладыньтта...» Сол соьзлердинъ авызыннан кайтип шыгып кеткенин Маржан оьзи де билмей калды. Давазын бек шыгарып айттыма, яде ишиннен соьйлендима — кыз оны да билмеди. Кене болса да, ана пештеги атасы ман анасы эситпеген болгай эдилер деп шекленип, Маржан эсик бетке карап алды.

Оьлшемен сонынъ арасында, Маржаннынъ шекленип кеткенине рас келип, пешке Оьлмес кирип келди.

— Тагы да ана лебизинъ мен олтырдынъма? — деп сорады Оьлмес кызыннан.

Маржан тутканнан эсе де, уялып кызарганын ясырмага шалысып, басын тоьмен салды да:

— Койтагы, абай, бос затларды соьйлеп тербеметагы, — деди.

Кобп буьрмели, кенъ эм оькшесине еткен узын шыбасын аддыннан алып бираз коьтере берип, Оьлмес кызы бетке ювыклап келди де:

— Тапкан ананъ ман кайтип соьйлейсинъ? — деп шамгалды ога.

Анасынынъ тутшак болса да, юреги юмсак экенин эм тутса да, бир сабат кайта коятаган акылын аруув билетан Маржан, баласып, эрнин эмшейтти, оьпкелегенсип шырайын бузды, сонъ тоьр беттеги столдынъ касына барып артлы

шатка олтырды эм колларын тизлерининъ арасына салып, анасына бираз карап турды да, бирден кулып йиберди.

— Уят билмеген шая, неге ыржаясынъ? — деди, тагы да бек алынып, Оьлмес.

— Ыржаймайман, абай, кулемеймен, — деп явап кайтарды ога кызы эм бетин коллары ман явып, куле берди.

Оьлмес шыганагын сол колына тиреп, басын онъ колынынъ аясына янтайтты да:

— Бав-аллам сени, муна куьлкиси коьмир болгыр кыз тамам истен шыгып кутылып ты экен, — деп куьрсинди.

Маржан, бирден куьлкисин койып, турагады эм, анасынынъ касына келип, оны кушаклады.

— Абай, меним аьруьв абашым, — деди ол, — сосы сенинъ авызынънан яхшы соьз кайзаман шыгаяк ты? Бир билгенинъ «аясыз», «шая», «уятсыз». Яде мени суьймейсинъме, абайым?

Анадынъ юрегиннен юмсак юрек боларма? Оьлмес сол сабатлей ириди де, кызынынъ басыннан, елкесиннен, аркасыннан сыйпап баслады.

— Кой, яным, кой коьзим, уьйтип айтпа, алтыным, — деди, коьмекейи босап ол. — Анадынъ юреги балада, баладынъ юреги аьведе, деген халк. Солтта, айта болсам, сага тек яхшылык сагынып айтаман, айдан-куьннен артык коьрген ялгызым. Сен болмасанъ, меним кимим бар...

Маржан басын коьтерип алды да, яна баласып:

— Акай ша? — деп сорады.

— Атанъа сенинъ дел хайыр, — деп Оьлмес йылмайды. — Фермадагы маллары болмаса, бир зат та билмейди.

Маржан анасынынъ басындагы кара явлыгынынъ астыннан куйылып шыккан ак шашын кайтара орнына садды.

— Каьрип абайым, шашынъ, кардай болып, агарыпты экен. Акайдынъ шашы кап-кара.

— Атанъ, яным, эркек, — деди Оьлмес. — Эркек аьдемнинъ юреги кайгыга шыдамлы болады. Кыскайклыдыкындай тувыл. Сен кишкей эдинъ, билмейсинъ. Каншав заьвелекейимиз сувга кетип облетаган заманда, мен кан юттырган кайгыдан каста тавып, сав йылды тоьсек болып яттым. Кармакка илингендей этим калмай, куры суьек болып калган эдим. Оьлмей кайтип калганыма оьзим де сейир этемен. Соннан бери неше йылаар кетти, кене де

Каншавымнынъ кайгысын муталмайман, Маржанайым. Оьлгишей де мутаяк тувылман. — Оьлмес явлыгынынъ ушы ман коьзин суьртти.

Маржан, онынъ замансыз тыртайган бетиннен сыйпап:

— Кой, йылама, абай, — деди.

— Йыламайым аьше, йыламайым, коьзим, — деп Оьлмес сол баягы явлыгынынъ ушы ман бурнын симгирди. — Кайгы коьрмей, наьсиптинъ баасын билмессинъ. Сенинъ наьсипли болганынъды суьемен, аьруувим.

— Аьше, йолымды буматагы, абашым, куьнама каласынтта, — деди сонда анасына, йигерленип, Маржан.

Юреги тек собле ирип турган Оьлмес янма-ян каты сусланып, туьрлене койды да:

— Оммай калган мен экенмен, ямай калган мен экенмен, деп яна тутып баслады. — Муна кызга бир кереги бар, айландырып алып оьзиндикин соьйлей береди. Йо-ок, — деп Оьлмес колларын буьлады, — алла да айттырмасын, яным сав турып, мен ана секилли ыстан кийип юретаган аьдемди киевим эттиреек тувылман!

Ким биледи, бир басласа, соьзининъ сонъы болмайтаган куьйгек Оьлместинъ тагы да айтаяклары бар болар эди, тек соннынъ арасында ана пештеги Оспаннынъ:

— Ай алла бар этсин оны! — деген давазы эситидди. — Оьлмес, муна хайырсыз суьтинъ тасыды. Бол!

Оьлмес, шыбасынынъ этегине оратыла берип, калтанълап шыкты да кызына келген ашувун энди байыннан алып:

— От шыккандай бакырыкламай, капкашын аша койсанъ, мыкый! — деп Оспанды капты эм куьбирдене-куьбирдене, кастрюльди туьсирип, оны пештинъ уьстине салды, керогады соьндирди.

— Айлактан аьше, мыкый да бола коьйык, — деди сол арада, куьлемсирей, берип, Оспан. — Тек онынъ кайгысы сенинъ капкашынъ тувуды, куртка, онынъ оьзининъ куьллыгы да шашыннан коьп, суьйсенъ.

— Не зат экен куьллыгынъ? — деп Оьлмес байына буьрылды эм онынъ этип олтырганын коьрип, тизлерин коллары ман сокты да: — Оммай калганыма да, сенинъ этетаган затынъ не затты оьзи? — деп куьдди.

— Кобьрейсинъме? — деди, басын кобтермей, Оспан, — муна от шыккыр кобйлекке туйме кадайман.

— Кудайым-аллам, аше кара кобйлекке туймеди ак йип пен кадаганды сен кайда коьргенсинъ?

— Сенинъ, тыккан затынъды ат оьлтирип излесенъ де таппассынъ, — деп Оспан, колапан козгалып, исин эте берди.

— Столдынъ кутыгыннан карасанъ, болмаган, — деп Оьлмес барып столдынъ кутыгын ашты да, кара йип излеп баслады.

— Кутык тувыл экеш, орындыктынъ астын да, пештинъ кувысын да, уьндириктинъ уьстин де актарып шыктым, — деди Оспан, бир кыйналмаганлай. — Табарсынъ сен! Табандагы шувалга салган йоксынъма экен деп ойланып та аддым, оллахый. Шапыраш тапкан болсам, минген де болар эдим.

— Болды бир, мандыраклап тербеме энди, — деп Оьлмес йибин излей берди.

Оспан кадап болган туймесин ян-ягыннан авдарып карап шыкты да:

— Оллахый, куртка, — деди, — ак йиптинъ бир хаьтеси де йоктай коьремен. Суьйсенъ, аьп-аьруув. — Эм ол йипти тиси мен тислеп уьзди де, коьйлегин пишесине созып:

— Мине караш, — деп косты.

Оьлмес, ога явап бермей:

— Кайда тас болган ды, бу хайырсыз йип, — деди.

— Котандагы шетенде тувылма экен? — деди, баягышылатып кажавлай берип, Оспан.

— Шетен басынъа кийилсин сенинъ! — деп Оьлмес тутты эм, йипти тавып, байынынъ касына келди де: — Бер муьнда! — деп кобйлекти онынъ колыннан юлкып адды да, туймеди кайтарадан оьзи кадап баслады.

Оспан, яна куьлемсирей берип, басын шайкады да, аьри йылысып, такта орындыкта пишесине орын берди:

— Пишелердинъ куьлыгын этип айланганнан эсе де, ана кызынъ ман бир соьйлесип карасанъ, болмаган, — деди бир аздан сонъ Оьлмес.

— Яман арба бек кыйкылдар деген сол экен, — деп Оспан оьзи-оьзи мен соьйлескен киси болды.

Оьлмес, коьзлерин шуькирейтип байына карады да:

— Не зат дединъ? — деп сорады.

— Керекли болса, сойлесермиз, деймен, — деп юлдыртты Оспан, мыйыгын сыйпай берип.

Оьлмес байынынъ юлдыртканын билмеген киси болды да, ясыртыннан йыламайып алды.

КАЛМЫК ЮРЕГИН АШАЯК БОЛАДЫ

Маржан танънынъ кара манъы ман турды да, кийинди, ювынды эм, столдынъ касында турагалып, бир кружка суьт ишти. Сонъ атасы ман анасынынъ пешлерине кирип, Оьлмести уятты.

— Маржан, сенсинъме? — деп Оьлмес яткан орындыгында олтырды.

— Мен, абай.

— Не болган ды? Шыракты яндырсанъ.

— Керек тувыл, абай. Акай кеткенме?

— Келгенме деп соратагы. Фермада конып калган.

— Аьруьв аьше. Сен ят, аьле де эрте. Мен кулыкка кетемен.

— Танъ ата койганма?

— Бес саьат болган.

— Тыныш билмеген, каскам, бу кадер эрте бармасанъ, болмай эдиме?

— Болмайды, абай, болмайды. Ят, уйкала, — деп Маржан анасын яткарды эм онынъ манълайыннан оьпти де, эсик бетке абытлады.

— Ас та ишкен йок боларсынъ сен. Термоста исси шай бар эди.

— Ишкенмен, абай.

Бир затлар айта берген анасын калдырып, Маржан тыска шыкты. Сол саьатлей танънын сувыгы мунынъ койнына кирип, оны бираз дириддетип алды. Маржан, куныса берип, фуфайкасын туймеледи де, кишкей авыздан орамга шыкты. Авыздынъ касындагы олтыргыштынъ янында бир аз токтап турды да, сонъ ога олтырды эм ишиннен оьзи-оьзине: «Мен де олтырган эдим, — деди. — Муса да булай олтырган эди...». Соны айтып, Маржан бирден ушып турагадды эм, баягышылатып, колынынъ уьстин сыйпап алды.

Каралдыдынъ ишиндеги тавык-кедеште бирден бир зат катылгандай болды эм артынсыра юванландырып бир кораз шақырды. Сол сабатлей ога бир яс кораздынъ аэле де катпаган йинъишке давазы косылды. Оларга явап берип, ювыктагы эм эректеги уйлердинъ коразлары да шувылдап басладылар. Маржан булардынъ завыкларына тынълап, бираз турды, сонъ зырылдап йолына туъсти.

Коьп уйлердинъ терезелеринде ярык коьринеди. Куллыкшы. халк дегенинъ тыныш билетаган ян тувыл сайсы. Бирер каралдыларда эркеклердинъ йоьткиргенлери эситиледи, ишкен туьтинлерининъ отлары, кеше боьрилердинъ коьзлериндей болып, йылт-йылт этип янадылар, биршемекей шелеклердинъ занъырдаган сеслери шыгадылар. Темир йолдынъ уьсти мен, аякларын сырп-сырп эттирип, биревлер станция бетке барадылар.

Куьнтувар бет кубарып баслады. Маржан аягын бир аз тез алып басты. Колхоздынъ конторасына келген заманында, звенодынъ кызлары йьйылып кутылган эдилер.

Звеньевойларын коьрип, кызлар карашавкелердей шувылдасып, муны курсап алдылар.

— Биз келгени кайзаман, сага карап турамыз, Маржан, — деди, явлыгын туьзетип байлай берип, маштак бойлы, тымалаклана келген битими болган толы этли Сырма.

Маржан ога явап бермеди де, кызларын карап шыгып:

— Тотамашты коьрмеймен, — деди.

— Тотамашты тапкынъ келсе, Токтамыста тойдан изле, тойдан оны таппай эсенъ, Кобан бетте ойдан изле, — деди, собзин ятлав ман айтып, оьткир тилли Кыргызхан эм оьзининъ собзине оьзи куьлди. Болган уьшин ога бирев де косылмады, а юка юзли, таза шырайлы Ботай:

— Онынъ куллыкка шыкпай калатаганы тек буьгуьн тувыл, — деди. — Бир авырыйман деп калады, бир кир юваякпан деп бармайды. Буьгуьн де бир сылтавы бар болар, йьйынга салып, соьйлемеге керек оны — мен соьйтип билемен. Солай тувылма, кызлар?

Кызлар, шув-шув эттилер, оннан сонъ Ботай туврасын айтады, дедилер.

— Сойлермиз, — деди Маржан да, — а соьле бизим ога карап тургандай заманымыз йок. Куьн тувьшп келеятыр. Айданьыз машинага!

Конторадынъ алдында машина аьзир болып туры эди. Кызлар, йоргалап-йоргалап, янма-ян машинага кондылар. Маржан, кабинага кирип, шофердынъ касына олтырды.

Калмык стартерге басты эм газды бирден берди де, машинады орныннан юлкып алып козгалтты. Маржан силкинип кетип, елкесин артындагы тактатага урды.

— Акырын козгасанъ болмай эдиме, хайырсызды? — деп Маржан, кабагын тувийип, елкесин сыйпады.

Калмык уьндемеди, тек эрнининъ шетин кыйшайтып, куьлемсиреди. Маржан, тувийилген кабагын ашпай, кылы-йыннан Калмыкка карады. Калмык та кызга карап алды. Аьдем биревге бек ашувланып кетсе, онынъ аьр минин де бирден ап-ашык этип коьрип алады болар деймен. Куьн сайын расатаган, куьн сайын соьз тасласа кететаган Калмыгын Маржан соьле тап бир бас деп коьрип турганындай болды. Кишкей кара коьзлери терен ойылып салынганлар, бетининъ суьеклери домбыгып-домбыгып шыкканлар, калын эринди авызы кайдай уйкен экен, аз-маз манька келген бурнынынъ танавлары тоьп-тоьгерек болып шатлаганлар, басы уйкен эм сырт бетиннен йонылып алынгандай, иеги де бип-биз, онынъ да уьстине иегининъ асты бети неге эсе де сыдырылган эм коьгерип сискен. «Калай сыпатсыз аьдем ди», — деди ишиннен Маржан. Ким биледи, Маржанга бу соьзди онынъ ашуву айттырган да болар. Акыйкатында Калмык ол кадер сыпатсыз аьдем де тувыл болар эди. Ким биледи?

Кырдан шыгып, туьз йолга туьскишей, булар, «уьндемес» ойнаган кисилердей болып, авызларын ашпай бардылар. Бир сорагысы келген заты бар болса ярайды, Маржан Калмыкка артлы-артыннан баьленше кере карап алды. Сонъалыкка калганда таьвекелленди де:

— Калмык, кыз неге алмайсынъ? — деп сорады.

Маржан, оьзининъ ишиндеги ашувунынъ кулы болмай, аьруув этип эс берип Калмыкка караган болса, онынъ шырайы бирден бир аьлемет болып туьрленип кеткенин, машинадынъ сабын ыслаган коллары калтырап алганларын коьрмеге болар эди. Аман да кыз ол затларды сезбеди.

— Кыз ба? — деди ол арада, бир аз эсин йыйып эм коьзлерин йолдан алмай, Калмык эм, соннан баска бир зат та айтпай, коьпке дейим уьндемей барды. Бир заманнан сонъ: — Коьресинъме, Маржан, — деди, — бизим аьруув деп айтатаган бирер аьдемлеримиз коьбисинше сокыр боладылар. Ондайлар оьзлерининъ аьруувликлерине алданып, баскалардынъ юреклериндеги кайгыларын, олардынъ ойларын коьралмайдылар... — Калмык, бирден соьзин уьзди де, колын силкти эм ашувлы болып: — А впрочем, дуньяда тысавдан суймес затым йок! — деп косып, тымды.

— Токта, токта, — деп Маржан, кара коьзлериннен от атып, Калмыкка бурьды, — туьби, сенинъше, кыскаяклы эркекке тысав болама?

Калмык, касларын манълайына йоргалатып, ийинлерин коьтерип алды да:

— Тысав болмаса, нокта деп айта кой — экеви де бир, — деди эм Маржанга кылыгыннан карап, яна куьлемсиреди.

Маржан соьзди баслаганына оьзи оькинди. Кене болса да Калмыктынъ ашув соьзлерин онынъ янына калдыргысы келмей:

— Ногайдынъ, казанга тийме — куьеси югар... — деп баслап эди, болган уьшин Калмык бир яман этип куьди де:

— Яманга тийме — баьлеси югар... Сол эдиме айтаяк болганынъ? — деп Маржаннынъ соьзин боьди.

— Тап уьстине туьстинъ! — деди, алынып кетип, Маржан да. — Акыллы экенсинъ.

Калмык Маржаннынъ, акыллы экенсинъ деп, селеке этип айтканын анълады эм кызга хактери калып та алды, болса да билдирмеди, эм сап-сабыр болып:

— Оьзининъ акылына семирип юретаган бир кесеклерден кем тувьлмыз, — деп каптырды.

Соьздинъ оьзине тийгистилип айтылганын Маржан да анълады, болган уьшин уьндемеди. Калмык неге эсе де буга, бир яман коьзи мен караган, эм Маржаннынъ юреги оны сзди. Тек неге экен? Маржаннынъ ога эткен яманлыгы болмаган. Тек былтыр куьзде бир тойда Калмык ойнамага шыгып, тувра Маржанга тигилип бир де, эки де келген заманда, Маржан ога туьспеди. Йок, ол затты

Маржан Калмыкты мисетке санамаганы ман эткени йок эди. Ойынга келеятырганында, орамда бир таска суьринип кетип, аягын аксаткан эди. Калмык соны юрегине туьйип салып, энди де мутпай, оьш саклап юреме экен?

Арамлыкты суьймейтаган, ашык юрекли эм таза ниетли Маржан бирден бир яман ашувланып кетти. А ашув дегенинъ айлак кытымыр зат сайсы — юректе бир орын ала калса, ол, хайырсыздынъ тегине туруп билетаган ший тувылды да. Эм Маржан да, оьзи-оьзи мен не кадер алысса да, ишки ашувун енъалмады.

— Сен, Калмык, яман аьдемсинъ, — деди, коьп ойланып турганы сонъ ол.

Калмык шынтысы ман сейир этип, Маржанга карады.

— Неге экен?

— Былтыр меним сага ойынга туьспегеним эсинъдеме?

— Эсимде.

— Сен эне соны мутпайсынъ.

Калмык, сасып кеткенинен, айтпага соьз табалмай калды. Куьнаси болмаган ерде шуьш салынса, аьдем сондай болады.

— Йок, Маржан, — деди Калмык бир заманнан сонъ, — бу йол куьнамды босына ейсинъ. Ант этемен, меним юрегимде ондай арамлыгым йок.

Калмыктынъ бу соьзлерди ак юреги мен айтканын Маржан анълады, кене болса да, бирден кайтканды кем коьрди де:

— Аьше мени мен буьйтип неге соьйлейсинъ? — деп сорады.

— Кайтип?

— Шымтып-шымтып. Шибжий тилли болып.

Калмык, кайгы шырайланып, кабагын туьйди, неге эсе де тереннен алып куьрсинди, тоьс кисесиннен шыгарып, папирос ишти эм кайдай ды бир мыдах давазланып:

— Ыйнансанъ, оьзим де билмеймен, Маржан, — деди. — Бирерде сондай болып кетемен. Тап бирев туьртип коймайтагандай болып, бир шуьши болмаган аьдемге айткым келмеген соьзлерди айтып олтыраман. Сонъында оьзим оькинемен. Болган уьшин, не хайыр, айтылганды кайтарып болмайды. Бек аруув билемен, соьле мен сенинъ юрегинъ тийдим, кыйсыгыннан соьйлеп, сени ашувландырдым.

Айтылмаган соьздинъ иеси аьдем оьзи болатан болса, айтылган соьз аьдемнинъ иеси болады деген. Сога усап, соьле тийиссиз соьзлер меним ием болып кеттилер. Айып этпе, Маржан. Белки меним юрегиме оннан да бек тиетаганлар да бар болар. Не этерсинъ...

Билип эттима, яде билмей эттима, тек Калмык сосы соьзлери мен Маржанды эм уялтты, эм де уьйкен ойга калдырды. Неге десе баганам Калмыкка коьтерилип кеткен ашувын тыялмай, Маржан оьзи де ога авыр соьзлер айтып йиберди. Экинши ягыннан, Маржан Калмыктынъ юрегинде ога тынышлык бермейтаган бир кайгысы бар экенин де анълап баслады. Сол затлардан себеп энди ол Калмыкка баска коьзи мен карап баслады эм, оннан уялганын ясырып, зор ман йоьткирди де, ишиннен оьзи-оьзин еди. Бир аздан сонъ кыз Калмыктынъ иегине карады да, яны авырып кетип:

— Ана иегинъе не болган ды, Калмык, сискентте? — деп сорады.

Эх, Маржан, янынъ авырып эткен болсанъ да, бу затты сен Калмыктан сорамага керек тувыл эдинъ. Коьрдинъме, онынъ бирден силкинип кетип, машинады янына таслап йиберегинин, авызындагы папиросын аьри-бери ювыртып, коьзлерин алдыга салып тиккенин?

— Не болды, Калмык? — деп сорады кыз, корка берип.

Калмык бир зат та айтпады, тек баягындай этип тереннен алып куьрсинди, сонъ шайналган папиросын терезеден туькирип таслады да, басын Маржанга бурып:

— Билмеймен, Маржан, — дегенди айтып, кыздан дурысын ясырды эм тагы бираз уьндемей барганы сонъ: — Навын сорайсынъма? — деп бармагы ман иегин туьртти. — Онынъ хабары меним муна бармагымнан да кыска. Тек оны сага айткым келмейди. Керекли тувыл. Бир билгеним сол: бу сисик коьп затларды туьрлендирмеге керек.

Энди Калмыкка бираз баскаша карап баслаган Маржан, ога оьпкелегенсип, эрнин эмшейтип алды да:

— Бир аьлемет этип соьйлейсинъ, Калмык, — деди.

— Солай да болар, — деди Калмык эм, машинады онъ колга бурып, ызан бойы ман баратаган кара йолга садды.

Маржан ога тагы да бир зат айтаяк болып эди, болган уьшин сол арада Калмык машинасын токтатты да:

— Келдик, Маржантай, — дегенди айтып, эсикти ашты да, ерге туысти.

— Каш, алласын сени, Калмык! — деди ога сол сабатлей машинадынъ уьстиннен Сырма. — Бос арбага тасланган карбыздай силккишлеп, ишимизди куйдынъ.

— Тоьх, кыйын экен, — деди, оьтириктен кайгы шырайланып, Калмык. — Энди норманъызды кайтип толтырар экенсинъиз?

Куьн тувып, бираз коьтерилген эди. Данъыл уьстинде, агара берип, енъил був калкады. Кубыла бетте, эректе болса да, ювыктадай болып, коьгилжир тавлар коьринедилер. Карлытавдынъ басына конмага янасып, бир ак булыт айланады.

Наьртуьклерин отамага бараятырган кызлардынъ артарыннан Калмык:

— Кулыгынъыз колайыннан келсин, мен кеттим! — деп кышкырды.

— Савбол, яхшы йолга бар! — деп кызлар да ога колларын булгадылар.

ТОТАМАШ ЙЫЛАЙДЫ ЭМ... КУЪЛЕДИ

Кеште звенодынъ кызлары клубка йьйылдылар. Йыьынга колхоздынъ комсомол организациясынынъ секретари Корелов Ажатай да кедди. Ога, келерсинъ деп, Маржан тилеген эди.

— Токтанъыз, кызлар, олтырынъыз, — деди Маржан, йыьынды баслап, эм олар олтырып тымганлары сонъ: — Биз бир уьйкен йыьын этип, уьйкен затларды караяк болып йыьылган йокпыз, — деди. — Кене болса да звеномыздынъ акында бираз соьйлеп алаяк болатаган затымыз да, мен билстен, кишкей зат тувыл. Соннан себеп тынъласын, эситсин деп, мине Ажатайды да шакырганмыз. Бизим баьримиз де комсомол...

— Ажатайды сен председательдинъ «Волгасын» йиберип аькедирген боларсынъ, Маржан? — деди сол сабатлей, Ажатайга тийгистип, тили тегине турып билмейтаган Сырма.

Кызлар, авызларын коллары ман явып, басларын тоьмен салып куьддилер. Ажатай да, кайтеегин билмей, кызарды эм

уялганын ясырып, стол уьстинде алдында яткан блокнотка бир затлар язгансыды.

— Сен совзге тыгыспасанъ, оьлмейсинъме, — деди Маржан Сырмага, онынъ огырсызлык эткенин яратпай.

Сырма батлатылган коьзлерининъ кайкы кирпиклерин тез-тез каккышлады да, бир куьнасы болмаган киси шырайланып:

— Мен билгим келип сорадым, ва-а, — деп явап кайтарды.

— Аьруьв, аьруьв, Сырма, — деп унасты Маржан, куьлемсирей берип. — Тек бираз токтап тураш. Мен совзимди бир куьтылайым, оннан сонъ, айтаяк затынъ бар болса, айтарсынъ, соьйлестикпе?

— Болсын. — Эм Сырма, анъламаса да, уьйкенлердинъ айтканына тынълайтаган балаларша, басын ийди.

— Бек аьруьв. А соьле...

Сонынъ арасында кынъырайып эсик ашылды да, ийини бети мен кыстырылып, залга Калмык кирди. Ол, уьндемей барып, книгалар салынатаган шкафтынъ каршыгасында турган бир бос олтырага олтырды. Зат анъламаган кызлар сейир этип, бир-бирисине карап аддылар. Кайтип этеек деп сораган кисидей болып, Маржан да Ажатайга бурылды. Ажатай, оьзи де аьжейип этип, ийинин кысты да;

— Калмык, кулыгынъ болып келдинъме? — деп сорады.

— Йок, секретарь, — деди сап-сабыр болып Калмык. — Звенодынъ йыйыны болаяк деп эситип, оьзим кирип эдим. Нетеди? Йок дейтаган болсанъыз, шыгып кете коймага да болаякпыз. — Соны айтып, яс турагалды.

Ажатай ога тагы да бир зат айтаяк болып эди, болган уьшин Маржан онынъ совзин адды да:

— Неге йок дейик экен, олтыр, Калмык, — деди.

Калмык яна олтырды эм, басыннан фуражкасын шешип алып, тизине салды да, терейип-терейип турган каты кара шашын катпалы бармаклары ман артына тарап, оны тагы да бек терейтти.

— Содды да, айтаягым, кызлар, — деп Маржан боьлинген совзин тагы да баслады, — звенодынъ кулыклары акында бираз соьйлеспеге керекпиз. Быйыл бизим наьр-

туьгимиз бек аьруьв биткен, аслык бек онъ болаякка усайды. Буьгуьн биз онынъ экинши отавын кутылдык. Буршактай-недей бир капилистен келген зат болып олтырмайк болса, алган борышымызды биз артык-артыгы ман да толтырмага болаякпыз. Бу ягыннан алып караганда, куллыкларымыз осалдай тувыл. Кене болса да биз оннан артыгына да етпеге болаяк эдик. Айтпага, еримизге удобрениеди коьп кере артык этип бермеге болаяк эдик, яде отавымызды эки-уьш куьн алдын кутылмага болаяк эдик. Тек нызамнынъ бизде бираз осал болмаклыгыннан себеп, биз ол затларды эталмадык.

Маржан, бираз токталып, Тотамашка карап алды. Кызлардынъ бирерлери де оны коьзлери мен шалып шыктылар. Тотамаш, кып-кызыл болып кеткен бетин кайда салаягын билмей, олтырган еринде кыпынъ-кыпынъ этти.

— Нызам аксайды бизде, кызлар, — деп Маржан соьзин яна бардырды. — Бир кесеклер, авырдынъ уьстиннен, енъилдинъ астыннан дегенге усап, эткен куллыклары, мойынларын тартып, басын тесип, коьзин шыгарып этедилер...

— «Бир кесеклер» дейтаганларынънынъ атлары йокпа, Маржан? — деп сол баягы Сырма тагы да соьзге тыгысты.

— Бар, Сырма, бар, — деди бираз кайгы шырайланып Маржан. — Олардынъ биреви, билгинъ келетаган болса, эне сенинъ касынъда олтырган Тотамаш.

Тотамаш атылып кеткен октай ушып турагалды да, басындагы шешекейли йибек явлыгын юлкып алды.

— Эки-соьзинънинъ биринде Тотамаш, Тотамаш деп, сосы сен, Маржан, мага казебинъди неге тигип калганынъ? — деп Маржанга кийликти ол. — Яде мен сенинъ йолынъды буюып, меннен алалмай калган ашувынъ барма? Мен, сендей болып, атам-анамнынъ эркелетип обстирген ялгызы тувылман. Анам эки куьн сав болып юрсе, уьш куьнди тоьсекте ятады, атам дейтаган болсанъыз, кешесикуюни колхозда. Бириннен бири кишкей болып, уьш бебем бар. Оларды ким караяк ты? Сенме? Соьйлемеге устасынъ, Маржан, тек соьзинънинъ кайда баратаганын да билмеге керексинъ.

— Солайтагы, — деп кызлардынъ биреви, ундемес Кевсар, Тотамашка якласты.

— Йок, Кевсар, «солайтагы» деме сен! — деп сол сабатлей Ботай ушып турагалды эм, Тотамашка тигилип карап: — Шагынмага, йыланмага сен не айттырарсынъ, — деди. — Тилинъ де муна кадер. — Ботай, шыганагыннан коьрсетип, колын булгады. — Тек айтатаган затларынъ оьтирик. Оны ман бизди алдаялмассынъ, Тотамаш.

— Каш, алласын сени, оьзинъсинъ оьтирик айтатаган, — деп Тотамаш, пыртайып, орнына олтырды.

— Колынъды бир де булгама, сеннен коркып турган киси йок.

— Сен оьзинъсинъ ана лапатак колларынъды булгалаклайтаган, — дегенди айтып, Тотамаш озгарып баслады.

— Мен булгай болсам, сенинъ лап-лап тилинънинъ уйкенлигин коьрсетип булгайман, — деп Ботай оьтकिр явап кайтарып, кызларды куьлдирди. — Бебелерим дейсинъ. Бизим де бар бебелеримиз. Куллыкка шыккымыз келмеек болса, биз де тапшага болаякпыз туьрли-туьрли сытавлар. Тек бизим, Тотамаш, намысымыз да бар. Оннан сонъ сен, уялмай эм авызынъ да барып, Маржанды да кавып алдынъ. Йо-ок, Тотамаш, оьтирик айтасынъ. Маржан сага салкынга салынып, аьдуьвленип оьстирилгеп тотай тувыл. Онынъ, катпа туьсип, катып калган колларына караш, куьнге куьйген бети мен данъыл елиннен ярылган эринлерине караш. Тотайма экен, кала айташ!

— Ла-а, Ботай, каш кайтесинъ ди, ога тотай деп ким айтып туры? — деди Тотамаш.

Ботай, онынъ соьзине эс бермей, оьзиндикин айта барды:

— Бебелерим, бебелерим... Кеншегинъиз ша? Яде онынъ бет ашкан тойына карап, ога куллык эттирмей турасызба? Сен де комсомолман дейсинъ. Куллык суьймейсинъ сен, Тотамаш. Эне солай. Кала айташ, отав басланганы бери кырга неше кере шыккансынъ.

— Ол сеннен соралып турганы йок, — деп Тотамаш, аьйдиксиц, басын кайкалатты.

— Йо-ок, оьтирик айтасынъ, соралганда да кайтип соралады, — деп Ботай Тотамаштынъ соьзин онынъ авы-

зыннан юлкып алды. — Мен, биле боларсынъ, звенодынъ кызларынынъ биревимен. Солай экен, звеномыздынъ аруув куллык этип, макталганын суемен мен. А сен бизди уятлы атка калдыраяк боласынъ...

— Сыйлы атынъ болган сен бола кой, — деп Тотамаш табан тиресе берди. — Сый ман орденнинъ кайгысыннан сен ятып уйкы да табалмай боларсынъ.

Таза намыслы эм бираз шалт кылыклы Ботай мундай авыр соьзди коьтрип болмады.

— Ярылып оьл дер эдим, языксынъ! — деп бакырды Тотамашка ол, шырайы бирден ак айран болып кетип.

Куллыклар теренге согып баслады. Кызлар, бирининъ айтканына бири тынъламай, уйкен шувьдастылар. Бу затларды коьрип, Маржан:

— Боляк энди, боляк, кызлар, койынъыз сол бир-биринъызге ашы соьзлерди айтып тербегенинъызди, — деп тиледи.

— Неге кояманды-ав! — деп Ботай, колларын пишинине таяп, стол бетке энъкейди. — Кояк тувьдман. Мен халкым, Элим ушин шалысаман. Мунда олтырган кызлар да халкы, Эли ушин куллык этедилер. А сен ша, Тотамаш? — деп Ботай энди, ашувьннан калтырап, Тотамашка бурьдыды. — Сен ким ушин шалысасынъ?

Тотамаш ога явап бермеди де, камаланган карыскырдай ян-ягына каранып алды да, сонъ, тоьбесине балта илинип турган кисидей болып, басын ишке тартты.

Звенодан кувмага керек ондайларды! — деп кутылды Ботай соьзин эм, тынысын авыр алып, орнына олтырды.

Клубтынъ иши тып-тынык бодды. Тек иргедеги уйкен сабаттинъ тык-тык этип секундалар санаганы эм сыякта, клубтынъ терезелерине битип оьскен актереклердинъ япырактарынынъ енъил эскен ел мен сырласып турганлары эситиле эди.

— Молодец, Ботай! — деди бирден сол арада, соьлеге дейим уьндемей олтырган Калмык.

Баьри де Калмыкка карадылар. Ол, юмалакланган фуражкасын сол колына алып, шкафтынъ касында туры эди.

— Молодец, Ботай! — деди яна бир Калмык эм, ярык юзленип кублемсирей берип, Ботайдынъ касына келди де:

— Кала, карындас, колынъды береш, — дегенди айтып, сыгып кыздынъ колын алды.

Калмык пан бирге баъриси де ярык юзлендилер. Тек ялгыз бир Тотамаш, айлак тоьмен шырайлы эди.

— Аьр заманда да соьйтип бар, Ботай! — деп косты тагы да Калмык, кыздынъ колын йиберип. — Тек «кувмага керек» деген затынънын акында бираз ойлан. — Соны айтканы сонъ, Калмык неге эсе де Тотамашка коьз кысып алды да, асыкпай заьдан шыгып кетти.

Бу аьжейип затка баърисиннен де бек сейир эткен эм онысы ман бирге баърисиннен де артык суьйинген, эште, Маржан болар эди. «Бир билгеним сол: бу сисик меним яшавымда коьп затларды туьрлендирмеге керек», — деп сыбырдады ол, баягында Калмыктынъ айткан соьзлерин эсине туьсирип.

— Не зат соьйленесинъ, Маржан? — деп сорады оннан онынъ касында турган Ажатай.

Маржан, басын силкип, эсин йыйып алды да, Ажатайга явап бермей, Тотамаштан:

— Эситтинъме, Тотамаш? — деп сорады. — Калмыктынъ айтканын, деймен?

Тотамаш, тоьмен салган басын йогары коьтермей, давазын тегаран бир шыгарып:

— Эситтим, — деди.

— Аьше, калай коьресинъ?

Тотамаш бирден бетин явалыгы ман япты да, ийинлерин калтыратып, сылк-сылк этип йылады.

Даь дегенде саьспеклеп кеткен кызлар, сонъында эслерин йыйып, Тотамашты курсап алдылар, эм ога аьр кими де аьруьвин айтып, мунынъ коьнъилин авлап басладылар.

Ботай, иегин онъ колы ман сыйпай берип, бир кесек заманды кызларга ювымай, шетте турды. Шырайы бир каранъаланып, бир кайгылы-ойлы болып, туьрлене-туьрлене турганыннан онынъ юрегинде бир уьйкен, авыр талас барады экенин анъламага боляк эди. Бир заманнан сонъ ол бирден йоддасларынынъ касына келди де:

— Кала, токташынъыз, — деп, сонъ кызлардынъ араларыннан кирип, Тотамаштынъ касына олтырды эм онынъ коьзине карап: — Ашувланып кетип, сага авыр соьзлер

айтып олтырдым, Тотамаш, — деди. — Тек янбылмаган ким бар. Мага хайтеринь калмасын.

Тотамаш, эситкен соьзине оьзи де ьйнанмай, бир кесек заманды Ботайга карап турды, сонь бирден наьсипли шырайланып куьдди де, теньин кушаклады эм тарс эттирип онынь бетиннен оьпти.

МАРЖАННЫНЪ ОЙЛАРЫ

Кеште, Маржаннынъ звеносынынъ кызлары клубта оьзлерининъ йьйынларын этип олтырган шакта, Муса, колхозда куллыгын кутылганы сонь, уьйлерине кайтып келди де, сайланып кийинип баслады. Уьстине явырыннынъ йьдай салган ясыл туьймели пиджак, тар дегенде тар балаклары болган эм соннан себеп онынъ аякларын талшыбыктай йиньишке этип коьрсететаган кара ыстан, аягына да систинь ушындай бип-биз эм узун бурынлы кызгылат туфлялар кийди, ак коьйлегине сары шешекейлер тоьгилген коьгиддий галстук такты. Оннан сонь, иргедеги илгиштен алып, басына тоьбесинде туьймеси эм калакайы да бир эли болган фуражка кондырды, оны да, биялага каранып, кулаклары ман касларына тийгистип, тоьмен басты. Оьзининъ билгенине коьре, соьйтип ярасык кийингени сонь, Муса казанпешке шыкты. Мунда, пештинь касында бир затлар этип, онынъ анасы Келдий туры эди. Бу бир элли ясларыннан озган, юкалак юзли, увак суьбекли, кайгы коьзли эм маштак бойы болган бир кыскаяклы эди.

— Асынъды ишпей, кайда бараяк боласынъ, Муса? — деп сорады, улына бурылып, Келдий.

Муса, коьзлерине куьлки тоьсеп, бираз ойланып алды да:

— Билесиньме, абай, — деди, колларын кисесиннен алмай, орыста, коьпти билсенъ, замансыз картаярсынъ деп соьз бар...

— Оммай калганыма, энди сен мени бир яс аьдемге санап турысынъма? — деп Келдий де йылмайды.

— Ол заманда, — деди Муса, анасынынъ кулагына энъкейип, коьтере де билмеге керек тувылсынъ. Хи-хи-хи...

Келдий, обзининъ юзиннен сол баягы йылмаювын кетирмей, басын шайкады эм артынсыра:

— Ана фуражканъды бираз коьтерсенъ, яраспайды да, — деди.

Шыгаяк болып, эсиктинъ касына етип кутылган Муса токталды да, басын ийнине бурып:

— Э-э, абай, — деди, — сен ана дуныядынъ аьдеми-синъ.— Эм, эсикти аягы ман ашып, шыгып кетти.

— Аьйнаьнип алып кеткен Мусатайым, уьйкен йигит болып кутылгансынъ, — деди обзи-обзине, улы уьшин ку-ванышы койнына сыймай, уьйде ялгыз калган куртка, сонъ тереннен алып куьрсинди де: — Сосы куьнинъди атанъ язык коьрмей, обкинишли кетти, — дегенди косты эм артынсыра Мусага береек болып аьзирлеген асынынъ басына тепшек явып, оны аькетип уьндирикке салды.

...Куьтилмеген бир куьнининъ бир куьнинде куьнбатар беттен кан туьтетип кара булыт шыгып келди де, аталык-тынъ алтын ерининъ юзин кайгы басып, халктынъ коьнълин каза тилди. Кан тоьгилген кавга басланды. Кара юзли наьлет явдан кыралын саклар уьшин коьтерилген коьп халкы ман бирге Мусадынъ атасы Бекир де коьтерилди. Ол заманда Муса янгы бес ясына аяк баскан бала эди эм обзи де Келдийдинъ обз яшавында Бекирден тапкан бес баласынынъ обьлмей калып турган ялгыз биревеи эди. Атасын аьруув этип билмесе де, Мусадынъ эсинде, энип кеткен коьп туьслердинъ биревиндей болып, бир зат берк сакланып калган эди.

...Кызыл-кербиштен салынган уьйкен эм бийик бир уьй. Онынъ кенъ эм яйдак алдына да, бираз ана бетте коьринетаган кызыл-кызыл вагонлардынъ касларына да, сыкма-сык болып, дуныя халкы йьйылган. Бу кадер халкты Муса обмиринде коьргени йок. Кайдай туншык — тынысынъды тегаран аласынъ. Эректе, аьдемлердинъ уьстилериннен коьринип, бир кишкей кара паровоз, бир затка ашувланган яндай, пыс-пыс этип, кара туьтин коькитеди. Аьдемлердинъ баьриси де неге эсе де бакырып-кышкырып соьйлейдилер — зат анълап болмайды. Бирерлери кушакласадылар, а бирерлери, коьзлерин суьртип, йылайдылар. Муса коьреди, онынъ анасы да йылайды. Тек неге йылайды экен? Акайдынъ айтканына тынъласынтагы. Ол эне йыламайды. Кайтарасына, мыйыкларын шыьратып ойнайды, обзи де куьле-куьле

турады эм абайдынъ аркасыннан, басыннан сыйпап, кайгырма, мен шалттан келермен, дейди. Мени де коьтерип алып, коьзимнен, бетимнен, манълайымнан-немнен обьбеди эм мага да бир аьруув соьзлер айтады. Уьйкенлер аьлемет экен. Аддын акай ондай тувыл эди. Сьйгансып калсам, мага екиретаган эди, а бирерде артыма согып та алатаган эди. Соьле, мен онынъ мьйыгыннан тартып авьртсам да, мага екирмейди, кайтарасына, бурнымнынъ ушын туьртип, мени мен ойнайды. Йок, абай болсам, мен бир заманда да йыламас эдим.

Бирден йинъишке этип паровоз кышкырды. Аьдемлер тагы да бек шувьлдастылар, бир кесеклери вагонларга шаптылар, баскалары, олардынъ колларыннан, енълериннен, этеклериннен ыслап, йибермеек болдылар. Мусадынъ анасы да онынъ атасын йибермеек болды. Тек ол акырын айырылды да, калганлар ман бирге вагонлар бетке шапты. Бираздан сонъ вагонлар, данъур-дунъыр эттирип, коьзалдылар. Аьдемлер коьпке дейим олардынъ артларыннан калмай бардылар. Мусадынъ атасы минген вагоннынъ касында, Мусады коьлына коьтерип, онынъ анасы да барды. Атасы, колларын булгап бир затлар айта эди. Тек мунадай бакырык-кышкырыктынъ ишинде онынъ не айтканын бирев де анъламады. Оннан сонъ вагонлар кетип йойтылдылар.

Кеште, уьйлерине кайтып келген заманларында, Муса анасыннан:

— Акай кайда кетти, абай? — деп сорады.

— Кавгага, ялгызым, кавгага кетти атанъ, — деди Келдий, баласын бавырына басып. — Тек сен коркпа, ол тезден келеек.

Болган уьшин Мусадынъ атасы сол кетуьви мен кетип, артына кайтпады...

Соьле Муса йьрма эки ясына келген мазаллы йигит болган эди. Былтыр ол, Ростовта финансовый техникумды куьтылганнан сонъ, авылга келип, соьле колхозда экинши бухгалтер болып куьлык этетаган эди. Анасынынъ коьзиннен артык коьрген бир ялгызы, ол не мурадына да еткерилип, артык кыйынлык коьрмей, эркелетип обьстирилген эди. Оьзи де таза шырайлы, авыл арасында аьруув деген аты болган йигит дегенге, соннан себеп ол бираз коькирек, оьзин артык коьрген яс эди. Келдий улынынъ бир аз тийисиз

юретаганын коьретаган эди эм де оны ишиннен яратпай-таган эди, болган уьшин, ол меним бавырымды йылыткан ялгыз биревим деген ой ман озин алдап, онынъ юрегине артык тиймейтаган эди. Бирерде, тамам яныннан тойып кеткен йолларында, тие калса да, онынъ айтканларын Муса кулагына да аспайтаган эди. Буьгуьн де сондай болды. Кене болса да Келдий улына оьпкелемедди. Аьр заманда айтатаган соьзин айтып, уьйленсе, акылын йыяр оьзек деп, оьзининъ коьнъилин оьзи авлады.

Уьйден шыкканы сонъ Муса, кисесиннен шыгарып папирос ишти эм серниктинъ ярыгында кол-сабатине карады.

— Ув-в, онавга кире койып ты экен! — деди ол оьзи-оьзине эм аянълап клуб бетке йол алып йоьнеди.

Аьр бир авылда бир яман кылыклы маьскелер бола-таган. Олар аьдемнинъ коьзи коьрмеген ерге ясырынып, тасадан каппага аьмире боладылар. Сондай маьске колхоз-дынъ темиршиси Бекиште де бар эди. Муса дуныядан дел хайырлы болып, солардынъ уьйлерининъ касыннан озып бараятыр эди. Сол заманда наьлет маьске йинъишке этип оьзегин ишине тартып алды да, бирден корадынъ туьбиннен «аьп» деп уьрип йиберди. Абайламай калган Муса корккан-нан юреги дир дей туьсип, турган еринде систем катты да калды. Секундадан сонъ эсин йыйып алды, ерден бир тасты сермеп алып, увьдатып кора- туьпке йиберди. Маьске, тас тийди болар деймен, ышкынып канъсыды. Сол сабатлей каралды ишиннен уьй иесининъ:

— Ол да кайсы наьлет ти ийтти согатаган? — деген давазы эситилди.

Муса, аягын тез алып басып, коьзден тайды.

Авыл туькени аьле де ашык эди. Муса йолында сонда кирип, папирос пан серник алды. Аьрув таныс туькенши-си Асаннан тилеп алып, актан да бир юз грамм тартаяк болып эди, болган уьшин аьдемлер коьп эди де, тартпага болмады.

Туькеннен оькинишли болып шыккан еринде бу Калмык пан расты. Муса оны танымай озаяк болып эди, ама Калмык мунынъ касында токтады да:

— Салам да бермейсинъ де, Муса? — деди.

Онсыз да ашувланып турган Муса, ога колын да бермегенлей:

— Сага етпей турганы меним саламым болса, салам алейкум, — деди, уыйкенсий берип.

— Уыйтип берген саламынъды кайтара кисенъе салмага болаяксынъ, — деп Калмык та басын кемитпеди. — Тек ашув туййип юрген аруув тувылдай кобремен.

— Макул сеники, — деди Муса, папиросын тартып, кол-сабатыне карай берип.

Калмыктынъ теренге соккысы келмедиме, яде баска бир заттан себеппе, ол бирден соьзди баска йолга салып.

— Кылышхан уыйнде буьгеше ойын бар дейдилер. Бараяк даьмень йокпа? — деп сорады.

Мусадынъ, баска якларын айтпаган заманда да, бир саьат шеклене коятаган акылы да бар эди. Соннан себеп ол Калмыктынъ соьзинде бир арамык коьрди де:

— Йок, — деди кыскасыннан. — Меним кайгым ойын тувыл. — Эм Калмык пан аманласкан да этпей, асыгып кетип барды.

Калмык кене болса да онынъ артыннан:

— Маржан-алар клубта, — деп кышкыра калды да, туйкенге кирди.

* * *

Йыйын кутылып, кызлардынъ баьриси де таркаганы сонъ, клубта Маржан ман бирге калган Ажатай:

— Юр, Маржан, кетеек болсанъ, озгарайым, — деди.

— Савбол, Ажатай, меним бир язаяк затларым бар, — деп Маржан клубта оьзи ялгыз калды.

Ажатай, «яхшы кеште кал» деп айтып, кеткени сонъ Маржан терезединъ касына барып, бир кесек заманды сыяктынъ каранъасына карап турды. Кыздынъ басында, биревининъ артыннан биреви кирип, биреви биревин кувьып, уыйкен уьренъ-суьренъ эткен ойлар алабуркасынлана эдилер.

...Тотамаш уыш буькленип олтырган, бетин явалыгы ман япкан, ийинлери калтырайды, йылайды, язык. Шуьшин аньлагантагы. Йылап аруув этти — юрегине бираз енъил

болган болар. Кызлар да, коьрдиньгизбе, янма-ян оны курсап алдылар — янлары авырды. Кыйынлык келгенде, йылы соьз — сол тувылма тенълик дегенди елимлейтаган куьш. Тотамаш — яман кыз тувыл. Бирерде шалтлык эте турса да юрегинде арамылыгы йок, тенълерине алаал. Тек бир аз эриншек. «Тотамышты тапкынъ келсе, Токтамыста тойдан изле, тойдан оны тапшай эсенъ, Кобан бетте ойдан изле...» «Тувра уьстине тувсип айтты Кыргызхан баягында. Тотамаш кыдырганды да бираз суюеди. Кыргызхан ятлавлар да язады деп айтадылар. Бир газетада онынъ язган заты аьле шыкканда болар деймен. Билмеймен, окыганым йок. Тавып, окымага керек.

Маржаннынъ сосы ойларын бирден Ботай ийтеп шыгарды. ...О-о, Ботай орынлы кыз. Оьзи — янган от. Отирик айтканнан суймеси йок. Арттан соьйлегенди де суймейди. Юрегиндегин, кимнинъ де болсын, тувра коьзине салып айтады. Соны уьшин бирерлер оны суймейдилер. Тек туврашыл Ботайдынъ ога бир кыйналувы да йок. Эм дурысын этеди. Суймейтаганлар ким ди? Оьзлерининъ намыслары артык таза болмаган бир кесек коркаклар, копарсып эм уьйкенсип юретаган тайпасыз кавымлар. Токташ, токташ, тайпасызлар дедимме сосы мен? Ким ди аьше — тайпасызлар? Билмеймен, Муса ша? Йок, йок! Муса ондай тувыл. Аьнийтип кийине болса — соьле мода сондай. Кайдай? Билмеймен, билмеймен!

Сосы соьзди Маржан, оьзи де билмей калып, бирден бакырып айтты эм, соннан себеп сескенип кетти де, ян-ягына каранып алды. Аз-маз тершиккен манълайын суьртти, ойларын шашкышы келгендей болып, басын силкти.

Болган уьшин ой дегенинъ айлак лебиз зат, сайсы.

Сырма ша? Аьлемет кыз — Сырма. Топп-тоьгерек. Юзи де, коьзлери де, басы да, басындагы тоьгерек оьрилип салынган шашы да — савдай оьзи де, топтай, тоьп-тоьгерек. Сырмадынъ кабагын тувьген заманы болганма экен? Коьзлери оьмир-оьмиринде куьлемсирей берип турадылар. Уйкысында да куьлемсирей берип уйклай болар, эште, ол. Оьзи кайдай куьлыкшы. Арувы да йок, талувы да йок. Куьлык та бар — яны да бар. Куьлыкта — колы алтын, яшавда — юзи яйнак деп, сондайларга айтыла болар. Йок, не де айт, звенодынъ кызларынынъ баьриси де аьруув аьдемлер.

Авдарам десенъ, олар ман бирге тав экеш, тавдынъ озин де авдарып салмага боляк...

Маржаннынъ сосындай бырык-шырык ойларынынъ арасында бирден Калмык келди... Сосы Калмык не деген аьдем экен, ярабий? Баягында машинада онынъ айткан соьзлери меним бир коьзимди ашты. А буьгуьн йыйында эткен заты экинши коьзимди де ашты. Кене болса да мен оны аьле де аьруьв этап анълаиялмаймаман. Соьйлесе эректен алып, бир аьлемет этип соьйлейди, кабагын айда-йылда бир ашады. А бирерде аьдемнинъ янын куванткан зат этип алады. Токташ, йыйыннан шыгып кетейтырганында, Тотамашка ол коьз кыса кеттима-ав? Ант болсын, кысты. Тек неге экен? Онынъ коьнъилин авлаяк болып кыскан болса ша? Ким биледи — солай да болар. А баска бирший болса ша? Ува-а, бола берсин, оны уьшин сен неге кыйналып калгансынъ? Маржан, бездиргиш ойлардан айырылгысы келгендей болып, тагы да басын силкти, манълайын, коьзлерин сыйпады. Сонъ келип орнына олтырды да, сумкасынынъ ишиннен бир блокнотты шыгарып алды эм, оны ашып, авторучкасы ман бир затлар язып баслады. Соьйтип, ким биледи — йырма бес такыйкама яде отызба, бир кесек заман кетти. Бирден иргедеги уьйкен саьат, сырылдаган яндай болып, бир сес шыгарды эм артынсыра, занъ-занъ эттирип, согып баслады. Маржан, язувын койып, саьатке карады да, онынъ артыннан «бир, эки, уьш...» деп санай барды. Саьат сонъы кере согып, токтаган заманда, Маржан, оззи-оззине соьйлеп: — Онав да бола койыпты экен, — деп, колын авызына салып, эсинеди, сонъ турагалды да, артына шалкая берип, яхшы керинди. Оннан сонъ стол уьстиндеги блокнотын алып, оны сумкасына салды. Энди эсикти киртлеп (клубтынъ заведующийи ашкыш калдырып кеткен эди) шыгайым деп турганынынъ арасында, тук-тук деп эттирип бирев эсикти какты. Маржан, бу ким экен деп, сейир этти де: «Да, кир», — деп ызын берди. Сол саьатлей эсик ашылды да, залга Муса кирип келди.

— Кеш яхшы болсын, Маржан, — деди ол эм, Маржанга ювыклап келип, ога колын берди. — Сав бол, — деп Маржан да онынъ колын алды. Куьн сайын да соьлегиндей этип кийинип юретаган Муса энди Маржанга бир ят аьдемдей болып коьринди.

— Йыйынынъыз кутыла койдыма? — деп сорады ол арада Муса.

— Кайзаман, — деди Маржан, — мен кетеек болып туры эдим. — Аьше кайтти? — Неде сорайсынъ? — Йыйынынъыз, деймен? — Аьруув озды. Куллыкларымыз акында бир аз соьилеп алдык. А мен буьуьун уьйге бир аз кешигип кайттым. Бир асыгыс куллыклар бар эди. Юр аьше, кайтайык.

Сыяк каранъа. Куьн буьытлы. Ай коьринмейди. Тонъыста берип, енъил ел эседи. Тав бетте, алыста, айындырыклар яркырай турадылар. Бир якта, тегаран эситилип, коьыз тартылады. Анда-мунда ийтлер уьрип аладылар.

— Бирев уьйинде ойын бар болар деймен, — деди Маржан, кулагын салып тынълай берип. — Эситесинъме — кол согылады?

— Кыьышхан уьйинде, — деп билдирди Муса.

— Кайдан билесинъ?

— Эситтим.

— Аьше, сен бармай, калай калгансынъ?

Муса бираз ойланып алды да:

— Сен йок ерде, Маржан, мага ойын да, куьлки де йок, — деп куьрсинди.

Маржан уьндемеди, кене болса да онынъ бирден тынысы битип кетти эм юреги де, куьлп-куьлп эттирип, тез-тез сокты.

Орам ман бираз барганларыннан сонъ, Муса кыздынъ колтыгыннан алаяк болып эди, ама Маржан колын бермеди де:

— Кой, бирев коьрсе, уят ты, — деди. — Онсыз да соьз излеп юретаганлар аз тувыл.

— Аьруув аьше, сен айткан да болсын, — деди Муса, хаьтери кала берип. — Тек, мен билистен, биз бурынгы заманнынъ аьдемлери тувылмыз.

Ястынъ хаьтерин калдырганына Маржаннынъ юреги бираз авырып алса да, ол туврасыннан кеспей болмады.

— Туьби, — деди Маржан, — соьлеги заманда аьше аьдемге сахыйлык керек тувылма?

— Мен уьйитип айтпайман, Маржан, — деди Муса. — Болган уьшин колтыкласып барганнынъ мен бир уяты да йоктай коьремен.

— Биревге бар, биревге — йок, — деп Маржан озин-
дикин берките берди.

— Сага бар, мага — йок. Солайма? — дегенди айтып,
яс та ыйнатсый берди.

— Соьзге босына каптырыласынъ, Муса, — деди ога
кыз, бираз ашувлана берип. — Кел соны кояйык энди, ол
теренге сокпага болар. Намыс, юрис-турыс, сахыйлык де-
ген затлардынъ сонъына орамда соьйленген эки соьз бен
шыгып бола коймас. Оннан эсе де сен мага Калмыктынъ
акыннан айташ.

Мусадынъ юреги дир дей туьсти. «Бизим арамызда
болган затты кайдан биле койган экен», — деп ойланды ол.
Кене болса да, юрегиинде коьтерилип кеткен тынышсыз-
лыгын баспага шалысып:

— Ма сага, керек болса! — деп колларын яйды да, зор
ман куьлди. — Шофер — Калмыктынъ акыннан мен сага не
айтаякпан ды? И вообще, оны меннен неге сорайсынъ?

Калмыктынъ атына «шофер» дегенди Муса онынъ ба-
сын кемитеек болып айтып турганын Маржан бек аьруув
анълады эм ол зат неге эсе де кыздынъ юрегине бир аз
авыр тийди.

— Сен не де айт, Муса, — деди Маржан, яска ка-
рамай, — тек мен Калмыкты бир аьлемет аьдемдей коьр-
емен.

Маржаннынъ не айткысы келгенин яс та аьруув анъ-
лады эм оны бек те яратпады. Соннан себеп ыйнаталыкка
аяк баскан Муса:

— Онынъ аьлемет экенин эне сав авыл да айтады, —
деп соьзди кыйсыгына бурды.

— Йок, Муса, — деди Маржан, давазын коьтере берип,
— «аьлемет» деп мен сен анълайтаган маьнеде айтпайман.

Ювас кылыклы Маржаннынъ буьгуьн буьйтип табан
тиресип неге калганын бир де анълаалмай, Муса да ашувлана
берди. Булар бир кесек ерди уьндемей бардылар. Сонъында
Муса кыздынъ билегиннен алды да:

— Токташ, Маржан, — деди, — ва, сосы биз сол Кал-
мыктынъ акыннан неге соьйлеп калганмыз ды?

Маржан билегин босатып алып:

— Калмык та аьдем, — деди.

— Мен оны аьдем тувыл демеймен, — деп Муса яна акланды. — Тек сейир этетаганым, оннан баска соьйле-скендей зат йокпа? Эне, булытларды шашып, ай тувып келеятыр. Тынълаш, таслар ман таласып, Кобан шувыл-дайды. Яде эне, коьресинъме, булытлардынъ араларыннан юддызлар бизге коьз кысадылар..

Маржан уьндемеди. Онынъ ойы баска якта эди. Калай эсе де бу йол олардынъ, Муса ман Маржан экевининъ, соьзлери бир де келиспеди. Кыздынъ бир ойларга коьмилип барганын коьрип, Муса да, оз ойын ойланып, онынъ касында уьндемей барды. «Йок, — деди ол ишинен, — неге эсе де Маржанга буьгуьн бир зат болган. Яде йьйында биревге ашувланганма экен? Аьше, онда меним не шуьшим бар ды? Баскаларга шыккан-шыккан ашувын меннен алып — оныкы экен аьруьв. Юмсаксынъ басынъа миндиресинъ. Яде... Йок, йок, ол затка мен, басымды кесек болсалар да, ьйнанман...».

— Уьндемейсинъ де, Маржан, — деди бир заманнан сонъ Муса.

— Аьше, не айтаякпан ды, — деп Маржан басын коьтерди.

— Кайдан билейим.

— Мен де билмеймен.

Соьзлери сол ерге еткен заманда, булар Маржан уьйининъ авызындагы баягы олтыргыштынъ касына келип токтадылар.

— Келдик, — деди Маржан, уьйлери бетке карай берип.

Муса колы ман олтыргышты коьрсетти де:

— Бираз олтыраякпа? — деп сорады.

— Кеш болган, Муса, озим де арыганман, — деп кыз унамады.

— Мен Ростовта окыган заманда... — деп Муса, суьйген соьзиннен баслап, бир зат айтаяк болып эди, ама Маржан онынъ соьзин боьдди де:

— Савбол, Муса, озгарганынъа, — деди эм яска колын берип, аманласаяк болды.

— Калай бек асыгасынъ? — деп Муса колына алган Маржаннынъ колын йибермеди.

— Эртен эрте тураякпан, яхшы кеште кал, — деди Маржан эм Мусадынъ колын алды да, кишкей авыздан каралдыларына кирди.

Кетип бараятырган кыздынъ артыннан Муса:

— Маржан, мен эртен Пригорскийге бараман, — деп кышкырды. — Аманатынъ йокпа?

— Яхшы йолга бар, Муса, — деди ога, артына бурылып, каралдыдынъ ишиннен Маржан. — Аманатым йок, тезден озим де бараяк боларман. — Эм бираздан сонъ эсик ашылды да, Маржан уйге кирип кетти.

Сол кеше Маржан озининъ дневнигине орысша деп язды:

«Что же все-таки произошло? Ох, понять бы, разобраться... Пишу я эти строки, и мне хочется, как и всегда, прежде всего запечатлеть в них свои мысли о Мусе — дорогом мне человеке. Но мысли не идут, а если и идут, то в них нет ясности, они какие-то неопределенные, путаные и почему-то уводят меня куда-то в сторону от него. Почему? Что же произошло? Сердце, ты можешь ответить мне на этот вопрос? Боже мой, неужели в тебе уже тухнет огонь, который так ярко пылал до сих пор? Вот опять перед моим мысленным взором, появившись на миг, он тут же начинает тускнеть.. И странно, не понимаю, вместо него встает образ, образ... Калмыка. Кто он? Что у него за душа? Нет, нет... Я, кажется, начинаю забываться. Калмык просто на секунду поразил мое воображение неожиданным и странным поступком на собрании. А его разговор в машине? Нет! Чепуха все это. Муса по-прежнему дорог мне... А сегодня, кажется, я поступила с ним нехорошо. Но ничего не могла поделать с собой. Ох, как в жизни все сложно и непонятно!...».

ТУЪНДЕ БОЛГАН ЗАТ

Калмык, Муса ман айырылысып, туькенге кирген заманда, мунда онынъ тень больш теньи де тувыл, а аьрувь таныс яслары. — Иса ман Юсуп экеви — бирер сисе вино алып туры эдилер.

— Салам айттык, — деди оларга Калмык.

— Алейкум салам, — деп яслар да виноларын киселерине салып, Калмык пан колластылар.

Сонъ Калмык туькеншиге бурылып:

— Береш, Асан, бир «Беломор», — деп тиледи.

Туькенши ога папирос берип, маьнеттен кайткан увакты тактадынъ уьстине салды. Сол арада яслардынъ биреви — Иса:

— Юзык бол, Калмык, — деди, — юр, бираз канымызды йылытайык.

Калмык, туькенши кайтарган увакты кисесине сала берип:

— Савбол, Иса, — деди. — Вино, оллахый, мага яраспайды.

— Аьше, актан бирев ала кояйык, — деп Юсуп та тиледи.

— Аракы оннан да бесбетер, — дегенди айтып, Калмык оны да унамады. — Шакырганынъызга сав болынъыз, яслар, тек, айып этпенъиз, баралмайман.

Яслар шыгып кеттилер. Арасы коьп озбай, туькенши мен аманласты да, яслардынъ артыннан Калмык та шыкты эм тувра Кылышхан уйлери бетке карап йол алды...

Калмык муна беттинъ аьдеми тувыл эди, эм озби де атасы-анасы эрте оьлип, оьксиз оьскен бир яс эди. Ол Куьмиденме, яде Карамырзайданма бир яктан келип, коьп йыллардан бери сосы Эр-Юрт авылында анасынынъ кардашларында яшап, колхозда шофер болып куллык этетаган эди.

Анадынъ бавырынынъ ян йылыткан йылувын коьрмей, атадынъ акыл уйретип, дурыс йолга салган алтын соьзлерин эситпей, эркелев дегеннинъ не экенин билмей эм балалыктынъ бай шагынынъ завкын суьрмей, оьксиз оьскен Калмыктынъ бираз боьтекей кылыгы бар эди.

Калмыктынъ кайдан шыкканы, ким айтканы, кайзаман эм неден себеп айтканы белгисиз болып, «кырсыз» деген хайырсыз аты бар, олар аз болса — Калмык языктынъ «абруув» деп айткандай бир сыпаты да йок. Соннан себеп

сосы хайыры болмагыр уыш миннинъ саясыннан авыл аьдемлери Калмыкка артык йылы болмай, оны озлерииннен бираз эрек тургыстатаган эдилер. Калмык оны оззи де коьретаган эди эм ол зат онынъ янын бек кыйнайтаган эди. Болган уышин, аьруув этип караган аьдемге, ястынъ куьнасыз юреги буьрленип кетпеге эп табалмай турган бир шешекейдей эди. Баягында, машинада Маржан ман собйлесетаган заманында, Калмыктынъ юреги бираз болса да ашылып алмага бир амал тапкандай болып эди, ама сонынъ арасында коьзине коьринип кеткен оз бактысы сол саьатлей эсикти яба койды. Ким биледи, эгер авыр бактысы яска бу кадер каты болмаган болса, Калмыктынъ шашпага аьзирлеп турган урлыкларынынъ бир де болмаганда биреви Маржаннынъ юрегине туьскен болар эди. Ама кысмет деген сондай ды — бирде ол коьтерип алып, суьер, бирде басынъа согып, батпакка йыгар...

Кылышхан уьйинде, акыйкатлай да, уьйкен ойын бар эди. Буьгуьн олардынъ яслары аьскерден отпускке келишти экен.

Калмык, аьдетин этип, ястынъ атасы ман анасына коьзайын айтты, ястынъ оззин кушаклап, оны ман колласты. Оннан сонъ, сыякка шыгып, ойнап турган яслардынъ арасына кирди.

* * *

Шынтысы ман суьйген ян кайгысыз болады, дейдилер эм соннан себеп боьтен де бек йинаншак эм анъкылдак болады. Онынъ солайы ман солай тувыл экенин ким биледи, тек ол затты Мусадынъ акында айтып болмаяк эди. Онынъ Маржанды суьйген юреги айлак сак болды эм, увак-туьекке шекленип, бир саьат яралана коймага енъил болды. «Оннан эсе де сен мага Калмыктынъ акыннан айташъ», «Аьлемет» деп мен сен анълайтаган маьнеде айтпайман». Маржанды озгарганыннан сонъ артына кайтып бараятырган Мусадынъ эсиннен кыздынъ сол соьзлери бир де кетпей, ога аьтте

тыныш бермеди. «Буйтип ол неге айтты экен? — деп Муса, бир де маьнесин табалмай, кыйналды. — Алдын Калмыктынъ ол атын да атамайтаган эди. А соьле атаган тувыл экеш, ога тап якласатагандай болып, бир аьлемет этип йылы соьйледи. Яде... Кой, сосы мен, берлидей, не затлар ойланаман ды-ав...».

Оьзин сондай ойлар ман кемирип, Муса, билиппе-билмейме, тувра туйкенге келип туйгилди. Келсе келсин, басын коьтерип караса — туйкен ябылып кутылган эди. Кайда келгенин оьзи де анъламай турган кисидей болып, Муса бир кесек заманды туйкеннинъ эсигине карап турды. Сонъында «эх!» дегенди айтып, колын силкти де, тувра Асаннынъ оьзининъ уьйине карап йоьнеди.

* * *

Муса ойынга аруув майлы кызык болып келди. Ойын да тамам кызувында эди. Яслар, окын-окында «карс!» дегенди айтып, кулак ярдырып кол согадылар. Кызлар да, телге конган карылгашлардай болып, уьйдинъ иргесин алып тизилгенлер. Тыскы эсиктинъ йогарында, сав сыякты яп-ярык этип, электрошырак янады. Каралдыдынъ ишинде аьдемлер аьри-бери оьтип ызыгыювласадылар, бирерлери ер-ерде куьплесип, биршийлер соьйлеседилер. Эсиктинъ касында бир кесек пишелер де уьймелеклескенлер. Яслардынъ араларынан басларын сугып ойынга бирер балалар да карайдылар. Яслар оларды кувадылар, болган уьшин арсыз балалар сол ерден кетип, басларын баска ерге сугадылар.

Саламын берип, яслардынъ касына келген Мусадынъ коьзине бас деп неге эсе де Калмык илинди. Муны Калмык та коьрип эм экевининъ коьзлери шагылысып кеткен отлыктастай болдылар. Калмыктынъ мунда болганын Мусадынъ юреги бир де суьймеди эм, эмиликтей тебинип, онынъ тынысын битирип алды. Калмык уьстине ашык ягалы коьк коьйлек пен аруув кара костюм эм басына да кара фуражка кийген эди. Калмыкка янъы кийим бек ярасканнан себеп болар, Мусага ол коьзге илинген бир аруув яс болып коьринди. Бу зат Мусады тагы да бек ашувландырды, эм эсине

яна Маржаңды туьсирди. Сондай увак-туьекке болып, кап-тырылмага бир сылтав излеп, Калмыктынъ елкесине карап турганы арасында бирден узын ойын койылды: Муса сол сабатлей ойларыннан айырылды да:

— Тагы да бираз узын тарташ, — деп кобызшыга тиледи, — Биз де бир ойнап шыгаяктагы. Кобызшы яна узын тартып баслады. Болган уьшин ойынга Мусадан алдын Калмык туьсти. Мусадынъ ашувы боркылдап кайнап кетти эм ол, ашувын бийлеялмай, Калмыкты ийини мен ийтей берип, онынъ артыннан туьсти. Калмык эс бермеген кисидей болды да, озине кыз шақырып, айланып йоьнеди. Муса онынъ артыннан ювыклап барды да, елкесине тигилип:

— Шыксанъ, аьруьв коьремен, йигит, — деп сыбырдады.

— Мен де солай коьремен, Муса, — деп эситтирип айтып, Калмык куьади. — Тек сен озинъ шыксанъ.

Сонъы не болып кутылар эди экенин ким биледи, тек сол арада ясларга ойынга Кылышхан ман Тотамаш экеви туьстилер. — Тотамаш йыйыннан сонъ ойынга келипти экен.

Муса, ер сенъкидетип тебинип, яс тайдай каргыш-шоршып, кыздынъ тоьгерегинде, карагустай, айланып, бек каты ойнады. Бирерде, эскен елдей болып, Калмыктынъ алдыннан да оьте турды. Калмык, бир кыйланмаганлай, тегис эм ярасык ойнап барды.

Ойнап кутылганлай, Муса озининъ тенъи Альбийди колтыгыннан алды да, оны авыз бетке аькетип, ога бир затлар айтты.

Альбий авылда хулиган аты болган, бир тербиясыз яс эди. Бурынгысы йыл ол бир тойда уьйкен тоьбелес шыгарып, баска авылдан келген бир конак ястынъ кабыргасына беки тыгып, тутнакка туьскен эди. Ога суд кесилетаган заманда, судка, оны шуьшлеп, калган бир кесек аьдемлер мен бирге Муса да шагатлыкка барган эди. Сонда уьш йылды алган Альбий Мусага, эткен яманлыгынъ янынъа калар деп билме, дегенди айта кеткен эди. Болган уьшин йыл ярым ятып, янъыларда авылга кайтып келгени сонъ, Альбий Мусага бир зат та этпеди. Кайтарасына, булар касык тасласып бир аяктан ас ишкен, айырымас алап тенъ болдылар. Авыл

аъдемлери ондай аълемет тенълесуьвге бек уыйкен сейир этип карайтаган эдилер, а бирерлер, оышеш Альбий оны босына этпейди, онынъ юрегинде бир яманлыгы бар болар деп, шекленетаган эдилер. Не де болсын, соьледен-соьлеге Муса ман Альбий экеви алал тенъ эдилер.

Альбий Мусадынъ айтканын тынълап болды да, оны авыздынъ касында ялгыз калдырып, оьзи яслардынъ касына келип:

— Калмык, — деп Калмыктынъ ийниннен туьртти, — мунда келеш.

Калмык бери шыкты та:

— Хайыр, не зат, Альбий? — деп сорады. — Юр, авыз бетке барайык, сени коьргиси келетаган аъдем бар, — деди Альбий эм оны авыз бетке алып кетти.

Ол затка бирев де эс бермеди, ойын да бара берди. Альбий мен бирге авыздынъ касына келгенинде, Калмык Мусады коьрди де:

— Сенме, Муса, мени коьргинъ келетаган? — деп сорады.

— Мен, — деди Муса эм, жакетининъ этеклерин артына таслап, колларын киселерине садды.

Сол арада Альбий:

— Мен кеттим, Муса, — деди.

— Бар, Альбий, тек булайларда бол, — деди ога Муса эм Альбий коьзден тайганы сонъ., Калмыкка бурылды да:

— Мен, Калмык, — деди яна бир.

Калмык, асыкпай папирос шыгарып алып ишти де:

— Хайыр, айтаяк затынъ барма? — деп сорады.

— Бар, — деди Муса, сабыр болмага шалысып.

— Айт аьше.

— Сен, йигит, — деди ол заманда Муса, аз-маз тынысы бите берип, — копарсыганынъды койсанъ, аруув болар эди.

Калмык, туьтинин оьпкеге шалдырып тартып, бир кесек заманды уьндемей турды, сонъ, селеке эткенин ясырмай:

— Мени каьр этип шакыртканынъ, соны айтаяк болып эдинъме? — деди.

— Йок! — деп Муса коькирегин кайкалатты.

— Тагы да ненъ бар ды? Айт — тынълайык.

— Туькеннинь касында расканымызда, сен меним ар-
тымнан, Маржаналар клубта деп бакыра калдынъ, — деди
Муса. — Аьше онынъ йьйында экенин сен кайдан билген
эдинъ? Яде артыннан анъылып юресинъме?

— Бос затларды соьйлейсинъ, Муса, — деди Калмык,
куьлемсирей берип. — Йьйында мен озим де болган
эдим.

Муса бирден Калмыктынъ ягасыннан сермеп алды да:

— Мени мен Маржаннынъ арасындагы куллыклар сага
белгилиме? — деп сорады, авызыннан аракыдынъ ийисин
коькитип.

Калмык, Мусадынъ билегиннен сыгып, озининъ яга-
сыннан айырды да:

— Кол бизде де бар, Муса, — деди.

— Йок, айт — белгилиме? — деди яна бир Муса.

— Мен билистен, — деди, шыдамын аьле де йоймай,
Калмык, — булайда, халк йьйылган ерде, Маржаннынъ аты
айтыламаса аьруьв эди.

— Йок, сен айт!

Энди Калмык ойнаганын койды да:

— Билесинъме, Муса, деди, алгы кеше мен бираз
тарткан эдим. Кене болса да, меним сага тиеек мырадым
йок эди. Сен озинъ тийдинъ. Сонъы не болып кутылганын
сен озинъ билесинъ. А соьле сен эсириксинъ. Эсирик соьз
аьруьв болып бир заманда да кутылмаган. Соннан себеп,
кел, Муса, биз сосы бос соьзди коьйык.

— Йок, сен, колга туьскен туьлкидей, кылпысып тербеме
де, меним сораптаган затыма явап бер! — деп Муса каныга
берди. — Билмеймен, — деди ол заманда Калмык, — сизинъ
куллык — ол сизинъ озингиздинъ куллыгынъыз. Тек ол затты
Маржаннынъ озиннен де сорап карамага керек эди.

— Так вот, Калмык, — деди, ашувына бугынып, Муса,
— эсинъде болсын, бизим арамызда куллык, билгинъ келе-
таган болса, тап теренге де соккан..

Энди Мусадынъ ягасыннан Калмык алды.

— Калакай! Тар балак! — деди ол, Мусадан да бек
бугынып. — Кыздынъ таза намысын кир аягынъ ман
таптама.

— Ога сенинъ сыртынъ кышымасын! — деп бакырып, Муса да Калмыктынъ ягасына каптырылды. — Онда сенинъ эсабынъ йок.

— Бар!

— Э-э, солайма? Вот энди билдим мен сенинъ юрегинъдеги арамлыкты...

Ойын бирден токтады. Орам бетте бир бакырык-кышкырыклар шыкты. Яслар, уьренъ-субьренълесип, авыз бетке шаптылар. Кызлар, куваддыдан корккан шипийлердей болып, бир ерге уймелекклестилер. Пишелер де, бав аллам, ол да не кышкырык ты оьзи, дегенди айтып, ая-куье болдылар. Арасы коьп кетпей, ким ким мен тоьбелесетаганы белгисиз болып, баьриси де карысып эм аьри-бери тартысып, уйкен алабуркасын коьтеридди. Кызлар, пишелер эм балалар, бир-бирисин ийтеп, уйге кирдилер. Орамдагы бакырык куьшлене берди. Бирден, сол кышкырыклардынъ баьрисин де енйип, биревдинъ «ай» деген бек авыр эм айлак кыйналган давазы шыкты. Аьдемлердинъ баьриси де, бирден каты ясынок согып йибереңдей болып, катып калдылар. Бир заманда эслерин йиййып карасалар, орамнынъ ортасында, шанъа батып, курсагын да колы ман ыслап, уыш буькленип Калмык ятыр эди...

* * *

Калмыктынъ ерде ятканын коьргенлей, Муса ман Альбий экеви ян-ягына карамай, уйлерине бирге кайтып кеттилер. Калмыкты коьтерип алып, Кылышхан уйине ят-карганларын, оннан сонъ авылдынъ фельдшери мен Ажатай экеви председателдинъ «Волгасы» ман келип, оны районга, больницага, алып кеткенлерин олар коьрмедилер.

Муса ман Альбий, аьр кими де оьз ойын ойланып, коьпке дейим уьндемей бардылар. Бир заманнан сонъ Муса, Альбийге бурылмай:

— Сенме? — деп кыскасыннан сорады.

— Аьше коьрмейсинъме, менмен, — дегенди айтып, Альбий зор ман куьади.

— Аьйлежигенинъди кой, Альбий, — деди Муса, ашувын тегаран тыйып. — Муна куллык сага аьнше-минше куллык тувыл. Ясырмай айт: сенме?

— Токташ, — деп Альбий, Мусадынъ колыннан ыслап, оны токтатты, — сосы сен не затты сорайсынъ?

— Аңламаган киси болма! — деп екирди.

Альбийдинъ юреги сув-в дей туъсти эм ол:

— Сосы сен Калмыкты айтасынъма? — деп сорады.

— Калмыкты айтаман, Альбий, Калмыкты.

Альбий тенъин яна токтатты да:

— Сен, ювыгым, ол акылынъды кой, — деди, катырып.

Этеегинъди этип болгансынъ да, энди ялады мага ягаяк болып турысынъма?

— Эх, Альбий, Альбий, — деп куырсиңди Муса, — эткен йокпан мен ол затты. Эткен йокпан!

— Аьше ким ди?

— Сой, билмеймен, Альбий.

Булар бир кесек заманды тагы да уьндемей бардылар. Сонъында Альбий Мусадынъ аркасыннан какты да:

— Бир де коркпа, Муса, — деди. — Сен бираз ишкен болсанъ да, эсирик тувыл эдинъ. Тоъбелести шыгаратаган да сен тувыл. Яман аъдем азба? Алабуркасыннынъ арасында ашуву болган бирев Калмыктан оышин алып эткен болар. Ким биледи?

— Не думаяю, — деди Муса, орысшылатып.

— Ну как знаешь, — деди Альбий де, орысшага коъшип эм артынсыра: — Ал аьше, яхшылык пан кал, мен муна бет пен барайым, — дегенди косып, Муса ман аманласты да, онъдагы орамга бурылып кетти.

АВЫР ХАБАР

— Йогарыда айтылган затлар болатан шакта Маржан дневнигин язып кутылды да, тетрадин столдынъ кутыгына ясырды. Сонъ турагалып, терезединъ касына келди, терезе-яювды аъри туърип, тыска карады. Сяякта ай яп-ярык. Кора беттеги тереклерден туъскен карагошкыл коълеткелер бери карай, кыядан коъсилеп ятканлар. Эректе юлдылар коъринедилер — кештеги булытлар шашылган болсалар, ярайды. Бирден биринши кораз шақырды. Маржан оъзи-

нинъ бир кувнак ойына куьлемсиреди де, терезе-яювды кайтара тартты. Сол арада пешке Оьлмес кирип келди.

— Асынъды иштагы, яным, — деди ол кызына.

— Ишким келмейди, абай, — деп, Маржан келип анасын кушаклады.

— Уьйле асынъ ман юресинъ, каскам, сен азбай, ким азсын, — дегенди айтып, Оьлмес барып юмсак диванга олтырды да, оьзининъ касына кызын да олтыртты. Бираздан сонъ: — Йьйынынъыз аьруьв болдыма? — деп сорады.

— Ув-в, абай, — деди, юзи яйнап, Маржан, — сен бир коьрген болгай эдинъ, кайдай аьлемет йьйын болды. — Эм Маржан йьйында болган затлардынъ баьрин де тизип анасына айтты.

Оьлмес коьпке дейим уьндемей олтырганы сонъ, соьзин асыкпай айтып:

— Билген аьдемге, Калмык яман яс тувыл, Маржанайым, — деди. — Оьксиз болып оьскен, язык. Кене де орынлы, аьдетти-йолды билген киси. Онынъ акыннан айтылатаган затлардынъ мен биревине де ьйнанмайман. Суьймеген яманлар айтадылар. Калмык ондай аьдем тувыл. Тек бираз сыпатсыз, наьсипсиз. Айтаяк болсанъ, сыпаттанма наьсип? Калмыктынъ юреги алаал. Кеште, сен йьйынга кеткеннен сонъ, ол, бизге келип, атанъ ман бираз олтырып кетти.

Маржаннынъ коьзлери тоьп-тоьгерек болдылар эм ол:

— Калмыкпа? — деп сорады.

— Калмык, аьше, яным.

— Адасып-сасып, ол бизге кайдан келген ди-ав?

— Неге адасып-сасып болады? Ол бирерде бизге келе турады. Тек, билмеймен, сен йок заманларда келеди. Уяла болартагы.

— Кимнен?

— Сеннен болар. Танъ яс коьринеди, Калмык. Атанъ да соьйтип айтады. Ана сенинъ шинъене балаклынъдай тувыл.

— Шинъене балаклы, дейсинъме? — деди Маржан, шеги катып куьлеп.

— Аягы кутаннынъ аягындай болып, неге усаган ол. Маржан куьлкисин койды да:

— Соны сен неге суьймейсинь, абай? — деп сорады. Оьлмес, кабагын туьйип:

— Алла суьймегенди аьдем де суьймес, — деди. — Уьйкенди-кишкейди билмеген, тербиясыз бирев. Кызтеке. Тавыкбас. Басындагы акылы ана яханем секли фуражкасынынь калакайыннан да кыска болар. — Сол затларды айтып, Оьлмес, тилининь кышувын кандырып, бир оьх деди.

— Ол бухгалтертте, абай, — деп Маржан анасын козьй берди.

— Бугалтыр тувыл, патша да болсын мен ога бурылып та караман. Оьзиннен баскады суьймеген аьдем, кайзаман аьдем болган эди. Мине коьрерсинь оьзек, ол деген кыз-текень сени де суьймейди. Юзимге заркылып юрген бир туьлки ол. Кой, Маржанай, туьн ортасы да авган болар, ятып тыншайык. Сен де эрте тураяксынь.

— Эрте тураякпан, абай, — деди Маржан, анасын-нынь артыннан коьтерилип. — Биз эртен Шилийдинь звеносына отавга ярдамга бараякпыз. Иьйында соьйтип соьйлескенмиз.

— Барыньыз, яным, барыньыз. Ярдам эткен ялгыз калмас деген. Барыньыз.

Анасы шыгып кеткени сонь, Маржан уьйкен ойга калды. Яткан орнында да тыныш табалмады. Караньада коьзине бир Муса, бир Калмык коьрине турдылар.

Тамам кьйналып мойыккан Маржан уьйкыды тек экинши кораз шакырып баслаган заманда тапты. Онда да уьйкысы бек авыр болды, туьсине яман-юман затлар энип, Маржанды тагы да бек кьйнадылар.

«...Караньа дегенде коьз туьрткисиз бир караньа кеше экен. Маржан, кайда баратаганын эм неге баратаганын оьзи де билмей, асыгып бир якка барады. Тоьгерек як караньа басып алган шет-кьйырсыз сазлык. Маржан, тоьбешиктен тоьбешикке каткып, алдыга барады. Алгасаяк болады, ама аяклары бир авыр болып, тегаран коьзгаладылар. Бирден бир авыр куьрсинуьв эситилип шыгады. Караса — бираз алдыда, ийinine дейим опкынга коьмилип, Калмык туры. Калмык неге эсе де, канга баткан коьларын созып, кызга бир затлар айтып, тилегендей болады.

Маржан алдыга шабаяк болады, болган ушин аяклары, тап бир ерге биткендей болып, козгалмайдылар. Бир заманда тегараннан бир Калмыктынъ касына келип, онынъ колыннан ыслайды эм, опкыннан шыгараяк болып, обзине тартады. Бирден Маржан, тайып кетип, обзи де опкынга коьмиледи. Энди ога Калмык ярдам этеди эм, шыгараяк болып, обзине тартады. Коьп шалысканнан сонъ, Калмык муны сазлыктан шыгарып алып, кушаклайды. Маржан да, юрегин бирден бийлеп алган суьйимнен аьлсиреп, Калмыкты кушаклап, басын онынъ омыравына салады. Сол заманда Калмык мунынъ басын коьтерип алып, оббеек болады. Каннынъ кайнаганыннан талмага еткен Маржан да яска тартылады. Бирден караса, оббеек болып турган яс Калмык тувыл, а Муса экен...»

Маржан тувсинде ышкынып бакырып йиберди де, уянды. Манълайы тершиккен эди, обзи де сыгып ястыкты кушаклаган эди.

* * *

Бир зат та билмеген Маржан, каранъа намаздан турып, колхоздынъ конторасына келди. Эсиктен кирер-кирмес болып мунда онынъ алдына Ботай атылды да:

— Эситкенсинъме? — деп сорады.

Юрек сырлары аьр кимге де бек баа болатаны белгили. Тек кайдай баа да болсын, тенълер арасында ондай сырлардынъ куьнине токсан туьрлиси шешилип барады. Ол да белгили. Сога усап, Маржан да Ботай соьле ога сондай таьвесилмес сырларынынъ биревин айтаяк болар деп анълап, тенъине артык эс бермеди де, уьндемей барып столдынъ касындагы олтырага олтырды эм:

— Сен болмасанъ, бирев де келген йокпа, Ботай? — деп сорады.

— Йок, — деп Ботай, шыдамсыз болып, колын силкти эм, Маржаннынъ касына келип: — Ува, сен эситкен йоксынъма аьше? — деп яна бир сорады.

— Не зат эситеек эдим? — деп Маржан куьлди.

Ботай колын ягына салды да:

— Ува-а, озган кеше Кылышхан уыйинде болатан ойында бирев Калмыктынъ карнына беки тыкканды да, — деди.

Маржан бирден ушып турагалды, ама сонда ок, аякларынынъ карувы кетип, былкылдап кайтара орнына олтырды.

— Ботай, — деди ол бир аздан сонъ, туъсининъ арасында собийлеген аьдемдей болып, — Ботай, сосы сен мага бир зат айттынъма, Ботай?

Маржаннынъ шырайы, ак айрандай болып, кашканын коьрип, Ботай оьзи де коркты эм, коллары калтырап, графиннен стаканга сув куйып, оны Маржанга тутты.

— Маъ, муна сувды ишеш, Маржан, — деди тенъине ол.

Маржан стаканды алмады, авыр коьтеридди эм Ботайга сенимли карап:

— Ойнап айттынъма соны, Ботай? — деп сорады.

— Ондай затты, Маржан, ойнап айтпайтаган, — деп Ботай тенъининъ юрегине буз куйды.

— Аьше Калмык соьле кайда ды?

— Кеше больницага аькеткенлер.

— Ярасы авырма экен, билмейсинъме?

— Билмеймен. Оны фельдшер мен бирге Ажатай аькеткен. Келсе, билермиз.

— Кайсы наьлет экен оны эткен?

— Билсенъ, не керек эди. Тек тоьбелести шыгарган Муса, дейдилер.

— Оны ким айтады? — деп Маржан алдыга атылды.

— Коьрген аьдемлер бар.

Маржан манълайынынъ терин суьртти.

Сонынъ арасында Ажатай, Сырма, Тотамаш, Крымхан кирип келдилер. Маржан Ажатайга атылды да:

— Ажатай, Ажатай, келдинъме? — деди. — Кайттинъиз аьше? Аьли кайдай экен?

— Врачтынъ айтувына коьре, ярасы авыр, — деди Ажатай. — Беки талагына да тийген болар деймен.

Бир аздан сонъ, звенодынъ кызларынынъ баьриси де йьгылган заманда, Ажатай:

— Аьше кайтеек боласынъыз, кызлар? — деп сорады.

— Куллыкты айтасынъма? — деп сорады оьз кезуьви мен Ботай оннан.

— Аыше, куллыкты айтаман, — деди Ажатай.

Ботай соьзин бардырып:

— Шилийге ярдам этпеге керек экенине бир соьз де йок, — деди. — Тек Калмыкка анадай зат болган заманда, биз энъ алды ман оны барып коьрип келмеге керекпиз.

Кызлар да, соьзитип этпеге керек дегенди айтып, разы болдылар.

— Мен билистен, деп этсек аруув болар эди, — деп соьзге Маржан киристи, — комсомодынъ атыннан Ажатай эм бизим звеномыздынъ атыннан Ботай барсынлар. А биз, соьзимизден шыкпай, Шилийге ярдамга кетеегинъиз. Оннан сонъ, заман тавып, биз де йоклармыз.

Баьриси де Маржаннынъ айтканын макул коьрип алдылар.

Сол куьн конторада да, кырга бараятырганларында да, кырда отав эткенлеринде де звенодынъ кызларынынъ соьйлеген хабарлары тек бир Калмыктынъ хабары болды. Токсан туьрли йорувлар этилдилер. Тек тоьбелестинъ бас деп неден себеп шыкканын биреве де билмеди. Ким биледи, эгер Маржаннан сораган болсалар, Маржан оьзининъ бир кесек шекленуьвлерин айткан да болар эди. Ама Маржаннынъ кабагы, булытлы куьндей, туьйилген эди, эм ол оьзи де бирев мен де соьйлеспей, куллыгын эте эди. Коьплердинъ билгенине коьре, Маржан Мусадынъ кайгысын шеккен кыз болды. Ама онынъ юрегининъ ишине ким кирип караган ды? Дурыс, Маржан Мусадынъ акыннан да ойланатаган эди. Болган уьшин онынъ ойлары кайдай экенин Маржаннынъ тек оьзи билетаган эди.

Кеште кырдан кайтып келген кызлар авылда тагы да бир хабар эситтилер: танъ атаяктынъ аддында районнан милиция келип, Муса ман Альбий уьйин тинтипти экенлер эм артларына кайтканларында, оьзлери мен бирге яслардынъ экевин де ала кетиптилер.

* * *

Кырдан кайтып келгенлей, Маржан, уьйлерине де бармай, Ботайга шапты. Болган уьшин Ботай ога юректи тыншайткан болып бир хабар айталмады. Калмыктынъ аьли

енгил тувыл экен. Ботай врачтан, коьрмеге болаякпа деп сораган заманда, врач айттырып та унамапты.

Даьме эттирип айткан бир заты сол болды: Калмыктынъ яшавы корккандай кавыфлы тувыл, — деди хабарынынъ сонъында Ботай.

Маржан Ботай-алардан кайтып келгенде, буларда, Оьлмес пен соьйлесип, Ажатай олтыры эди.

— Ботайга барган боларсынъ? — деп билди Ажатай, кыз бан колаасып.

Маржан, аьше дегенин билдирип, басын ийди.

Булар, бир кесек заманды сол хабарды соьйлеп олтырдылар. Сонъында Ажатай:

— Меним келгеним, Маржан, — деди, — сосы куьнлер ишинде бир йьгын этсек, аьруьв боляк эди.

— Комсомольскийме?

— Йок, — деди Ажатай. — Мен билистен, комсомолда болмаган яс-явкаларды да шақырмага керек.

— Айлактан, этеек болсак — этеек, — деди Маржан, артык кызыксынмай. — Тек не заттынъ акыннан соьйлеек боласынъ?

— Олахьй, Маржан, — деди Ажатай, бираз разы болмай, — сенинъ турысынъ мага бираз ярамайды.

— Неге экен?

— Аьше, бир ят аьдемдей болып, суьвик соьйлейсинъ. Мутпаган болсанъ, комитетте сен де членсинъ.

Маржан бирден басын коьтерип алып, Ажатайга суслы карады да:

— Йок, Ажатай, — деди, — муткан йокпан. А сен бизди де муткансынъ эм озинънинъ секретарь экенинъди де муткансынъ.

— Критикады йьйыннан аддын баслайым деп турысынъма? — дегенди айтып, Ажатай куьлди. — Давай, давай, Маржан.

— Аьше, оьтирикпе айтатаным?

— Уьшин, Маржан, уьшин, олахьй. Несин ясырасынъ, куьлыкларымыз осал. Аьруьв болса, анадай затлар да болмас эди. Сонынъ уьшин меним, йьгын этейик дейтаганым да.

— Кайзаман этеек боласынъ? Йьгынды айтаман.

— Бираз абзирленмеге керек, — деди Ажатай. — Руководство ман да соьйлеспеге керек. Белки, райкомнан да шақыраяк болармыз.

— Тек этеек болсак, коьпке тартпай, сосы куьнлердинь ишинде этпеге керекпиз, — деп Маржан оьз ойын айтты.

— Мен де соьйтип ойланаман, — деди Ажатай да. — Кыскасы, мен сага билдирермен.

— Аьруув аьше, — деди Маржан эм булар аманластылар.

БЕКИ

Кылышхан уьйинде болатаган ойында Ажатай да бар эди. Орамда бакырык шыгатаган заманда, ол абскерден келген ястынь атасы эм анасы ман соьйлесип, оларда олтыры эди.

Биревдинь «ай» деп кыйналып бакырган давазын Ажатай авызга еткен еринде эситти. Шавып келип караса, ерде Калмык ятыр эди. Ажатай сол саьатлей бир кесек яслар ман бирге Калмыкты коьтерип алып, Кылышханалардынь уьйлерине киргистип яткарды да, колхоздынь председателине шапты. Болган затты ога айтты да, онынь машинасын алып, йолында советке кирди — телефон сонда эди. Болган уьшин оьлшемен сосындай керекли заманда бакыл эткендей болып, хайырсыз телефон куллык этпейди экен. Участковыйдынь буьгуьн уьйде йок экенин Ажатай билетаган эди — ол Пригорскийге совещаниеге кеткен эди. Соннан себеп Ажатай, заманды босына йиберип турмады да, авыл фельдшерине келип, оны тургысты эм оны ман бирге Кылышхан уьйине кайтып, Калмыкты районга, больницага, алып кетти.

Яралыды больницага салып кутылганы сонь, Ажатай районный милицияга келди. Мунда дежурныйга авылда болган затты билдирди эм дежурныйдынь бираз сораган соравларына явап берип, кеше авылда бирер аьдемлерден

эсиге калган затларын да айтты: Калмыктынъ Муса ман бирге ойнап шыкканын, оннан сонъ Муса ман Альбий экевининъ авыз бетке кетип, сонда бир затлар сойле-генлерин, артынсыра Альбийдинъ артына кайтып келип, орам бетке Калмыкты алып кеткенин, тез арадан тоьбелес шыкканын — соларды тизип айтты.

Авылга Ажатай танъ сес берип баслаган заманда кайтты. Оны ман бирге милиция лейтенанты оперуполномоченный Воронов эм сержант Умаров та келдилер.

Эртенъликте конторага келгенинде, Ажатай, Маржанды аяп, милициядынъ келгени акында кызларга бир зат та айтпады.

* * *

Воронов пан Умаров экеви, курткага эсикти аштырып, уйге кирип келгенлеринде, Муса аъли де уйклай эди.

Коркып, апаты кеткен куртка, милициядынъ аьдемле-ри оьз куллыкларын кутылып, шыгып кеткишей, бир соьз де айталмай, муьйисте кыстырылып турды.

Воронов барып, Мусады уятты. Муса, сак уйклаган болса ярайды, сол сабатлей сескенип уянды да, коьзлерин батлатып, милиционерлерге карады.

— Обыргустай мага неге карайсынъ? — деди Воронов, — Давай, кийин.

Муса баьрин де анълады. Кене болса да, коркканын билдирмеек болып:

— Кайда? — деп сорады.

— Бизге, конакка, — дегенди айтып, ойнай берип каптырды лейтенант.

Сержант Мусага онынъ кийимин береек болып эди, ама Воронов:

— Токташ, — деди де, сержанттынъ колыннан Муса-дынъ ыстаны ман пиджагын алып, киселерин карап бас-лады. Ыстаннынъ бир кисесиннен шыккан кол-явлыкты кайтара артына салды, сонъ оны эм онынъ артыннан коьйлекти иесине атты. Пиджактынъ тыскы киселерин-нен тапкан бир пачка папирос пан серникти де Воронов

кайтара артына салды. Койын-киселерининъ биревиннен паспорт, экиншисиннен... бир беки шыкты. «Беки... беки...», — деген ой Мусадынъ юрегине тап бекидинъ озиндей болып кадалды. А Воронов онынъ арасында паспортты сумкасына салып, бекиди шырактынъ ярыгына аькетип, ян-ягыннан карады да:

— Ого! — дегенди айтып, кылыйыннан Мусага карады. Сонъ бекиди, бир кесек кагытка орап, тоьс-кисесине салды эм, пиджакты Мусага берип, столдынъ кутыкларын актарып шыкты. Болган уьшин кереккендей болып, мунда бирший де таппады.

Тек Мусады да озлери мен бирге алып, милиционерлер шыгып кеткени сонъ, бай-бай шалып йылады язык куртка.

* * *

Альбий де уйкалай эди. Эсикти онынъ атасы ашты. Ястынъ киселериннен бир зат та табылмады. Сонынъ арасында Альбийдинъ атасы улына ювыклап келди де, ашудан сав кевдеси калтырап:

— Ийттен тувганнынъ аьвети, — деди, — айтылган соьзге бир тынъламадынъ, энди мени де уятлы эттинъ, озинъ де ыласаягынъа ыластынъ.

Куллыкларды кутылып, энди шыгайык деп турганларында, Вороновтынъ коьзине терезе-туьпте яткан бир эски книга илинди. Книгадынъ озьи илинеек те болмас эди, ама онынъ арасында, шети бираз коьрине берип, бир коьк конверт туры эди.

— Машинага аькетинъиз, йолдас сержант, — деди Умаровка ол.

— Есть! — дегенди айтып, Умаров Муса ман Альбийди алып шыкты, а Воронов барып книгадынъ арасыннан конвертти шыгарып алды да, онынъ кимге язылганын окыды. Сонъ:

— Сейир, — дегенди озьи-озьине айтып, басын шайкады эм артынсыра, конвертти кисесине салып, уьйдинъ иеси мен аманласты да, шыгып кетти.

ЙОЛЫ БОЛМАДЫ

Туьн ортасы авганлы кайзаман. Авыл уйкалайды. Эректен келип, паровоздынъ кышкырганы эситиледи. Бираздан сонъ, ер сенькиддетип, Пригорский бетке товарный поезд озады. Тагы да, кулактынъ шувылдаганы эситилетаган тынык туьсти. Авыл уйкалайды. Уьйлердинъ терезелери каранъа. Тек Маржан уьйининъ бир терезесинде ярлык кобринеди. Маржан уйкаламайды. Авыр ойлар уйкалатпайды кызды. Терезе-туьпке тийгистилип стол салынган. Уьстинде, сол колдагы шетинде, стол-шырак янады. Маржан олтырган. Алдында яйылып салынган кара клеенка тыслы калын тетрадь. Колында калем. Соьле Маржан обзининъ тетрадьке язган затларын кайтара окып туры.

«Ужасное событие... Бедный Калмык, как должно быть, ему тяжело сейчас! И неужели к этому дикому случаю причастен Муса? Мне не хочется верить в это. А впрочем... Но хорошо ли я его знаю? Правда, он вежлив как-будто, ко мне относится неплохо, и я не замечала у него дурных наклонностей. Но разве этого достаточно, чтобы сказать, что ты человека знаешь хорошо? Может, быть, я не приглядывалась к нему, слишком доверяла своему чувству? Нет, нет, все равно я не хочу верить! Может быть, мне и в самом деле просто не хочется верить? Может это голос чувства, а не рассудка? Сердце, что же ты молчишь?.. Но его ведь арестовали. Что это — ошибка? Недоразумение? А почему же тогда все, или почти все указывают на него, говорят о нем с такой неприязнью? И Ажатай, и Сырма, и Тотамаш и... абай — все, все. Эх, Муса, Муса, зачем ты дружил с этим беспутным Альбием? Что ты нашел в нем хорошего? Ведь все говорили и видели, что Альбий дурной человек, грубиян и забияка. Ты один только не замечал всего этого... — «Говорят, что у Мусы в кармане нашли какой-то ножик, и ножик этот будто был в крови. Ужас! Но ведь я знаю, что Муса никогда не носил ножика. А впрочем, постой... у него, кажется, и в самом деле был ножик. Такой красивый, с перламутровым черенком. Он однажды показывал мне его. Потом, помнится, говорил, что потерял его, и очень огорчился: будто это был подарок какого-то его друга. По-

стой, когда же он показывал мне свой ножик? Не помню. Но знаю, что это было давно — что-то месяца полтора, или даже два тому назад. Ох, хоть бы скорее все это...

Но вот вопрос, который волнует меня и на который я не могу найти ясного ответа: почему в наше время, когда все кругом так красиво и радостно, когда впереди все так ясно и хорошо, почему в это время в жизни происходят такие вот позорные явления? Работать хочешь — пожалуйста. Учиться желаешь — все двери открыты. Но нет же, надо каким-то негодьям где-то поднять пьяную драку, кому-то всаживать нож. От чего это? Плохо все-таки работает наша комсомольская организация. Членские взносы и сбор всевозможных сведений для начальства — вот и вся работа, которой занимается наш Ажатай. Ну да, но он ли один виноват? А мы? Что мы делаем — комсомольцы? Удобрения, прополка, обязательства, борьба за их выполнение — ничего больше. А о главном — людях, работе с ними, о воспитании их — мы и забываем. Плохо!..»

* * *

Сол затларды язган эди Маржан дневнигине. А эртенъликте эртенъ мен турып, районга кетти. Онынъ акында Маржан колхоздынъ председатели мен туънегуън соьйлесип койган эди.

Маржан соны ман бараятырган ерине бара турсын, а биз онынъ арасында Оьлместинъ не затлар этетаганын карап шыгайык.

Байын фермага, оннан сонъ кызын районга озгарып болганы сонъ, куън де тувып, бираз коьтерилген заманда, Оьлмес эртенъги шайын ишти де, уьйден шыкты. Онынъ бараяк ери ой бетте эди.

Арасы бир сабат кадер кеткенде, Оьлмес тувра Келдий уьйине келди. Кызынынъ Муса ман тенълескенин аьтте айттырып унамайтаган Оьлмес баска заманда Келдий уьйине келмес эди, келсе де, сондай тенълесуьвди яратпайтагынын айтып, Мусадынъ анасы ман бир аьруьв этип соьйлеспеге

келеек болар эди. А согле келгени, Муса ысланган эм соннан себеп, авыл аьдетин этип, Келдийге «ха-йырлы каза болсын» айтып, онынъ кайгысын боьлмеге керек. Узун соьздинъ кыскасы, коьптен бери коьриспеген авылдас эм таныс курткалар, аьдет саклап, кушакластылар, колластылар, аман-эсенлерин сорастылар, Мусады айтып, кайгы боьлистилер. Келдий конакка шай салаяк болып эди, ама Оьлмес, берекет берсин, кыйналма, уьйден янъы ишип шыктым, деп унамады. Оннан сонъ курткалар олтырып, аннан-муннан соьйлесип, авыл хабарларын айтып басладылар.

Соьз соьзден шыгып кетип, булар тагы да Мусага коьштилер.

— Атасыз обскен ялгызымнынъ кайгысыннан, Оьлмес, каста таппага турыман, яным, — деди Келдий. — Сен де бир ялгыз баладынъ анасысынъ, меним кайгымды анълаяк боларсынъ.

— Наьсипсиз Келдий, анъламайтаганма, бек те анълайман. Не этерсинъ аьше, алладынъ буйырып турганы сол, коьзим, — деди Оьлмес.

— Солайтагы, — деп Келдий, кайгылы коьзлерин эрек каратып, басын шайкады. Бираз уьндемей турганы сонъ: — Маржан кайтеди, авырмай-нетпей турама? — деп сорады.

— Аллага шуькир, аьруьв, — деди Оьлмес. — Куллыгын этип юреди. Бир билгени сол кыр, куллыгы, йьйын. Тамам атасындай, тыныш билмейтаган ян.

— Соьлегилердинъ баьриси де сондай, Оьлмес, — деди Келдий эм артынсыра: — Наьсиплисинъ, яным, халктынъ авызында болган, алтындай, кызынъ бар — оьмири узак болсын. Наьсиплидинъ уьйине туьсер Маржаңдай авьлет, — деп косты.

Оьлместинъ тоьбеси коькке етти, кене болса да, оьктемин ясырып, ол озин эм кызын мактамады да:

— Карнынънан шыккан баласынынъ кайгысын ким шекпес, Келдий, — деди. — Маржанымнынъ наьсипли болганын бир коьрсем, оьлсем де оькинишли кетеек тувыл эдим.

— Меним де сол эди Мусатай языгыма сагынганым. Болган уьшин...

— Ах, Келдий, — деди Оьлмес, онынъ соьзин боьлип — айтпаяк болган эдим, анадай басы болып, уьйкен куллыкта турган Муса, ана алсудыр Альбий мен тенълесип, не казага, не баьлеге калган эди? Ога тенъ аз эдиме? Яман ман бас коскан — яхшылыкка ыласпас деген.

— Ах, дуныям-ав, Оьлмес, — деп куьрсинди Келдий, — ога оны айтпаган мен эдимме, кой, яным Муса, сол бирев яман ман бас косып юргенинъди, кел кой, деп ога кешеси-куьндизи тилемеген мен эдимме? Не амал, аслахъй тынълаталмадым. Энди, соны уьйге капап неге тургыстпадым, барып Альбийдинъ озине, яде атасына неге тиймедим деп, озкинип оьлемен. Атасы сав болган болса, ондай затка ыласпас эди.

— Атасы, не этерсинъ, Эли, халкы уьшин оьлип кетти, — дегенди айтып, Оьлмес Келдий мен унаспады. — Еринде еннетли болсын. Аллага шуькир, озинъ савсынъ. Айтаяк болатаным, балага каты болмага керек. Соьйтип, басыннан сыйпап эркетип озстирилген бала сонъында басынъа минер.

— Уьшинин айтасынъ, Оьлмес, — деди Келдий. — Ялгызым деп, эркетип озстиргенмен. Энди азабын шегип олтыраман. Бактым солайтагы.

Оьлмес, уьйлерине кайтып, Келдий-алардан шыккан заманда, куьн, аямаган коьтерилип, кишкей куслык шагына ювыклаган эди.

* * *

Маржанга Калмыкты коьрсетпедилер. Врач ога, ястынъ температурасы соьле бек уьйкен, эси туман, коьрген аьдемин танымайды деп, ясырмай туврасын айтты.

Больницадан бек тоьмен болып шыгып, авыр ойларга коьмилген кызды аяклары тувра милицияга алып келдилер. Дежурный олтыратаган уьйде онынъ алдына:

— Кел, кел, Маржан, хош келдинъ, — дегенди айтып, Маржаннынъ эрте таныйтаган ясы сержант Умаров Амит шыкты.

Кайда келгенин Маржан тек сол заманда анълады. Сол сабатлей шыгып кетейим деп ойланып эди, ама уьй-

тип эткен уят экенин анълады да, Амит пен колласты эм артынсыра:

— Меним келгеним, Амит, — деди, — болаяк болса, начальник пен бир соьйлеек затым бар эди.

— Начальник соьле йок — областьке кеткен, — деди ол.

Сонъ: — Ясыртын болмаса, соьилеегинъ не зат эди? — деп сорады.

Маржан Мусады айырып алып айтпага болмады да:

— Озган кеше ысланган яслардынъ акыннан эди, — деди, аз кызара берип.

— Ол заманда сага кереги начальник тувыл, Маржан — деди сержант, а лейтенант Воронов. Тек... — деп ол тагы да бир зат косаяк болып эди, ама неге эсе де соьзин уьзди де: — Бараман дейтаган болсанъ, мен звонить этейим, — деди. — Эт, — деди катырып Маржан.

Арасы бир такыйка кадер кеткени сонъ, Маржан Вороновтынъ кабинетине кирди. Лейтенант Маржаннынъ алдына шыгып, онынъ колын алды, оннан сонъ оззининъ орнына олтырып, ога столдынъ касындагы, озине туслас болып салынган олтырады коьрсетип:

— Олтырынъыз, йолдас Булатова, — деди.

Маржан, савбол айтып, олтырды. Лейтенант ол заманда:

— Мага айтаяк затынъыз бар эдиме, йолдас Булатова? — деп сорады.

Маржан, басын тоьмен салып, бираз уьндемей турды. Ол соьзин кайтип баслаягын билмей кыйналды. Сонъ йигерленип басын коьтерди эм айлак асыгып:

— Мен Мусадынъ куллыгы уьшин келген эдим, — деди — Иналов Мусадынъ.

— Иналовтынъ, дейсизбе? — Лейтенантынъ каслары йогары йоргаладылар. Ол, бир затлар ойлана берип, бармакларын стола ойнатты. — Сиз онынъ акыннан бизге не зат айтаяк болган эдинъиз?

— Мен айтаяк болып тувыл, а, эгер болаяк болса, коьреек болып келген эдим, — Маржан кызарды.

— Бу енъил шешиле коятаган куллык тувыл, — деп лейтенант басын шайкады, сонъ, Маржаннан ызын алып, папирос ишти. — Иналов сизинъ ненъиз болады?

— Биревим де болмайды, — деди Маржан, тагы да бек кызарып, — танысым. Биз бир авылданмыз.

Воронов кыздынъ кызарганын коьрип:

— Хаьтеринъиз калмасын, йолдас Булатова, — деди, — мен бу затты тек соьйлейим деп сорамадым. Коьресизбе, Иналовтынъ эм онынъ йолдасынынъ куллыгы аьли де кутылганы йок. Белки, сиз бизге бир ярдам этпеге боларсыз, э?

Маржан ушып турагалды. Кыздынъ шырайы бирден агарып кетти, эринлери калтырадылар.

— Йок, мен мундай затларда ярдам этетаганлардан тувылман, йолдас Воронов! — деди ол, каты айтып.

Кыздынъ артыннан лейтенант та турагалды эм юмсак йыльмая берип:

— Тутпанъыз, йолдас Булатова, мен сизинъ хаьтеринъизди калдыраяк болмадым, келиспеген бир зат айтып олтырган болсам, кеширинъиз, — деди ол.

Маржан яс лейтенантка бираз карап турды. Вороновтынъ таза эм яс шырайында кайтеегин билмей кыйналганы коьринип туры эди. Маржан озининъ бираз катылык эткенине оькинди эм ол, йыльмая берип:

— Меним сизге хаьтерим калмайды, — деди.

— Ол заманда бек аьруув, — деп лейтенант суйинди. — А Иналов пан коьрисуувди айтатаган болсак, мен ол затты этип болмайман, йолдас Булатова. Куллык аьли де кутылганы йок. Эгер передача беремен дейтаган болсанъыз, бермеге боляксыз.

— Йок, сав болынъыз, передача береек тувылман, — деди Маржан эм артынсыра лейтенант пан аманласты.

ПИСЬМО

Баслап алынган даь деген соравда Муса да, Альбий де, бир зат та билмеймиз деп, ант этип, ув ялап турдылар. Сонъында, алынаяк аьдемлердинъ баьриннен де сорав алынып, керекли материаллардынъ баьриси де йьйылып, бир неше куьн кеткени сонъ, лейтенант Воронов соравга Мусады тагы да шақырды. Муса, шырайы саргайып, коь-

злери де уьнъирейип, бек яман туьрленген эди. Уьстиндеги аьруув костюмы уйпаланган, бек яман кирленген, бир эли калакайлы кепкасы да сыпатын йойып, шибереке секленип калган. Турганы эне йьрманшы йьлларда йольгатаган бир уркаган болган эди.

Кабинетке кирип олтырганы сонъ, Воронов оннан:

— Аьлинъ калай ды? — деп сорады

— Яман тувыл, яшаймыз, — деди Муса, эрлигин йой-маска шалысып.

— Коьрип турыман, — деди лейтенант, Мусадынъ костюмына, кепкасына-затына карап эм бираз селеке этип куьлей берип.

Муса олтырган еринде кыпынълады, эринлерин ялады, пиджагынынъ аддын суьртти.

— Аьше кайтеек боласынъ, Иналов, — деди Воронов, — соьзимизди баслайыкпа?

— Не соьз? — деп Муса бир зат та билмеген киси болды.

Лейтенант агылжыр касларын бир-бирисине тартып аькедди.

— Аьйлежиме, Иналов, — деди Воронов. — Куй-рыгынъды туьлакидей булгааклап тербегенинъди кой да, туврасын айт. Табан тиресуьвден маьне шыкпаяк. Соны ман...

— Мен бир зат та билмеймен, — деп Муса лейтенанттынъ соьзин боьдди.

— Ия! — Лейтенант баска бир зат та айтпай, столдынъ кутыгыннан шыгарып алды да: — А муна затты коьргенинъиз болганма? — деп сорап, Мусага бир беки коьрсетти.

Мусадынъ коьзлери батладылар эм ол тутлыга берип:

— Йо-йок, коьргеним йы-йок, коьрргенмен, — деди.

— Коьргенсинъме, коьргенинъ йокпа?

— Бу беки меники эди, сонънан мен...

— Туьби, беки сеники, солайма?

— Меники эди, сонънан мен оны йойткан эдим. Бу меним йойтатаган беким.

— Кайзаман йойткансынъ?

— Эсимде йок, бир ай ярим, яде эки ай болган болар, — деди Муса, а оъзи «Ярабий, бу беки оларга кайтип туъскен ди-ав?» — деп ойланды.

— Соннан бери сиз бу бекиди юргисткен йоксызба?

— Йок.

— Аруув, солай да болсын. Аъше беки сизинъ кисенъизге кайтип туъскен ди?

— Кой, анълаган затым йок. — Муса колларын яйып, ийнин кысты.

— Аруув. Батыров пан неге тоъбелескен эдинъиз аъше?

— Бас деп ол сокты мени.

— Но илинисти баслайтаган сизсиз де.

Муса уъндемеди. Лейтенант ога тигилип карап турды да:

— Тоъбелести неден себеп басладынъыз? — деп сорады.

Муса коьп ойланып турганы сонъ:

— Бир кыздан себеп, — деди, ясырмай.

— Туъби, куьнневден шыгып кеткен эдиме?

— Солай болмага да болар.

— Кыздынъ аты ким ди?

— Это не имеет значения, — деди Муса, орысша айтып.

— Булатова тувылма, Маржан? — деп сорады бирден, куьлемсирей берип, лейтенант. — Сосы куьнлерде ол бизге де келип кетти. Сизи мен коьриспеге келген эди.

Муса ушып турагалды. Ярыгы соьнген коьзлери яна йылтырадылар, юзине аъдем айткысыз куваныш энди эм ол, столга энъкее берип:

— Уъшини мен айтасызба? — деп сорады, суьйинишине ютлыгып.

— Олтырынъыз, Иналов, — деп лейтенант оны суьвиты эм Муса олтырганы сонъ: — Туъби, Булатовадан себеп. Аруув кыз.

— Онынъ арууви мен аруув тувыл экени бизим куллыкка кирмейди, — деди Муса.

— Аруув аъше, — деди лейтенант эм соьзин кутылып: — Соны ман, тоъбелес болатаган кеше беки сизде тувыл эди, Батыровты согатаган сиз тувыл? Солайма?

— Солай.

— Ама беки сизики?

— Меники эди.

— Сонъында сиз оны йойткансыз эм йойтканынъыз эки айга ювык болады?

— Аьше.

Лейтенант туьтин ишти. Муса туькиршигин ютты. Воронов ога кылайыннан карап йылмайды, папирос берди. Муса асыгып алып, оьпкесине шаддырып, папирос тартты. Сонъ лейтенант бирден:

— Сиз Джамиев пен, Альбий мен теньлесетаган эдинъызбе? — деп сорады.

— Теньлесетаган эдик, — деди саксынып Муса. Ысланганы бери Муса сол аьдемнинъ атын суьймей эситетаган эди.

— Буздырыспайтаган эдинъызбе?

— Йок. — Бираз ойланып турганы сонъ Муса: — Уьшин, бир кайта ога суд кесилетаган заманда, мен оны шуьшлеп, шаатлыкка барган эдим, ама оны Альбек эрте мутып кутылган, — деп косты.

— Онынъ ол затты муткан экенин сиз аьруув этип билесизбе?

— Аьруув этим билемен, — деди Муса, а ишиннен оьзи айтканына оьзи де артык ьйнанмады.

Лейтенант стол астындагы звонокты басты эм дежурный кирип келген заманда, ога Мусады коьрсетип:

— Аькетинъыз, — деди.

Мусады аькеткенлери бираз кеткени сонъ, кабинетке Альбийди киргисттилер. Альбий ьсланатаган кешесиндегиндей болып, соьле де оьзин айлак бойсынсыз, коькирек эм арсыз этип ьслай эди. Воронов Альбийге бир ягыннан суьймей, бир ягыннан да аяп карады. Воронов оьзининъ юргистетаган куллыгыннан билетаган эди, Альбийдей оьтириктен копарсыйтаган эм оьтириктен йигитсийтаган аьдемлер туфай-туфайга калганда, энъ коркак янувар болып шыгатаган эдилер. Альбий, элбетте, болаягы болып, боягы синъип кутылган преступниклерден тувыл эди. Каттып кутылган преступник, элбетте, оьзининъ эткен огырсызлыгын, Альбийдей этип енъил йосык пан этпес эди.

Кене болса да Альбий юрис-турысында сондай хулиганларды эркилеп, озин соларга усаткысы келип тутатаган эди: ондайларды Альбий тутнакта коьрген болар эди.

Воронов Альбий мен куллыкты коьпке тартып турмады. Ол Альбийге сол сабатлей бекиди коьрсетти.

— Муна затты таныйсызба? — деп сорады ол.

Альбий, коьзи кызган аьдемдей болып, бекиге бир кесек карап турды, сонь басын шайкап:

— Йок, коьрген затым тувыл, — деди.

— Йок, дейсизбе? Аьше, ол заманда мен айтайым: муна беки сизинь Батыров Калмыкка тыгатаган бекинъиз. Соньында сиз оны кайтип эсе де озинъиздинь тенъинъиз Муса Иналовтыиь кисесине салгансыз. Бекиге югып калган кан Батыровтынь каны.

Альбий олтырган еринде артына шалкайып, басып шайкады да:

— Э-э, начальник, — деди, — айтаман десень, неди де айтпага болаяк. Беркитпеге де керек болады.

— Беркитилип кутылынган. Бекидинь сабында сизинь бармакларынынъыздынъ ызлары бар..

— Оьтирик! — деп ышкынды Альбий. — Сиз мени яладан ягаяк боласыз.

— Оьтирик тувыл, — деди сап-сабыр болып лейтенант. — Ол зат лабораторияда каралып беркитилинген.

— Оьтирик сизинь лабораториянынъыздынъ айта таганы!

— Лаборатория — ол наука. А наука оьтирик айтып билмейтаган. Соны ман аьше сиз, бу беки тоьбелес кеше сизде болган йок, дейсизбе?

— Болган йок.

— Бу бекиди сиз бир заманларда Иналовтан урлаганынынъызды да айткынъыз келмейме?!

Альбий саьспеклеп кетти: ондай зат соралар деп ол билгени йок эди, ама ойланмага заман таппага шалысып, озь сорадын берди:

— Ким Иналов ол оьзи? — А оьзи Мусадынь акында: «Сатыпты, наьлет!» — деп ойланды.

— Иналовты да танымайсызба, озинъиздинь тенъинъизди? — деди лейтенант.

— Бир Иналовты да билмеймен мен эм бир бекиди де урлаганым йок! — деп катырды Альбий.

Лейтенант сонъы затын шыгарып салмага катты эм ол, Альбийге коьзлерин шуькирейте берип карады да:

— Энди айтынъыз, Джамиев, Кривоносков деген ким ди? — деп сорады.

Альбий дир дей туьсти, эм ол затты лейтенант коьре калды. Альбийдинъ дир дей туьскенининъ маьнеси, онынъ эсине сол сабатлей йиберилмей калган письмосы туьсти. «Ялпайдым!» — деген ой ювырысып кетти мунынъ ба-сында. — Неужели, ол письмо булардынъ колына туьскен болады? Йок, йок, мен оны тоьсектинъ астына салып яткан эдим, а тоьсектинъ астын олар тинтпедилер. Аьше, Кривоносковтынъ акыннан олар кайтип билгенлер? Меним оны ман бирге тутнакта ятканымды сорастырып билген боларлар. Ондай затларга олар уста ды. Аьше яткан болсам не этеди? Просто мени коркыстаяк болады...

— Кривоносков па? — деди Альбий, эсине туьсирмеге шалыскан кисидей, маьзлайын сыйпай берип. Сонъ: — Йок, мен ондай аьдемди билмеймен, — деп явап берди.

Лейтенант тигилип Альбийге карады. Якларынынъ этлери каты-каты болып йыбырдадылар, онъ кабагы тар-тып алды. Оьзин тегаран бир ыслап турганы коьрине эди. Воронов, шийкенген аьдемдей, йыйырылды эм акырын, ама каты айтып:

— Не то дейсинъ сен, Джамиев! — деди. — Сонъ ол бекиди стол-кутыкка салды, онынъ ишиннен шыгарып бир коьк туьсли конверт алды эм оны бир аз коьтере берип:

— А муна письмоды сиз кимге язгасыз? — деп сорады.

Альбий ап-ак болып кетип, колларын алдыга созды.

— Олтырынъыз! — деп буйырды лейтенант эм Альбий опырап орнына олтырды. Онынъ арык, узун кевдеси, майыскан курыктай, буьгилди.

— Не зат язатаганынъызды окыйымма? — деп сорады Воронов.

Альбий кыймылдамады. Ол собле лейтенанттынъ со-раганын эситпеген болса да ярайды. Ама Воронов окып баслады:

«Наше вам, кент! — деп орысша язылган эди письмоды. — Как ты шинкуешь там житуху? У меня все в ажуре. Шабашничаю; давлю пузырьки. В общем — ничтяк! Мусор уже не беспокоит меня. По-прежнему играю в дружбу с тем типом. Помнишь, я тебе рассказывал? Это тот самый паскудник, который меня заложил. Кажется, роль «закадычного» играю неплохо. Он ничего не подозревает. Знаешь, тут он втюрился в одну кралю. Назревает мировое дельце. Я подогреваю его, и думаю при случае расквитаться с ним, с подлецом. Мне еще хочется...».

— Болаяк, — деди, давазын тегаран бир шыгарып, Альбий.

Воронов письмоды конвертке салып, стол-кутыкка ясырды да, колына карандаш алды эм алдына кагыт салды.

— Ол заманда озинъиз айтынъыз, — деди ол. — Баърин де айтынъыз, бир затын да ясырмай.

Эм Альбий, ара-арада тоьгилеп шыккан коьзясын суьрте берип, Мусадан оьшин алаяк болып кайтип юргенин, оны оьтириктен оьршитип турганын, онынъ бекисин кайтип урлаганын, алгы кеше алабуркасыннынъ арасында Калмыкка бекиди кайтип тыкканын эм оннан сонъ алыс-беристинъ ишинде оны Мусадынъ кисесине кайтип атканын — баърин де тизип айтты.

Эртеси куьн Мусага он бес куьн бердилер. А Джамиев Альбийдинъ куллыгын лейтенант судка йиберди.

МАРЖАННЫНЪ ЯЗГАНЫ

Баягында Ажатай ман Маржан экевининъ айтатаган йыйыны, олар соьйлескениннен сонъ доьрт куьн озды дегенде, кеште болды. Комсомолдынъ райкомыннан да аьдем эм оны ман бирге милициядан лейтенант Воронов та келдилер. Йыйын бек аьлемет болып, тувра кайнап озды. Шыгып соьйлеген комсомолецлер комсомолда болмаган яслар-кызлар да, юреклеринде болган затларынынъ баърин де шешип айтып, айлак кызык соьйледилер.

Йыйылганлар, артык та бек эс берип, лейтенант Вороновтың сойлегенин тыңладылар. Лейтенант оззининъ соьзинде, коьп туьрли фактлар аькелип, олардынъ ишинде Муса ман Альбий экевлерининъ акында да айтты...

Йыйыннан Маржан, озин биревге де озгартпай, ялгыз кайтты. Уйлерине ол тап бир каты авьрган аьдемдей, аякларын тегаран алып басып, бек бузылып келди. Анасынынъ сораган бир затларына явап та бермей эм ога караган да этпей, тентиревший берип, оззининъ пешине кирди де, барып диванга йыгылды. Тынышсызланып, онынъ артыннан кирген Оьлместе, арыгаман, абай, бираз тыншайгым келеди, деп артына кайтарды. Сол ятувы ман ятып, Маржан коьтерилмегенлей, туьн ортасына дейим диванда калды. Сосы авьр заманнынъ ишинде кыздынъ кайгы баскан юреги не шекти, не шекпеди, ол оззи не ойланды, не ойланмады.

Туьннинъ бир саьатлери болган заманда, Маржан диваннан турды да, эсик алдына шыгып, бир аз кезинип келди.

— Маржан, асынъды берейимме, яным? — деп соьрады оннан анасы, такта-орындыкта, шешинмей, мызгап кеткен ериннен уянып.

— Керек тувыл, абай, уйкым келеди, ятаман, — деп Маржан пешине кирди.

Болган уьшин Маржан уйкламага ятпады. Ол столда орнына олтырып, онынъ кутыгыннан дневнигин шыгарып алды да, ога деп язды:

«Как-то утром в степи я увидела маленький полевой цветок — голубенький, нежный и такой беспомощный, — писала она в дневнике. — На нем блестели росинки. Он, видно, только-только распустился и так радовался утреннему солнцу! Вдруг ко мне подошла Тотамаш — хотела что-то сказать, и нечаянно наступила ногой на этот цветок. Мне тогда показалось, что моя подруга совершила что-то чудовищно-бесчеловечное. Я вскрикнула и, не помня себя, с силой оттолкнула ее...

Мне невольно вспомнился этот случай, когда лейтенант Воронов стал рассказывать о Мусе. Эх, Муса, Муса... Ты оскорбил во мне самое дорогое и чистое, самое светлое и нежное. Да, я любила тебя. Может быть, как-то дико, неосознанно, непонятно, но любила. А ты... Как мне было стыдно и тяжело! Мне казалось, что все смотрят на меня и осуждают, и я готова была провалиться сквозь землю. А за что? За то ли, что я, как тот цветок, улыбалась утреннему солнцу? Боже мой, мне даже не о чем писать, Муса. Я не найду слов для тебя. Зачем же ты так жестоко обманул мои такие светлые надежды? Зачем ты растоптал полевой цветок, который только-только распустился?.. Мама, мамуленька моя родная! Какая ты у меня умная, хорошая и добрая! Наверное, на всем-всем свете нету такой мамы...».

А собрание было очень интересным. Взволнованный, откровенный, смелый разговор! Чувствовалось, что наши ребята просто изголодались по такому разговору. Как они выросли — наши парни и девушки! А как возросли их культурные запросы! Просто удивительно! А мы, так называемые вожаки? Да, что там говорить... Ох, и попоптел же наш Ажатай! Он, бедняга, отдувался за всех нас — комитетчиков. Досталось и райкому комсомола. Здорово подкусила Сырма представителя райкома. Она посоветовала ему завести служебную собаку, с помощью которой тот мог бы найти дорогу в наш аул. Зал ответил на ее слова громом смеха. Нашему председателю совета, а также и колхоза и секретарю парторганизации — тоже было жарко. И поделом нам! В самом деле: молодежи негде провести свободное время. Клуб вечно под замком. Клуб? Да разве это клуб? Развалина — бывшее здание мечети, которому, наверно, больше ста лет. Библиотека ютится в маленькой и грязной комнатушке при сельсовете. В ней только одни старые, читанные-перечитанные книги. Правда, выступая на собрании, наши председатели и секретарь парторганизации пообещали подумать, помочь. «Что-нибудь сообразим...». Так сказал председатель совета. Смешно! Он ведь обещает не первый раз. А Ботай, Ботай... Какая она молодец! Отвечая на слова председателя, она рассказала, как к одному такому обещателю однажды во сне явилось «обещание» в образе какого-то сторукого чудовища и стало душисть его, как на

следующий день тот председатель снес старый клуб в ауле и начал строить новый. Постой, а почему, собственно, мы должны добиваться от них обещаний, потом, сложа руки, ждать, когда они выполнят их? Почему бы нам, молодежи, самим не взяться за дело и выстроить своими силами, скажем, хороший клуб с библиотекой и читальным залом при нем. Правильно об этом сказала Крымхан. Говорят, что в Пригорске комсомольцы города сами, на общественных началах, построили большое красивое здание под детские ясли. Чем мы хуже их? Или вот: уже сколько лет мы дерем горло, что у нас в ауле на окраинных улицах непролазная грязь — ни пройти, ни проехать. Кричим, откуда-то ждем помощи... А могли бы и сами покончить с этим безобразием. Дай только ключ — и наши ребята Эльбрус сдвинут с места!.. А Ажатай, откровенно говоря, плохой руководитель молодежи. Он какой-то не такой, каким должен быть комсомольский вожак. А ведь Сырма правду сказала на собрании: «Его надо вытягивать трактором...». Сырма и на отчетно-выборном выступала против его кандидатуры. Но не поддержали ее. А жаль...».

Маржан калемин садды да, кол-сабатине карады. Уьшевге йырма такыйка кирген эди.

— Боляк олтырганымыз, — деди ол биревге айткандай болып, эм дневнигин йыйды да, орын салып баслады.

ЙОЛЫҒЫСУВ

Уьстине ак халат кийип, Маржан палатага кирип келген заманда, Калмык, бир книга окып, орындыгында ятыр эди. Кыз онынъ касына келип токтаганда, Калмык, коьзин книгадан айырмай:

— Что сестрица? — деп сорады.

— А какую вы книгу читаете? — деп, давазын туьрлендирип, сорады Маржан да орысша.

«Не хлебом единым», — деди Калмык, сонъ: — Замечательная книга, сестрица, — дегенди айтып, кызга караганлай, колындагы книгасы бирден ерге туьсти де кетти.

— Мма... Маржан, сенсинъме? — деди Калмык, коьзлерин бир ашып, бир явып.

— Мен, Калмык, — деп Маржан, книгады ерден алып, тумбочкага салды да: — Кайтесинь, Калмык? — дегенди сорап, онынь орындыгынынь бас бетиндеги олтырага олтырды.

Энди де эсин йыялмай турган Калмык, айтпага соьз табалмай калганыннан, онсыз да олтырып кутылган Маржанга:

— Олтыр, Маржан, — деп ога олтырады коьрсетти эм онынь олтырганьын коьргенинде, тагы да бек сасып: — Аьруьвсиньме, Маржан? — деп сорады.

— Аьруьвмен, Калмык, — деди Маржан, куьлемсирей берип. — Оьзинь калайсынь?

Калмык терлеп кеткен маньлайын колынынь сырты ман суьртти де:

— Уф! — деди. — Дуныяда сондай затлар да болады экен.

— Кайдай?

— Оллахый, Маржан, мени булайда бирев йоклар деп, оьмиримде де билген йок эдим.

— Уьйтип босына айтасынь, Калмык, — деди Маржан. — Мен мунавы ман экинши кере келип турыман...

— Уьшини мен айтасыньма? — деп Калмык бир де бйнангысы келмеди.

— Ботай ман Ажатай экеви де келип кеткенлер, — деп Маржан ясты суьйинте берди. — Тек сенинь аьлинь авыр эди де, сени бизге коьрсетпедилер.

Эсине не зат туьскенин ким биледи, Калмыктынь шырайы бирден туьнбилди эм эринлери де, йыламага турган баладынь эринлериндей болып, аз-маз калтырап кеттилер.

— Сав болыньыз, Маржан, — деди бир заманда Калмык. — Оьлгишей де мутпан мен сизинь мага эткен яхшылыгыньызды.

Маржан, уялыппа яде юрегининь таласын еньмеге шалысыппа, басын тоьмен садды, сонь:

— Аьлинь кадай ды, Калмык? — деп уьшинши кере сорады.

— Аьруьв, Маржан, бек аьруьв, — деди энь соньында Калмык. — Врачлардынь айтувына коьбре, бир юмадан — юма ярымнан шыгаяк боларман. Ботай-алар, нелер кайтедилер?

«Бас деп Ботайды сораиды», — деген ой ювырыса кетти Маржанның басында. Болган уышин ол, бир зат та сездирмеди де:

— Баъриси де аруув, — деди. — Ботай да, Тотамаш та, Сырма да, Ажатай да — баъриси де сага салам айтарсынъ дедилер. Эртен озлери де келеек боларлар.

— Алейкум салам, — деп, Калмык тень-йолдасларынынъ йиберген саламларын алды эм артынсыра яна кайгы шырай-ланып: — Куллыксыз ятканнан яманы йок экен, Маржан, — деп шагыңды.

— Не этерсинъ аьше, — дегенди айтып, Маржан да онынъ кайгысын боьлди.

Калмык бирден:

— Меним машинам кайтеди экен, билмейсинъме, Маржан? — деп сорады.

Бу сорав кызга бираз ярамады. Онынъ юрегининъ йыры соьле коьтере баска эди, соннан себеп, «машина» деген соьз ога, юректинъ майын ириткен аруув анънын арасына тыгысып кеткен бир яман так-туктай болып эситилди. Кене болса да кыз ишиндегин ясырып:

— Аруув, — деди. — Соьле оны Матай юргистеди.

Соны, айтып, Маржан ерде, олтырадынъ касында турган сеткады коьтерип алды да:

— Мунавын, Калмык, сага звенодынъ кызлары йибергенлер, — деп, иши газеталарга оралып, андай-мундайга толган сеткады тумбочкадынъ уьстине салды.

Яс пан соьйлесип тагы да бираз олтырганы сонъ, Маржан ясларга эм кызларга онынъ саламын алып, палатадан шыгып кетти,

Сол куьннинъ кешинде Маржан оззининъ дневнигин тагы да ашты.

«Какой он хороший, Калмык, — деп язды дневникке ол. — Гордый. Ни одного слова не сказал о своей ране. Ни одной жалобы. И о драке не вспоминал. Видно, стыдится, хотя он ни в чем, оказывается, не был виноват. Спросил о Ботай. И мне показалось, что в это время глаза его как-то по-особенному тепло и ожидающе засветились. Может, я и ошиблась. Не знаю...»

АВЫЛ ШАБЪИДЕСИ

Бир куън эртенъликте звенодынъ кызлары, наъртуъклерининъ косын алмага деп, кырга шыктылар. Куън, яс саъбийдей яйнасып, бир аьруув эди. Наъртуъклер де, яп-ясыл болып, ийги кесек бой тарткан эдилер.

Кызлар деген кавымынъ сондай ды — йырсыз аьтте коьнъиллери ток болмас.

Тавдан эскен сувык ел
Тонъысттыма, дорогой... —

деп баслады йыршы Кыргызхан. Ога калган кызлар да ко-сылып тарттылар:

Суьйген ярынъ йыр айтып,
Онъысттыма, дорогой?

Яс наъртуъклер, тап бир йырга кувангандай болып, ясыл япыракларын енъил ел астында сыбыр-сыбыр эттирдилер. Кызлар оларды тагы да бек суьйиндиргилери келгендей болып, йырлай бердилер:

Ай тувганда, дорогой,
Айтар соьзинъ бар болса,
Айлан Кобан яklarга,
Мен аьзирмен саklarга.
Куън тувады, батады,
Куън батканын карайман.
Келермекен, дорогой? —
Деп озимнен сорайман.
Келсе, тилим капалып,
Айтпага соьз тапшайман.
Айгырысам — айхай, деп,
Ятып уйкы тапшайман...

Сонда соьз-соьзден шыгып кетип, Маржан Кыргызханнынъ касына келди де:

— Кыргызхан, — деди, — сенинъ бир ятлавынъ газетада шыккан, дейдилер...

— Бирев тувыл, экев де шыккан, — деди, мактанмай да калмай, Кыргызхан. — Окыган йоксынътагы?

— Окыган йокпан, Кыргызхан, — деп уялды Маржан. — Туьнегуьн кеште, сол газетады тавып окыйым деп, библиотекага барган эдим. Уьйткен газеталар да биревиннен оныншысына каткып тигилген экенлер. Табалмадым. Сенинъ озинъде йокпа, Кыргызхан?

Кыргызхан ак юреги мен сейир этип:

— Газета да алмайсынъма, бизим ногай газетасынъ?
— деп сорады.

Маржан, кайтеегин билмей, басын тоьмен салды да:

— Келеек айдан баслап алаякпан, — деди.

— Аьруьв аьше, — деди Кыргызхан, — кеште бизге келерсинъ. Коьрсетермен. — Эм Кыргызхан тагы да бир йыр баслап, куллыгын бардырды.

* * *

Кеште, кырдан кайтканлары сонъ, Маржан Кыргызхан уьйине келди.

Кыргызханнынъ пешинде книгалар салынатаган уьйкен сисели-шкафты, онынъ ишиндеги туьрли-туьрли дунья книгасын коьргенде, Маржан авызын ашып карап калды. Пушкин керекпе, Чеховты айтасынъма, Лев Толстойма, Горький яде Маяковский керекпе, Твардовский яде Шолохов дейсинъме — мунда баьриси де бар эди.

Кыргызхан, коьзи анда-мунда шавып, книгаларды сукланып карап турган Маржаннынъ касына келди де:

— Сенде де барма? — деп сорады.

— Бар, — деди Маржан, айткысы келмей, — тек муна кадер тувыл. Баьрин де окыгасынъма?

— Аз-аздан окый тураман.

— Сол экентагы ятлав язатаганынъ.

Маржаннынъ бу соьзин Кыргызхан яратпады эм, яратпаганын ясырмай:

— Ятлав коьп окыганнан келмейди, Маржан, — деди, — эм коьп окыйтаган аьдем — ятлав язайым деп окымайды...

Шуьшин анълаган Маржан ога бир зат айтаяк болып эди, ама Кыргызхан:

— Кел, ятлавым шыккан газетады коьрсетейим, — дегенди айтып, онынъ соьзин боьдди де, оны стол бетке аькетти, оннан сонъ ога, шкафтынъ уьстиннен алып, тигилип койылган «Ленин йолы» газетасын берди.

Маржан, газеталарды столдынъ уьстине салып, авдарып баслаган заманда, Кыргызхан:

— Уьйтип коьп излерсинъ, — деди. — Биринши декабрь мен он бесинши сентябрьди тавып кара.

Маржан авдара келди де, биринши декабрьде шыккан газетадынъ доьртинши бетин ашты. Онда Кыргызханнынъ мунадай ятлавы бар эди:

Суьйгенимининъ мен келгенде касына,
Кыйнайтаган соьзди айтып болмадым.
Оьз-оьзиннен ойлар келип басыма,
Насып деген не экен, деп сорадым.
— Кобресинъме, аддымызда уьйкен йол?
Биз керекпиз сол йол мынан юрмеге.
Аьр заманда соьзүп билсек дослык кол —
Насып деген эне сол ды, билгенге.

Бу ятлав Маржаннынъ коьнъилине артык етпеген болса ярайды, ол бираз тартына берип:

— Суьювдинъ акыннан йокпа? — деп сорады.

— Ана биревин кара, — деди Кыргызхан, куьлгенин Маржаннан ясырып.

Ол ятлавдынъ аты «Суьйген юрек» экенин коьргенлей, Маржан ога битти.

Эрек неге кетесиинъ,
Муттынъма сен йолынъды?
Суьюв — куьшли, билесинъ,
Не зат боьдди ойынъды?
Терек больш оьссем де —
Сенинъ уьшин алдынъда,
Ал шешкекей болсам да —
Сенинъ юрген йолынъда,
Билмегенлер суьювди —
Кобрмей кетер оны да.
Терек болсанъ, суьйгеним,
Япырагы мен онынъ.
Шешкекисинъ, ол заман —
Ийсимен мен онынъ.

— Мине мунавы ятлав экен, — деп мактады Маржан.
— Тагы да йокпа?

— Йок.

— Язылган болып та йокпа?

— Бар.

— Суьювдинъ акыннанма?

— Аьше.

— Окытагы, я-а-ным, Кыргызхан, — деп тиледи Маржан тенъиннен.

Кыргызхан столдынъ кутыгыннан бир тетрадьти шыгарып алды да, онынъ бир ерин ашып, оьзи эситтирип окып баслады:

Кайдан шыктынъ — кайгыма,
Кара касынъ кыйылып?
Кара боьркинъ астыннан
Кара шашынъ куйылып.

Кыя соккан каты ел
Болматагы — тонъаман.
Айтсанъ аьрувъ соьзинъди —
Яным тынып, онъаман.
Сен де барсынъ, мен де бар,
Меним ялгыз яным бар.
Ялгыз сенсиз яшаган
Кенъ дуньям коьрдей тар.

Кыргызхан окып болды. Болган уьшин оьзининъ яркыраган баска бир дуньясында адасып юрген Маржан, ога эс бермей, коьзине коьринген затларга алданып, уьндемей тура берди. Бир заманда эсин йыйып алды да:

— Болдынъма аьше? — деп сорады Кыргызханнан.

Кыргызхан, тенъининъ наьсибине оьзи де кувнап куьлемсирей берип, басын ийди.

— Ля-а, калай азакай этип язгансынъ аьше, — деп коьнъилининъ тоймаганын билдирди Маржан.

— Аьрувъ зат — аз болар, — деп мактады, билмей кетип, оьзин-оьзи Кыргызхан.

— Баскасы йокпа?

— Йок.

Маржан бирден тенъин кушаклады да:

— Алтыным, Кыргызхан, куьмисим, Кыргызхан, аьдемнинъ юрегин иритип, калай аьрувъ ятлав язгансынъ,

— дегенлерди айтып, онынъ бетиннен, коьзлериннен, манъ-лайыннан оьпкишледи. Сонъ оны босатты да: — Соны мага бертагы, — деп тиледи.

— Язып ала кой, — деди, куьрпейтилген шашын туьзете берип, Кырымхан. — Маь, кагыт, маь, карадаш.

Маржан олтырып, ятлаавды язып алды да, кагытты доьрт буюклеп, ягасыннан койнына атты.

— Энди де язганынъ болса, мага окырсынъ, даь, Кырымхан, — деп тиледи сонъында Маржан.

— Окырман, — деп разы болды тенъи.

Сол кеше Маржан орнында яткан еринде неге эсе де оьзин дунья юзинде энъ наьсипли аьдем этип коьрди. Бир юмадан яде юма ярымнан шыгаяк боларман дегени уьшин, Калмык оьзи айткан болжалына больницадан шыгалмады. Онынъ ярасы аьруув болып аьли де биткени йок эди.

Он бес куьнин кутылып, тутнактан Калмыктан алдын Муса шыкты. Тутнакта уйкы табалмагыннан себеп узун дегенде узун болып коьринген коьп кешелерде Муса оьзининъ яшавы акында коьп затлар ойланды. Тийиссиз болып эткен коьп затларына бек оькинди. Яман ман яхшыдынъ кайдай экенин, тенълик яркырап яткан юзде тувыл, коьзге айтылган тувра соьзде экенин де аьруув анълады. Ювыгына яманлык сагынган — яхшылык коьрмес дегеннинъ не болатанын да яхшы билди.

Тутнактан босаганы сонъ, Муса авылга кайтаягыннан алдын больницага барды. Калмык пан ол сыякта, терек ишинде йолыгысты. Авырганлар прогулка этип юри эдилер. Калмык, колына бир газета алып, акаца-терек астына салынган узун олтырада оьзи ялгыз олтыры эди. Муса мунынъ касына келип токтады да, колын бермеге тартынып:

— Салам алейкум, Калмык, — деди.

Калмык, басын коьтерип, уьйкен сейирге калды да:

— Алейкум салам, — деди эм ога колын берди. Колла-сып болганы сонъ: — Олтыр, Муса, — деп, оьзининъ касын коьрсетти.

Муса, карана берип, олтырды — болатан затларга артык ьйнанмады болар деймен.

— Робинзоннынъ сакалындай болып, сакалынъ калай бек оьскен ди? — деп сорады сонда Калмык.

Муса колын силкти де:

— Ай-вай, Калмык, — деди, — анда кетергендей коьнбилим де болмады.

Бир кесек заманды булар, айтпага соьз таппай, кыйналып олтырдылар. Соньында Муса йигерленди де:

— Меним келгеним, Калмык, — деп баслады, — сенинъ алдынъда басымды тазалаяк болып тувыл. Кирленген бас бир саьатлей тазалана коймайтаган. Коьпке тартып, онынъ несин айтайым, мен, Калмык, сенинъ алдынъда шуьшлимен. Токта, Калмык, соьзимди боьлмей тур. Бек шуьшлимен. Мага не зат айтпага да, не зат этемен десенъ де — эркинлигинъ бар, мойным кыддан йинъишке. Тек этип болаяк болсанъ, аьфуьв эткенинъди суьемен. Сол эди, Калмык, меним сага келгеним эм айтаяк болганым да. Мен аьле авылга да барганым йок. Сени мен бир коьриспей, бир соьйлеспей — баралаяк та тувыл эдим. Ал, Калмык, мен айтаяк болган затымды айттым, калганын оьзинъ ойланып бил.

— Билесинъме, Муса, — деди Калмык, бир кесек заманды каты ойланып турганы сонъ, — давай сол бизим арамызда болган хайырсыз куллыкты биз мине булайда ок мутайык та, эки-меки эсимизге бир заманда да туьсирмейик. Юрегимдегин билгинъ келетаган болса, меним сага бир арамылым да йок. Атты арыс оьлтирер, эрди намыс оьлтирер деп, коьрип турыман, Муса, сени мага намысынъ айдап алып келген. Эр аьдем соьйтип этер. Мага беки тыккан сен тувылсынъ. А яслар арасында илинис-не деген затлар болып олтыратаган. Бизим арамызда бир зат та болганы йок деп санайык та коьйык. Болсынма?

Муса ушып турагалды да, суьйингеннен юзи яркырап:

— Болсын, Калмык! — деди. — Мени анълаганынъа, савбол.

— Ол заманда, бер колынъды! — деди Калмык та. Эм булар эрлерше каты колластылар.

* * *

Муса авылга аксам авып, кас каралган заманда келди. Онынъ карт анасы коьп суьйинип, коьп йылады.

Эртеси куьн Муса эртенъ мен турып аьзирленди де, уьйден шыгып кетпеге карады. Анасы оны коьрип:

— Огырынъ, яным? — деп сорады.

— Бир куллыгым бар, абай, — деди Муса.

— Асынъды ишкен болсанъ.

— Сонъыннан ишпермен, абай, — деп Муса анасынынъ басын тоьсине салды. — Тек энъ алды мен Маржан уьйине етип кайтайым.

— Маржан уьйине, дейсинъме? — деп анасы, сейир этип, басын алды.

— Аьше, абай. Бармай болаяк тувыл.

— Онда не этеек боласынъ, яным?

Муса анасынынъ тынышсызланатаганын анълады эм ога:

— Бир де коркпа, абай, — деди. — Алай-пылай да ойланма. Маржан ман бир соьйлесеек затым бар. Келсем, баьрин де айтарман. Аьруьвме?

— Аьруьв, коьзим, бар аьше, йолынъ болсынъ.

* * *

Оьмиринде Оспан уьйинде болмаган Муса:

— Уьйинъизге яхшылык, — дегенди айтып, кирип келген заманда, Оспан да эм онынъ пишеси де уьйкен сейирге калдылар.

— Келгенге де яхшылык, — деди Оспан, пишесине карай берип. — Кел, Муса, хош келдинъ, олтыр.

— Кайгырмас, олтырармыз, — деп Муса булар ман колласты эм артынсыра, алмай-салмай: — Маржан уьйдеме? — деп сорады.

Оспан, зат анъламай, яна пишесине карады, а Оьлмес:

— Уьйде, — деди.

— Маржанга бир айтаягым бар эди, — деди сонда Муса. — Ясыртын зат тувыл. Суьйсенъиз, сизинъ касынъызда да айтайым.

Оьлмес, бир де маьнесин анълаялмай болса да:

— Кой, оммадым, — деп йылмайгандай болды, — сизинъ соьйлегенинъизди тынълап биз не казага калгамыз

ды. Айтаяк затынъ бар болса, кир, Маржан эне озининъ пешинде. — Оьлмес яска эсикти коьрсетти.

Муса барып эсикти какты эм, аьри ягыннан ызын алганы сонъ, пешке кирип кетти.

Мусадынъ артыннан эсик ябылганлай, Оьлмес байына бурылды да:

— Бу да не деген зат экен? — деп сорады.

Оспан, мен кайдан билейим дегендей болып, колларын яйды. Ол арада Муса ана пеште Маржанга:

— Саламымды сувык алдынъ, Маржан, — деди. — Тек юрегинъе алай-пылай келмесин, ант этип айтаман, меним хаьтерим мине муна кадер де калмады. — Муса, буьртенекей этип, шынатайынынъ ушын коьрсетти, сонъ: — Мага тийислиси сол. Шьушлимен...

Арасы бир ярым саьбаттен Муса уьйдинъ иелери мен аманласып, шыгып кетти. Бираздан пештен Маржан да шыкты. Оьлмес сол саьбатлей:

— Не зат айтты сол алсудырынъ? — деп сорады кызыннан.

Маржан куьлди де:

— Ол алсудыр тувыл, абай, — деди.

— Аьше не зат ты?

— Аьдем, абайым, аьдем, эм яман да тувыл.

— Омма-ай калганыма да, эситесинъме, атасы, муна шаядынъ айтатаганын? — деп Оьлмес байына бурылды.

— Яман тувыл дейтаган болса, Маржан оззи биле болар, — деди Оспан, ана яктыкы да, муна яктыкы да болмай.

Оьлмес айтпага соьз тапшай калды.

— Булайга олтыраш, кызым, — деди сонынъ арасында Оспан, эм Маржан, сейирге калып, атасынынъ касына такта-орындыкка олтырганы сонъ: — Энди сен, Маржан, еткен кыз болгансынъ, — деп баслады. — Соьле, бурынгыдай болып, авьлетлери ата-анасыннан ясыратаган заман тувыл. Оны сен меннен де бек билесинъ. Солай экен, энди мен де, мине сенинъ ананъ да сенинъ юрегинъдегин билгимиз келеди. Ойынъ, мырадынъ кайдай ды? Ясырмай, уялмай, бизге соны айтсанъ, бек разы болар эдик, кызым.

Маржан, кызарып, басын тоьмен салды.

— Бир де уялма, кызым, — деди Оспан яна бир. — Биз сага ят аьдемлер тувылмыз. Мен атанъ, навы да — тапкан ананъ.

Маржан, кене де басын коьтермей:

— Мен уялмайман, акай, — деди, — эм меним сизден ясыраяк затым йок. Тек не айтаягымды соьле озим де билмеймен. Эгер сиз сосыннан бир ай, ай ярым алдын со-
раган болсанъыз, мен Мусады айтаяк болар эдим. А соьле, суьйгенинъизди этинъиз, катырып биревди де айталмайман — озим де билмеймен.

Оьлместинъ юзине куваныш тоьседди. «Тар балакты койып ты болар деймен», — деп ойланып, Оьлмес ишин-
нен суьйинди.

— Биз сага, Маржан, — деди ол арада Оспан кызына, — аनावын суьй, мунавын суьйме, деп айтпаймыз эм айтаяк та тувылмыз. Тек бизим де сенинъ наьсипли болганынъды коьргимиз келеди. Солай тувылма, анасы?

— Ах, дуньям, баласына наьсип сагынмаган кайсы ана ды? — деп куьрсинди Оьлмес.

— Содды да, айтаягым, — деп Оспан соьзин яна бардырды, — сен энди бала тувылсынъ, Маржан, басынъда акылынь бар. Ян йоддасынъды, биз айтпаган заманда да, янъылмай озинъ сайлап билеек боларсынъ. Сол эди, кызым, меним сага айтаяк болганым. Энди, Оьлмес, берсенъ, биз бир шай ишер эдик. — Эм Оспан, яхшы йылмайып, пишесине карады.

АЙДЫНЪ ЯРЫК КЕШЕСИНДЕ

Калмык авылга, яраланганы бир ай болды дегенде, кайтты. Кеште оларда, яслар-кызлар йьйылып, уьйкен ойын болды. Ойында Маржаннынъ звеносынынъ кызларынынъ баьриси де бар эдилер. Маржан оззи де мунда эди. Суьйингеннен кисесине актан бир ярым да салып, Калмык уьйине Муса да келди.

— Билесинъме, Муса, — деди Калмык ога оны аятуьйге шыгарып, — сенинъ ана кисенъдеги зат мунда керекли тувыл. От шыксын ол аракы дегеннен. Ишемен дейтаган

болсанъ, озинъ иш. Тек оннан сонъ ойынга келме. Хаътеринъ калмасын, ама мен сойттип билемен.

— Аьрувъ, Калмык, — дегенди айтып Муса сыякка шыкты да, уйдинъ артына айланды эм, кисесиндеги сиседи шыгарып алып, оны тувра тас корага карап йиберди. Оннан сонъ, артына кайтып, уйге кирди де, орысша айтып:

— Все в порядке, товарищ Батыров! — деди.

Калмыктынъ коьзлери батлады эм ол, бек тынышсыз болып:

— Иштинъме?! — деп сорады.

— Тас-корага тарттырып кеддим, — дегенди айтып, Муса куьлди.

Калмык та, онынъ ийининнен кагып, куьлди де:

— Молодец, товарищ Иналов! — деди, — Энди, давай, ойна.

* * *

Ай ярык, боьдене пыскак, боьри коркак дейтаган бир ярык дегенде ярык кешелердинъ биреви эди. Поэтлердинъ коьбиси озлеринынъ лирика ятлавларын сосындай кешелерде яза боларлар. Коьк тап-таза — бир булыт йок. Тек, уйкен-уйкен коьнесув тамшыларындай болып, юлдыз тукымы шашылган. Оларды багып, тоьгерек айдынъ ишиндеги тавлардынъ арасындагы койшы да, таягына тирелип, каткан. Акырын шорылдай берип агатаган Кобаннынъ сувы агылжыр-карагошкыл туьсленип коьринеди. Сувдынъ ортасы бетиндеги кишкей арадагы таллыктынъ ишинде бир туьнги куслар урсысадылар.

Кобаннынъ ягасын бойлап, асыкпай кезип, эки аьдем барады. Биревининъ уьстинде кара костюм, экиншисининъ — ак шыба. Биреви яс, баскасы — кыз.

Сен де барсынъ, мен де бар,
Меним ялгыз яным бар.
Сенсиз ялгыз яшаган
Кенъ дуньям коьрдей тар, —

деп оқыды кыз, давазын акырын шыгарып, эм артынсыра:

— Аьруьв ятлавма? — деп сорайды ястан. «Сенсиз ялгыз яшаган кенъ дуньям коьрдей тар», — деп кайтарады яс та эм, ойын айтып: — Калай куьшли айтылганды-ав! — дейди. — Бек аьруьв ятлав. Кимдики ди?

Кыз уьндемейди. Яна тымады. Бир аздан сонъ кыз:

— Саьатимди мутып шыкканман, — дейди. — Неше саьат болган экен?

Яс токтайды эм, серник ягып, кол саьатине карап болады да:

— Бес такыйкадан он эки болаяк, — дейди.

— Заман калай шалт кетеди-ав, — деп кыз акырын куьрсинеди.

— Суьйтеди, хайырсыз, — дегенди айтып, яс та ясыртыннан куьрсинеди.

Булар бир кесек ерди уьндемей барадылар. Сонъында кыз, тагы да куьрсинип:

— Кой, энди кайтайык, — дейди.

— Кайтайык, аьше, — дейди яс та, бирден мунъланып кеткен давазы ман.

Яс пан кыз авыл бетке карап келедилер. Бираз барганларыннан сонъ, яс акырын кыздынъ колтыгыннан алады.

Кыз уьндемейди.

Темир-йолга ювыклап келген ерлеринде, кыз бирден катып токтайды да, йып эттирип ястынъ артына ясырынады. Булардан эрек болмай, темир йол уьсти мен бирев озады. Яс аьдемнинъ озлери бетке бурылып карап алганын коьре калады, ама онынъ ким экенин таныялмайды. Соьлеги аьдем йолдынъ ана ягына авып, коьзден тайган заманда, яс оззининъ артыннан шыккан кыздан:

— Неге ясырындынъ? — деп сорайды.

— Танымадынъма? — деп сорайды кыз да.

— Йок, — дейди яс. — Ким эди?

Кыз уьндемейди. Яс та уьндемей, яна кыздынъ колтыгыннан алады.

* * *

Оьлмес такта орындыкта яткан еринде, уйкы арасынан, эсиктинъ согылганын эситти де, бираздан асыкпай турып шыракты яндырды. Оннан сонъ барып, эсикти ашты да, уьйге байын киргистти.

— Дуңыя энди бир баска туўри болады экен, — деди
Оьлмес уйге кирген байына.

— Неге дейсинь? — деп сорады Оспан, боьркин ил-
гишке иле берип.

Оьлмес соравга сорав ман явап берип:

— Ферманьда калай конып калмадынь? — деди.

Оспан куьдди де:

— Фермадан баска, куртка, меним уйим де бар, —
деди эм барып, такта-орындыкка олтырды.

— Аллага шуькир, уйинь барын муткан йок экенсинь,
— деп Оьлмес юзин сыйпап алды да, пештинь касына барып
байына ас абзирлеп баслады.

Оспан, оьзи билетаган бир затына куьлемсирей берип,
такта орындыкта олтыра берди. Оьлмес бирден:

— Ана шая кызынь бу заманга дейим де келгени
йок, — деди де, оннан сонь сыпырады бери йылыстырып,
байына ас салды.

Оспан, мыйыгын шыйрата берип, куьлемсирей берди.
Оьлмес байынынь куьлгенин яратпай:

— Не болган ды, авызынь шарыклыктай яйылатта?
— деди.

— Коьрдик, куртка, коьрдик, — деди Оспан, мыйыгын
шыйратканын коймай.

Оьлмес обсы да тутты,

— Алалмай калган ашувынь бардай, мыйыгыньды неге
шыйратып калгансынь! — деди ол. — Не ди коьргенинь?

— Не тувыл, куртка — ким деп сора.

— Каш алласын сени, картайганда да ыржаньламага
уялмайсынь, — деди, колын силкип, Оьлмес.

— Ким ди коьргенинь, Оспан?

Оспан, такта орындыктан турып, ас ишпеге олтырды да:

— Маржан, — деди.

— Ким, ким?!

— Сангыравсыньма? Маржан, деймен.

— Кайда коьрдинь, оммай калганыма да?

— Темир йолдынь касында Калмык пан туры эди.

Оьлмес я тутаягын, я суьйинеегин оьзи де билмей,
турган еринде, коьзлерин батлатып, катты да калды.

Кылыплы Оспан пишесининь коьзинде куваныш бол-
маса, баска бир зат та коьрмедди.

СОЗИМНИНЪ СОНЪЫ

Маржан ман Калмыктынъ куллыгынынъ сонъы не болды? Муса кайтти экен? Ботай ман Тотамаш экеви ша? А, топтан тоьгерек, Сырма? Кырымхан не болды — ятлавларын язама экен? Альбий ша? Ол не болды экен?

Сондай эм тагы да баска коьп затларды сораьк боларлар, повестьти окып шыккан окувшылар.

Не этерсинъ аьше, айып этип болмас, окувшы дегенинъ сондай ды: онынъ, баьри болган затлардынъ да сонъына етип, билгиси келетаган. Амаьл йок, соравларына явап бермеге керек.

Оьтиригин-уьшинин мен билмеймен, баскалардан эситкеним болмаса, коьзим мен оьзим коьргеним йок, ама Калмык Маржанды алып, Оспан уьйине коьшкен, дейдилер. Аьдемлердинъ айтувларына коьре, экеви де бек наьсипли яшайдылар эм аддын Оспан ман Оьлместинъ тек бир яьлгыз Маржанлары болган болса, энди олардынъ яслары да, Калмык, бар экен. Карт та, куртка да Калмыкка оьз балаларындай этип карайдылар, деп айтадылар. Оннан сонъ да деп айтадылар: Калмык та Маржан да, заочный болып, биревин автодорожный техникумга, биревин де — сельхозинститутка туьскен экенлер.

Мусады сораьсызба? О-о, ол карт анасынынъ картлыгын йылыткан ул эм Калмыктынъ да айырылмас алал тенъи болыпты экен. Уьзбестен оларга келип турады, дейдилер. Мунда бирерде ол Ботай ман раса турады деп соьйлейдилер. Кыскасы, Муса ман Ботай экеви бир-бирин бек суьеди, дейдилер. Шалтан уьйленееклер, деген хабар бар.

Кырымханьмыз куллыгын да кыршыьдатып этеди эм ятлав язувын да тасламайды — соьйтип айтадылар. Онынъ газетада шыга туратаган ятлавларын мен оьзим де окыйман. Соьз йок, аьруьв язады. Оьзи Москвадагы М. Горький атындагы Литературный институтка заочный болып, туьскен болар деймен.

Сырма да сол баягьндай, тилин токтатпай, топтай тыгырып, куллыгын этип юреди, деп эситтим. Тенькызларынынъ онсыз яшавлары да йок деп айтадылар.

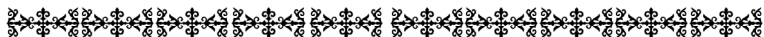
Тотамаш та танымастай туърленипти экен. Айтысына кобре, куллыкка-затка айлак мукаят болган, дейдилер.

Оспан ман Оьлместинь яшавлары да бек аьруув, дейдилер. Тек бирерде Оьлмес байын ей турады болар деймен. Болган уьшин онынь юреги таза экенин бек аьруув билетаган Оспан оны куьлип енъеди, дейдилер.

Энди бир Аьлбий калып туры. Онынь куллыгы белгили: халк пан бирдинь наьсиби бир деген соьзге аькис келип, ол, элге колап болып яман юрди эм соньы барып сегиз йылга тутнакка туьсти.

Йоллар, йоллар... Биревиньиз сизинь тып-тувра, биревиньыз — кыйсык. Кыйсыкты туьзетип билген тек бир халк. Халктынь йолы, авыр болса да, аьр заманда да туьз болар. Халкы ман бир болган аьр кимнинь йолы да, сондай болып, туьз болар.

1962 йыл

*Автордынъ архивиннен
алынган дурбатлар*

Ф.А. Абдулжалиловты «Сый Белгиси»
ордени мен савгалав вақыты. Москва, 1957 йыл

Карашай-Шеркеш областининъ язувшылар биригүви.
Черкесск, 1959 йыл

РСФСР язувшыларынынъ
III қурылтайыннан кобринис. 1970 йыл

«Социалистик Ис Баптири»
Н.А. Эсмұхамбетов пан йольгыс.
Черкесск, 1973 йыл

ИШТЕЛИГИ

Повестьлер

Кушлилердинъ аели.	6
Наьсип ерде ятпайды	64
Аьрув ньшан	170
Куба шанъ	242
Йоллар, йоллар	300
<i>Автордынъ архивиннен алынган</i>	
<i>дурбатлар . . . . .</i>	<i>378</i>

ФАЗИЛЬ АПАСОВИЧ
АБДУЛЖАЛИЛОВ

Полное собрание сочинений
в 4-х томах

ТОМ 2
Повести
На ногайском языке

Составитель
Шахидат Азаматовна
Курмангулова

Редактор-корректор С. А. Кукаева
Художественное редактирование,
компьютерная графика и верстка — А. Я. Унежова
Технический редактор О. А. Ахметова

Подписано к печати 03.09.18.
Формат 84x108^{1/32} Бумага офсетная.
Гарнитура «LazurskiCTT». Печать офсетная.
Усл. печ. л. 20,16. Усл. кр.-отт. 20,2. Уч.-изд. л. 18,9.
Тираж 150 экз. Заказ №

РГБУ «Карачаево-Черкесское
республиканское книжное издательство».
369000, г. Черкесск, пл. Кирова, 23, Дом печати.

Отпечатано с электронного носителя
в ООО «Полиграф-Юг». 385000, г. Майкоп,
ул. Пионерская, 268.

А 139

Абдулжалилов Ф. А. Собрание сочинений в 4-х томах. Том 2. Повести. Черкесск, РГБУ «Карачаево-Черкесское республиканское книжное издательство», 2018.—384 с.

ISBN 978-5-7289-0359-8

Во второй том собрания сочинений Ф.А. Абдулжалилова вошли повести, написанные в разные годы. В них размышления автора о судьбе своего народа, о тружениках ногайских аулов, морально-этических нормах и духовных ценностях ногайского народа.

А $\frac{4802490100-1}{9П1(03) — 2014}$ 1—2018

84(2Рос-Ног)6